

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВИПУСК 16

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477.8)(091)
3 11

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 16. 268 с.

Збірник ілюструє важливі сторінки суспільно-політичного, соціального, мистецького життя галицьких українців XVIII – початку XX століть.

Висвітлено проблеми війни як виклику для суспільства, проаналізовано її вплив на розвиток культури та релігії. Розглянуто функціонування та еволюцію релігійних і культурних дискурсів у воєнних умовах, окреслено роль Церкви у формуванні й утвердженні національної ідентичності та її актуалізації під час Першої світової війни. З'ясовано, що тогочасний воєнний досвід став переломним для модерного розуміння взаємозв'язків війни та віри у Східній Європі й Галичині. Визначено роль Російської Православної Церкви у розгортанні сучасної російсько-української війни.

Для істориків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією України.

From the history of Western Ukraine / Edited and compiled by Iryna Orlevych: National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. Vol. 16. 268 p.

Important pages of the socio-political, social, artistic life of Galician Ukrainians in 18th – early 20th century are illustrated.

The problems of war as a challenge for society are highlighted, its influence on the development of culture and religion is shown. Functioning and the evolution of religious and cultural discourses in military conditions are considered, the role of the Church in the formation and establishment of national identity and its actualization during the First World War is outlined. It is shown that the military experience of that time became a turning point for a modern understanding of the relationship between war and faith in Eastern Europe and Halychyna. The role of the Russian Orthodox Church (ROC) in the deployment of the modern Russian-Ukrainian war is analyzed.

For historians, local historians, and for all who are interested in the history of Ukraine.

Редакційна колегія: Володимир Александрович, Леонтій Войтович, Ерікс Єкабсонс, Наталія Колб (секретар), Микола Литвин, Марта Надрага, Ірина Орлевич (наук. редактор і упорядник), Іван Патер, Томаш Пудлоцькі, Остап Середа, Олександр Ситник

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ № 19969–9769Р від 17.05.2013 р.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020

ISSN 0536-079X

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

доктор історичних наук

головний науковий співробітник відділу історії Середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9205-4879>

e-mail: lvivabc@yahoo.com

**ГРАВЮРА ІВАНА ФИЛИПОВИЧА З ЛЬВІВСЬКОГО
«СЛУЖЕБНИКА» 1759 РОКУ – ОРИГІНАЛ ІКОНИ
«СВЯТИЙ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ» 1779 РОКУ**

Описано віднайдену в одній із сільських церков Дрогобиччини ікону святого Василя Великого 1779 р. Встановлено і доведено, що оригіналом для неї слугувала ілюстрація львівського друкаря і гравера Івана Філіповича до «Службника», виданого в друкарні Львівського Успенського братства 1759 р.

Підкреслено, що непересічність постаті І. Філіповича для культурного життя Львова XVIII ст. науковці визнавали ще у XIX ст. Однак тільки протягом останніх десятиліть дослідники взялися до реконструкції справжнього творчого обличчя львівського майстра, суттєво розширивши уявлення про І. Філіповича як гравера, зокрема майстра портретної гравюри та автора принаймні чотирьох графічних циклів. Вказано, що поштовхом для глибшого пізнання постаті митця стало відкриття численних, раніше не відомих об'єктів його творчої спадщини та пов'язаних з його життям документів. Також зазначено, що саме в останніх дослідженнях вдалося остаточно утвердити факт українського етнічного походження І. Філіповича.

Ікону святого Василя Великого проаналізовано у зіставленні з її графічним взірцем, показано особливості його використання та авторські зміни в композиції і виконанні. Це перша ідентифікована ікона, виконана за оригіналом найвидатнішого західноукраїнського гравера XVIII ст. І. Філіповича.

Ключові слова: гравер Іван Філіпович, ілюстрації «Службника» 1759 р., ікона святого Василя Великого 1779 р., Дрогобиччина.

Іван Філіпович (?–1766) – найпомітніша українська постать культурного життя Львова та львівського середовища середини XVIII ст., активний видавець та єдиний тодішній гравер. Поодинокі позиції його видавничого і граверського доробку науковці досліджували ще з XIX ст. Однак щойно упродовж останніх десятиліть із загальним поживаленням історично-мистецьких досліджень в Україні склалися належні передумови для реконструкції справжнього творчого обличчя львівського майстра. Нова ситуація виявилася ознаменованою, зокрема, відкриттям і впровадженням до наукового вжитку численних не відомих раніше об'єктів творчої спадщини

митця та публікацією нововіднайдених документальних відомостей, його заповіту й посмертного опису майна¹. Завдяки цьому виникли належні передумови для відсіювання нагромаджених у давніх і нових поверхових публікаціях численних ні на чому не заснованих домислів та «переконаних щирих візій» на знаний незмінно як улюблений, так і залюбки практикований спосіб «від самого себе». Внаслідок цього стало можливим зробити важливий наступний корок для того, аби з'ясувати справжнє місце майстра у все ще й надалі надто скромно опрацьованому під науковим оглядом культурному процесі його часу та середовища.

Зрештою, нові дослідження отримали шанс остаточно утвердити в широкій свідомості (до чого не всі «носії свідомості» виявилися готовими) постать І. Филиповича як власне українського майстра. Хоча його українське походження неспростовно доведено ще 1935 р. з публікацією відомості про членство в історичному Ставропігійському Успенському братстві при львівській міській церкві², у польській літературі його донедавна на різні лади піддавали не просто сумніву, а навіть послідовному запереченню та «рішучому» відкиданню в «народовому інтересі». Польський історик книги Едвард Хвалевік через півтора десятиліття після наведеної публікації доказу належності митця до української культурно-історичної традиції досить патріотично й водночас дуже «приватно» мав відгукнутися про знаних істориків гравюри Дмитрія Ровінського та Павла Попова: «toczący z nami cichy spór bratni o przynależność narodową Filipowicza z tego względu, że był ilustratorem paru książek unickich w języku starosłowiańskim (sic!) oraz rytownikiem kilku antiminsów»³. Про справді значно численніші, звичні для тогочасного українського середовища «książki unickie» також і польською мовою авторові згадувати, вочевидь, не випадало. Не так давно навіть заповіт майстра з уже цілком виразними

¹ Вуйцик В. Нові документальні відомості про українського гравера і друкаря XVIII століття Івана Филиповича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів, 1998. Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. С. 457–463; Лильо О. Посмертний опис майна львівського гравера і друкаря середини XVIII століття Івана Филиповича. *ЗНТШ*. Т. 236. С. 464–475. Найновіший перегляд відомостей про митця із вивіреними давніше впровадженнями та новими фактами до його біографії див.: Александрович В. Середовище українських майстрів гравюри у Львові в середині – другій половині XVIII століття. *Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво*: зб. матеріалів XIII Міжнародної конференції (м. Львів, 24 листопада 2020 р.). Львів, 2020. С. 72–83. Тут майстра вперше показано як не тільки першого представника, а й засновника чинного у тогочасному місті, не зауваженого давніше окремого осередку українських граверів.

² Ваврик В. Р. Члены Ставропигиона за 350 лет. *Юбилейный сборник в память 350-летия Львовского Ставропигиона*. Львов, 1937. Т. 2. С. 90. До цього свідчення варто також додати оригінальний впис друкаря і гравера про вступ до братства у братському Альбомі (Львівський історичний музей): Ісаевич Я. Джерельні матеріали до історії українського мистецтва в архіві львівського братства. *Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. С. 109. Текст запису, зробленого 24 листопада 1758 р., нещодавно надела: Шустова Ю. Діяльність львівського друкаря і гравера Івана Филиповича. *Львівська Ставропігія: історія, персоналії, взаємини* / наук. ред.: В. Александрович, І. Орлевич. Львів, 2017. С. 208–209, 226 (фото) (публікації свого попередника авторка не знала).

³ Chwalewicz E. Jan Filipowicz rytnownik i drukarz (Z dziejów exlibrisu lwowskiego). *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław, 1951. S. 227.

й однозначними відсиланнями не тільки до українського середовища, а й до самого митця як представника цього середовища визнано таким, що «nie dostarcza jednak danych definitywnie nie rozstrzygających, czy był lub uważał się (sic!) za Rusina (Ukraińca)»⁴.

Незважаючи на побутування в певних зацікавлених колах подібної за всіма ознаками аж «надто» виразно засвідченої переваги позанаукових тенденцій до трактування митця, відкриття та дослідження останніх десятиліть суттєво розширили уявлення про І. Філіповича насамперед як гравера (через випадковий збіг обставин його видавничу діяльність досі вивчали у контексті каталогу видань, тобто вона майже не досліджена) та замовчуваний досі з польського боку визначальний український культурно-історичний контекст його біографії. Зокрема, він виявився єдиним у цьому столітті не тільки для середовища, а й для національної традиції загалом українським майстром портретної гравюри⁵, а також єдиним для свого часу автором не поодиноких гравюр, а досі малознаних щонайменше чотирьох графічних циклів. Причому йдеться не лише про звичну в мистецькій практиці тієї епохи суто релігійну тематику. Як тепер встановлено, митцеві належить також серія репродукційних гравюр із втрачених картин, присвячених історії знаної і шанованої ікони Богородиці львівського монастиря домініканців⁶, – хоч

⁴ Rusińska-Giertych H. Szycharz i drukarz lwowski Jan Filipowicz w świetle dokumentów archiwalnych. *Roczniki Biblioteczne*. Wrocław, 2013. T. 57. S. 119–120 (авторка, за її ж власними словами, «наблизила польському читачеві» новіші українські публікації відомостей до біографії майстра, не особливо, однак, заглиблюючись у їхню мову та не надміру докладуючись до опанування описаної в них ситуації, систематично водночас завідомо «перепрацьовуючи» в польськопатріотичному напрямі).

⁵ Новіші огляди його портретної спадщини див.: Мердух Ю. Портрети Івана Філіповича у графічній збірці Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. *Буття в мистецтві. Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди його 80-річчя* / наук. ред. і упоряд. Л. Купчинської. Львів, 2007. С. 335–347; Мердух Ю. Портретна галерея українського гравера Івана Філіповича. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. № 87. С. 11–14. Найновіша публікація основної частини портретів майстра: Український портрет XVI–XVIII століть / авт.-уклад.: Г. Белікова, Л. Членова. Київ, 2005. № 432–439.

⁶ Контракт на виконання цих гравюр, які раніше відносили до доробку іншого львівського українського митця – Георгія Вишловського (1729 – після 1801) (про нього див.: Капраль М. «Образки, на кільканасти тисяч екземплярів вибиті...» або про популярність гравійованих ікон на західноукраїнських землях у середині XVIII століття. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2011, 2012* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 323–326; Александрович В. Середовище українських майстрів гравюри... С. 83–88), опубліковано: Markiewicz A. Wkół kontraktów artystycznych dominikanów lwowskich w epoce nowożytnej (XVII–XVIII w.). *Modus. Prace z Historii Sztuki*. Kraków, 2014. T. 14. S. 171. Увагу до І. Філіповича як автора графічних циклів привернуто: Мердух Ю. Цикл новозавітніх ілюстрацій львівського гравера Івана Філіповича. *Мистецька культура: історія, теорія, методологія*: тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 29 листопада 2013 р.). Львів, 2013. С. 28–31. Ширше значення цього до останнього часу маловідомого і недооціненого напрямку його професійної активності, а водночас майже не зауваженого давніше окремого показового явища мистецької культури епохи засвідчено: Александрович В. Творче обличчя львівського гравера Івана Філіповича: версія після новіших знахідок. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти*: доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 24–25 жовтня 2019 р.). Львів, 2019. С. 27–29.

і не оригінальний, проте єдиний такий історичний цикл в доробку української гравюри загалом⁷.

Ці принципово важливі для сприйняття майстра відкриття у поєднанні з переосмисленням віднайдені сукупності доступних львівських писемних відомостей пропонують відмінний образ І. Филиповича порівняно зі звичним, доволі поверховим⁸. Не кажучи вже про польський звичай трактувати майстра на засаді «народового присвоєння»⁹ як вияв, зрештою, знаних ширших аналогічних тенденцій польської літератури щодо львівського середовища¹⁰.

⁷ Александрович В. Творче обличчя... С. 28. Цикл опубліковано: *Hasło słowa Bożego*. Lwów, 1754. K. R v–Cs v. (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1984. Кн. II, ч. I: 1701–1864. № 1888). Про сам цикл див.: Жолтовський П. Декорація Львова на урочистостях коронації образу Домініканської Богородиці у 1751 році. *ЗНТШ*. Львів, 1994. Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. С. 382–383; *Aleksandrowycz W. Koronacja ikony Bogurodzicy w klasztorze Dominikanów we Lwowie w roku 1751: oprawa artystyczna. Acta Academiae Artium Vlnensis*. Vilnius, 2009. Т. 54: Celebrations and everyday life in the Grand Duchy of Lithuania and its contexts. S. 127.

⁸ Див.: Александрович В. Середовище українських майстрів гравюри... С. 70–92.

⁹ Щойно за найновіших часів у польській літературі випало просочитися принагідному визнанню української належності майстра «z racji jego wyznania»: Dworzak A. *Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych (Materiały do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku*. Т. 8). Kraków, 2018. S. 134. У самому тексті написаної на основі чималого архівного матеріалу книжки це єдине безпосереднє висловлювання з приводу культурно-національної належності митця. Твердження про його членство у братстві передміської монастирської церкви святого Іоана Богослова (*Ibid.* S. 140) виявилось анекдотичним курйозом – у самому джерелі йдеться про ніяк не пов'язаний із братством приватний судовий процес друкаря і гравера з одним із братчиків, див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 52 (Магістрат міста Львова). Оп. 2. Спр. 126. Арк. 102 зв. (інші сліди процесування з відповідного приводу: Там само. Спр. 122. С. 377, 709; Спр. 125. С. 24, 52).

¹⁰ Іншим не менш показовим прикладом такого поводження є вперте небажання визнати належність до української традиції щойно останнім часом заново відкритого львівського маляра останніх десятиліть XVII – початку XVIII ст. Юрія Шимоновича молодшого (середина XVII ст. – між 10 січня 1710 – 13 березня 1711), завершальне десятиліття біографії якого – за нововиявленими архівними матеріалами – пройшло у Львові, званого в польській традиції Єжи Елеутером Семігінівським, та замовчування відомостей про нього: *Sulewska R. Siemiginowski (Szymonowicz) Jerzy Eluter (ok. 1660 – ok. 1711). Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków, 1996. Т. 33/1, zes. 152. S. 39–42; *Kolendo-Korczak K. Siemiginowski Szymonowicz Jerzy (Gorgio, Georgius) Eleuter. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.) Malarze rzeźbiarze graficy*. Warszawa, 2016. Т. 10: Sa–Sie. S. 566–475; *Freus P. Siemiginowski Szymonowicz (Symonowicz-Siemiginowski), Jerzy (Georgio, Georgius) Eleuter. De Gruyter Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler Allemlen Zeiter und Völker / Herausgegeben von A. Beyer, B. Savoy und W. Tegethoff*. Berlin; Boston, 2019. Bd. 103: Seitz–Silvestre. S. 443–444. Українське походження митця доведено: Александрович В. Майстер Юрій Шимонович-старший. *Образотворче мистецтво*. 1990. № 1. С. 17–18. Пор.: *Aleksandrowicz W. S. Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego. Folia Historiae Artium*. Kraków, 1991. Т. 27. S. 111–124; Александрович В. Отец и сын Шимоновичи в истории западноукраинской

Святой Василий Великий. 1779

Цілком новий штрих до постаті львівського майстра як пов'язане з його особою відкриття вдалося зробити 2020 р. під час експедицій церквами Дрогобиччини, започаткованих з ініціативи директора заповідника Івана Франка в с. Нагуєвичі Богдана Лазорака. В одному зі сільських храмів недалеко околиці привернула увагу ікона святого Василя Великого з дарчим написом та авторською датою «1779 рік». Вона намальована на дошках хвойної породи зі зрізаними відповідно до тогочасної практики горішніми кутами й від самого початку мислилася як окрема ікона. На таке призначення вказує, зокрема, вбите з тильного боку в горішню частину дошки унікальне фігурне коване металеве вухо, призначене для підвішування. Водночас сліди від цвяхів у горішній, вужчій частині дошки та інших місцях разом з актуальним станом її країв, особливо горішніх, здатні цілком певно вказати на первісну наявність втраченої тепер окремої накладеної рами.

Сама композиція пропонує низько зрізане, наближене до поколінного повернуте ліворуч зображення святого Василя Великого в архиєрейських шатах із василіянським символом у вигляді вміщеної на хмарі тонкої золотої палаючої колони у лівому горішньому куті з піднятою догори ліворуч у напрямку зазначеного символу головою. Він зображений як богонатхненний автор – над ним злітає на розпростертих врізнобіч крилах білосніжна голубка Святого Духа. Від неї додолу виходить широкий промінь світла, трикутником охоплюючи позаду голову і постать святого, творячи для них своєрідне тло. Руки святителя підняті догори на рівні грудей і звернуті долонями наперед. У правій він тримає велике гусяче перо, від нього сходить тонка блискавка, розділяючись і вдаряючи вміщену в правому долішньому куті композиції розкрити книгу з написом на лівому обрізі «Арїе», під нею закрити книгу в темній палітурці з написом на обрізі «Савслиа» й покладену правіше від них під лівою ногою ангела іншу закрити книгу в темній палітурці з написом на обрізі «Несторій». Юний ангел західноєвропейської іконографічної редакції зображений у правому долішньому куті в сидячій позі, хоч сидіння при цьому нічим і ніяк не зазначене. Його фігура від пояса додолу закутана в темний плащ, з-під якого видно тільки до коліна оголену ліву ногу. На коліні поверх плаща поставлена чимала, з легко хвилястими (sic!) кутами

живописи второй половины XVII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность искусство археология Ежегодник 1991*. Москва, 1997. С. 213–218; Александрович В. Шимонович Юрій молодший (Семигіновський Юрій Елеутер; р. н. невід. – між 28.2.1708–13.3.1711). *Довідник з історії України*. Київ, 1999. Т. 3 (Р–Я). С. 625–626; Александрович В. Шимонович Юрій старший (р. н. невід. – 15.4.1690). *Довідник...* С. 626; Александрович В. Шимонович Юрій молодший (Семигіновський Юрій Елеутер; р. н. невід. – між 28.2.1708–13.3.1711). *Історія України. А–Я. Енциклопедичний довідник / упоряд. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич. 3-тє вид. доопр. і доповн.* Київ, 2008. С. 1461–1462; Александрович В. Шимонович Юрій старший (р. н. невід. – 15.4.1690). *Історія...* С. 1462; Александрович В. Сліди Юрія Шимоновича-старшого поза Україною. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2011. №. 1–2. С. 58; Александрович В. Українські малярі польського короля Яна III Собеського. *Хроніка-2000*. Київ, 2012. Вип. 2(92). С. 40–48; Александрович В. Львівський осередок українських малярів другої половини XVII століття. *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2015. Вип. 10–11. С. 47. Зазначені словникові біографи (обидві молодші немало, зрештою, переписані зі старшої) із наведеної літератури знають лише краківську статтю 1991 р. й хоч і викладають за нею окремі факти, українського походження майстра не схильні визнавати категорично, послідовно його замовчуючи.

книга в сірій оправі з червоно-охристими наріжниками із невеликим золотим вертикальним овалом посередині палітурки й золотим обрізом ліворуч, прикрашеним гравійованою стилізованою рослиною гілкою. Ангел притримує книгу «беззвільно» звислою праворуч кистю лівої руки, права опущена дотолу й відставлена ліворуч. Горішня половина постаті оголена, праве крило в скороченні горизонтально видно за плечем як простерте, очевидно, дозад, ліве підняте догори й розправлене праворуч. Велика округла голова зі світло-рудуватим кротким волоссям легко нахилена до правого плеча. Між книгою та ангелом сперті легко навкоси високий тонкий золотий єпископський хрест та сірій із золотими накладками-обідками посох. У долішній частині композиції ліворуч на суцільній невисокій світлій сірій площині вміщений напис червоною фарбою великим літерами: «СЄІ КТИТОРЪ Х С Р Б*/ ИЛІАШЪ БАДЛО/ СО ПОДРҀЖІЕМ И ЧАДМИ СВОІМИ Р. Б. АУСО ДНА І[Θ]**/ ФЄ[Б] РҀАРІА 19 1779». Долішня частина зображення вельми потерта із втратою малярського шару, особливо на наведеному тексті. Окремі частини дарчого напису суттєво пошкоджені, а навіть майже знищені й при відтворенні напису реконструйовані на підставі віцілих ще вловимих фрагментів поодиноких літер.

Немало вміщених в іконі елементів зображення не характерні для звичної іконографії святого Василя Великого в іконах¹¹, зокрема збережених на території Дрогобиччини. За приклад може слугувати образ невеликого вітваря першої половини XVIII ст. з більш ніж поколінням зображенням святителя з однієї церкви у с. Попелі (Львів, Музей митрополита Андрія Шептицького)¹². Особливості іконографії нововіднайдені ікони вказували також на явно немісцевий, інший родовід самої композиції, що в головних її складових, безперечно, відтворила не малярський, а графічний першовзорець. Цим оригіналом врешті виявилася гравюра І. Филиповича до однієї з найважливіших позицій його друкарської спадщини – «Служебника», виданого в друкарні львівського Успенського братства акурат за два десятиліття до того – 1759 р.¹³

Використання гравюр як оригіналів малярських композицій належить до звичної практики нового українського малярства XVII–XVIII ст. Проте від самих початків їхнього залучення як графічних взірців за скромного розвитку власної гравюри

* Христоробивий раб Божий.

**В оригіналі існують незначні фрагменти двох широко розставлених вертикальних елементів і фрагмент правої сторони знаку скорочення над ними та крапка після них, яка вказує на цифру; здогадна реконструкція запропонована на підставі денної дати в продовженні наприкінці запису.

¹¹ Її найдокладніше досі зіставлення див.: Сидор О. Святий Василій Великий в українському мистецтві. Львів, 2008. У книзі враховано насамперед пам'ятки музейних колекцій, важливі позиції іконографії святителя зберігаються досі в церквах, що, зокрема, й доводить нововіднайдена ікона з Дрогобиччини.

¹² У кольорі репродукований: Сидор О. Святий Василій Великий... С. 188. Іл. 57.

¹³ Див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки... № 2085. Рідкісний для джерел до історії українського мистецтва контракт на виконання гравюр віднайшов і опублікував: Вуйцик В. Нові документальні відомості... С. 461. Новіші репродукції зазначеної гравюри І. Филиповича див., зокрема: Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. Київ, 1990. С. 448; Сидор О. Святий Василій Великий... С. 420. Іл. 207а; Шустова Ю. Діяльність... С. 224.

найчастіше вдавалися до оригіналів насамперед західноєвропейського походження¹⁴. Принаймні конкретні ідентифіковані досі українські зразки є нечисленними, серед них можна назвати ікони Почаївської Богородиці, намальовані на підставі гравюр¹⁵. Проте траплялися випадки й зовсім рідкісні, як, наприклад, ікона святого Миколая з церкви архангела Михаїла у с. Воля Сенькова (Музеум Гісторичне в Саноку), намальована 1759 р. на підставі гравюри Івана Масєвського з Перемишльської чудотворної ікони святого Миколая¹⁶ (Перемишль, собор Різдва святого Іоана Предтечі). Що ж до І. Филиповича, то жодного прикладу функціонування його гравюр як оригіналів для малювання ікон досі не було встановлено. Тож великої уваги заслуговує публікована рідкісна знахідка з теренів Дрогобиччини, намальована через два десятиліття після виходу львівського «Службника». Вона засвідчує не зауважений досі аспект побутування доробку визначного митця та поширення впливу його творчості в історичному львівському мистецькому регіоні.

Ікона звично для практики опрацювання графічних оригіналів в українському малярстві XVII–XVIII ст. не є буквальним повторенням першовзірця¹⁷. Окремі деталі в ній відсутні, інші немало змінені й переосмислені, або ж і зовсім замінені. До перших належить насамперед профільована рама в обрамленні гравюри, що подає зображення архиєрея як образ із долученими до нього додатковими елементами композиції. Опущено так само досить характерний для гравюр І. Филиповича своєрідний фігурний постамент під зображенням, прикрашений стилізованим листком та іншими декоративними елементами: в гравюрі ангел сидить власне на ньому. В іконі відсутні й докладно розроблені «язики полум'я» навколо голубки Святого Духа, внаслідок чого вона виявляється акцентованою скромніше. Водночас сприймається також меншою

¹⁴ Одним із показових прикладів є нідерландські гравюри братів Віріксів, використані взірцями композицій визначного львівського маляра першої половини – середини XVII ст. Миколи Мороховського Петраховича († після 23 березня 1666 р.) у завершеному на початку 1638 р. комплексі ікон львівської Успенської церкви, див.: Aleksandrowycz W. Cykl pasyjny Mikołaja Morochowskiego Petrachnowicza z ikonostasu cerkwi Zaśnięcia Matki Boskiej we Lwowie. Źródła inspiracji oraz osobliwości ich wykorzystania. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 2001. Т. 7, zes. 3(27). S. 791–816. Ще раніший приклад зберіг ансамбль ікон передміської П'ятницької церкви, проте тут конкретних зразків ідентифікувати поки не вдалося.

¹⁵ Це помітне явище мистецької культури останньої чверті XVIII ст. й пізнішого часу досі не опрацьоване. З конкретних прикладів див., зокрема, не зафіксованого походження ікону початку XIX ст. (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького, репродукована: Образ Богородиці. Малярство та скульптура з фондів Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького. Львів; Торонто, 2015. С. 48. Кат. № 23) та іншого зразка ікону 1840 р. роботи ковельського (?) маляра Яна (?) Квятковського (Волинський краєзнавчий музей, репродукована: Музей волинської ікони: книга-альбом. Київ, 2012. С. 329).

¹⁶ До літератури впроваджена: Janocha M., ks. Ikony w Polsce od średnowieczia do współczesności. Warszawa, 2008. S. 360. Il. 284. Про неї та її графічний першовзорець див.: Александрович В. Репліки другої половини XVIII століття з перемишльської чудотворної ікони святого Миколая. *Церковний календар 2011. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії*. [Сянок, 2010]. С. 134–145.

¹⁷ Про цю особливість залучення графічних взірців у творчій практиці майстрів українського малярства відповідного періоду на прикладі доробку М. Мороховського Петраховича див.: Aleksandrowycz W. Cykl pasyjny... S. 797–798, 803.

Іван Філіпович. Святий Василій Великий. 1759

відстань від митри святого до голубки. Внаслідок інакшого співвідношення постаті з площиною зображення в іконі так само менше незаповненого тла в горішній частині композиції, постать святого більша, монументальніша. Виявився опущеним німб (sic!) навколо голови святого й зникли густі промені від нього з гострими закінченнями, які суцільно виповнюють усе тло гравюри.

Окремі деталі композиції суттєво перероблені. Це стосується насамперед образу самого святителя, в іконі він зображений наближено до традиційного для української іконографії XVIII ст. історичного портрету з індивідуальною впізнаваною «портретною» ознакою – довгою чорною бородою. Відповідає зазначеній закономірності й трактування голови ангела, в іконі так само зовсім зміненої, найправдоподібніше, відповідно до смаків самого маляра та прийнятих у нього зразків.

Низку деталей потрактовано інакше внаслідок відмови від певних особливостей графічного оригіналу. У золоченому тлі ікони з'явилася поширена в тогочасній релігійній орнаментальній іконографії опущена від гори вздовж постаті гравійована стилізована гілка з квітами. Цілком змінено характер орнаментування поверхні фелона: замість широкої смуги його обрамлення з рослинними завитками та квітами подано вузьке золоте обшиття, прикрашене простим мотивом гравійованих ромбів. З'явилося також скромне оздоблення підкладки фелона, яке імітує поверхню рельєфної тканини, а глибокі короткі заломи тканини підрясника замінено мало розробленими в рельєфі суцільними на всю видиму висоту. У василіяньському знакові змінено форму колони й набагато активніше розбудовано полум'я навколо неї. При цьому усунуто девіз у його горішній частині і плоске сяяння навколо самого знаку. Інший характер має також оздоблення омофора, наперсного хреста та митри – в іконі сама вона однотонна сіра, тоді як в гравюрі її поверхня орнаментована. Так само змінено написи на книгах. У гравюрі ім'я «Ариа» знаходиться на обрізі книги під ангелом праворуч, на обрізі іншої книги ліворуч – «Несторії», а на лівій стороні розкритої книги вгорі ніби заголовок – «Савелії». Така переміна вміщення імен засуджених у церковній традиції «сретиків» – знаних адресатів полеміки святого Василя Великого – достатньо несподівана. Розгадати, чим вона викликана й що спричинило потребу такої переміни, не вдалося.

Усі наведені відмінності вказують на традиційний для української релігійної іконографії спосіб використання графічного зразка як прорису композиції. Водночас засвідчено відповідне до поширеної практики вільне опрацювання його в деталях¹⁸, не кажучи про колорит, природно долучений зі звичного репертуару професійного досвіду анонімного майстра. З цього огляду новоідентифікована ікона сприймається характерною і показовою позицією мистецької практики не тільки свого часу.

Актуальний стан осмислення, а навіть самої доступності мистецької спадщини регіону не дає змоги встановити особу анонімного майстра, хоча з огляду на збереження у храмах як ближчої, так і дальшої околиці чималої кількості ікон відповідного періоду така можливість досить реальна. Зрештою, регіональною мистецькою

¹⁸ Пор. аналогічний підхід в іконах М. Мороховського Петраховича для страсного циклу Успенської церкви у Львові: Aleksandrowycz W. Cykl pasyjny... С. 797. На прикладі докладніше проаналізованого, виконаного за гравюрою Яна Вірікса «Умивання ніг» його докладніше розглянуто: Александрович В. Моління-Деїсус (іконостас) Успенської церкви у Львові. *Зубрицький Д. Хроніка Ставронігійського братства*. Львів, 2011. С. 374–377.

практикою – поза нечисленними вибраними прикладами – в Україні поки взагалі цікавилися вельми скромно. А щодо XVIII ст. такий інтерес поки майже не розвинувся. З «попереднього» власного досвіду випадало би тільки вказати на перехрещення на місцевому ґрунті за умов відповідного періоду професійної активності майстрів двох осередків у найближчих найбільших містах – Дрогобичі та Самборі. Дотеперішня обізнаність зі стосовно краще опрацьованим малярським середовищем Дрогобича другої половини століття¹⁹ здатна схилити, радше, до можливості авторства самбірського маляра. Ікона характеризує його як майстра української традиції в руслі актуальних тенденцій її еволюції у відповідному середовищі, відчутно латинізованому. Втім, сам відповідний процес у малярстві історичного перемишльсько-львівського кола XVIII ст. досі мало зауважений і не осмислений.

Публікована ікона співвідноситься також з недооціненим важливим явищем релігійної культури другої половини століття, визначеним зростанням ролі василіанських монастирів у релігійному житті²⁰. Поява в сільських церквах дрогобицької околиці ікон святого Василя Великого покликана відобразити власне цей аспект релігійної культури, слугуючи його мистецьким вираженням. З цього огляду нововіднайдена ікона святого 1779 р. не тільки належить до зазначеного явища, а й до дати виконання, відображає період його найвищого піднесення. Хоча сама вона намальована уже за умов початкового періоду нової австрійської доби – перед йосифінськими реформами наступного десятиліття, що докорінно змінили не тільки церковний, а й водночас і релігійно-мистецький контекст західноукраїнської історії, надали однозначно світського спрямування наступному періодові еволюції місцевої традиції у контексті загальних тенденцій, притаманних тогочасній Австрійській монархії.

Перегляд різнорідних зразків малярства XVIII ст., опублікованих в неодноразово цитованому альбомі іконографії святого Василя Великого, дає підстави характеризувати новоідентифіковану ікону, намальовану на підставі гравюри І. Филиповича, як рідкісний, єдиний такий зразок малярства свого часу. Водночас на тлі «заново відкритого» львівського гравера віднайдена на Дрогобиччині ікона додає новий штрих до сприйняття найвизначнішого західноукраїнського гравера XVIII ст., не зауважений на доступних раніше прикладах творчості самого майстра і мистецької культури його епохи, у ширшому контексті західноукраїнської культурної традиції відповідного етапу її еволюції.

¹⁹ Прикладом може бути ікона о. Василя Глібкевича «Святий Миколай з двома сценами історії» з Хрестовоздвиженської церкви у Дрогобичі (Дрогобич, Музей «Дрогобиччина», див.: Білостоцька Н. Ікона «Святий Миколай» 1758 р. авторства отця Василя Глібкевича з музею «Дрогобиччина». *Бюлетень. Інформаційний випуск*. Львів, 2010. № 11. С. 161–164.

²⁰ Про тогочасні василіанські монастирі Дрогобиччини див.: Стецик Ю. Монастирі Дрогобиччини (XIV – початок XIX ст. Дрогобич, 2000; Стецик Ю. Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.). Жовква, 2015.

REFERENCES

- Aleksandrovych, V. (1990). Maister Yurii Shymonovych-starshyi. *Obrazotvorche mystetstvo*, 1, 17–18 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (1991). Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego. *Folia Historiae Artium*, 27, 111–124 [in Polish].
- Aleksandrovych, V. (1997). Otec i syn Shymonovichi v istorii zapadnoukrajnskoj zhyvopisi vtoroi poloviny XVII v. *Pamiatniki kultury. Novyye otkrytiia. Pismennost, iskustvo, arkhieologia. Yezhegodnik 1991*, 213–218 [in Russian].
- Aleksandrovych, V. (1999). Shymonovych Yurii molodshyi (Semyhinovskiy Yurii Eleuter; r. n. nevid. – mizh 28.2.1708–13.3.1711). In *Dovidnyk z istorii Ukrainy* (Vol. 3, pp. 625–626). Kyiv [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2001). Cykl pasyjny Mikołaja Morochovskiego Petrachnowicza z ikonostasu cerkwi Zaśnięcia Matki Boskiej we Lwowie. Źródła inspiracji oraz osobliwości ich wykorzystania. *Przegląd Wschodni*, 7, 3(27), 791–816 [in Polish].
- Aleksandrovych, V. (2008). Shymonovych Yurii molodshyi (Semyhinovskiy Yurii Eleuter; r. n. nevid. – mizh 28.2.1708–13.3.1711). In I. Pidkova, R. Shust, I. Hyrych (Eds.), *Istoriia Ukrainy. Entsyklopedychnyi dovidnyk* (3rd ed., pp. 1461–1462). Kyiv [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2009). Koronacja ikony Bogurodzicy w klasztorze Dominikanów we Lwowie w roku 1751: oprawa artystyczna. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 54, 127 [in Polish].
- Aleksandrovych, V. (2010). Repliki druhoi polovyny XVIII stolittia z peremysl'skoi chudotvornoj ikony sviatoho Mykolaia. *Tserkovnyi kalendar 2011. Vydannia Peremysko-Novosanchivskoi yeparkhii*, 134–145 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2011). Molinnia-Deisus (ikonostas) Uspenskoj tserkvy u Lvovi. In D. Zubrytskyi, *Khronika Stavropihiiskoho bratstva* (pp. 374–377). Lviv [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2011). Slidy Yurii Shymonovycha-starshoho poza Ukrainoiu. *Pamiatky Ukrainy: istoria ta kultura*, 1–2, 58 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2012). Ukrainski maliari polskoho korolia Yana III Sobieskoho. *Khronika-2000*, 2(92), 40–48 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2015). Lvivskiy osередok ukrainskykh maliariv druhoi polovyny XVII stolittia. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 10–11, 47 [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2019). Tvorche oblychchia lvivskoho hravera Ivana Fylypovycha: versiia pislia novishykh znakhidok. Proceedings of the International Scientific Conference: *Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyshcha, artefakty*, pp. 27–29, Lviv, 24–25 zhovtnia 2019. Lviv [in Ukrainian].
- Aleksandrovych, V. (2020). Seredovyshche ukrainskykh maistriv hraviury u Lvovi v seredyni – druhoi polovyni XVIII stolittia. Proceedings of the XIII International Conference: *Khrystyianska sakralna tradytsiia: vira, dukhovnist, mystetstvo*, pp. 72–83, Lviv, 24 lystopada 2020. Lviv [in Ukrainian].
- Bielikova, H. & Chlenova, L. (2005). *Ukrainskyi portret XVI–XVIII stolit.* Kyiv [in Ukrainian].
- Bilostotska, N. (2010). Ikona «Sviaty Mykolai» 1758 r. avtorstva ottsia Vasyliia Hlibkevycha z muzeiu «Drohobychchyna». *Biuletен. Informaciynyi vypusk*, 11, 161–164 [in Ukrainian].

Chwalewik, E. (1951). *Jan Filipowicz rytownik i drukarz (Z dziejów exlibrisu lwowskiego)*. *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław [in Polish].

Dworzak, A. (2018). Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych. In *Materiały do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku* (Vol. 8, p. 134). Kraków [in Polish].

Freus, P. (2019). Siemiginowski Szymonowicz (Symonowic-Siemiginowski), Jerzy (Georgio, Georgius) Eleuter. In A. Beyer, B. Savoy, W. Tegethoff (Eds.), *De Gruyter Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler Alle Nationen und Völker* (Vol. 103, pp. 443–444). Berlin; Boston [in Polish].

Isaievych, Ya. (1968). Dzherelni materialy do istorii ukrainskoho mystetstva v arkhivi lvivskoho bratstva. Proceedings of the Conference: *Tretia respublikanska konferentsiia z arkhivoznavstva ta inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. Druha sektsiia: Spetsialni istorychni dystsypliny*, p. 109. Kyiv [in Ukrainian].

Janocha, M. ks. (2008). *Ikony w Polsce od średnowiecza do współczesności*. Warsaw. [in Polish].

Kapral, M. (2019). «Образки, на kilkanasta tysiach ekzempliariv vybyti...» abo pro populiarnist hraviiovanykh ikon na zakhidnoukrainskykh zemliakh u seredyni XVIII stolittia. In V. Aleksandrovych (Ed.), *Kultura i mystetstvo zakhidnoukrainskykh zemel 2011, 2012* (pp. 323–326). Lviv [in Ukrainian].

Kolendo-Korczak, K. (2016). Siemiginowski Szymonowicz Jerzy (Gorgio, Georgius) Eleuter. In *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): Malarze rzeźbiarze graficy* (Vol. 10, pp. 566–475). Warsaw [in Polish].

Lohvyn, H. N. (1990). *Z hlybyn. Hraviury ukrainskykh starodrukiv XVI–XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian].

Lylio, O. (1998). Posmertnyi opys maina lvivskoho gravera i drukaria seredyni XVIII stolittia Ivana Fylypovycha. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 236, 464–475 [in Ukrainian].

Markiewicz, A. (2014). Wkół kontraktów artystycznych dominikanów lwowskich w epoce nowożytnej (XVII–XVIII w.). *Modus. Prace z Historii Sztuki*, 14, 171 [in Polish].

Merdukh, Yu. (2007). Portrety Ivana Fylypovycha u hrachivni zbirtsi Lvivskoi nauko-voi biblioteki im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. *Buttia v mystetstvi*, 335–347 [in Ukrainian].

Merdukh, Yu. (2013). Tsykl novozavitnikh ilustratsii lvivskoho hravera Ivana Fylypovycha. Proceedings of the International Scientific Conference: *Mystetska kultura: istoriia, teoriia, metodolohiia*, pp. 28–31, Lviv, 29 lystopada 2013. Lviv [in Ukrainian].

Merdukh, Yu. (2014). Portretna halereia ukrainskoho hravera Ivana Fylypovycha. *Hileia: naukovyi visnyk*, 87, 11–14 [in Ukrainian].

Rusińska-Giertych, H. (2013). Sztucharz i drukarz lwowski Jan Filipowicz w świetle dokumentów archiwalnych. *Roczniki Biblioteczne*, 57, 119–120 [in Polish].

Shustova, Yu. (2017). Diialnist lvivskoho drukaria i hravera Ivana Fylypovycha. In V. Aleksandrovych, I. Orlevych (Eds.), *Lvivska Stavropihiia: istoriia, personalii, vzaimeiny* (pp. 208–209, 226). Lviv [in Ukrainian].

Stetsyk, Yu. (2000). *Monastyri Drohobychchyny (XIV – pochatok XIX st.)*. Drohobych [in Ukrainian].

Stetsyk, Yu. (2015). *Vasylivskii monastyri Peremyskshkoi yeparkhii (kinets XVII–XVIII st.)*. Zhovkva [in Ukrainian].

Sulewska, R. (1996). Siemiginowski (Szymonowicz) Jerzy Eluter (ok. 1660 – ok. 1711). In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 33/1, 152; pp. 39–42). Warsaw; Kraków [in Polish].

Sydor, O. (2008). *Sviatyi Vasyl'ii Velykyi v ukrainskomu mystetstvi*. Lviv [in Ukrainian].

Vavryk, V. R. (1937). *Chlieny Stavropigiona za 350 liet. Yubilieinyi sbornik v pamiat 350-lietia Lvovskogo Stavropigiona* (Vol. 2). Lviv [in Russian].

Vuitsyk, V. (1998). Novi dokumentalni vedomosti pro ukrainskoho graver i drukaria XVIII stolittia Ivana Fylypovycha. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 236 [in Ukrainian].

Zapasko, Ya. & Isaievych, Ya. (1984). Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. *Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini*, II (I), 1888 [in Ukrainian].

Zholtovskiy, P. (1994). Dekoratsiia Lvova na urochystostiakh koronatsii obrazu Dominikanskoï Bohorodytsi u 1751 rotsi. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 227, 382–383 [in Ukrainian].

Volodymyr ALEKSANDROVYCH

Doctor of Sciences in History

Chief Researcher at the Department of Medieval History

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9205-4879>

e-mail: lvivabc@yahoo.com

THE ENGRAVING OF IVAN FYLYPOVYCH FROM LVIV «LITURGICON» («SLUZHEBNIK») OF 1759 – ORIGINAL OF THE ICON «SAINT BASIL THE GREAT» OF 1779

An icon of St. Basil the Great of 1779 found in one of the village churches of the Drohobych region is published. It is established and proved that the original for it was the illustration by the Lviv printer and engraver Ivan Fylypovych to «Sluzhebnyk», published in the Lviv Assumption Brotherhood's printing house in 1759.

It is emphasized that the uniqueness of the figure of I. Fylypovych for the cultural life of Lviv in the 18th century was recognized by the scientific community in the 19th century. However, only in recent decades, researchers have begun to reconstruct the true creative face of the Lviv master. Thus, the idea of I. Fylypovych as an engraver, in particular a master of portrait engraving and the author of at least four graphic cycles, has been significantly expanded. It is stated that the impetus for a deeper understanding of the artist's figure was the discovery of numerous previously unknown objects of his creative heritage and documents related to his life. It is also noted that in recent studies it was possible to finally establish the fact of Ukrainian ethnic origin of I. Fylypovych.

The icon of St. Basil the Great is analyzed in comparison with its graphic sample, the traits of its use and the author's changes in the composition and execution are shown. This is the first icon identified so far, made according to the original of the most prominent Western Ukrainian engraver of the 18th century I. Fylypovych.

Keywords: engraver Ivan Fylypovych, illustrations of «Sluzhebnyk» of 1759, icon of St. Basil the Great of 1779, Drohobych region.

УДК [94(477.83/.86):342.56-051(=161.2)]"1880/1914"
<https://doi.org/10.33402/zuz-2020-17-52>

Нагалія МИСАК

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
відділу нової історії України*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ СУДДІ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ

Систематизовано відомості про суддів як окрему професійну групу в структурі української інтелігенції в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наголошено на зростанні чисельності і вагомості суддів у соціальній структурі населення краю, що було зумовлено ліберальними реформами в Австро-Угорській імперії та розбудовою судочинної системи краю, збільшенням попиту на судові послуги, а водночас популярністю юридичного фаху, специфікою підготовки правників у вищих навчальних закладах (функціонування україномовних кафедр на юридичному факультеті Львівського університету, можливість поєднувати процес здобуття освіти із трудовою діяльністю). Також проаналізовано основні етапи становлення судді як фахівця: складання трьох державних іспитів як завершального етапу здобуття вищої освіти, проходження обов'язкової однорічної, а згодом трирічної, судової практики, кваліфікаційний суддівський іспит. Порівняно особливості професійної діяльності суддів та інших категорій юристів, зокрема адвокатів і нотаріусів. Розглянуто проблему перекваліфікації суддів на адвокатів, досліджено причини такого явища. Визначено взаємозв'язок національної ідентичності представників судочинства зі специфікою їхньої роботи, участю у громадсько-політичному житті краю. Проаналізовано переваги (пожиттєве призначення на посаду, законодавчо встановлене обмеження щодо відповідальності суддів) та недоліки (великі соціальні очікування, контроль за діяльністю, прискіплива увага до роботи в умовах польсько-українського протистояння в краї). Досліджено особливості правового та матеріального становища судових службовців, диференціацію в оплаті праці різних категорій працівників судочинної системи, визначено чисельність українських суддів у Галичині. Акцентовано увагу на діяльності найяскравіших представників цієї соціально-професійної групи.

Ключові слова: суддя, юрист, інтелігенція, професійна діяльність, Галичина.

Пізньомодерна доба української історії позначилася докорінними змінами в соціальному устрої тогочасного галицького суспільства. Завдяки активізації націотворчих процесів на теренах Центрально-Східної Європи, лібералізації політичного

і культурного життя відбувається формування політичної, економічної та культурної еліти – інтелігенції. Становлення нової соціальної верстви українського суспільства відбувалося паралельно з її соціально-професійною диференціацією. Однією з найактивніших груп української інтелектуальної еліти в суспільно-політичному житті Галичини стали юристи. Вони були не лише правовими захисниками національних інтересів українського народу, а й активними політичними та культурними діячами. Водночас відбувається внутрішнє структурування цієї соціально-професійної групи, в якій виокремлюються адвокати, судді (серед них судові і державні службовці) та нотаріуси.

В останнє десятиліття в науковій літературі з'явилося чимало нових праць з історії вітчизняної юриспруденції, однак майже всі вони стосуються лише одного аспекту проблеми – історії адвокатури. На жаль, така категорія правників, як судді була і надалі залишається маловивченою. Епізодичні згадки про працівників Феміди можна почерпнути з досліджень, що стосуються функціонування судової влади в Галичині¹, а також діяльності перших правничих організацій². Чи не єдина спроба комплексно розкрити проблему – стаття Т. Андрусяка³. Однак автор все ж більше зосереджується на політичній, ніж на професійній, діяльності суддів.

Мета статті – з'ясувати чинники, які впливали на процес формування суддів як окремої професійної групи української інтелігенції в Галичині, охарактеризувати специфіку їхньої підготовки, чисельність, правове становище, особливості фахової діяльності, її взаємозв'язок з національною ідентичністю та громадсько-політичною активністю суддів тощо. Також визначити їхню роль у структурі інтелектуальної еліти краю наприкінці XIX – на початку XX ст.

Формування професійної групи українських суддів було зумовлене низкою чинників. По-перше, реорганізація судоустрою в Австро-Угорській імперії, зокрема й Галичині, привела до зростання попиту на фахівців-юристів. З середини XIX ст. почала функціонувати триступенева система загальних судів, яка складалась із одноособових повітових судів, колегіальних окружних (крайових) судів та колегіальних вищих крайових судів⁴. Розбудова мережі судових установ супроводжувалася наповненням їхнього кадрового апарату. Однак брак фахівців-юристів відчувався і в 1890-х роках. Як зауважив С. Шухевич, «Треба було дуже багато укінчених правників, аби

¹ Ковальчук І. Організація судової влади у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 203–208; Дзіковський М. Р. Судова система Австрії за конституцією 1867 року. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 60–64.

² Луцька Г. В. Основні етапи розвитку та структурні особливості правничої комісії НТШ у 1892–1939 рр. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 31. С. 22–33.

³ Андрусяк Т. Г. Судді-українці Австро-Угорської імперії та їх внесок у розвиток української правової думки. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку*: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.) / ред. кол.: І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський та ін. Київ; Сімферополь: СМД, 2011. Ч. 1. С. 112–119.

⁴ Дзіковський М. Р. Судова система Австрії... С. 60.

ними заповнити велике число новоутворених судейських посад»⁵. По-друге, ліберальні реформи й демократизація суспільно-політичного життя зумовили правову активність населення, попит на юридичні послуги та популярність фаху правника. Відтак помітно збільшилася кількість випускників юридичних факультетів університетів⁶. Зростання чисельності українських суддів у краї, як і нотаріусів та адвокатів, наприкінці XIX – на початку XX ст. частково зумовлювалося функціонуванням у Львівському університеті двох україномовних кафедр – цивільного та кримінального права. Можливість здобувати освіту рідною мовою сприяла збільшенню кількості українських студентів на юридичному факультеті. Це яскраво підтверджують статистичні дані. Якщо у 1880 р. у Львівському університеті навчалося 113 українських правників, то в 1900 р. – 286, а в 1913 р. – 979⁷. Отже, за 30 років кількість українських студентів зросла майже в дев'ять разів. Крім Львова, юридичні спеціальності молодь також здобувала у Краківському, Віденському, значно менше у Грацькому чи Празькому університетах. По-третє, суттєву роль відіграла певна специфіка навчального процесу на юридичних факультетах (переважання теоретичних занять над практичними), що давала змогу поєднувати здобуття освіти з трудовою діяльністю. Наприклад, у Львівському університеті майбутнім правникам достатньо було лише записатися на виклади, студіювати дисципліни вдома (на провінції) і приїжджати до Львова лише для складання іспитів. Така практика була доволі поширеною, фінансово привабливою для студентів та їхніх батьків. Молоді не потрібно було винаймати помешкання в місті, витратити кошти на харчування тощо. Достатньо лише придбати навчальну літературу і простудіювати її вдома. Зокрема, у 1913 р. з понад 1 тис. українських студентів, що навчалися у Львові, зазедве 160 постійно перебували в місті, решта – на провінції⁸. По-четверте, молодь на юридичні факультети приваблювали і відносно широкі можливості працевлаштування. Правнича освіта дозволяла займати посади різних рівнів як у державних структурах (Галицьке намісництво, прокуратурія скарбу, місцеві органи самоврядування, поліція, пошта тощо), так і в приватних установах.

Юридична освіта давала можливість самореалізуватись насамперед у трьох галузях: адвокатурі, нотаріаті та судочинстві. Однак закінчення університету було лише початковим етапом у кар'єрному просуванні. Щоб обійняти посаду адвоката, нотаріуса чи судді, випускники повинні були скласти низку іспитів і пройти обов'язкову практику. Спершу здавали три державні екзамені: правно-історичний, судовий і політичний. Для їхнього прийому у кожному вищому навчальному закладі за розпорядженням

⁵ Шуhevich C. Моє життя. Спогади. Лондон: Видання української видавничої спілки, 1991. С. 173.

⁶ Там само. С. 161.

⁷ С. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1901/1902. Lwów, 1901. S. 36; Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 15. Спр. 163. Арк. 1–658; Спр. 164. Арк. 1–610; Спр. 165. Арк. 1–597; Спр. 167. Арк. 1–806; Спр. 168. Арк. 1–890; Program wykładów w c. k. Uniwersytecie imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w letniem półroczu r. szkolnego 1880/1. Lwów, 1881. S. 21.

⁸ Грушевський М. На українські теми. Батьки і діти. *Літературно-науковий вісник*. Т. LXI (61), кн. III. Київ, 1913. С. 435.

міністра віросповідань і освіти створювали спеціальну комісію⁹. Вона повинна була визначити рівень правової підготовки кандидата, тобто чи має випускник юридичну проникливість, чи може самостійно здійснювати судочинство, чи добре володіє юридичною термінологією¹⁰. Предметом правно-історичного іспиту було римське, церковне і німецьке право, а також історія Австрійської держави, судового – австрійське цивільне, торговельне і векселеве право, цивільна процедура, австрійське кримінальне право та процедура. Під час політичного екзамену кандидати виявляли свої знання австрійського адміністративного права, науки і політики суспільного господарства, фінансового законодавства імперії. Перший іспит приймали тричі на рік – взимку, влітку і восени, два інші – у будь-який час протягом року, за винятком канікул. Екзамени відбувалися усно і публічно¹¹. Випускники мали змогу обирати мову іспитування. Наприклад, у 1910 р. на юридичному факультеті Львівського університету судовий екзамен польською мовою склали 330 кандидатів, українською – лише 72¹². Підсумкову оцінку визначали голосуванням членів комісії. За негативного результату можна було повторно скласти іспит у терміни, встановлені комісією¹³.

Наступним кроком у кар'єрі юриста була обов'язкова безкоштовна однорічна судова практика в крайовому (окружному) суді¹⁴. В основному робота практикантів обмежувалася протоколюванням судових засідань і опрацюванням різних судових справ. З 1911 р. в Австрії набув чинності новий закон, за яким розмежовувалася судова практика для кандидатів на суддів, нотаріусів і адвокатів. Зауважимо, що цей нормативний акт не лише встановлював порядок проходження практики, а й захищав інтереси практикантів. Зокрема, останнім надавали право на щорічну двотижневу відпустку¹⁵.

Однорічна судова практика була обов'язковою умовою допуску до роботи в судовій системі, однак її термін саме для кандидатів на суддів змінювався. З 1885 р. термін стажування був продовжений до двох, а з жовтня 1896 р. – до трьох років¹⁶. Після проходження такої практики випускників правничих факультетів зазвичай призначали авскультантами* в певному окружному суді. Мінімальною вимогою при зарахуванні на цю посаду була наявність свідоцтва про успішне складення правно-історичного і судового державних іспитів. Політичний екзамен могли здати вже під час служби¹⁷. Обійнявши посаду авскультанта, кандидати проходили далі стажування в суді. За виконання своїх обов'язків вони отримували невелику платню. Щоправда, іноді практикантам затвердження на такій посаді доводилося чекати кілька років.

⁹ Zbiór ustaw uniwersyteckich z dodatkiem niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersytetskiej potrzebnych. Lwów, 1903. S. 53–54.

¹⁰ Ibid. S. 66.

¹¹ Ibid. S. 53–57.

¹² Żylski K. Stosunki materalne i intelektualne wśród młodzieży prawniczej uniwersytetu lwowskiego na podstawie badań z roku 1910. Lwów, 1912. S. 43.

¹³ Zbiór ustaw uniwersyteckich... S. 57–58.

¹⁴ Макух І. На народній службі: Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. С. 38.

¹⁵ Діло. 1911. Ч. 7. С. 6.

¹⁶ K. S. Auskultanci sądowi. *Słowo Polskie*. 1900. № 41. S. 3.

* Авскультант – службовець нижчого рангу в австрійській системі судочинства.

¹⁷ М. З. До відомости молодим правникам. *Діло*. 1911. Ч. 282. С. 4.

Щоб частково вирішити ситуацію, Міністерство юстиції у 1885 р. дозволило вищим крайовим судам позачергово призначати безплатними авскультантами тих практикантів, які виконали всі необхідні для цього умови¹⁸.

Отримати посаду судді можна було лише після складення кваліфікаційного суддівського іспиту. Його приймала спеціальна комісія, яку щороку створювали за розпорядженням міністра юстиції при Вищому крайовому суді. До неї входили професори юридичних факультетів університетів та практикуючі судді, зазвичай з того ж трибуналу¹⁹. Іспит складався з письмової та усної частин і мав на меті виявити знання цивільного та кримінального законодавства, процесу та процедури. Перша частина тривала два дні, протягом яких кандидати мусили виконати два завдання – скласти витяги з актів із вироками з цивільної і кримінальної судових справ. На усний іспит відводили дві години, під час яких претендента екзаменували з усіх галузей цивільного і карного законодавства. Крім того, він мав досконало знати систему функціонування австрійської судової влади. За бажанням кандидат міг скласти іспит двома крайовими мовами, польською та українською. Якщо службовці склали кваліфікаційний іспит, перебуваючи на посаді авскультанта, згодом їх призначали суддями або заступниками прокурорів. В інших випадках їм зазвичай надавали місце ад'юнкта*.

Австрійське законодавство уможливлювало перехід представників інших юридичних професій на судову службу. Зарахування адвокатів на посаду судді було дуже рідкісним явищем, адже правозахисники за своїм статусом і фінансовим становищем були більш незалежними за суддів. Набагато частіше відбувалася фахова переорієнтація у зворотному напрямку. Перепрофілювання нотаріусів на судових службовців було поширенішим. Для цього існувала єдина умова: нотаріус мав здати додатковий (письмовий і усний) іспит з цивільного права²⁰.

Посада судді мала свої переваги і недоліки. Призначення суддів було позитивним. Кандидатуру затверджував імператор або відповідні посадовці від його імені за поданням президента Вищого крайового суду²¹. Перед початком роботи всі судді складали службу присягу. Зауважимо, що для кожної категорії урядовців затверджували інший текст клятви (так званої «роти»). Наприклад, одну присягу давали президенти окружних судів і судів I-ї інстанції, другу – віцепрезиденти тих же судів, третю – судові секретарі й ад'юнкти, четверту – судові практиканти і т. д.²²

У своїй професійній діяльності, зокрема при винесенні вироків, судді мали відносну самостійність і незалежність. Для гарантування цього законодавство встановлювало обмеження щодо відповідальності суддів. Згідно з конституційним законом про судову владу в Австрії від 21 грудня 1867 р., передбачалось усунення судді від

¹⁸ Діло. 1885. Ч. 58. С. 4.

¹⁹ Дзіковський М. Р. Судова система Австрії... С. 60.

* Ад'юнкт – службовець нижчого рангу в державних установах (намісництві, прокуратурі скарбу), в судівництві – заступник або помічник судді, який не мав права самостійного розгляду судових справ.

²⁰ Діло. 1896. Ч. 272. С. 1–2.

²¹ Дзіковський М. Р. Судова система Австрії... С. 60.

²² Zbiór czerwony. Reskrypta c.k. Ministerstwa sprawiedliwości i okólniki Prezydium c.k. wyższego Sądu krajowego we Lwowie wydane od roku 1897 do końca roku 1900. Lwów, 1900. S. 19–24.

виконання обов'язків лише на підставі рішення суду. Переведення та відставка судді без його згоди заборонялась. А якщо суддя здійснив судову помилку, сторона протесту могла подати цивільний позов²³.

Недоліками суддівства були великі соціальні очікування і контроль за діяльністю. Судді як державні службовці повинні були цілковито поділяти і репрезентувати ідеї австрійського патріотизму та лояльності до офіційної влади. Їхня професійна діяльність залежала від різноманітних контролюючих інстанцій, які могли використати опозиційні погляди судді як привід для професійної дискримінації, відтермінування просування по кар'єрній драбині. Тому громадська активність суддів, особливо українців, була набагато нижчою, порівняно з адвокатами, які практикували приватно, набагато менше залежали від контролюючих інстанцій і могли активно долучатись до суспільно-політичного життя краю.

Характеризуючи становище українських суддів у Галичині, необхідно вказати на їхню невелику кількість порівняно з поляками. Так, станом на 1908 р. у Східній Галичині налічувалося 1 150 судових чиновників різних рангів, з них – президентів, віцепрезидентів, радників крайового і Вищого крайового суду – 341 особа, 38 повітових суддів, 148 судових секретарів, 404 ад'юнкти і 210 авскультантів²⁴. Визначити кількість українців, що перебували на судовій службі на зламі XIX–XX ст., дуже складно, оскільки урядова статистика поділ за національною ознакою дублювала поділом за віровизнанням. Цю помилку повторюють і деякі сучасні дослідники²⁵. Але класифікації за національністю і віровизнанням протягом окресленого періоду не завжди були ідентичними. На жаль, у своїй роботі ми можемо оперувати кількісним поділом судових урядовців лише за релігійною належністю (таблиця 1). У 1908 р. в судовій системі на східних теренах краю працювало 367 греко-католиків, серед них 12 радників Вищого крайового суду, 105 радників крайового суду, 8 повітових суддів, 40 судових секретарів, 105 ад'юнктів і 95 авскультантів. Припустивши, що не більше 10 % із них за національною ознакою були поляками, можемо стверджувати: у 1908 р. в східно-галицькому судочинстві налічувалося понад 300 українських службовців. Водночас зауважимо, що українці (греко-католики) переважали в судах нижчих інстанцій. З 56 членів Вищого крайового суду у Львові українцями були лише 13 (23,3 %), в той час як поляками – 42 (75 %)²⁶.

У дослідженні ми спробували підрахувати приблизну кількість українських суддів, які працювали в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. У процесі роботи нам вдалося встановити імена 249 представників цієї фахової групи (див. додаток 1). Однак зауважимо, що наведені дані далеко не остаточні, а проблема загальної чисельності українських суддів ще потребує ґрунтовного і тривалого вивчення.

²³ Дзіковський М. Р. Судова система Австрії... С. 60.

²⁴ Żylski K. Stosunki materialne i intelektualne... S. 47.

²⁵ Дзіковський М. Р. Судова система Австрії... С. 60; Едер П. Т. Правові основи організації та діяльності Вищого крайового суду у Львові (1855–1918 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. С. 65.

²⁶ Едер П. Т. Правові основи... С. 65.

Таблиця 1

Судові службовці в Східній Галичині: поділ за віровизнанням
(станом на 1908 р.)²⁷

Ранг	Службова категорія	Разом	Віровизнання							
			<i>рим.-кат.</i>	%	<i>греко-кат.</i>	%	<i>юдеї</i>	%	<i>євангелісти</i>	%
<i>III</i>	Президент Вищого крайового суду	1	1	100	-	-	-	-	-	-
<i>V</i>	Віцепрезидент Вищого крайового суду	1	1	100	-	-	-	-	-	-
	Президенти колегіальних судів	7	6	85,7	1	14,3	-	-	-	-
<i>VI</i>	Президент і віцепрезидент крайового суду	9	8	88,9	1	11,1	-	-	-	-
	Радники Вищого крайового суду	33	23	69,7	10	30,3	-	-	-	-
	Радники Вищого крайового суду при трибуналах I інстанції	14	11	78,6	2	14,3	1	7,1	-	-
<i>VII</i>	Радники крайового суду	285	170	60	105	36,5	9	3,2	1	0,3
<i>VIII</i>	Судді повітові	38	30	78,9	8	21,2	-	-	-	-
	Секретарі судові	148	98	66,2	40	27,0	10	6,8	-	-
<i>IX</i>	Ад'юнкти	404	283	70,4	105	25,8	16	3,8	-	-
<i>XI</i>	Авскультанти	210	96	45,7	95	44,2	17	8,1	2	1
	Разом	1150	772	63,3	367	31,8	53	4,6	3	0,8

Окреслена ситуація була зумовлена поліетнічним, полімовним і полірелігійним характером краю та постійним протистоянням, боротьбою між поляками й українцями за сфери впливу в політичному і соціальному просторі Галичини. Домінування перших у владних структурах іноді супроводжувалося деструктивними виявами етноцентричної поведінки щодо других. Особливо це стосувалося призначення українців на посади судових урядовців. В австрійському законодавстві була

²⁷ Żylski K. Stosunki materialne i intelektualne... S. 47.

«шпарина», яка дозволяла ігнорувати приписи закону про непорушність суддів. Іноді за поданням президента Вищого крайового суду судових ад'юнктів іменували «без місця призначення». Такий службовець заміняв відсутнього з різних причин (стажування, хвороба тощо) суддю. І його у будь-який момент, «коли тільки хотів і куди захотів», президент міг перевести. Часті зміни місця роботи не лише зумовлювали фінансові труднощі для судді, а й впливали на його психічне здоров'я. Свого часу з такою практикою стикнувся Степан Шухевич. Президентом Вищого крайового суду у Львові тоді був Олександр Тхоржницький, відомий широкому загалу своїми шовіністичними поглядами щодо українців. Тому дуже часто застосовував до них іменування «без місця призначення». Після проходження військової служби С. Шухевич саме так був скерований на роботу у Рава-Руську, де заміняв хворого на сухоти суддю Подбельського (ім'я невідоме)²⁸. Згодом ще двічі його переводили: спершу в Долину, а потім – у Дрогобич²⁹.

Другим механізмом контролю за громадською, зокрема й політичною, активністю українських суддів була періодична кваліфікація професійної придатності. Її здійснювала спеціальна комісія, сформована за розпорядженням президента Вищого крайового суду. У переліку 9 показників, за якими перевіряли діяльність суддів, були пункти «Поведінка» і «Придатність до призначення на керівні посади», які давали змогу «контролювати» національно свідомих суддів-українців³⁰. Особливо це стосувалось використання української мови в діловодстві судів. Попри законодавчі гарантії рівності крайових мов у публічній сфері, послуговування українською неофіційно трактували як «забаву в політику». Мовну ситуацію в тогочасному судівництві яскраво охарактеризував у своїх спогадах С. Шухевич. Він наголосив, що «коли український суддя, згідно з обов'язуючими приписами, відважився уживати в своїм урядуванні в слові і письмі української мови, тоді давано йому тавро політика, а суддя, що «бавиться в політику», не може бути безстороннім суддею»³¹. Більшість українських суддів, побоюючись адміністративного тиску, свідомо відмовлялись від використання рідної мови у діловодстві або ж перекваліфіковувались на адвокатів.

Незважаючи на такі перешкоди, популярність суддівського фаху в українському середовищі зростала. Це було зумовлено значно меншими фінансовими затратами при працевлаштуванні, а також можливістю працювати на благо рідного народу. Саме останній мотив відіграв головну роль при виборі життєвого шляху С. Шухевичем. Спершу випускник юридичного факультету планував присвятити себе адвокатурі, та його дядько, відомий етнограф Володимир Шухевич, переконав юнака обрати суддівство, адже «скільки добра може справедливий суддя зробити для людей взагалі, а скільки добра може український суддя зробити для українців»³².

На початку ХХ ст. набагато більше українців, порівняно з польським населенням, обирали судову кар'єру. Це яскраво ілюструють статистичні дані. Якщо в 1904 р. на

²⁸ Шухевич С. Моє життя ... С. 199.

²⁹ Там само. С. 208, 212.

³⁰ Андрусак Т. Г. Судді-українці Австро-Угорської імперії ... С. 113.

³¹ Шухевич С. Моє життя ... С. 201.

³² Там само. С. 173.

судову службу вступило 14 поляків і 15 українців, то наступного року це співвідношення становило 18 і 26 осіб³³.

Протягом окресленого періоду в Галичині працювала ціла когорта українських суддів: Корнило Зубрицький, Модест Каратницький, Тит Заячківський, Йосиф Левицький, Григорій Кузьма, Омелян Лопушанський, Лев Шехович, Тит Ревакович, Дем'ян Савчак, Роман Стебельський, Роман Чайківський, Тит та Теодор Рожанковські, Іван Масляк, Теофіл Макух, Костянтин Онишкевич, Филімон Метелля, Григорій Онуферко, Кароль Підляшецький, Юліан Сельський, Михайло Труш, Степан Шухевич та ін.

Наприклад, Корнило Зубрицький був начальником суду в Золотому Потоці, радником крайового суду в Сяноку та Львові. Згодом зайняв посаду віцепрезидента крайового суду у Львові. У лютому 1908 р. К. Зубрицький вийшов на пенсію³⁴. С. Дроздовський згадував про нього: «Був незвичайно справедливий і трудолюбивий та хоча сам дуже працював, був людяний і виrozumілий для своїх співробітників та учинний і ввічливий для всіх, чим з'єднав собі загальну симпатію»³⁵.

Ще один український суддя Тит Заячківський почав свою службову кар'єру з посади ад'юнкта в Тисмениці. У червні 1885 р. був призначений суддею в Будзанові³⁶. Через п'ять років переведений до м. Глумач³⁷. Згодом отримав суддівську посаду в Галичі, а з вересня 1893 р. працював як радник крайового суду в Коломиї³⁸. Наступним кроком у службовій кар'єрі Т. Заячківського стало затвердження його радником Вищого крайового суду у Львові³⁹. За визначні професійні досягнення у 1907 р. судді було присвоєно титул радника двору⁴⁰.

Великим національним патріотизмом характеризувався суддя Лев Шехович. Почав службу як ад'юнкт в Тернополі, у червні 1885 р. був призначений суддею в Олеську⁴¹. Через два роки переведений в Перемишль, потім – у Тернопіль, після чого знову повернувся до Перемишля вже як судовий радник⁴². За час своєї роботи Л. Шехович постійно виступав на захист української мови в галицькій судочинній системі. Працюючи слідчим суддею в Тернополі у 1890 р., успішно боровся зі злочинною діяльністю лихварів у Чортківському і Борщівському повітах. Закінчив службу на посаді радника Вищого крайового суду у Львові⁴³.

Вершиною суддівської кар'єри вважали здобуття титулу радника двору у Найвищому або Адміністративному суді у Відні. Протягом досліджуваного періоду чимало українців за свою самовіддану працю були удостоєні такої честі. Це, наприклад,

³³ Żylski K. Stosunki materalne i intelektualne... S. 46.

³⁴ Діло. 1908. Ч. 27. С. 3.

³⁵ Дроздовський С. Українці в судівництві, державній прокуратурі і прокуратурі скарбу. Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів. Львів, 1934. С. 121.

³⁶ Діло. 1885. Ч. 58. С. 3.

³⁷ Там само. 1890. Ч. 218. С. 3.

³⁸ Там само. 1893. Ч. 194. С. 3.

³⁹ Дроздовський С. Українці в судівництві, державній прокуратурі... С. 122.

⁴⁰ Діло. 1907. Ч. 245. С. 3.

⁴¹ Там само. 1885. Ч. 58. С. 3.

⁴² Там само. 1887. Ч. 85. С. 4.

⁴³ Дроздовський С. Українці в судівництві, державній прокуратурі... С. 121–122.

Й. Лисяк, В. Ковальський, Т. Зубрицький, О. Лопушанський, М. Герасимович, Р. Стебельський, М. Фединський, Й. Каранович, С. Децикевич, Й. Шведзицький, А. Підляшецький та ін.⁴⁴

Деякі українські судді не надто декларували свою національну належність, дистанціювалися від громадсько-політичного життя, побоюючись дискримінації з боку польської крайової влади. Не дивиною на галицьких землях були випадки, коли національно свідомі й політично активні судові чиновники безпідставно переводилися у віддалені судові округи або десятками років чекали давно заслуженого посадового підвищення. Така доля спіткала Тита Реваковича. Працюючи 13 років судовим ад'юнктом у м. Садагорі на Буковині, він відкрито висловлював свою національно свідому позицію, постійно використовуючи у судочинстві українську мову як другу крайову. Коли постало питання переведення його на посаду повітового судді, міністр юстиції під тиском румунських депутатів парламенту надав перевагу суддям-румунам⁴⁵. Згодом, повернувшись у Галичину і працюючи повітовим суддею в Підбужжі, Т. Ревакович знову постраждав за свою «національність». Численні скарги суддів-поляків, деяких шовіністично налаштованих місцевих мешканців спонукали поліцію організувати за ним нагляд як за «московським агентом». А приязні стосунки з Олександром Кониським, який у 1887 і 1888 рр. гостював у Т. Реваковича в Підбужжі, стали неофіційним приводом для ревізії його судової діяльності. Насправді перевірка була викликана активною літературною діяльністю і використанням української мови в судочинстві. З цього приводу Т. Ревакович так зауважив у своїх спогадах: «Тимчасом ревізія була спрваджена для того, бо я з рускими партіями писав і пишу ведля обовязуючих приписів протоколи по руски»⁴⁶.

Ще один українець, Володимир Нестерович, тривалий час працював ад'юнктом, а потім суддею в Чорткові. Завдяки своїй неупередженості і справедливості здобув велику популярність серед місцевого населення. Тому, коли у 1897 р. в Чорткові звільнилася посада начальника повітового суду, В. Нестерович мав найбільші шанси її зайняти. Однак цьому перешкодили звичайні доноси і наклепи. Саме через них В. Нестерович був призначений начальником суду аж в м. Устрики Сяноцького повіту⁴⁷. Ще однією жертвою антиукраїнської політики став відомий своєю активною національною позицією суддя, радник окружного суду в Золочеві Лонгин Рожанковський, якого М. Волошин назвав одним з найкращих галицьких суддів⁴⁸. У травні 1890 р. його оминули під час чергового затвердження апеляційних радників, призначивши на посади молодших і менш досвідчених чиновників. Цей факт глибоко вразив Л. Рожанковського, який через місяць залишив судову службу і достроково вийшов на пенсію⁴⁹. Згодом розпочав приватну адвокатську практику

⁴⁴ Дроздовський С. Українці в судівництві, державній прокуратурі... С. 120–125.

⁴⁵ Мудрий М. «Згадки з життя свого і своєї родини»: спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. ССЛІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 716, 749.

⁴⁶ Там само. С. 749.

⁴⁷ Діло. 1904. Ч. 38. С. 2.

⁴⁸ Волошин М. Тим, що відійшли від нас у боротьбі за право. *Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів*. Львів, 1934. С. 83.

⁴⁹ Діло. 1890. Ч. 102. С. 3.

в Золочеві⁵⁰. Постійні перешкоди з боку польських властей змусили перейти на адвокатуру також національно свідомого українського суддю Филипа Евина⁵¹.

Аналізуючи діяльність суддів, як і інших категорій державних службовців, лікарів та вчителів, потрібно враховувати чинник польсько-українського протистояння в краї. Під його впливом кожна зі сторін вважала себе дискримінованою. Тому більшість тверджень про утиски в професійній діяльності треба сприймати дуже обережно й детально аналізувати. Як приклад хочемо навести ставлення поляків до роботи українських суддів Косівського повітового суду, викладене на шпальтах газети «*Słowo Polskie*». Діяльність українських суддів трактували як упереджену щодо польського та єврейського населення. На сторінках газети зазначалося, що судді-українці здійснюють правосуддя за принципом «ворогів руського народу»: якщо судиться українець з поляком або євреєм, завжди виграє справу перший. Дискримінаційним щодо польського населення вважали і те, що абсолютну більшість суддівського персоналу в Косівському повітовому суді становили українці⁵². Водночас аналогічну політику щодо українського населення з боку польських суддів в інших місцевостях сприймали як належне.

З активізацією українського національного життя в Галичині на початку XX ст. дедалі більше суддів почали перекваліфіковуватись на адвокатів. Самостійна адвокатська практика гарантувала юристам фінансову і певну соціально-правову незалежність. На відміну від суддів і нотаріусів, які належали до числа державних службовців, адвокати мали більше можливостей займатися законотворчою діяльністю як послі до Галицького сейму чи австрійського парламенту, брати участь в суспільно-політичних та культурних процесах. Водночас Львівська палата адвокатів чинила різні перепони при переході українських суддів на адвокатуру. Останнім нерідко доводилося виборювати право на самостійну практику аж через Верховний суд у Відні. Один із таких процесів відбувся на початку 1913 р. Український суддя Мирослав Янкевич після виходу на пенсію за дозволом Львівського вишого крайового суду почав практикувати як адвокатів. Невдовзі за поданням державного прокурора Міністерство справедливості скасувало цей дозвіл. М. Янкевич, своєю чергою, за посередництвом адвокатів Ф. Евина та Є. Левицького апелював до Адміністративного суду у Відні. Той після детального вивчення справи визнав рішення міністерства незаконним і дозволив українцеві практикувати як адвокат⁵³. Такі випадки в Галичині траплялися досить часто.

Попри контроль з боку крайових органів влади, деякі українські судді вирізнялись чіткою національною позицією. Вони брали активну участь у громадському і політичному житті краю, балотувались до Галицького сейму та австрійського парламенту. Їхня діяльність не обмежувалася лише виконанням професійних обов'язків. Українські судді займалися розробкою української правничої термінології, займалися науковими дослідженнями в галузі юриспруденції, викладанням в університеті тощо⁵⁴.

⁵⁰ Діло. 1890. Ч. 144. С. 3; Волошин М. Тим, що відійшли від нас... С. 83.

⁵¹ Діло. 1911. Ч. 99. С. 6.

⁵² W.J. Rusczy sędziowie w urzędowaniu. *Słowo Polskie*. 1912. Nr 5. S. 1.

⁵³ Діло. 1913. Ч. 94. С. 4.

⁵⁴ Андрусак Т. Г. Судді-українці Австро-Угорської імперії... С. 115–117.

Невід'ємною складовою соціально-професійного портрету українських суддів є аналіз їхнього фінансового становища. Добробут різних категорій судових урядників суттєво відрізнявся, залежав від рангу і тривалості служби. Судові посади належали до III–XI державних рангів. Також відбувалася диференціація всередині рангу. Суддівську платню підвищували кожні три або п'ять років. Найвищу платню отримували президент і віцепрезидент Вищого крайового суду (відповідно 8 000 і 6 000 зол. рин.* на рік). Менше – президенти крайового суду і радники Вищого крайового суду (в межах 3 200–4 000 зол. рин.). Більшість суддів, які були державними службовцями VIII рангу, залежно від стажу до 1898 р. отримували річну платню в межах 1 400–1 800 зол. рин., згодом – від 1 800 до 2 200 зол. рин.⁵⁵ Матеріальне становище деяких судових службовців було незначним. Платня ад'юнктів коливалася в межах 1 400–1 600 зол. рин. За законом від 15 квітня 1873 р. авскультанти, які лише розпочинали кар'єру, отримували так званий ад'ютум** в розмірі 500 зол. рин. на рік. Через два роки роботи на цій посаді їхня платня зростала до 600 зол. рин.⁵⁶ Зауважимо, що байдужість держави до становища судових авскультантів змусила останніх активно домагатися покращення власного добробуту. Зокрема, 6 серпня 1899 р. у Празі відбувся всеавстрійський з'їзд авскультантів, учасники якого вимагали від уряду підвищити мінімальну річну платню до 800 зол. рин., а після двох років роботи – до 1 000 зол. рин. Але ці прохання так і не були задоволені⁵⁷. Лише у 1907 р. під час чергової реформи річна платня авскультантів зросла до 1 600–2 200 кор., інших категорій – на 10–15 %⁵⁸.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. українські судді були сформованою професійною групою у структурі української інтелігенції в Галичині. Завдяки сприятливим суспільним обставинам (реформа системи судочинства, розбудова мережі судів різних рівнів, розвиток вищої юридичної освіти, зростання попиту на суддівські послуги) спостерігається чисельне зростання суддів. Однак поліетнічний характер краю, польсько-українське протистояння, контроль за діяльністю суддів часто уповільнювали або й унеможлилювали їхнє просування по кар'єрній драбині. На відміну від адвокатів, більшість українських суддів як державні службовці не надто декларували свою політичну позицію, а іноді, щоб уникнути дискримінації з боку влади, й узагалі відмежовувались від участі в суспільно-політичному житті. Чимало суддів-українців поєднували професійну діяльність з викладанням, науковими дослідженнями, роботою в представницьких органах влади, всіляко обстоюючи права українського населення.

* Золотий ринський – напівофіційна, більш поширена серед населення, назва грошової одиниці Австро-Угорської імперії гульдена (флорина). Золотий ринський поділявся на 100 крейцерів, перебував в обігу до 1899 р. З 1892 р. – паралельно з новою грошовою одиницею «короною (короною)». Співвідношення між старою і новою грошовою одиницею було 1:2.

⁵⁵ Товариш. Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1903. Львів, 1902. С. 89; Підвисшене платні урядників. *Діло*. 1898. Ч. 200. С. 1.

** Ад'ютум – платня, яку призначали початкуючим державним службовцям, що працювали протягом випробувального терміну.

⁵⁶ K. S. Auskultanci sądowi. *Słowo Polskie*. 1900. Nr 41. S. 3; W sprawie kandydatów sędziowskich. *Przegląd urzędniczy*. 1911. Nr 23. S. 3.

⁵⁷ K. S. Auskultanci sądowi... S. 3.

⁵⁸ C. d. n. Pobore służbowe i emerytalne urzędników państwowych, ich wdow i sierót. *Przegląd urzędniczy*. 1907. Nr 4. S. 5–6.

REFERENCES

- Andrusiak, T. (2011). Suddi-ukraintsi Avstro-Uhorskoï imperii ta yikh vnesok u rozvytok ukrainskoï pravovoï dumky. *Proceedings of the XXV International Historical-Legal Conference: Sudova vlada v Ukraini i sviti: istoriia, suchasnist, perspektyvy rozvytku*, 1, 112–119, Saky, 16–18 veresnia 2011. Kyiv; Simferopol: SMD [in Ukrainian].
- C. d. n. (1907). Pobore służbowe i emerytalne urzędoków państwowych, ich wdow i sierót. *Przegląd urzędniczy*, 4, 5–6 [in Polish].
- C. k. (1901). *Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowem 1901/1902*. Lviv [in Polish].
- Dilo. (1885). Lviv, 58, 3–4 [in Ukrainian].
- Dilo. (1887). Lviv, 85, 4 [in Ukrainian].
- Dilo. (1890). Lviv, 102, 3 [in Ukrainian].
- Dilo. (1890). Lviv, 144, 3 [in Ukrainian].
- Dilo. (1890). Lviv, 218, 3 [in Ukrainian].
- Dilo. (1893). Lviv, 194, 3 [in Ukrainian].
- Dilo. (1896). Lviv, 272, 1–2 [in Ukrainian].
- Dilo. (1904). Lviv, 38, 2 [in Ukrainian].
- Dilo. (1907). Lviv, 245, 3 [in Ukrainian].
- Dilo. (1908). Lviv, 27, 3 [in Ukrainian].
- Dilo. (1911). Lviv, 7, 6 [in Ukrainian].
- Dilo. (1911). Lviv, 99, 6 [in Ukrainian].
- Dilo. (1913). Lviv, 94, 4 [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, S. (1934). Ukraintsi v sudivnytstvi, derzhavnii prokuratorii i prokuratorii skarbu. *Yuvileinyi almanakh Soiuzu Ukrainskykh Advokativ*, 119–125 [in Ukrainian].
- Dzikovskyi, M. (2020). Sudova systema Avstrii za konstytutsiieiu 1867 roku. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 3, 60–64 [in Ukrainian].
- Eder, P. T. (2015). *Pravovi osnovy orhanizatsii ta diialnist Vysshchoho kraiovoho sudu u Lvovi (1855–1918 rr.): istoryko-pravove doslidzhennia* [Legal bases of the organization and activity of the Supreme regional court in Lviv (1855–1918): a historical and legal study]. (*Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1913). Na ukrainski temy. Batky i dity. *Literaturno-naukovy visnyk*, 61, III, 434–440 [in Ukrainian].
- K. S. (1900). Auskultanci sądowi. *Słowo Polskie*, 41, 3 [in Polish].
- Kovalchuk, I. (2018). Orhanizatsiia sudovoï vlady u Halychyni v skladi Avstrii ta Avstro-Uhorshchyny (1772–1918). *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*, 5, 203–208 [in Ukrainian].
- Lutska, H. V. (2013). Osnovni etapy rozvytku ta strukturni osoblyvosti pravnychoï komisii NTSh u 1892–1939 rr. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*, 31, 22–33 [in Ukrainian].
- M. Z. (1911). Do vidomosty molodym pravnykam. *Dilo*, 282, 4 [in Ukrainian].
- Makukh, I. (2001). *Na narodnii sluzhbi: Spohady*. Kyiv: Osnovni tsinnosti [in Ukrainian].
- Mudryi, M. (2006). «Zhadky z zhyttia svoho i svoiei rodyny»: spohady Tyta Revakovycha yak dzherelo do istorii Halychyny XIX stolittia. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCLII, 708–762 [in Ukrainian].

Pidvyshenie platni uriadnykiv. (1898). *Dilo*, 200, 1 [in Ukrainian].

Program wykładów w c. k. Uniwersytecie imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w letniem półroczu r. szkolnego 1880/1. (1881). Lviv [in Polish].

Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia. Spohady*. London: Vydannia ukrainskoi vydavnychoi spilky [in Ukrainian].

Tovarysh. Iliustrovanyi kalendar tovarystva «Prosvita» na rik zvychainyi 1903. (1902). Lviv [in Ukrainian].

Voloshyn, M. (1934). Tym, shcho vidiishly vid nas u borotbi za pravo. *Yuvileinyi almanakh Soiuzu Ukrainskykh Advokativ*, 74–108 [in Ukrainian].

W sprawie kandydatów sędziowskich. (1911). *Przegląd urzędniczy*, 23, 3 [in Polish].

Zbiór czerwony. Reskrypta c. k. Ministerstwa sprawiedliwości i okólniki Prezydium c. k. wyższego Sądu krajowego we Lwowie wydane od roku 1897 do końca roku 1900. (1900). Lviv [in Polish].

Zbiór ustaw uniwersyteckich z dodatkiem niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersytetskiej potrzebnych. (1903). Lviv [in Polish].

Żylski, K. (1912). *Stosunki materyalne i intelektualne wśród młodzieży prawniczej uniwersytetu lwowskiego na podstawie badań z roku 1910*. Lviv [in Polish].

Додаток 1

Українські судді в Галичині (1880 – 1914 рр.)

Алексевич Андрій	Суддя в Куликові, з 1896 р. – секретар ради при колегіальному суді в Золочеві; радник крайового суду (далі – радник КС).
Алексевич Роман	Суддя, радник крайового суду. З 1898 р. був начальником повітового суду в Угнові.
Балтарович Михайло (1850–1933)	Суддя, адвокат. Спершу закінчив у Відні рільничу академію. Згодом навчався на юридичному факультеті Віденського університету, після закінчення якого певний час працював у Зальцбурзі. Потім переведений в Галичину. Суддя окружного суду в Золочеві (1890), радник крайового суду. Згодом залишив державну службу і в 1914 р. відкрив адвокатську канцелярію в Глинянах. Під час першої світової війни знову повернувся до практики в Золочеві. Тоді його канцелярія розташовувалась у церковному домі біля міської церкви.
Барановський Ярослав	Суддя повітовий в Підгайцях, з 1912 р. – в Золочеві, радник КС.
Бережанський Василь	Суддя повітовий в Бродях, з 1910 р. – радник КС в Самборі.

Бережницький Теофіл (1836–1895)	Суддя, згодом – державний прокурор в Самборі та Львові, радник КС у Львові, з 1890 р. – радник Вищого крайового суду (далі – ВКС) у Львові. Посол Галицького сейму 5-го скликання.
Білінський Йосип	Суддя в Самборі, з 1909 р. радник КС там само.
Білінський Іван	Суддя в Турці, з 1909 р. – в Калуші.
Білінський Кипріан	Суддя в Новому Селі (з 1911 р.).
Білінський Осип (1873–1920)	Суддя в Козовій, Бережанах, з 1912 р. – в окружному суді Тернополя. Радник КС. Після Першої світової війни активно долучився до встановлення української влади у Тернополі та повіті. Обіймав посаду комісара Тернопільського повіту ЗУНР. Разом з УГА перейшов за р. Збруч, де й загинув у 1920 р.
Білінський Павло	Суддя, начальник повітового суду в Миколаєві (1902), з 1908 р. – судовий радник в Бережанах.
Борило Іван	Суддя в Залозцях, з 1912 р. – в Дрогобичі.
Боцюрків Антін	Суддя повітовий в Тлустому (1898).
Брикович Володимир	Суддя в Кутах (1911).
Брилінський Юліан	Суддя, радник КС у Львові (1900-ті рр.).
Будзиновський Лев	Суддя, радник ВКС у Львові, згодом – радник двору при Верховному суді у Відні.
Будний Іван	Суддя в Жовкві, з 1910 р. – повітовий суддя в Тернополі.
Булик П.	Суддя в Городенці (згадується у 1909 р.).
Бучацький Володимир	Державний прокурор у Коломиї, згодом – радник двору при Верховному суді у Відні.
Бучацький Лонгин	Суддя, радник двору при Верховному суді у Відні.
Варивода Володислав	Суддя, радник КС. Після виходу на пенсію у 1907 р. відкрив адвокатську канцелярію в Стрию.
Василик Іван	Суддя в Порохнику, з 1909 р. – в Яворові. У 1912 р. призначений заступником прокурора в Самборі, а з 1913 р. – там само прокурор.
Величко Юліан	Суддя повітовий в Жовкві (з 1909 р.).

	Величковський Євген Володимир	Суддя в Меденичах, з 1912 р. – в Бжозові.
	Вергановський Володимир (1876–1946)	Суддя повітовий у Львові. Народився у с. Верхня Лукавиця на Стрийщині у родині священника. Середню освіту здобув у гімназіях Стрия та Золочева. У 1894 р. вступив на юридичний факультет Львівського університету, який закінчив 1898 р. судову практику проходив у Золочеві. Після здобуття ступеня доктора права і складення кваліфікаційного суддівського іспиту деякий час працював у суді в Підволочиську, а згодом перевівся до Львова. У 1904–1906 рр. продовжив студії в Берліні та Відні. Повернувшись до Львова, продовжував працювати в суді. 1908 р. габілітувався на посаду приват-доцента кафедри цивільної процедури у Львівському університеті. Викладацькою діяльністю займався до 1914 р., поєднуючи її з судовою практикою. Активно публікувався на сторінках юридичних часописів. Після завершення Першої світової війни відмовився скласти присягу на вірність Польщі та викладати у Львівському університеті. Продовжував працювати суддею. Викладав у Українському Таємному Університеті (1919–1925), був деканом юридичного факультету. З 1929 р. працював окружним, а згодом апеляційним суддею у Львові. У 1944 р. емігрував до Австрії. Помер 26 листопада 1946 р.
	Вергановський Юліан	Суддя у Тлумачі, з 1911 р. – в Бродах.
	Весоловський Остап	Суддя у Богородчанах, з 1910 р. – повітовий суддя в Лопатині. У 1911 р. переведений до Стрия.
	Виханський Іван	Суддя у Тернополі, з 1893 р. – радник КС там само. Відомо, що станом на 1900 р. був радником суду в Золочеві. Після виходу на пенсію у 1906 р. відкрив власну адвокатську канцелярію в Золочеві.

Вітошинський Айталь (1875–1843)	Суддя. Народився у м. Борщів на Тернопільщині. Освіту здобув на юридичному факультеті Львівського університету, який закінчив 1898 р. З 1899 р. авскультант у суді в Монастириськах, з 1900 р. – авскультант у повітовому суді в Тернополі. З 1902 р. – ад'юнкт в повітовому суді в Глинянах. З 1906 р. працював у Вищому судовому і касаційному трибуналі у Відні. Від 1910 р. входив до його секретаріату. З початком Першої світової війни служив у лавах австро-угорської армії. Був заступником військового прокурора. Під час Української національної революції (1917–1921) зосередився на законодавчій і дипломатичній діяльності. З грудня 1918 р. очолив законодавчу управу Головного військового юридичного управління УНР у Києві. У 1919–1921 рр. – офіційний радник Української дипломатичної місії у Празі, згодом юридичний радник уряду ЗУНР в екзилі (Відень). Від 1939 р. мешкав в Австрії, помер 6 серпня 1943 р. у м. Зальцбург.
Волянський Клим	Суддя у Станіславі.
Габрусевич Іван	Суддя, радник КС і начальник повітового суду в Борині, згодом в Самборі (з 1911 р.).
Габло Володимир	Суддя у Станіславі (початок 1900-х рр.).
Ганинчак Йосиф (1875–1922)	Суддя. Народився у м. Живець (суч. територія Польщі) у сім'ї залізничного урядовця. Невдовзі з родиною переїхав до Львова, де 1892 р. закінчив Академічну гімназію. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті (1896). Під час навчання брав активну участь у молодіжному русі, член товариств «Ватра» та «Академічна громада». У 1900 р. призначений суддею в Дрогобичі, з 1907 р. – заступник державного прокурора у Станіславі. У 1912 р. стає українським представником у Генеральній прокуратурі в Найвищому судовому трибуналі (Відень). В часи ЗУНР – «уповноважений для справ, входячих в круг компетенції колишніх державних секретарів внутрішніх справ, судівництва, просвіти і віросповідань, рільництва, пошт і телеграфів, шляхів і публічних робіт» (1920–1921). З літа 1921 р. очолював українську кодифікаційну комісію, що займалася розробкою майбутнього українського законодавства. Помер раптово 6 червня 1922 р. у Відні.

Ганчаковський Йосиф (? – 1912)	Суддя. Заступник державного прокурора в Тернополі (1900), згодом – радник КС і начальник повітового суду в Отинії (1907) і Станіславові (1908).
Гвоздецький Євген	Суддя, потім адвокат. Спочатку працював у Т. Соловія. У 1913 р. відкрив власну канцелярію у Львові по вул. Красіцьких, 6.
Гвоздецький Клим	Суддя у Богородчанах (1900-ті рр.).
Герасимович Денис (Діонісій)	Суддя повітовий в Рудках, з 1887 р. – в Янові. У 1894 р. призначений радником КС у львівському окрузі.
Герасимович Іван	Суддя у Раві-Руській, з 1913 р. – радник КС у Самборі.
Герасимович Лев	Суддя, радник КС і начальник суду в Рогатині.
Герасимович Микола (1843–1917)	Суддя. Народився у Львові в сім'ї секретаря Львівського магістрату. Спершу навчався у Віденській духовній семінарії, згодом – на юридичному факультеті Львівського університету, який закінчив 1868 р. Працював помічником судді в Калуші (з 1873 р.), Львові (з 1876 р.). Згодом – повітовий суддя в Куликові (з 1883 р.), Миколаєві (з 1887 р.). У 1894 р. призначений радником крайового суду у Львові, працював на посаді начальника І-ї секції місько-делегованого суду у Львові. Згодом працював у Верховному суді у Відні. Упродовж 1889–1895 рр. був послом до Галицького сейму.
Гладишовський Володимир	Суддя, з 1899 р. радник КС при суді І-ї інстанції в Перемишлі.
Глиджук Михайло	Суддя повітовий у Борині (з 1898 р.), згодом суддя в Перемишлянах, Турці (з 1907 р.); радник КС.
Глібовицький Григорій	Суддя у Чорткові, з 1909 р. – в Старому Самборі.
Глібовицький Денис (Діонісій)	Суддя повітовий у Куликові, з 1909 р. – у Львові. У 1913 р. іменований радником КС у Львові.
Гловацький Василь	Суддя повітовий, у 1900 р. вийшов на пенсію і замешкав у Львові.

Глушкевич Мар'ян (1877–1935)	Суддя, адвокат. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Деякий час працював суддею в різних містах – Рудки, Перемишль, Львів, Золочів, Броди. Згодом перейшов на адвокатуру. Практику адвокатську проходив у канцелярії Івана Дрогомирецького в Золочеві. У 1913 р. відкрив власну адвокатську канцелярію у Львові.
Гордійчук Йосиф	Суддя у Дрогобичі, з 1911 р. – в Надвірній.
Грабинський Денис	Суддя повітовий у Кам'янці-Струмиловій, Луці біля Самбора (1890-ті рр.).
Грабинський Йосиф (Осип)	Суддя повітовий у Немирові, з 1898 р. – начальник суду у Винниках, радник КС.
Грабовенський Адам	Суддя, протягом 20 років був начальником повітового суду в Долині, радник КС. Після виходу на пенсію там само у 1907 р. відкрив адвокатську канцелярію.
Грабовенський Володимир	Суддя, з 1902 р. – радник КС і начальник повітового суду в Микулинцях.
Гриневецький Євген	Суддя у Борщеві, з 1909 р. – в Рогатині.
Гузар Володимир	Суддя. Спершу працював повітовим суддею у Золотому Потоці, у грудні 1895 р. обійняв посаду секретаря ради в окружному суді в Коломиї. Радник окружного суду в Коломиї.
Гутникович Микола	Суддя у Рожнятові, з 1911 р. – у м. Сколе.
Давидович Кароль	Суддя повітовий у Бурштині, з 1895 р. – в Рудках, радник КС і начальник повітового суду в Перемишлянах (з 1910 р.). У 1913 р. перейшов на адвокатуру, відкрив канцелярію в Рожнятові.
Демкович-Добрянський Алоїз де Леліва	Суддя в Самборі та Дрогобичі, прокурор в Тернополі, потім – апеляційний суддя у Львові.
Децикевич Сидір	Суддя, згодом – радник двору при Верховному суді у Відні.
Дзерович Ігнатій (Петро)	Суддя повітовий в Любачеві (з 1898 р.), радник ВКС і віцепрезидент окружного суду в Чорткові (з 1911 р.).
Дзерович Юстин	Суддя повітовий у Снятині, з 1909 р. радник КС і начальник повітового суду в Станіславові.
Дорожинський Василь (1874 – ?)	Суддя (1903–1910), після виходу на пенсію у 1913 р. перейшов на адвокатуру, відкрив канцелярію в Калуші.
Дрималик Йосиф (Осип)	Суддя повітовий у Львові, у 1910 р. там само призначений радником КС.

	Дрогомирецький Стефан	Суддя в Станіславові, з 1909 р. – радник КС і начальник повітового суду в Будзанові, у 1911 р. знову переведений до Станіславова.
	Дубрович Євстахій	Суддя повітовий в Устриках, з 1911 р. – радник КС для окружного суду в Чорткові.
	Думин Ромуальд (1877–1938)	Суддя у Самборі, Золотому Потоці, Косові, Заболотові, а з 1913 р. переведений в Коломию. Навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Судову практику проходив у повітовому суді в Меденичах. Спершу працював ад'юнктом у суді, з 1903 р. – суддя.
	Евин Филип	Суддя, згодом перейшов на адвокатуру, у 1911 р. відкрив канцелярію у Львові по вул. Бляхарській, 8.
	Ерденбергер Жигмонт Іван (1883–1936)	Суддя. Спершу працював в адвокатських канцеляріях Є. Олесницького та Є. Петрушевича. Згодом став суддею у Зборові. У 1923 р. перейшов на адвокатуру.
	Заградник Климент	Суддя, з 1907 р. – радник КС в Тернополі.
	Занько Василь	Суддя, радник суду у Львові (1910-ті рр.).
	Зарицький Володимир	Суддя в Олеську, з 1913 р. радник КС в Тернополі.
	Заячківський Тит (1846–1926)	Суддя. Народився у с. Лопянка на Рожнятівщині. Сердню освіту здобув у Самбірській гімназії, вищу – у Львівському університеті (1870). Працював суддею в Будзанові (з 1885 р.), Товмачі (з 1890 р.), Галичі, Коломиї (1893), Львові (працював у апеляційному суді); радник КС, ВКС. У 1907 р. отримав титул радника двору. Вийшовши на пенсію, перекваліфікувався на адвоката і відкрив свою АК у Яблуневі на Косівщині.
	Здерковський Мирослав (1872–1929)	Суддя. Навчався у Бережанській, Тернопільській та Львівській гімназіях, згодом – у Львівському та Віденському університетах. Працював суддею в різних містах Галичини. У 1906 р. перевівся на адвокатуру, практикував у Львові. В 1910 р. відкрив власну канцелярію в Коломиї по вул. Крашевського, 11, з 1911 р. – адвокат в Мостиськах, згодом – у Перемишлянах.

Зобків Михайло (1864–1928)	Суддя. Народився у с. Липиці Горішній Рогатинського повіту. Після смерті батька потрапив під опіку місцевого священника Іполита Дзеровича. Середню освіту здобув у Тернопільській гімназії. Згодом навчався у Віденському університеті, де в 1889 р. здобув ступінь доктора права. Деякий час працював у судових установах Відня та Львова. Після переїзду до Львова паралельно читав лекції на юридичному факультеті. Після невдалої габілітації залишив Львів і переїхав у Боснію. Працював президентом сенату при Вищому суді в Сараєво. Викладав цивільне та римське право в Загребському університеті.
Золотенький Іван	Суддя в Старій Солі, з 1909 р. (з 1913 р. як повітовий суддя) – в Синяві.
Зубрицький Винява	Суддя повітовий в Золотому Потоці (1880-ті рр.).
Зубрицький Корнило	Суддя, начальник суду в Золотому Потоці, радник КС в Сяноку і Львові, згодом – віцепрезидент КС у Львові. У 1908 р. вийшов на пенсію.
Зубрицький Теодор	Суддя, радник КС у Львові, потім радник двору при Верховному суді у Відні.
Іванець Володимир	Суддя в Борщеві (з 1910 р.), Товстому (з 1912 р.).
Івануса Михайло	Суддя. У 1911 р. призначений повітовим суддею для окружного суду в Чорткові, в 1912 р. переведений у Золочів.
Івасюк Микола	Суддя повітовий в Золотому Потоці, з 1913 р. – в Долині.
Ільницький Йосиф	Суддя. Спершу повітовий суддя у Сеняві (1890-ті рр.), згодом – радник КС в Сяноку, з 1900 р. – радник ВКС у Львові.
Ільницький Станіслав	Суддя повітовий в Рожнятові (1907).
Ільницький Ярослав	Суддя, радник КС при судовому трибуналі I-ї інстанції у Львові (з 1900 р.), з 1910 р. – радник ВКС при трибуналах I-ї інстанції у Львові.
Йойко Володимир	Суддя в Дрогобичі (з 1902 р.); потім судовий секретар в Глинянах, з 1907 р. – в Золочеві.
Калинич Лев	Суддя в Товстому (з 1911 р.).
Калужняцький Осип	Суддя повітовий в Бірчі, з 1909 р. – радник КС і начальник повітового суду в Зборові.

Каранович Йосиф (Осип) (1858–1934)	Суддя, радник КС в Станіславові (з 1907 р.), з 1909 р. – там само радник ВКС при трибуналах I-ї інстанції, згодом у Львові. У 1911 р. призначений радником двору в Найвищому адміністративному суді у Відні (до 1918 р.).
Каратницький Модест (1858–1940)	Суддя повітовий в Калуші, з 1899 р. – там само радник КС, начальник повітового суду. Згодом до 1914 р. працював президентом окружного суду в Бережанах.
Карачевський Омелян	Суддя в Балигороді, з 1911 р. – повітовий суддя окружного суду в Чорткові.
Кашевко Матвій	Суддя. Спершу працював суддею в Старих Кутах. Згодом – начальник повітового суду в Залозцях. У липні 1887 р. переведений до окружного суду в Бережанах.
Кивелюк Іван (1866–1922)	Суддя. Народився в с. Княжий Кут (тепер частина м. Скалат) на Тернопільщині. Закінчив гімназію у Львові (1885) та юридичний факультет Львівського університету (1893). Працював суддею в Тернополі, Копичинцях, з 1909 р. радник КС у Львові. З 1908 р. – посол Галицького сейму. На початку Першої світової війни переїхав до Відня, однак восени 1915 р. знову повернувся до Львова. Взяв активну участь у діяльності ЗУНР, двічі ув'язнений польською владою. З листопада 1921 р. – голова товариства «Просвіта». Помер 1922 р.
Кимакович Мирон (1870–1928)	Суддя. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. У 1897 р. проходив судову практику. Згодом – судовий співробітник у Золочеві, з 1899 р. – ад'юнкт. З 1900 р. – суддя в Городенці.
Кліщ Микола	Суддя в Дрогобичі, з 1912 р. начальник повітового суду в Підлужжі.
Клюк Омелян	Суддя в Богородчанах, з 1909 р. – радник КС у Станіславові.
Кміцикевич Олександр (1859–1944)	Суддя повітовий в Обертині (1898), згодом радник КС у Львові, з 1911 р. – радник ВКС у Львові. Працював суддею апеляційного суду у Львові.
Ковальський Василь	Суддя в Перемишлі, потім – радник двору у Верховному суді у Відні. За політичними переконаннями – москвофіл.

Ковшевич Роман (1873–1932)	Суддя. Народився у м. Ярослав. Там само закінчив гімназію (1891). Навчався у Віденському та Львівському університетах. 1898 р. здобув ступінь доктора права. Працював суддею у м. Солотвин на Гуцульщині, окружному суді у Львові. У 1911 р. виїхав до Риму, де поглиблював знання з канонічного права. Під час Першої світової війни воював у лавах Легіону УСС, згодом – у складі УГА. У 1919 р. розпочав викладацьку діяльність: спершу у Кам'янецькому університеті, а з 1921 р. – на юридичному факультеті Українського Таємного Університету у Львові. У 1927 р. перейшов на адвокатуру.
Когут Петро	Суддя в Рогатині (з 1909 р.).
Козакевич Володимир	Суддя, радник КС в Самборі (з 1908 р.).
Козакевич Михайло	Суддя, радник суду у Львові (1910-ті рр.)
Коковський Франц (1885–1940)	Суддя (1900-ті рр.). Навчався у Бережанській гімназії. У 1906 р. продовжив навчання на філософському факультеті Львівського університету. У 1907 р. був заарештований австрійською владою за участь у діяльності таємного студентського гуртка. Відрахований з числа студентів університету. Згодом продовжив навчання у Грацькому і знову у Львівському університетах, однак вже на юридичному факультеті. Отримав ступінь доктора прав. Працював суддею у Підгайцях.
Кокуревич Станіслав	Суддя у Великих Мостах, з 1911 р. в Жовкві.
Колодій Олександр	Суддя в Мільниці (з 1910 р.), у 1912 р. переведений в Мостиська.
Конрад Володимир	Суддя в Сяноці (1900-ті рр.).
Константинович І.	Суддя в Буківську, з 1910 р. повітовий суддя в Яблоніві, у 1912 р. переведений до Львова.
Копистянський Зиновій	Суддя повітовий (1907), а потім – радник КС і начальник повітового суду в Микулинцях. У 1911 р. переведений до Стрия.
Копистянський Теофіл	Суддя повітовий в Коломиї, у 1913 р. там само призначений радником КС.
Копровський Антін	Суддя. Адвокатську практику проходив у канцелярії Івана Струтинського у Ліську, але обрав кар'єру судді. Після виходу на пенсію 1926 р. розпочав адвокатську практику в Станіславові.

	Косевич Михайло	Суддя повітовий (1880-ті рр.).
	Костецький Володимир	Суддя, з 1907 р. радник КС у Станіславі.
	Кохановський Іван (1867–1930)	Нотаріус, суддя. Навчався в Академічній гімназії у Львові. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті. З 1900 р. працював нотаріусом у м. Рожнятів на Станіславщині. Згодом розпочав судову кар'єру. Спершу працював у Турківському повітовому суді. Потім – начальник повітового суду в Краківці. В роки Української національної революції працював суддею у Вінниці. З 1921 р. суддя окружного суду в Станіславі. Після виходу на пенсію перейшов на адвокатуру і відкрив канцелярію в м. Богородчани.
	Крижанівський Михайло	Суддя. Навчався на юридичному факультеті Львівського університету, який закінчив 1897 р. З 1900 р. проходив судову практику. Згодом призначений на посаду судді в Сокалі (1905–1912). Після Першої світової війни перейшов на адвокатуру і відкрив свою АК у Львові (1922).
	Криницький Богдан (? – 1913)	Суддя. Радник окружного суду в Станіславі.
	Кузьма Григорій	Суддя повітовий у Калуші, з 1887 р. радник КС в Тернополі, з 1896 р. – радник ВКС у Львові з титулом радника двору.
	Кульчицький Володимир	Суддя, радник КС в Бережанах, у 1911 р. призначений радником ВКС при судах I-ї інстанції.
	Кульчицький Володимир	Суддя повітовий у Львові, з 1909 р. радник КС і начальник повітового суду у Львові.
	Кульчицький Йосиф	Суддя, радник КС в Самборі, з 1907 р. радник ВКС при судах I-ї інстанції в Самборі.
	Кульчицький Клим	Суддя, заступник держ. прокурора в Станіславі, у 1910 р. там само призначений радником КС.
	Кульчицький Лев	Суддя, радник КС. Після виходу на пенсію у 1906 р. відкрив адвокатську канцелярію в Косові.
	Кульчицький Михайло	Суддя, начальник суду в Богородчанах, потім – радник КС у Львові, радник ВКС. Є відомості, що в 1910 р. перебував на пенсії.
	Кульчицький Юліан	Суддя, з 1902 р. – радник КС і начальник повітового суду в Делятині. Напередодні Першої світової війни згадується як радник ВКС у Станіславі.

Курилів Михайло	Суддя в Кутах (з 1910 р.).
Курилович Володимир (1867–1951)	Суддя. Народився в м. Бучач у сім'ї нотаріуса Євгена Куриловича. Право студіював у Львівському та Чернівецькому університетах. У 1890 р. проходив судову практику при крайовому суді у Львові. З 1891 р. – авскультант при окружному суді в Раві-Руській, з 1896 р. – ад'юнкт при окружному суді в Мельниці Борщівського повіту. У 1899 р. – секретар суду, а від 1900 р. повітовий суддя. У 1904 р. призначений суддею КС і начальником повітового суду в Риманові Сяноцького повіту. У 1908 р. переведений до Львова: спершу як радник КС, а з 1913 р. – радник ВКС. Посол VIII каденції Галицького сейму (1906–1907), двічі депутат Віденського парламенту (1907–1915). За політичними поглядами – москвофіл. У жовтні 1914 р. заарештований за підозрою в державній зраді, засуджений до смертної кари через повішання. Однак імператор змінив вирок на довічне ув'язнення. Амністований у липні 1917 р. Помер у Львові.
Курп'як Олександр Михайло	Суддя у Войнилові (з 1909 р.).
Кушнір Стефан	Суддя у Бродах, з 1911 р. в Луці.
Лагодинський Володимир	Суддя у Вишнівчику (з 1909 р.), в 1911 р. переведений у Надвірну.
Лагодинський Роман Діонісій	Суддя у Дрогобичі (з 1911 р.).
Левицький Йосиф (1839–1905)	Суддя. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті. Іспит на здобуття ступеня доктора права склав у Віденському університеті. Спершу працював судовим ад'юнктом в Тернополі і Заліщиках. Згодом обійняв посаду начальника окружного суду в м. Мельниця Борщівського повіту. З 1878 р. радник КС в Золочеві. Потім виконував обов'язки заступника прокурора в Золочівському окружному суді. З 1889 р. – радник КС у Львові, з 1896 р. – радник ВКС у Львові. Згодом радник у Верховному суді Відня.
Левицький Лев (1863–1928)	Суддя повітовий в Порохнику (з 1900 р.), з 1907 р. – радник КС і начальник повітового суду в Сколому.
Левицький Омелян (1875–1917)	Суддя, згодом перейшов на адвокатуру. У 1907 р. відкрив приймальню в Турці, у 1912 р. перевівся в Долину.

Левицький Северин	Суддя в Старій Солі (з 1909 р.), у 1911 р. переведений до Старого Самбора.
Левинський Франц	Суддя в Дуклі.
Лепкий Федір	Суддя в Косові (з 1909 р.).
Лисинецький Павло	Заступник судді у м. Комарно.
Лисяк Йоаким	Суддя, радник двору при Найвищому суді у Відні. Згодом обійняв посаду президента окружного суду в Коломиї. Після виходу на пенсію у 1912 р. перейшов на адвокатуру, відкрив канцелярію в Коломиї.
Лисяк Олександр Л.	Суддя повітовий у Судовій Вишні, з 1895 р. – в Глинянах. У 1902 р. перейшов на адвокатуру, відкрив канцелярію у Львові по вул. Скарбківській, 2.
Литвинович Іполит	Суддя, у 1890-х рр. – радник КС в Перемишлі.
Лінинський Петро	Суддя в Новому Сончі, радник ВКС. Після виходу на пенсію у 1904 р. відкрив адвокатську канцелярію в Сокалі.
Лішенецький Іван	Суддя, радник КС у Станіславові (станом на 1913 р. – на пенсії).
Лопушанський Омелян	Суддя, радник КС, потім ВКС у Львові. У 1888 р. іменованій радником двору у Верховному суді у Відні. Паралельно з адвокатською практикою займався викладацькою діяльністю – упродовж 1863–1872 рр. обіймав посаду суплента (заступника викладача) кафедри цивільного права з українською мовою викладання у Львівському університеті.
Лужецький Володимир (1881–1964)	Суддя. Закінчив Віденський університет (1899–1904). Судову та адвокатську практику проходив в Сколе, Дрогобичі, Стрию. Призначений суддею в Дрогобичі. Після Першої світової війни перекваліфікувався на адвоката і відкрив свою АК в Стрию (1921).
Лукавецький Володимир	Суддя повітовий у Войнилові, з 1899 р. – радник КС і начальник повітового суду там само. Потім був переведений у Стрий.
Лукавецький Зенон	Суддя повітовий в Коломиї з 1910 р. (до того – секретар суду в Тернополі); радник КС. У 1913 р. переведений до Львова.
Лукіянович Антін	Суддя у львівському вищому окрузі, з 1909 р. – суддя в Бірці.

Лучаковський Тадей (1873 – ?)	Суддя. Син Володимира Лучаковського. Закінчив Тернопільську гімназію та Львівський університет. Радник Віденського касаційного суду. Згодом переїхав до Львова, де розпочав адвокатську практику.
Лучаківський Іван	Суддя в Зборові, з 1910 р. в Новому Селі, з 1911 р. у Великих Мостах, Стрию (від 1912 р.).
Максимович Петро	Суддя, згодом перейшов на адвокатуру, у 1911 р. відкрив канцелярію у Львові по вул. Красіцьких, 8. Спеціалізувався на кримінальних справах.
Макух Теофіл	Суддя, радник КС і начальник повітового суду в Старій Солі (з 1900 р.), з 1904 р. – в Тернополі. У 1910 р. іменованій радником ВКС при трибуналах I-ї інстанції в Тернополі.
Маляркевич Юліан	Суддя, радник КС в Станіславові, потім у Львові.
Мандичевський Володимир	Суддя, радник КС у Станіславові. Після виходу на пенсію у 1905 р. відкрив адвокатську канцелярію в Станіславові.
Масляк Іван (1867–1925)	Суддя повітовий в Солотвині, з 1909 р. – в Стрию. У 1912 р. призначений радником КС в Бережанах.
Масляк Стефан	Суддя в Лютовиськах, з 1911 р. в Болехові.
Мерена Єр.	Суддя в Товстому (з 1909 р.), у 1911 р. переведений у Надвірну.
Метелля Филімон	Суддя, президент окружного суду в Станіславові (обіймав посаду 17 років).
Мидковський Сидір (1854–1916)	Суддя, радник КС в Тернополі.
Милятич Володимир	Суддя у Вісничі Краківського повіту.
Миронович Йосиф	Суддя, згодом перейшов на адвокатуру і в 1913 р. відкрив канцелярію у Львові. Спершу вона знаходилась на вул. Городоцькій, 33А, а з серпня 1913 р. – в домі на вул. Красіцьких, 15.
Могильницький Андронік (?–1912)	Суддя, адвокат. Спочатку мав намір побудувати кар'єру судді. Працював судовим службовцем у Сколе. Кілька разів влада оминала його під час підвищення по службі. Тому вирішив перейти в адвокатуру. Адвокатську практику проходив спершу в канцелярії Є. Олесницького у Стрию (з 1892 р.), з 1897 р. – в Долині. Працював адвокатом в Рогатині (з 1899 р.), з 1904 р. в Снятині, потім – у Долині.

	Мохнацький Мирон	Суддя в Делятині (з 1909 р.).
	Негребецький Антін	Суддя, радник КС в Перемишлі.
	Нестерович Володимир	Суддя повітовий, з 1899 р. радник КС і начальник повітового суду в Устриках.
	Нижанківський Іван	Суддя у Львові (з 1910 р.).
	Огоновський Євген	Суддя в Обертині, з 1911 р. – в Комарно.
	Онишкевич Костянтин	Суддя повітовий у Снятині (з 1898 р.), згодом там само начальник повітового суду і радник КС. З 1908 р. – радник КС в Стрию, в 1910 р. призначений президентом окружного суду в Тернополі.
	Онишкевич Мар'ян	Суддя повітовий в Радехові (з 1900 р.), потім там само переведений на посаду радника КС і начальника повітового суду. З 1908 р. – радник КС у Львові.
	Онуферко Григорій (1878–1943)	Суддя. Закінчив Тернопільську гімназію. Навчався у Львівському університеті. Працював повітовим суддею в Делятині, потім – прокурор в окружному суді в Станіславові.
	Партицький Денис (Діонісій)	Суддя, з 1900 р. радник КС при трибуналі І-ї інстанції, потім – радник ВКС в Коломиї.
	Партицький Йосиф (1868–1931)	Суддя, згодом перейшов на адвокатуру. Закінчив Академічну гімназію у Львові. Юридичну освіту здобув у Віденському університеті. Спершу працював суддею. У 1905 р. почав адвокатську практику в Станіславові. В різні роки мав канцелярії: з 1906 р. по вул. Собеського, 20, з 1908 р. по вул. Собеського, 22, з 1910 р. по вул. Сапїжинській (Тисменицькій), 18, а з травня 1911 р. – на тій самій вулиці в будинку № 19. У його канцелярії проходив адвокатську практику Дмитро Вітовський.
	Пацлавський Аристарх	Суддя, радник КС в Перемишлі.
	Пеленський Іван	Суддя, з 1908 р. – радник КС в Сяноку.
	Пеллех Сильвестр	Суддя у Львові.
	Перфецький Володимир Густав	Суддя. У 1910 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету. Почав кар'єру в судівництві. У 1934 р. перейшов на адвокатуру, відкрив свою АК в Кам'янці-Струмилівій.

Петрович Іван	Суддя в Кракові, з 1913 р. – в Сколому.
Петрушевич Лев (1880–1940)	Суддя. Небіж Євгена Петрушевича. Після здобуття юридичної освіти з 1911 р. працював суддею у Великих Мостах. Згодом продовжив суддівську кар'єру в Золочеві.
Підляшецький Адольф (1839–?)	Суддя, радник КС в Коломиї, з 1893 р. – у Львові. Згодом іменований радником двору при Верховному суді у Відні.
Підляшецький Кароль	Суддя, начальник суду в Кам'янці-Струмиловій, з кінця 1890-х р. – радник КС у Станіславові, згодом – у Львові. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті, який закінчив 1870 р. Передчасно вийшов на пенсію. У 1903 р. почав адвокатську практику в Кам'янці-Струмиловій, у 1907 р. перевівся до Львова, де мав канцелярію по вул. А. Асника, 15.
Попко Володимир	Суддя в Золочеві (1900-ті рр.).
Радловський Єроним	Суддя (1900-ті рр.)
Ревакович Тит (1845–1919)	Суддя. Народився у с. Старий Кропивник Дрогобицького повіту в сім'ї греко-католицького священника Івана Реваковича. Навчався в Академічній гімназії у Львові (1855–1859) та Дрогобицькій гімназії (1859–1863). Згодом – на юридичному і філософському факультетах Львівського університету (1863–1868). У 1868 р. судовий авскультант у Львові. Після військової служби (1869–1870) продовжив працювати авскультантом у суді в Самборі. Від 1873 р. і до 1886 р. – ад'юнкт у Садгорі (Буковина). З березня 1886 р. – повітовий суддя у Підбужжі Дрогобицького повіту. Згодом – начальник суду там само. У Підбужжі працював до 1898 р. З 1894 р. – радник КС у львівському окрузі. У 1898 р. призначений радником КС у Львові. У 1907 р. вийшов на пенсію.
Решетило Володимир	Суддя в Угнові (з 1910 р.).
Ринявець Діонісій	Суддя в окрузі Вищого крайового суду у Львові (з 1911 р.).

	Рожанковський Лонгин (1836–1917)	Суддя. Навчався на юридичному факультеті Львівського університету (1854–1859). Близько 30 років працював суддею у Чернівцях, Городенці (1863–1876), Бродах, начальником суду в Сокалі (1876–1881). З 1881 р. радник окружного суду в Золочеві. У 1890 р. передчасно вийшов на пенсію і відкрив адвокатську канцелярію в Золочеві. Через різке погіршення зору в 1910 р. залишив адвокатуру.
	Рожанковський Теодор (1875–1970)	Суддя. Син Лонгина Рожанковського. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті. Заступник державного прокурора у Львові, з 1911 р. – радник КС і начальник повітового суду в Борині. У 1913 р. призначений радником КС у Львові. З 1933 р. адвокат у Львові.
	Романович Йосиф	Суддя, радник КС в Золочеві, з 1908 р. – у Львові.
	Рондяк Петро (1873–1944)	Суддя (1900-ті рр.), родом із Самбірщини. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Працював суддею. У 1918 р. перейшов на адвокатуру і відкрив свою АК в Косові.
	Рудницький Лев	Суддя окружного суду в Сяноку.
	Русин Антоній	Суддя повітовий в Печеніжині (1880-ті рр.).
	Русин Володимир	Суддя. З 1899 р. працював заступником державного прокурора в Золочеві, згодом радником КС там само. У 1908 р. переведений до Львова.
	Савчак Дем'ян (1847–1912)	Суддя. Народився на заході Лемківщини в неможливій селянській сім'ї. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті, який закінчив 1870 р. У 1875 р. здобув ступінь доктора права. Спочатку працював у «Общому рільничо-кредитовому заведенні для Галичини й Буковини». Згодом розпочав кар'єру в суді. Працював у судах в Заліщиках, Гусятині, Вишнівчику, Ходорові, Богородчанах. У 1884 р. призначений суддею у Бережанах. З 1897 р. – радник окружного суду. Відомо, що у 1900 р. обіймав посаду радника КС у Львові. У 1907 р. вийшов на пенсію, а в 1908 р. почав адвокатську практику в Боршеві. Посол до Галицького сейму 6-го (1889–1895) та 7-го (1895–1901) скликань. Помер у грудні 1912 р. у Львові.
	Савчак Ярослав	Суддя в Цішанові (з 1909 р.).

Савчинський Теофіл	Суддя, радник КС у Львові (1890-ті рр.).
Савчинський Тит Августин	Суддя повітовий в Товстому, з 1895 р. – в Ярославі. У 1900 р. іменований радником КС при трибуналі I-ї інстанції.
Саяк Олександр (Олексій) (1871–1932)	Суддя. Народився в Ходорові у селянській сім'ї. Середню освіту здобув у гімназіях Львова та Стрия. Право студіював у Львівському (1892–1895), Віденському (1895–1896) та Краківському (1896–1897) університетах. Від липня 1897 р. працював у судах в Ходорові, Золочеві, Золотому Потоці. Повітовий суддя в Бурштині, з 1909 р. – радник КС і начальник повітового суду в Яблоніві. У 1910 р. переведений до Станіславова, де до 1928 р. обіймав посаду радника окружного суду.
Сас-Березовський Михайло Геник	Суддя в Печеніжині, Стрию і Коломиї.
Сельський Євген	Суддя в Делятині (з 1909 р.), у 1912 р. переведений до Львова.
Сельський Юліан (1849–1926)	Суддя, довголітній начальник суду в Сокалі, радник КС у Львові, з 1907 р. – радник ВКС при судах I-ї інстанції у Львові.
Сембратович Володимир	Суддя в Балигороді (з 1910 р.), з 1911 р. – в Риманові.
Сембратович Філарет	Суддя, начальник суду в Монастириськах.
Сивуляк Олексій	Суддя в Тернополі, з 1910 р. призначений заступником державного прокурора в Станіславові. У 1911 р. переведений до Львова.
Сінгалевич Володимир (1875–1945)	Суддя. Народився у с. Москалівка Косівського повіту (тепер м. Косів) у сім'ї греко-католицького священника. Юридичну освіту здобув у Львівському університеті, який закінчив 1893 р. спершу працював у суді в Кам'янці-Струмилівій. Згодом – суддя в Перемишлянах, з 1911 р. – повітовий суддя в Глинянах. Посол до австрійського парламенту (1911–1918) та Галицького сейму (1913–1914). Активний учасник Листопадового чину 1918 р. З квітня 1919 р. – дипломатичний представник ЗО УНР у Відні). У 1930–1939 рр. – директор Земельного банку у Львові. Помер в Австрії на еміграції.
Сінгалевич Тит	Суддя в Бережанах (1900 р.).

Слоневський Михайло	Суддя повітовий в Раві-Руській, з 1909 р. – начальник повітового суду і радник КС в Дрогобичі.
Соколовський Зенон	Суддя, начальник повітового суду в Буківську (1890-ті рр.).
Стебельський Роман	Суддя, заступник державного прокурора в Бережанах (з 1890 р.), потім у Львові. У 1896 р. призначений державним прокурором у Самборі. У 1900-х рр. – президент окружного суду в Стрию, у 1909 р. отримав титул радника двору. У 1910 р. згадується як прокурор в Перемишлі.
Стефанович Лев	Суддя, радник суду у Львові (1910-ті рр.).
Струтинський Осип (Йосиф)	Суддя, спочатку судовий секретар в Тереховлі, з 1898 р. повітовий суддя в Жидачеві. У 1899 р. там само призначений радником КС і начальником повітового суду.
Твердохліб Сидір (Антін)	Суддя повітовий, з 1889 р. радник КС і начальник повітового суду в Ярославі. У 1904 р. переведений до Львова. Пізніше отримав титул радника ВКС у Львові.
Терлецький Остап (Євстахій)	Суддя, з 1899 р. – радник КС і начальник повітового суду в Судовій Вишні. У 1907 р. переведений на таку ж посаду до Львова.
Ткачук Олександр (Олексій)	Суддя в Богородчанах (з 1909 р.).
Товарницький Іван	Суддя в Сяноку, з 1887 р. радник КС там само.
Топольницький Генрик Йосиф	Суддя. У 1890 р. працював повітовим суддею в Лютовиськах. Згодом перейшов на адвокатуру. Адвокат в Тернополі (1900-ті рр.).
Трач Іван	Суддя повітовий в Косові, з 1910 р. – в Коломиї. У 1913 р. іменований радником КС в Коломиї.
Третяк Микола	Суддя повітовий в Турці, з 1909 р. – в Тернополі, а з 1912 р. – у Львові.
Труш Михайло	Суддя, президент окружного суду в Перемишлі, згодом – радник двору при Верховному суді у Відні.
Туна Степан	Суддя. З 1905 р. розпочав судову кар'єру: до 1908 р. працював судовим практикантом та ад'юнктом. З 1908 р. був суддею повітового суду у Перемишлянах, окружного суду в Стрию. У 1936 р. перейшов на адвокатуру і відкрив свою АК у Станіславові.

Турянський Альбін	Радник окружного суду, начальник повітового суду у Любачеві. Після виходу на пенсію працював адвокатом в Куликові. Помер 1897 р.
Федак Володимир	Суддя повітовий в Бережанах, у 1911 р. призначений радником КС для окружного суду в Чорткові. У 1912 р. знову переведений в Бережани.
Фединський Маркил	Суддя в Чорткові, згодом – радник ВКС у Львові. Напередодні Першої світової війни – радник двору при Верховному суді у Відні.
Федорович Ал.	Суддя, секретар суду в Краківці, з 1908 р. – радник КС в Станіславові.
Федусевич Юліан	Суддя в Станіславові, у 1910 р. призначений повітовим суддею в Тернополі. В 1912 р. знову переведений до Станіславава.
Фірманюк М.	Суддя в Бучачі, з 1913 р. – повітовий суддя в Снятині.
Харак Григорій	Суддя, радник суду в Куликові (поч. 1900-х рр.).
Хиляк Ігнатій	Суддя повітовий в Микулинцях, з 1910 р в Самборі.
Хиляк Максим	Суддя в Тлумачі (з 1911 р.). У 1912 р. переведений в Устрики.
Химяк Кароль	Суддя в Бурштині, з 1912 р. в Делятині.
Хомин Антін	Суддя, у 1913 р. згадується як секретар суду у Львові.
Худко Ісидор Володимир	Суддя в Залозцях, з 1911 р. – в Підкамені.
Цурковський Іван	Суддя, начальник повітового суду в Коломиї, у 1910 р. переведений в Тернопіль.
Цурковський Іван	Суддя в Бучачі, з 1910 р. – повітовий суддя в Снятині.
Чайківський Роман	Суддя, з 1900 р. заступник державного прокурора в Перемишлі. У 1907 р. іменованій радником КС там само. Згодом – апеляційний суддя у Львові.
Червінський Станіслав	Суддя в Коломиї.
Чернявський Іван (1867–1959)	Суддя у Львові, з 1907 р. – радник КС в Коломиї. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Працював секретарем суду в Ходорові. Згодом – суддя. Голова окружного суду в Коломиї. Потім перейшов на адвокатуру, відкрив АК в Коломиї.
Чубатий Антін	Суддя, радник КС.

Чубатий Осип	Суддя в Заболотіві, Риманові, Надвірній (1900-ті рр.).
Шавала Володимир	Суддя у Львові (з 1911 р.).
Шведицький Йосиф (Іван)	Суддя, начальник повітового суду в Ліську, з 1896 р. радник КС в Перемишлі. Згодом отримав титул радника двору. Після виходу на пенсію почав адвокатську практику в Перемишлі.
Шехович Лев	Суддя в Олеську (з 1885 р.), Тернополі. Тривалий час працював судовим радником в Перемишлі. Згодом був переведений до Львова, де працював до пенсії.
Шехович Лонгин	Суддя, з 1912 р. – заступник державного прокурора в Стрию.
Шипайло Карло	Суддя. Радник Вищого крайового суду. Начальник суду в Меденичах. У 1910 р. вийшовши на пенсію, перекваліфікувався на адвоката. Провадив адвокатську практику в Коломиї разом зі своїм сином Я. Шипайлом.
Шухевич Павло	Суддя в Заставній, з 1913 р. – заступник державного прокурора в Чернівцях.
Шухевич Степан (1877–1945)	Суддя. Народився у с. Серафінці на Городенківщині у сім'ї греко-католицького священника Євгена Шухевича. Середню освіту здобув в Академічній гімназії у Львові (1886–1895). У 1899 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету. З 1903 р. працював суддею у Раві-Руській, Долині і Дрогобичі. З 1911 р. займався адвокатською практикою. Один з організаторів УСС, брав активну участь у Першій світовій війні. У часи ЗУНР – командант Львова. Потім – командант Підволочиська, персональний референт Начальної Команди УГА. У міжвоєнний період – адвокат у низці гучних політичних процесів у Галичині.
Щербатюк Василь	Суддя повітовий в Калуші, з 1909 р. – в Самборі.
Щипайло Кароль	Суддя, начальник суду в Меденичах, радник ВКС. Вийшовши на пенсію у 1912 р., розпочав адвокатську практику в Коломиї.
Юркевич Іван	Суддя в Турці, з 1910 р. – в Миколаєві.

Юрчинський Євстахій	Суддя. Спершу працював судовим ад'юнктом, з 1897 р. – суддею повітового суду, з 1903 р. – суддею окружного суду в Тернополі. Після виходу на пенсію у 1912 р. перейшов на адвокатуру і відкрив власну канцелярію в Чорткові.
Янкевич Євген	Суддя в Дрогобичі, у 1911 р. призначений повітовим суддею в Зборові, 1912 р. переведений в Тернопіль.
Янкевич Мирослав	Суддя, після виходу на пенсію у 1913 р. почав практикувати як адвокат у Львові.
Яновський Амвросій	Суддя, президент окружного суду в Самборі.
Яримович Михайло	Суддя в Борщеві (з 1909 р.). У 1911 р. переведений в Долину.
Яскуляк Федір (Теодор)	Суддя в Копичинцях, з 1910 р. – повітовий суддя в Золотому Поточі.

Nataliia MYSAK

PhD

Senior Researcher

Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

UKRAINIAN JUDGES IN HALYCHYNA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: A SOCIO-PROFESSIONAL PORTRAIT

The paper deals with the systematization of information on judges as a separate professional group in the structure of the Ukrainian intelligentsia in Halychyna in the late 19th century – early 20th century. At first, an increase in the number and importance of judges in the social structure of the region's population is emphasized. It was due to liberal reforms in the Austro-Hungarian Empire, the development of the judicial system of the region, increasing demand for judicial services, and at the same time, the popularity of law, the specifics of training lawyers in higher educational institutions (the functioning of Ukrainian-language departments at the Faculty of Law of Lviv University, the possibility to combine obtaining education with employment). Next, the main stages of becoming a judge as a professional are also analyzed: passing three state exams as the final stage of obtaining higher education, passing compulsory one-year, and later three-year, judicial practice and qualifying judicial exam. Features of professional activity of judges and other categories of lawyers, in particular attorneys and notaries, are compared. The issue of judges retraining for attorneys is considered, reasons for such phenomenon are investigated, along with the connection among the national identity of the judiciary workers and the specifics of their work, participation in the socio-political life of the region. Alongside,

advantages (lifetime tenure, legally established limitation on the responsibility of judges) and disadvantages (high social expectations, control over activities, close attention to work in the Polish-Ukrainian confrontation in the region) are analyzed. The legal and financial position of judicial employees, the salary differentiation of various categories, and the number of Ukrainian judges in Halychyna are determined. Much attention is given to the activities of the brightest representatives of this socio-professional group.

Keywords: judge, lawyer, intellectuals, professional activity, Halychyna.

УДК 94:[32-051(477)"18/19":[32.4:342.552(477.83/86)"1904"
<https://doi.org/10.33402/zuz-2020-53-72>

Роман ЛЕХНЮК

*кандидат історичних наук
старший викладач кафедри історії, музеєзнавства
та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>
e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua*

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО ДО ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО СЕЙМУ 1904 РОКУ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано передумови, перебіг та результати додаткових виборів до Галицького крайового сейму в Бродівському повіті в червні 1904 р., де його багаторічний представник у крайовому законодавчому органі та лідер українського християнсько-суспільного руху Олександр Барвінський зазнав поразки від русофільського кандидата Теодозія Еффиновича. Приводом до них стала сецесія українських послів Галицького сейму, серед них і О. Барвінського. Показано, що, на відміну від попередніх років, під час цієї кампанії О. Барвінський діяв за підтримки найпотужнішої української політичної сили в Галичині – Української національно-демократичної партії, зокрема одного з її очільників – Євгена Олесницького. Та це не врятувало кампанії О. Барвінського від численних організаційних та фінансових проблем. На основі мемуарів і листування О. Барвінського встановлено, що спершу він мав сумніви щодо доцільності участі у виборах, проте згодом набув певності у перемозі. Втім, голосування завершилось для нього повною поразкою. З'ясовано, що ця поразка стала результатом впливу значної кількості причин. Серед найважливіших: організаційні проблеми кампанії і загальна слабкість очолюваного О. Барвінським політичного товариства «Руська громада», недовіра до нього з боку частини націонал-демократів, негативне ставлення з боку багатьох польських політиків і галицької адміністрації через участь у сецесії, налаштованість русофілів і польських східногалицьких консерваторів проти його кандидатури, небажання УНДП повністю розірвати співпрацю з русофілами, загальна радикалізація суспільної атмосфери. Продемонстровано, що на прикладі виборчої кампанії О. Барвінського до Галицького сейму 1904 р. можна простежити не лише її вплив на подальшу долю цього діяча, а й детальніше дослідити важливі процеси в політичному житті Королівства Галичини і Лодомерії та польсько-українських відносинах.

Ключові слова: Олександр Барвінський, вибори, Галицький сейм, Галичина, русофіли, українські націонал-демократи, «подоляки».

При вивченні історії Галичини австрійської доби неможливо оминати ролі конкретних діячів у найрізноманітніших аспектах життя краю. Особливо у сфері, що залежить від особистих якостей конкретних лідерів – суспільно-політичному житті. Поміж українських діячів Галичини в останній чверті XIX – на початку XX ст. непересічною постаттю був творець і незмінний очільник консервативного християнсько-суспільного руху Олександр Григорович Барвінський (1847–1926)¹. Діяльність і погляди ще за життя зробили його контроверсійною постаттю в очах сучасників. Понад те, оцінки сучасників зазвичай були вкрай несправедливими і походили з давніх особистих незгод чи політичних протиріч. Цілком слушно зазначає Олена Аркуша, що «Його наміри були чистими, дії логічними, а часто – й бездоганними, працездатність – фантастичною, але – якби тягар усіх звинувачень на його адресу мав ще й фізичну вагу, О. Барвінський, без сумніву, став би рекордсменом серед тогочасних українських політиків»².

Вивчення життя і діяльності О. Барвінського є актуальним бодай тому, що він був у центрі багатьох ключових сфер українського життя Галичини свого часу – політики, освіти, історичної науки тощо. Перипетії його біографії не лише показують життя конкретної особи, але й часто демонструють ширші процеси (наприклад, суспільно-політичні). І переломні в політичній кар'єрі О. Барвінського вибори до Галицького сейму в червні 1904 р., де він назавжди втратив сеймовий мандат, є добрим прикладом. Окрім впливу на його кар'єру, вони продемонстрували загальні тенденції, що стосувались діяльності як українських (націонал-демократи, русофіли), так і польських (східногалицькі консерватори – «подоляки», націонал-демократи – «ендеки») політичних середовищ. Тож розгляд навіть короткого епізоду з життя О. Барвінського дає можливість крізь призму його біографії поглянути на ширшу панораму тогочасного політичного і суспільного життя в Галичині.

Попри те, що окремі складові діяльності О. Барвінського неодноразово ставали об'єктом дослідження фахівців, комплексних студій наразі немає, зокрема й необхідної для статті такого масштабу спроби інтелектуальної біографії. Найґрунтовніше про участь О. Барвінського у сеймових виборах 1904 р. писала Олена Аркуша в контексті аналізу історії очолюваного ним політичного товариства «Руська Громада», і загалом у контексті тогочасного суспільно-політичного життя Галичини³. Участі лідера християнських суспільників у виборах до Галицького сейму 1901 і 1904 рр. присвячено

¹ Український консервативний політик, педагог, історик. Депутат Палати послів (1891–1907) та Палати панів (1917–1918) віденського парламенту (Державної ради), посол до Галицького крайового сейму (1894–1904), міністр освіти й віросповідань в уряді ЗУНР (1918–1919), голова Наукового товариства імені Шевченка (1892–1897), очільник Руського педагогічного товариства (1891–1896), член Крайової шкільної ради (1893–1918), з 1906 – урядовий радник, з 1910 – радник двору.

² Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997. С. 4.

³ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка*. Львів, 2004. С. 63–99.

статтю Андрія Кліша⁴. Втім, кампанії 1904 р. тут відведено другорядне місце, тож вона потребує детальнішого дослідження.

З наявних на сьогодні студій найкраще розкривають особистість Олександра Барвінського дослідження Олени Аркуші⁵ та Ігоря Чорновола⁶. Вони дають загальне ознайомлення з ідеями, що становили основу світогляду О. Барвінського і визначали його діяльність. Спробі аналізу його як консервативного політика присвячено статтю Романа Лехнюка⁷. Інші дослідники найчастіше зосереджуються на вузьких аспектах⁸. Значну увагу його постаті присвячено в загальних дослідженнях з історії християнсько-суспільного руху загалом⁹ чи її окремих етапів¹⁰.

Основа джерельної бази статті – неопубліковані матеріали. Насамперед рукописи «Споминів з мого життя...» О. Барвінського, які він писав майже до самої смерті і встиг довести до подій 1907 р. Не оминув у них увагою і фатальні для себе вибори до Галицького крайового сейму 1904 р., детально описавши власне бачення причин і винуватців невдачі. Ці матеріали зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України й раніше не використовувались для вивчення зазначених подій. Іншим важливим джерелом є вхідна кореспонденція О. Барвінського з фонду родини Барвінських відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника. Це передусім листи пароха Лешнева Миколи Герасимовича, який був організатором виборчих кампаній лідера християнських суспільників 1904 р. Важливим для вивчення перед- та поствиборчих

⁴ Кліш А. *Участь Олександра Барвінського у виборчих кампаніях до Галицького сейму 1901 і 1904 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 2, ч. 1. С. 130–134.

⁵ Аркуша О. *Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження)*. Львів, 1997. 34 с.

⁶ Чорновол І. *Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності. Барвінський О. Спомини з мого життя / упоряд.: А. Шацька, О. Федорук; ред.: Л. Винар, І. Гирич*. Київ: Смолоскип, 2004. Т. 1. С. 17–35.

⁷ Лехнюк Р. *Дилеми українського консерватора – приклад Олександра Барвінського. III Міжнародна науково-практична конференція «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)»: матеріали наук.-практ. конф.* (м. Тернопіль, 13–15 вересня 2017 р.). Тернопіль, 2017. С. 66–72.

⁸ Див. напр.: Романюк С. *Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець*. Львів, 2009. 373 с.

⁹ Кліш А. *Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.* Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. 468 с.; Лехнюк Р. *На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття*. Львів: Літопис, 2019. 392 с.; Москалюк М. *Український християнсько-суспільний рух у Галичині: ідеологія, інституалізація, діяльність (кін. XIX – 30-і рр. XX ст.)*. Івано-Франківськ, 2018. 206 с.

¹⁰ Аркуша О. *Український християнсько-суспільний рух у Галичині...; Лехнюк Р. Газета «Руслан» як джерело до вивчення середовища Католицького русько-народного союзу (1896–1901 рр.)*. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 1. С. 150–159; Мудрий М. *Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині. До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 421–440.

відносин між християнськими суспільниками та українськими націонал-демократами є листування О. Барвінського з Євгеном Олесницьким. Якщо листи одного з лідерів Української національно-демократичної партії (УНДП) також зберігаються у фонді родини Барвінських, то окремі листи Є. Олесницькому від О. Барвінського з 1904 р. вміщено в мемуарах останнього. Допоміжним джерелом стала українська і польська преса того часу: «Руслан», «Діло», «Słowo Polskie», «Czas» та ін.

Задля максимально детального висвітлення передумов, перебігу та наслідків сеймових виборів 1904 р. для політичної кар'єри О. Барвінського необхідно вирішити низку завдань. По-перше, слід ґрунтовно проаналізувати, яку роль в його політичній кар'єрі відіграли ці вибори. По-друге, дослідити вплив на результат виборів відносин О. Барвінського з українськими націонал-демократами і ставлення до нього з боку польських політичних середовищ та галицької крайової адміністрації. По-третє, розглянути місце цієї виборчої кампанії в межах ширших процесів як всередині українського суспільства Галичини, так і на політичній сцені Королівства Галиції та Лодомерії загалом.

Перші роки ХХ ст. стали вкрай непростим часом для О. Барвінського та очолюваного ним християнсько-суспільного руху. Від початку активної політичної кар'єри на зламі 1880–1890-х років і до цього часу його ідейні засади ґрунтувались на розумінні важливості польсько-українського порозуміння (як «нова ера» 1890–1894 рр.), відкиданні соціального й національного радикалізму, наголошенні на важливості щоденної і докладної праці над покращенням національної свідомості, культурного й економічного рівня українського суспільства («органічної праці»). Після краху «нової ери» в 1894 р. й розколу народовців О. Барвінський очолив їхню налаштовану на продовження «новоєрівської» політики меншість – групу народовців-«реалістів». Або ж, як їх прозивали опоненти з-поміж опозиційно налаштованої більшості на чолі з Юліаном Романчуком – «угодовців». У другій половині 1890-х років група О. Барвінського, на базі якої формувалось християнсько-суспільне середовище, зберігала провідні ролі в українській галицькій політиці, що, зокрема, відображалось в її переважанні серед українського представництва в Державній раді та Галицькому сеймі¹¹.

Та фундамент успіхів «реальної» політики О. Барвінського був хитким і зазнавав усе нових ударів. Успіхи його і очолюваної ним політичної групи суттєво залежали від підтримки галицької адміністрації, керованої до 1898 р. західногалицькими консерваторами («станьчиками») – польським політичним середовищем, що найбільше з-поміж інших було налаштованим на компроміс з українським рухом. Призначення в 1898 р. галицьким намісником представника східногалицьких «подоляків» Леона Пінінського (Leon Piniński) змінило стан справ не на користь християнських суспільників. «Подоляки» вбачали у все міцнішому українському русі загрозу традиційним патріархальним відносинам у Східній Галичині і власному домінуванню в регіоні, тож були налаштовані на його поборювання куди більше, ніж на пошук порозуміння. Це призвело до того, що, наприклад, польська більшість у Галицькому сеймі регулярно відкидала внесення українських послів та ігнорувала їхню думку щодо власних законопроектів. Так, відкидання сеймовою більшістю пропозиції про заснування української гімназії в Станіславові й одночасне прийняття гостро критикованого

¹¹ Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження)...; Кліш А. Між політикою та релігією... С. 128–145; Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 121–124, 142–143.

українцями закону про рентові оселі стало формальним приводом для першої сецесії (складання мандатів) українських послів з Галицького сейму в липні 1901 р.

Період урядування Л. Пінінського (1898–1902) характеризувався різким загостренням польсько-українських відносин у Галичині, найяскравішими виявами чого стала не лише згадана вище сецесія, а й розгортання масових акцій – боротьби за український університет та сільськогосподарські страйки 1902 р.¹² Як наслідок, в атмосфері зросту національного радикалізму як з українського, так і польського боку компромісні ідеї не просто втрачали популярність, а викликали підозру в «національній зраді».

За таких умов О. Барвінський змушений був маневрувати поміж ідеалами «реальної» політики і реальністю. Попри регулярні звинувачення у «зраді» українських інтересів, насправді він послідовніше за багатьох опозиційних політиків відстоював українську справу. Тож, не сприймаючи так званої політики вулиці, яку все частіше застосовують націонал-демократи й радикали (так, він не підтримував гучної сецесії українських студентів Львівського університету в 1901 р., вважаючи її безплідною і шкідливою¹³, як і не сприймав радикальних гасел страйків 1902 р.), він все одно намагається, попри давніші непорозуміння й образи, зблизитись із УНДП задля утворення спільного фронту проти польського тиску¹⁴. Апогеєм цієї зміни стало проголошення саме О. Барвінським заяви від імені українських депутатів Галицького сейму про сецесію 8 липня 1901 р.¹⁵ Такий відверто опозиційний вчинок О. Барвінського виявився несподіванкою для багатьох українців і поляків, адже йшов у розріз із його попередньою політикою.

Попри сподівання О. Барвінського, перехід до більш опозиційної тактики не приніс йому дивідендів. Загал народовців і надалі ставився до нього з недовірою, адже роками регулярно читав і слухав про «угодовця» Барвінського. Змінити усталені уявлення навряд чи було можливо, тим паче за короткі терміни. Щодо русофілів, то для них Барвінський, відповідальний за впровадження фонетичного правопису та чимало інших заходів, що суперечили їхній політиці й світогляду, був смертельним ворогом – «злим духом народного життя і розвитку»¹⁶. Зрештою, на їхню підтримку

¹² Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń, 1996. S. 112–153; Gruchala J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914). Katowice, 1988. S. 60–67.

¹³ Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 130–131, 136–137.

¹⁴ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 76–82.

¹⁵ У ній він зазначив, що: «Се мінімальне і всесторонньо оправдане жадане послів (про заснування гімназії в Станіславові – *авт.*) не полагоджено. Крім сего піднесли руські послі основні, на провірених даних оперті інтерпеляції до ц.к. правительства, дотикаючі найважніших справ політичних і кривд руського народа на тім полі. Всі ті інтерпеляції остали без відповіді. Супротив того, що також закон о рентових оселях прийнято против застереження руських послів і загальної опінії руського народу, заявляємо, що руські послі дальшої участі в соймових обрадах брати не можуть». Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1902/3. T. II. Od 29. grudnia do 3. listopada 1903. S. 838.

¹⁶ Агітаційний плакат із закликом голосувати за Юліана Геровського, 1891. *Приватний архів автора*.

О. Барвінський ніколи й не розраховував, адже вважав русофільство апріорі шкідливим явищем і завжди категорично виступав проти будь-якої співпраці з ними. Якщо тут все було стабільно, то у ставленні польських середовищ до О. Барвінського намітився злам, який повною мірою виявиться вже під час виборів 1904 р. Чимало поляків сприймали зміну курсу лідера християнських суспільників як зраду і невдячність. За таких обставин опозиційна політика, хоч і була логічною та фактично безальтернативною, не принесла О. Барвінському та його середовищу користі. На сеймових виборах 1901 р. з-поміж представників християнсько-суспільного руху лише його лідер зумів (не без труднощів) здобути мандат до сейму¹⁷. Це стало тривожним сигналом для О. Барвінського, який, втім, не було достатньою мірою враховано у наступних виборах 1904 р.

Вибори 1901 р., хоча й переможні особисто для О. Барвінського, продемонстрували суттєві організаційні проблеми його політичного середовища. Це не стало для нього новиною: ще з моменту розколу народовців у середині 1890-х років організаційна слабкість власного політичного середовища та його виняткова залежність від лідера була чинником, що підточував політичні позиції О. Барвінського. Першою спробою інституалізації християнсько-суспільної групи в жовтні 1896 р. стало утворення Католицького русько-народного союзу (КРНС), який мав об'єднати прихильників «реальної» політики. Попри підтримку митрополита Сильвестра Сембратовича, КРНС виявився малочисельною й цілковито недієздатною організацією, що активно діяла лише перші кілька місяців після заснування¹⁸.

Другою спробою в 1901 р. стало заснування політичного товариства «Руська громада». Саме на час його існування припала й виборча кампанія 1904 р. Справи нової організації йшли не краще за КРНС. Це добре ілюструє лист до О. Барвінського одного з чільних діячів «Руської громади» Євгена Гузара: «Тра передовсім вишукати людей охочих до праці і таких, котрі мають до того відповідні средства ... Таких людей хоть мали ми спис ... то одні з них вже знеохочені, другі споневірилися в часті, інші не видять вигляду на нинішні обставини (особливо краєвого правительства тайне вороговане супроти угодівців-реалістів), що з тої форми політики що путнього вийти може, – а що правда є частина людей, котрих би можна запрягти в той ридван і они тягнулиб, але вже не з тою силою, як то бувало за часів, коли і намісник і Митрополит помагали своїм могутим впливом ... нема людей до праці, лиш до притакування. Зійдуть ся що правда ... статут підпишуть і в члени ся впишуть – але на тім буде кінець; оживотворити статут нема кому. От у чім біда. У нас діло ось яке: зійдемось, говоримо много, ухвалюєм ще більше, – а взятись до діла, оживити ухвали – дасть Бог»¹⁹. Такий стан справ не віщував нічого доброго для політичних перспектив ні організації, ні її лідера.

У проміжку між виборами до Галицького сейму 1901 і 1904 рр. ситуація погіршилась. Згадані раніше сільськогосподарські страйки 1902 р. й радикалізація гасел українського руху, організована у відповідь для «зміцнення польськості» акція

¹⁷ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 77–78; Кліш А. Участь Олександра Барвінського у виборчих кампаніях... С. 140–142.

¹⁸ Кліш А. Між політикою та релігією... С. 146–155; Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 141–145.

¹⁹ Лист Є. Гузара до О. Барвінського, 14 лютого 1901 р. *Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів* (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11. Спр. 1041. Арк. 76–77.

«подоляків» на чолі з Владзімежом Козловським (Włodzimierz Kozłowski)²⁰, а особливо активне поширення й усе більша популярність у Галичині шовіністичних і відверто антиукраїнських ідей польської «ендеції»²¹ – все це робило ситуацію в краї ще напруженішою. Тож нова сецесія українських депутатів Галицького сейму в жовтні 1903 р. за таких обставин не була несподіваною. Приводом до неї знову стало питання української гімназії в Станіславові. Попри намагання поміркованих польських політиків, передусім одного з лідерів «станьчиків» Міхала Бобжинського (Michał Bobrzyński), переконати польську більшість підтримати внесення О. Барвінського щодо заснування цього навчального закладу, сейм проголосував проти²². Не останню роль тут зіграв голова шкільної комісії сейму, «подоляк» Тадеуш Ценьський. Під час виборів 1904 р. йому судилось відіграти ключову роль у поразці О. Барвінського²³.

Сецесія українських депутатів призвела до оголошення додаткових виборів у десяти округах Східної Галичини, які призначили на червень 1904 р. Одразу після проголошення сецесії тепер уже колишні українські сеймові послі постановили діяти за принципом «один за всіх, а всі за одного». Йшлося не лише про взаємну підтримку під час нових виборів, а й про те, що в разі непроходження до сейму бодай одного з десяти сецесіоністів усі інші також мають зректися новонабутих мандатів²⁴. Це мало продемонструвати народну солідарність у неприйнятті польської політики.

Перш ніж розглянути перебіг виборчої кампанії О. Барвінського в 1904 р., варто наголосити, що її могло взагалі не бути. У написаному в 1926 р. фрагменті мемуарів він зазначає, що не хотів висувати свою кандидатуру й зробив це лише задля солідарності та під тиском інших послів-сецесіоністів²⁵. Це можна сприймати як бажання постфактум виправдати власну невдачу, проте є й інші підтвердження його сумнівам. У листі до дружини Євгенії Барвінської (Любович) від 27 листопада 1903 р. О. Барвінський писав, що не має певності щодо висування власної кандидатури²⁶. Описуючи згодом у тому ж фрагменті спогадів невдачу під час виборів, він зазначає, що такий результат був очікуваний з огляду на масштаб протидії з боку русофілів і «подоляків»²⁷. Та, як йтиметься далі, тут, на відміну від слів про сумніви щодо участі у виборах, він все ж таки був не до кінця щирим.

²⁰ Аркуша О. Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку ХХ ст.: акція Владзімежа Козловського 1902–1903 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. С. 268–314.

²¹ Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 149–202.

²² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ ВР). Ф. 135. Барвінський О. Г. Спр. 46. Арк. 149.

²³ Про загальну радикалізацію атмосфери у цей час, насамперед через ширення і впливів «ендеків», писав у своїх мемуарах і О. Барвінський. Зокрема, саме цьому чиннику він приписував головну роль у відкиданні проекту станіславівської гімназії, хоча наголошував і на деструктивних діях радикальних представників української громади, передусім В'ячеслава Будзиновського: ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 46. Арк. 146–153.

²⁴ Там само. Арк. 155.

²⁵ Там само. Спр. 47. Арк. 341.

²⁶ Там само. Арк. 246.

²⁷ Там само. Арк. 341.

Формальне висунення кандидатури О. Барвінського відбулось у Бродях 19 лютого 1904 р. на зборах «Повітової народної рускої Організації» за участі 11 священників повіту та 6 селян²⁸. Організацією виборчої кампанії О. Барвінського в Бродівському повіті займався повітовий народний комітет, утворений на тому самому зібранні 16 лютого. До нього входила низка місцевих селян і священників на чолі з М. Герасимовичем²⁹. Парох Лешнева регулярно повідомляв О. Барвінського про всі перипетії виборчої кампанії, організаційні труднощі та здобутки, дії опонентів тощо.

На відміну від багатьох попередніх виборчих кампаній, цього разу «Народний Комітет» УНДП був на боці О. Барвінського й офіційно висунув його своїм кандидатом у бродівському окрузі³⁰. Націонал-демократичний часопис «Діло» висвітлював передвиборчі заходи його команди, а напередодні дня виборів наголошував, що виборча кампанія в бродівському окрузі відбувається «по всім правилам галицької виборчої системи». Тобто з численними порушеннями та зловживаннями (на користь Т. Еффиновича)³¹.

Є. Олесницький незабаром після сецесії писав до лідера християнських суспільників, що цього разу народовцям треба відкинути давні упередження і докласти всіх зусиль задля підтримки кандидатури О. Барвінського. Обіцяв він використати і власні впливи³². Звертався Є. Олесницький і до М. Герасимовича з питанням про шанси Барвінського та з пропозиціями про допомогу від «Народного Комітету», зокрема фінансову. У відповідь М. Герасимович подав список священників, яких вартувало б поагітувати, а щодо фінансів не дав чіткої відповіді, оскільки мусив проконсультуватися з О. Барвінським³³. Сам очільник християнських суспільників у мемуарах зазначав, що не потребував організаційної підтримки «Народного Комітету», оскільки мав певність у дієвості власних представників на чолі з М. Герасимовичем і підтримці бродівського старости графа Владислава Русоцького (Władysław Russocki)³⁴.

Грошова підтримка від націонал-демократів була б доречною, адже фінансове питання гостро стояло упродовж усієї виборчої кампанії. Про дефіцит коштів регулярно повідомляв і О. Барвінського, і представників «Руської громади» у Львові М. Герасимович. У листі до одного з ключових представників організації – Тита Реваковича – він писав, що: «... форса грошева по стороні противній велика ... Я з мого боку також пожертвую не одно, але на все дати не могу. Прошу ласкаво представити се в Нар.[одному] Ком.[ітеті] і в Громаді і постаратись, щоби якнайскорше

²⁸ Заява. *Руслан*. 1904. 6 (19) лютого. Жодних інших свідчень про існування такої організації немає. Навпаки, М. Герасимович ще в 1901 р. наголошував О. Барвінському на необхідності утворення схожого товариства, проте про його появу чи діяльність жодного разу не згадував (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 886. Арк. 3–6). Ймовірно, під цією назвою містилось одноразове зібрання з єдиною метою – висунути кандидатуру лідера «Руської громади».

²⁹ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 47. Арк. 320.

³⁰ Оголошене. *Діло*. 1904. 16 (29) січня.

³¹ Зближаючі ся вибори. *Діло*. 1904. 27 травня (9 червня).

³² ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 46. Арк. 157.

³³ Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 13 травня 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Ф. 11. Спр. 887. Арк. 59–59 зв.

³⁴ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 46. Арк. 157–158.

надіслали ще 300 зр. Це є мінімум, без котрого ніч вдіяти не можна...»³⁵. Власні ресурси О. Барвінського, який виділив на кампанію 400 золотих ринських³⁶, і «Руської громади» швидко вичерпались. На звороті цитованого вище листа Т. Ревакович зробив характерну примітку про те, що каса товариства християнських суспільників порожня, зусиллями окремих членів вдалось надрукувати 100 примірників відозви і що вкрай потрібними є 500 крон від «Народного Комітету»³⁷. Не допомогло і звернення по допомогу до красивого маршалка Станіслава Бадені, з яким О. Барвінського поєднували давні приятні взаємини³⁸.

Ця ситуація кардинально контрастує з фінансовими можливостями опонента О. Барвінського, яким на цих виборах став представник русофілів, священник Теодозій Еффинович. Вже після поразки М. Герасимович писав, що кампанія русофільського кандидата коштувала близько 10 тисяч ринських³⁹. О. Барвінський у спогадах писав про суму в 12 тисяч⁴⁰. Під час кампанії справді неодноразово зафіксовано, що штаб Т. Еффиновича, до прикладу, щедро оплачував роботу агітаторів – по 10 крон за день⁴¹.

Джерелом таких значних ресурсів не були власні засоби русофілів, хоч вони й кинули на бродівський округ значні матеріальні та людські ресурси на чолі з ключовою постаттю своєї партії – Осипом Мончаловським. Спонсором кампанії Т. Еффиновича став уже згаданий представник «подоляків» Т. Ценьський. За даними О. Барвінського, він виділив 6 тис. золотих ринських, а ще стільки ж надав польський Центральний виборчий комітет⁴², на який Т. Ценьський мав значний вплив.

На додаткових виборах до Галицького сейму 1904 р. в бродівському окрузі О. Барвінський опинився в епіцентрі ширшої тенденції співпраці русофілів з «подоляками» і галицькою адміністрацією в особі намісника Анджея Потоцького (Andrzej Potocki). Найвідомішим її виявом стануть скандальні сеймові вибори 1908 р. Проте перші кроки на шляху до зближення двох, здавалось би, антагоністичних середовищ (адже русофільство первісно виникло саме на антипольських засадах) фіксувалися ще в часи намісництва Л. Пінінського⁴³. Мотиви союзу були простими: і русофіли, і «подоляки», хоч і з різних причин, вбачали головну загрозу для свого становища в українських народовцях і модерній українській ідеї загалом. Це легко переважило давні ідейні

³⁵ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 94.

³⁶ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 47. Арк. 341.

³⁷ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 95.

³⁸ Там само.

³⁹ Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 15 червня 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Ф. 11. Спр. 887. Арк. 65.

⁴⁰ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 47. Арк. 341.

⁴¹ Там само. Арк. 340.

⁴² Там само. Арк. 341.

⁴³ 1898 р. початки сприяння русофілам з боку крайової влади фіксував О. Барвінський, посиляючись на слова М. Бобжинського. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 69–70. М. Герасимович в 1901 р. фіксував підтримку в повіті русофілів поляками: Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 7 вересня 1901 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Ф. 11. Спр. 886. Арк. 35.

розбіжності⁴⁴. Підтримка кампанії Т. Еффиновича з боку Т. Ценьського була, по суті, першою пробою сил у цій співпраці. На жаль для О. Барвінського, експеримент видався більш ніж вдалим і перспективним, принаймні в найближчій політичній перспективі.

Постать Т. Ценьського у цьому контексті вартує детальнішого розгляду. Станом на 1904 р. він був на польській політичній сцені Галичини зіркою, що сходить. Зростанню його матеріального статку, а отже, і політичних впливів та контактів, суттєво посприяв шлюб з донькою графа Владзімежа Дзедушицького (Włodzimierz Dzieduszycki) Марією, завдяки якому він став власником значних маєтностей на Бродівщині⁴⁵. На початку ХХ ст. Т. Ценьський найяскравіше втілював еволюцію, яку переживала все більша кількість «подоляків». Опинившись перед реальною загрозою з боку все більш масового і потужного українського руху, насамперед в земельних питаннях, «подоляки» знаходили опору в зростаючій на силі польській «ендеції». Проголошення ними необхідності поборювати український рух і потреби колонізації українців у Галичині як кінцевої мети – це те, що хотіли чути «подоляки», чий консерватизм, як не парадоксально, все більше вів їх до войовничого націоналізму та шовінізму. Тому не дивно, що той-таки Т. Ценьський радісно вітав появу в Галичині політичної організації польських націонал-демократів, як і зростання їхніх впливів на польське суспільство краю⁴⁶.

Був у непрямому протистоянні О. Барвінського з Т. Ценьським у 1904 р. й особистий мотив. Під час обговорення в Галицькому сеймі у жовтні 1903 р. питання української гімназії в Станіславові вони не просто були по різні боки барикад, а фактично очолювали протиборчі сторони. Саме О. Барвінський вніс пропозицію про заснування цього навчального закладу. І саме Т. Ценьський як член шкільної комісії сейму чи не найактивніше з-поміж польських депутатів виступав проти і висував натомість ідею створення утравістичних (польсько-українських) гімназій, які мали б начебто сприяти гармонізації міжнаціональних відносин в Галичині⁴⁷. Власний аргументований виступ проти цієї ідеї і викликану ним образу з боку польського візаві О. Барвінський вважав чи не головною причиною такої активної підтримки Т. Ценьським кандидатури Т. Еффиновича на виборах у червні 1904 р.⁴⁸

Вагомість підтримки «подоляками» кандидатури Т. Еффиновича, попри її ключову роль для результату виборів, не повинна применшувати ролі іншого чинника – численних проблем в організації кампанії О. Барвінського. Перше, що привертає увагу, – пасивність самого кандидата. За весь час передвиборчої кампанії він лише одного разу відвідав округ – на початку березня. Тоді в Бродах відбулось віче за участю понад 500 селян, двадцяти священників та певної кількості інтелігенції, на якому О. Барвінський змалював поточну політичну ситуацію і причини сецесії. Цікавий фрагмент

⁴⁴ Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 83–84.

⁴⁵ Górski A. Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2013. S. 115.

⁴⁶ Wątor A. Ziemianin-polityk Tadeusz Cieński 1856–1925. Szczecin: Wyd-wo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego, 1997. S. 37.

⁴⁷ Stenograficzne Sprawozdania z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1904. T. I. Od 30. września do 12. listopada 1904. S. 1579, 1581–1582, 2631–2633.

⁴⁸ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 46. Арк. 158–159. У мемуарах О. Барвінський помилково писав, що членом шкільної комісії був брат Тадеуша – Антоній Ценьський (Antoni Cieński). Це не міг бути він, адже Антоній не був на цей час депутатом Галицького сейму.

його виступу: «Я старий чоловік і много вже потрудив ся для мого народу і під тим зглядом совість моя спокійна. Пора би мені вже навіть відпочити, але наряд руский і солідарність змушують мене не уступати на разі з поля битви»⁴⁹. Такі слова можна було б сприймати як звичайну передвиборчу риторіку. Але це, радше, ще одне свідчення на користь того, що О. Барвінський справді не мав певності щодо того, чи кандидування є для нього доброю ідеєю. Окрім цього віча, активність його представників і «Руської громади» залишалась незначною. Було видано одну відозву до виборців і проведено ще лиш одне віче, цього разу без участі самого кандидата⁵⁰. Поза цим активність виявляв хіба М. Герасимович, насамперед агітуючи інших священників.

З мемуарів О. Барвінського випливає, що всі сподівання він покладав на традиційну підтримку місцевої адміністрації, передусім старости В. Русоцького, а також на роботу М. Герасимовича з місцевим духовенством, яке, своєю чергою, мало агітувати селян⁵¹. Листи М. Герасимовича до О. Барвінського також свідчать, що вони обидва сподівались (марно), що митрополит Андрей Шептицький у вигідному для них ключі вплине на духовенство Бродівщини⁵². Покладання надій на сторонні чинники замість активної агітаційної роботи було програшною стратегією. Якщо раніше такий підхід ще міг спрацювати, то кожен рік нового ХХ ст. засвідчував настання доби масової політики, коли кількість у політиці почала важити не менше за якість. А часто – куди більше. Фактично додаткові вибори до Галицького сейму в 1904 р. стали симптомом загальнішої хронічної проблеми О. Барвінського і його однодумців – нездатності адаптуватись до нових реалій суспільно-політичного життя⁵³.

Хоча чимало чинників – політичних, організаційних, фінансових – віщували катастрофу, М. Герасимович аж до дня голосування випромінював впевненість у перемозі і зумів відповідно налаштувати й О. Барвінського. Навіть після правиборів, які польська преса однозначно потрактувала як такі, що випали на користь русофільського кандидата⁵⁴, парох Лешнева писав, що «Правибори не випали так зле як думає Русоц.[ький] і побіда правдоподібно по нашій стороні»⁵⁵. Передвиборчі статті неофіційного органу християнських суспільників, газети «Руслан», також випромінювали впевненість у перемозі.

Тому 14 червня 1904 р. М. Герасимович і О. Барвінський виявились одними з небагатьох, кого шокував результат голосування: русофіл Т. Еффинович отримав 185 голосів, а незмінний представник бродівського округу в сеймі з 1894 р. О. Барвінський – лише 43⁵⁶. Він став єдиним з 10 учасників сецесії 8 жовтня 1903 р., хто не зміг зберегти свій мандат.

⁴⁹ Віче в Бродах. *Руслан*. 1904. 20 лютого (4 березня).

⁵⁰ Допись. *Руслан*. 1904. 26 травня (8 червня).

⁵¹ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 47. Арк. 335–337.

⁵² Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 27 квітня 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаніка*. Ф. 11. Спр. 887. Арк. 52–52 зв.

⁵³ Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 150–152.

⁵⁴ Wybory uzupełniająca. *Słowo Polskie*. 1904. 7 czerwca.

⁵⁵ Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 31 травня 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаніка*. Ф. 11. Спр. 887. Арк. 57.

⁵⁶ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego... S. 161–162.

Пишучи в мемуарах про цю болісну поразку, О. Барвінський намагався знайти відповідь на питання – хто винен? Таких відповідей він дає одразу кілька. Насамперед очільник «Руської громади» вказує на масштабні зловживання в день виборів, зокрема – відвертий підкуп виборців Т. Еффиновичем і його представниками. Ба більше, М. Герасимович у написаному «по гарячих слідах» листі переконував О. Барвінського, що його опонент особисто стояв перед будівлею староства у Бродах і роздавав гроші взамін на зобов'язання підтримати його кандидатуру⁵⁷. За словами О. Барвінського: «При всім тим вигляди мого вибору до самої опівночі виборчого реченця, як мене звичав о. Герасимович і інші були користні. Але як опісля сповіщав мене о. Герасимович ... після опівночі, на передодні вибору, проявив ся наглий, для мене вельми неприхильний зворот. Почалися справдешні оргії, пиятика і явне підкуплюваннє виборців з окликом: за всяку ціну повалити Барвінського! Що тої ночі до ранка перед самим голосованнєм діялося, се, як мене запевняли учасники вибору, переходило міру тих усяких насильств, хитрощів, обманьств і надужить, які так часто виводили опозиційні руські послы на видно, в соймі і держ. раді. Сам староста, гр. Русоцький, котрий, як сказано відносився до мене з великим поважаннем, при найближшій зустрічі зо мною, перепрошував мене»⁵⁸.

Зі слів бродівського старости О. Барвінський також дізнався, що опівночі перед днем голосування Русоцький отримав телеграму від намісника з вказівкою за всяку ціну не допустити вибору О. Барвінського, що й мусив виконати⁵⁹. Причини появи такого наказу лідер християнських суспільників описав у спогадах, покладаючись на дані краківського соціалістичного часопису «Naprzód». Згідно з цим джерелом, після оголошення додаткових виборів відбулась зустріч між намісником та представниками українського виборчого комітету (Є. Олесницьким і русофілом М. Королем), під час якої А. Потоцький поставив вимогу «пожертвувати» кимось із учасників сецесії взамін на нейтральність крайової адміністрації під час виборів (тобто відсутність масових фальсифікацій). Першими пропозиціями намісника були Теодор Богачевський і Андроник Могильницький. Українські представники відповіли категоричною відмовою. Третім прозвучало прізвище Барвінського, на що було дану відповідь «У такому випадку не будемо робити casus belli»⁶⁰.

Інших підтверджень такої версії подій О. Барвінський не наводить, проте він цілком вірив у неї. Хоча на момент написання цієї частини мемуарів з дня виборів минуло понад два десятиліття, в тексті відчувається сильна образа на зраду з боку тих, хто обіцяв солідарність і допомогу. Тим паче сильним його гнів був одразу після поразки. Коли в жовтні 1904 р. М. Бобжинський вніс до сейму проєкт реформування Крайової шкільної ради, Є. Олесницький від імені української фракції звернувся до О. Барвінського по консультацію, оскільки той був загальноновизнаним фахівцем у галузі шкільництва. Відповіддю стала не просто категорична відмова, а й список обвинувачень на адресу націонал-демократів і особисто Є. Олесницького: «Під окликом

⁵⁷ Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 15 червня. 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Ф. 11. Спр. 887. Арк. 65.

⁵⁸ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 46. Арк. 159–160.

⁵⁹ Там само. Арк. 160–161.

⁶⁰ Там само. Арк. 161–162.

солідарності народної і клубової я піддався рішенню соймового клубу і зложив мандат, о котрий, як я Вам при свѣтках заявляв, не хотїв я поновно убігати ся. Поновний Ваш апель ... приневолив мене вступити знов на ту дорогу, однак не тільки не дізнав я обіцуюваної піддержки моральної зі сторони членів клубу, до котрих удавався в тій тяжкій боротьбі ... але й з боку президії руского клубу прийнято заяву з компетентних уст, що я мушу упасти, з легким серцем, а для довершення наруги надо мною прийнято без усяких перепон до клубу о. Ефиновича, котрий пішов проти тої народної солідарності і в першій зараз хвилі наразив клуб на явну компромітацію перед народом»⁶¹.

Чи були ці звинувачення правдивими і чи дійсно націонал-демократи, які обіцяли діяти за принципом «один за всіх, а всі за одного» зрадили О. Барвінського під час цих виборів? Почасти так, почасти – ні. Навряд чи справедливими були закиди на адресу Є. Олесницького, чому є декілька свідчень. Першим є його відповідь на цитований вище гнівний лист О. Барвінського. Один з лідерів УНДП широко шкодував, що очільник християнських суспільників втратив сеймовий мандат⁶². Другим свідченням є те, що Є. Олесницький написав тим священникам, у симпатіях яких сумнівався М. Герасимович. Цей лист добре показує делікатність співпраці О. Барвінського з багатолітніми конкурентами – націонал-демократами, а водночас повагу Є. Олесницького до нього та його заслуг і фаховості: «Акція против Барвінського може бути, що зі становиска тісно партійного старорускої партії має за собою деякі позори поравданя – але зі становиска загально народного є дуже шкідлива... в тягу довголітньої практики парламентарної, він [Барвінський – *Р.Л.*] ... виробив собі певне значіне, котре використовував яко союзник наш лише для добра рускої справи. ... Крім того вибір его яко сецесіоніста має значіне засадниче і великою незрілостію політичною грішать ті, котрі в такій важній хвилі не уміють запанувати над пристрастями і симпатіями партійними. ... Минувшість політична Барвінського многим з нас несимпатична і я був першим з тих народовців, котрі давну его політику осуджували і против него виступали. Нині однак ситуація змінила ся, – Барвінський іде від ряду літ з нами льяольно разом і не час нам дробитись і відкидати людей, котрих у нас мало, а на місце котрих ставлять нам личности зовсім вже некваліфіковані»⁶³. Ці приклади свідчать, що Є. Олесницький навряд чи вів «подвійну гру» проти О. Барвінського.

Проте важко бути таким однозначним щодо загалу націонал-демократичного середовища. Чимало його членів і надалі ставились до О. Барвінського стримано, а часто й негативно ще з часів розбіжностей, викликаних «ноювою ерою». Це стосувалось не лише керівництва УНДП, але партійного активу на Бродівщині, який також звик спільно з русофілами поборювати «угодовця» Барвінського. Цікаво, що один із примірників листа Є. Олесницького до священників Бродівщини потрапив до редакції львівської газети «Dziennik Polski». Можна припустити, що трапилось це «завдяки»

⁶¹ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 48. Арк. 413–413 зв.

⁶² «Результат брідського вибору був для мене дуже болючий – ручу Вам словом, що волів я був мій мандат утратити! За сей фактичний стан, котрий я Вам вище представив, ручаю Вам словом честі! ... Я и нині щиро болюю, що Вас нема між нами и відчуваю брак Вашого досвіду і знань. Та суть се речі – від моєї волі зовсім независимі»: Лист Є. Олесницького до О. Барвінського, 14 жовтня 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника*. Ф. 11. Спр. 2012. Арк. 43 зв.–45 зв.

⁶³ Вибори в Брідщині. *Руслан*. 1904. 6 (19) червня.

комусь із адресатів, який не схвалював позиції одного з лідерів УНДП. Характерним у цьому контексті є й короткий фрагмент зі спогадів Костя Левицького: «В ім'я народної солідарності годилось поновно вибрати й п. Барвінського, але не стало сили, а може й доброї волі [курсив мій – Р. Л.]...»⁶⁴.

Він же наголошував, що намісник А. Потоцький і загал польських політиків за-тялись не допустити перемоги О. Барвінського⁶⁵. Можливо, саме це були «речі – від моєї волі зовсім независимі», про які писав після виборів Є. Олесницький. На таке трактування підштовхує й аналіз польської преси, серед якої виділялась традиційно антиукраїнська газета «ендеків» «Słowo Polskie». Напередодні дня голосування вона абсолютно не сумнівалась, що «крутійський інтриган» Барвінський отримає «по заслугах». Ба більше, автор прямо писав, що позбавлення мандату його і Т. Богачевського (який, втім, здобув у своєму окрузі перемогу) буде достатнім покаранням для сецесіоністів за «недоречну демонстрацію» і що, на його думку, сецесіоністи вирішили принести в жертву обох згаданих кандидатів задля уникнення ще гірших результатів виборів⁶⁶.

Вимога «пожертвувати» одним із послів-сецесіоністів, радше за все, таки прозвучала. Окрім К. Левицького, про це писав О. Барвінський у мемуарах, цього відкрито хотіли польські часописи (окрім газети «Słowo Polskie», виразно негативно проти лідера християнських суспільників була налаштована й «подоляцька» «Gazeta Narodowa»⁶⁷ та низка інших часописів, які не шкодували на його адресу негативу упродовж виборів і навіть після їхнього завершення⁶⁸).

О. Барвінський, на жаль для нього самого, був найзручнішим кандидатом для політичної жертви з боку націонал-демократів. Для більшості з них він не був «своїм», але, як вже було зазначено, асоціювався з «угодовою» політикою 1890-х років. Вельми характерним тут є тон статті в «Ділі», що вийшла наступного дня після виборів. Їхній результат часопис УНДП проголосив видатною перемогою. Про невдачу ж О. Барвінського автор тексту висловився так: «упадок п. Барвінського мусимо вважати інцидентом, котрий може свідчити сумно про суспільну мораль деяких чинників, котрі приложили до него руки, котрий може далі бути докором, що верховодяча в краю кліка, коли захоче, може знайти усе способи, щоби повалити котрого небудь руского кандидата, може остаточно мати особисте чи льокальне значінє [курсив мій – Р. Л.] з огляду на особу п. Барвінського, не може однак грати жадної ролі в оцінці далекосягаючої ваги вчорашньої побіди рускої сецесії»⁶⁹. Це не надто нагадує засмучення через невдачу одного з кандидатів «Народного Комітету». Водночас «Діло» взагалі промовчало про численні порушення в день виборів у Бродях (до виборів воно

⁶⁴ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споми-нів. Львів, 1926. С. 395.

⁶⁵ «Поляки не могли простити п. Барвінському сього, що він покинув угодову політику з ними. Се признав виразно намісник Потоцкі, заявляючи п. Олесницькому, що ні поляки ні уряд не мають інтересу попірати п. Барвінського». Там само. С. 394–395.

⁶⁶ Wybory uzupełniające. Słowo Polskie. 1904. 7 czerwca.

⁶⁷ Koniec ruskiej awantury secesyjnej. Gazeta Narodowa. 1904. 16 czerwca.

⁶⁸ Особливо «відзначився» тут краківський «Przegląd Wszepolski»: Z całej Polski. Przegląd Wszepolski. 1904. Nr 6. S. 443–445.

⁶⁹ Голос народу. Діло. 1904. 2 (15) червня.

писало про значно дрібніші порушення, ніж ті, що були 14 червня), хоча «Руслан» опублікував їх чимало⁷⁰. Перед загрозою активнішого втручання галицької влади у вибори, що могло призвести до втрати більшої кількості мандатів, політична рація в «жертвуванні» О. Барвінським з точки зору націонал-демократів справді була.

Прагматичним політичним розрахунком можна пояснити і відмову переобраних депутатів дотриматись принципу «один за всіх, а всі за одного». Одразу після виборів «Słowo Polskie» прогнозувало, що так і трапиться, оскільки нова сецесія не покращила б ситуації українців, а от погіршити – цілком могла⁷¹. Консервативний краківський «Czas» додавав, що нове складання мандатів як форма протесту не матиме сенсу, адже О. Барвінського переміг не польський кандидат, а український з іншого політичного табору⁷². Той-таки «Czas» був одним із небагатьох польських часописів, який не зловтішався поразкою очільника християнських суспільників, а вказував, що в його особі українське представництво в Галицькому сеймі втратило фахового знавця шкільних справ, котрого їм буде складно замінити⁷³.

Додатковим приводом для образ стало для О. Барвінського прийняття Т. Еффиновича до складу «Руського клубу». В очах очільника «Руської громади» це було не тільки порушенням попередніх обіцянок, а й відвертою зневагою⁷⁴. Такий вчинок справді ніяк не прикрашав його колишніх сеймових товаришів, проте й тут можна знайти прагматичне пояснення. Попри наростання розбіжностей і регулярні взаємні образи в пресі, націонал-демократи ще не були готові до повного розриву давнішої стратегії єдиного антипольського фронту з русофілами, тож утворили з ними (окрім Т. Еффиновича до фракції увійшов і М. Король, який був її членом і до сецесії) спільний клуб не лише в Галицькому сеймі в 1904 р., але й (ненадовго) у Державній раді після парламентських виборів 1907 р. Лише після скандальних виборів до сейму 1908 р., коли співпраця русофілів з «подоляками» стала всеохопною та очевидною для всіх, відбувся остаточний розрив. А станом на 1904 рік спільне сеймове представництво всіх українських послів було, вочевидь, вищим пріоритетом за дотримання давніших обіцянок.

Для О. Барвінського фатальне значення мало й те, що сама ідея сецесії восени 1903 р. була несвоечасною. Сецесіоністи прагнули донести до відома центральної влади у Відні, що відносини в Галичині далеко не такі добрі, як це намагались демонструвати перед урядом і президентом міністрів Ернестом фон Кьорбером польські політики. В подальшому така тактика не раз приносила користь українським політикам, проте цього разу момент був підібраний невдало. Пріоритетною проблемою для президента, міністрів і всього політичного життя Цислейтанії було вирішення чесько-німецького конфлікту, який впродовж шести років робив парламент недієздатним. У цій ситуації Кьорберу важливою була підтримка численного Польського кола в Державній раді, тож конфліктувати з ним через українське питання було нелогічно⁷⁵.

⁷⁰ Вибори в Брідщині. *Руслан*. 1904. 5 (18) червня; Правда про вибір брідський до сойму і єго наслідки. *Там само*. 6 (19) червня.

⁷¹ Wybory uzupełniające. *Słowo Polskie*. 1904. 7 czerwca.

⁷² Po wyborach ruskich. *Czas*. 1904. 15 czerwca.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ ІЛ ВР. Ф. 135. Спр. 46. Арк. 164.

⁷⁵ Gruchala J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji... S. 69–70.

Попри всі несприятливі і не завжди залежні від самого О. Барвінського чинники поразки на додаткових виборах до Галицького сейму в 1904 р., був ще один фактор, про який він жодного разу не згадав у мемуарах. Очолювана ним політична організація «Руська громада» продемонструвала цілковиту безпорадність і неадекватність – як фінансову, так і організаційну. Тому доля виборів опинилась в руках «Народного Комітету», спілки русофілів і «подоляків» – але тільки не очолюваного О. Барвінським товариства. Цей факт не заперечує якості політичної програми християнських суспільників. Та організаційні труднощі й надмірна залежність від свого лідера були сталою перешкодою (поряд із зовнішніми чинниками) на шляху до політичного успіху О. Барвінського і його однодумців у непростих політичних реаліях початку ХХ ст.

Не дивно, що втрата сеймового мандату лідером стала фатальною для «Руської громади». І без того малоактивне товариство припиняє свою діяльність і розпадається⁷⁶. Сам О. Барвінський вкрай важко переживав свою поразку. Незадовго після неї він заявив М. Герасимовичу, що не балотуватиметься на наступних парламентських виборах⁷⁷ (так і трапилось у 1907 р., хоча цьому й передували довгі вагання⁷⁸) і розмірковував над закриттям часопису «Руслан»⁷⁹. Погіршила ситуацію і сварка з Т. Реваковичем, який, наполягаючи на потребі злиття з УНДП, перейшов до цієї партії⁸⁰.

Проте ця поразка не стала кінцем ні політичної кар'єри О. Барвінського, ні очолюваного ним християнсько-суспільного середовища. У 1911 р. він заснував нову організацію – партію «Християнсько-суспільний союз», яку очолював до 1923 р. Вона стала численнішою та успішнішою за КРНС чи «Руську громаду», проте її (й О. Барвінського) консервативна й поміркована політична платформа не змогла конкурувати в умовах зростання соціального і насамперед національного радикалізму в Галичині напередодні Першої світової війни⁸¹.

Фіаско на виборах до Галицького сейму в червні 1904 р. стало поворотним моментом у житті Барвінського-політика, а також логічним кінцем тенденцій, що брали свій початок ще з кінця ХІХ ст., відколи провідний у середині 1890-х років вплив очолюваної ним групи «реалістів» невпинно зменшувався і, зрештою, став маргінальним у масштабі української політичної сцени Галичини. О. Барвінський, хоч і збереже певні особисті впливи і буде грати подекуди помітну роль в політиці аж до початку 1920-х років, вже ніколи не балотуватиметься ні до сейму, ні до парламенту.

Аналіз виборчої кампанії О. Барвінського 1904 р. увиразнює одразу декілька чинників, як особистих і локальних, так і значно масштабніших, що визначили її результат. Причиною поразки була загальна слабкість християнсько-суспільного середовища і його політичного товариства «Руська громада», погана організація та пасивність

⁷⁶ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 96–99.

⁷⁷ Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 31 серпня 1904 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаніка*. Ф. 11. Спр. 887. Арк. 69 зв.

⁷⁸ Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 150–152.

⁷⁹ Лист О. Барвінського до К. Студинського, 15 грудня 1904 р. *ЦДІАЛ України*. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 1.

⁸⁰ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 98–99; Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 149–150.

⁸¹ Лехнюк Р. На порозі модерного світу... С. 152–156.

виборчої кампанії О. Барвінського, намагання здобути успіх завдяки перевіреним раніше методам особистих контактів і підтримці місцевою адміністрацією замість масштабної агітації, що в ці роки все очевидніше ставала ключем до успіху в будь-якій електоральній кампанії. Важливим було і не надто прихильне, а часто негативне, ставлення до нього частини націонал-демократів з огляду на чимало давніх особистих образ ще з часів «нової ери», що робило їх не до кінця надійними партнерами.

Та це хоч і були дуже важливі чинники поразки, та все ж не ключові. Виборчі перегони між О. Барвінським і Т. Еффиновичем опинились в епіцентрі одразу декількох тенденцій і факторів суспільно-політичного життя Галичини. Це загальна радикалізація суспільної атмосфери, яка змусила О. Барвінського відійти від звичної «реальної» політики і наразитись на гнів значної частини польського політикуму на чолі з намісником. Це зростання ворожості «подоляків» щодо українського руху (особистісним виявом чого стала запекла підтримка Т. Ценьським русофільського кандидата) і все тісніша співпраця між ними та русофілами, першою помітною жертвою якої і став О. Барвінський. Це й прагматичні, подекуди цинічні політичні обставини, які змусили українських націонал-демократів не тільки погодитись на поразку О. Барвінського, а й прийняти до свого сеймового клубу Т. Еффиновича. І, врешті решт, це невдалий момент для сецесії і виборів, коли українське питання аж ніяк не було в пріоритеті для Відня, тож полякам не варто було остерігатись його активного втручання в галицькі справи. Усе це дає підстави для думки, що сумніви О. Барвінського щодо висування власної кандидатури на додаткових сеймових виборах 1904 р. були куди більш обґрунтовані, ніж він міг собі уявити – шансів на перемогу в нього не було.

REFERENCES

Arkusha, O. (2004). Ukrainyski khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku XX stolittia: politychne tovarystvo «Ruska hromada». Shliakhamy istorii. *Naukovyi zbirnyk istorychnoho fakultetu LNU im. Ivana Franka. Na poshanu profesora Kostiantyna Kondratiuka*, 63–99 [in Ukrainian].

Arkusha, O. (1997). *Oleksandr Barvynskyy (do 150-rychchia vid dnia narodzhennia) [Oleksandr Barvynskyy (on the occasion of 150th birthday)]*. Lviv [in Ukrainian].

Arkusha, O. (2002). Ukrainsko-polski vidnosyny u Skhidnii Halychyni na pochatku XX st.: aktsiia Vlodzimiezha Kozlovskoho 1902–1903 rokiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 37, 268–314 [in Ukrainian].

Arkusha, O. (2005). Polski natsional-demokraty ta ukrainske pyttannia v Halychyni na pochatku XX st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 39–40, 149–202 [in Ukrainian].

Chornovol, I. (2004). Tiahar prahmatyzmu, abo Oleksandr Barvynskyy u svitli shchasnosti. In A. Shatska, O. Fedoruk (Comps.), L. Vynar, I. Hyrych (Eds.). *Barvynskyy O. Spomyny z moho zhyttia* (Vol. 1, pp. 17–35). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Dopys. (1904, Traven 26 (Cherven 8)). *Ruslan*, 116, 2 [in Ukrainian].

Górski, A. (2013). *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*. Warsaw: Wydawnictwo DiG [in Polish].

Gruchala, J. (1988). *Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914)*. Katowice [in Polish].

Holos narodu. (1904, Cherven 2 (15)). *Dilo*, 122, 1 [in Ukrainian].

Klish, A. (2017). Uchast Oleksandra Barvinskoho u vyborchkykh kampaniiakh do Halytskoho seimu 1901 i 1904 rr. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, 2 (1), 130–134 [in Ukrainian].

Klish, A. (2018). *Mizh politykoiu ta relihiieiu: suspilno-khrystyianskykh rukh u Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Between politics and religion: Social-Christian movement in Galicia in the end of XIX – in the beginning of XX century]. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka [in Ukrainian].

Koniec ruskiej awantury secesyjnej. (1904, Czerwiec 16). *Gazeta Narodowa*, 136, 1 [in Polish].

Lekhniuk, R. (2015). Hazeta «Ruslan» yak dzherelo do vyvchennia seredovyshcha Katolytskoho rusko-narodnoho soiuzu (1896–1901 rr.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, 1 (1), 150–159 [in Ukrainian].

Lekhniuk, R. (2017). Dylemy ukrainskoho konservatora – pryklad Oleksandra Barvinskoho. *Proceedings of the III International Scientific-Practical Conference: Ternopil i Ternopillia v istorii ta kulturi Ukrainy i svitu (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia)*, (pp. 66–72), Ternopil, 13–15 veresnia 2017. Ternopil [in Ukrainian].

Lekhniuk, R. (2019). *Na porozi modernoho svitu: ukrainski konservatyvni seredovyshcha v Halychyni v pershii chverti XX stolittia* [On the edge of the modern world: Ukrainian conservative environments in Galicia in the first quarter of XX century]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Levytskyi, K. (1926). *Istorii politychnoi dumky halytskykh ukraintsev 1848–1914: Na pidstavi spomyniv* [History of the political thought of Galician Ukrainians. Based on memories]. Lviv [in Ukrainian].

Moskaliuk, M. (2018). *Ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni: ideolohiia, instytualizatsiia, diialnist (kin. XIX – 30-i rr. XX st.)* [Ukrainian christian-social movement in Galicia: ideology, institutionalization, activity (late XIX century – 1930-s)]. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Mudryi, M. (2004). Rukopysni dzherela do istorii Khrystyiansko-suspilnoho soiuzu v Halychyni. *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*, 1, 421–440 [in Ukrainian].

Oholoshenie. (1904, Sichen 16 (29)). *Dilo*, 12, 1 [in Ukrainian].

Partacz, Cz. (1996). Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń [in Polish].

Po wyborach ruskich. (1904, Czerwiec 15). *Czas*, 135, 1 [in Polish].

Pravda pro vybir bridskyi do soimu i yeho naslidky. (1904, Cherven 6 (19)) *Ruslan*, 126, 1–2 [in Ukrainian].

Romaniuk, S. (2009). *Oleksandr Barvynskyi – publitsyst, redaktor, vydavets.* [Oleksandr Barvynskyi – columnist, editor, publisher]. Lviv [in Ukrainian].

Stenograficzne Sprawozdania z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1904. Od

30. września do 12. Listopada. (1904). (Vol. I, pp. 1579, 1581–1582, 2631–2633). Lviv [in Polish].

Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesyi ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1902/3. Od 29. grudnia do 3. listopada 1903. (1903). (Vol. II, p. 838). Lviv [in Polish].

Viche v Brodakh. (1904, Liutyi 20 (Berezen 4)). *Ruslan*, 40, 2–3 [in Ukrainian].

Vybory v Bridshchyni. (1904, Cherven 5 (18)). *Ruslan*, 125, 1–2 [in Ukrainian].

Vybory v Bridshchyni. (1904, Cherven 6 (19)). *Ruslan*, 101, 1–2 [in Ukrainian].

Wątor, A. (1997). Ziemianin-polityk Tadeusz Cieński 1856–1925. Szczecin: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego [in Polish].

Wybory uzupełniające. (1904, Czerwiec). *Słowo Polskie*, 266, 1 [in Polish].

Z całej Polski. (1904, Czerwiec). *Przegląd Wszechpolski*, 6, 433–445 [in Polish].

Zblyzhaiuchi sia vybory. (1904, Traven 27 (Cherven 9)). *Dilo*, 117, 1 [in Ukrainian].

Roman LEKHNIUK

PhD

Senior Lecturer

Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

OLEKSANDR BARVINKYI'S ELECTION CAMPAIGN TO THE HALYCHYNA SEJM IN 1904 IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL TENDENCIES IN EARLY XX CENTURY HALYCHYNA

The article analyzes the preconditions, course, and results of the by-elections to the Galician Sejm in Brody County in June 1904, where its longtime representative in the regional legislature and leader of the Ukrainian Christian-Social movement Oleksandr Barvynskyi was defeated by the Russophile candidate Theodosius Effinovich. The cause for this election was the secession of Ukrainian ambassadors to the Galician Sejm, including O. Barvynskyi. It is shown that, in contrast to previous years, during this campaign, O. Barvynskyi acted with the support of the most popular Ukrainian political force in Halychyna – the Ukrainian National Democratic Party. Support from one of the UNDP leaders, Yevhen Olesnytskyi, was especially active. Though, this did not save O. Barvynskyi's campaign from numerous organizational and financial problems. Based on O. Barvynskyi's memoirs and correspondence, it was established that at first, he had doubts about the necessity of participating in the elections, but later became confident in future victory. However, the vote ended in complete defeat for him. The article demonstrates that this defeat was the result of several causes. The most important of them: the organizational problems of the campaign and the weakness of the Barvynskyi's political party «Ruthenian Community»; distrust by some National Democrats; negative attitude of Polish politicians and the Halychyna administration due to his participation in secession; cooperation of Russophiles and Polish East Galician conservatives against his candidacy; the unwillingness of the UNDP to completely break off cooperation with the Russophiles; the general radicalization of the social atmosphere. It is shown that the example of O. Barvynskyi's election campaign

to the Halychyna Sejm in 1904 shows not only its influence on his future but also leads to a more detailed study of important processes in the political life of the Kingdom of Galicia and Lodomeria and Polish-Ukrainian relations.

Keywords: Oleksandr Barvynskyi, elections, Halychyna Sejm, Halychyna, Russophiles, Ukrainian National-Democrats, «Podolacy».

УДК [94:323.22/.23](477.83-25)"1909/1912"
<https://doi.org/10.33402/zuz-2020-73-81>

Назар КІСЬ

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-1862>
e-mail: danylovyeh@gmail.com*

ПОЛІТИЧНІ МАНІФЕСТАЦІЇ У ЛЬВОВІ З ПРИВОДУ «СПРАВИ ХОЛМЩИНИ» У 1909 І 1912 РОКАХ

Простежено, як польське суспільство Львова та політики відреагували на рішення російської Думи виокремити територію Холмщини зі складу Королівства Польського. Продемонстровано, як Львів, використовуючи ліберальніше, ніж у сусідніх імперіях, австрійське законодавство, утримував статус «польського П'ємонту». Висвітлено перебіг демонстрацій 1909 та 1912 рр. та події мітингу, що відбувся 1909 р. у Львові на подвір'ї Ратуші, а потім біля пам'ятника Адаму Міцкевичу, під час якого польська громадськість протестувала проти можливого відділення Холмщини від решти території Королівства Польського; а також серію протестів 1912 р., коли Дума прийняла відповідне рішення і студенти, які зібралися в центрі міста, спробували прорватися до будинку російського консульства, але були жорстко розігнані поліцією. Виокремлено причини незадоволення молоді, описано перебіг спільного мітингу польських лівих та націоналістів, на якому демонстранти спалили портрет царя Миколи II.

З'ясовано, що протести у Львові, хоч і не могли змінити позицію російського уряду, досить сильно вплинули на політичну ситуацію в Галичині. Львів став не просто «осередком вільного життя для поляків розділеної Речі Посполитої», а центром нової польської експансії на Схід. Визначено зміни у ставленні польських політиків до австрійської влади та поліції. Вважали, що «молодь маніфестувала свої почуття», і її силовий розгін сприйняли як атаку на все польське. Наголошено, що події 1912 р. засвідчили кардинальні зміни в масовій політиці, коли замість дозволених владою зборів на вулицях почали проводити несанкціоновані пікети, марші чи мітинги.

Ключові слова: мітинг, маніфестація, соціалісти, націоналісти.

У сучасній історіографії темі публічного міського простору в політичному житті присвячено чимало праць, і навіть про Львів епохи габсбурзької автономії можна знайти спеціальні роботи. Працею, що дає розуміння описаних у статті процесів з точки зору простору міста як місця для публічних ритуалів, є книга Данієля Уновського

(Daniel Unowsky) «The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916»¹.

Про те, як Львів кінця XIX – початку XX ст. став містом, де формувався і розвинувся історичний міф про «польське місто на Кресах», можна почитати в працях Харальда Біндера (Harald Binder)², Патріс Дабровскі (Patrice Dabrowski)³, Маркіяна Прокоповича⁴ та Остапа Середи⁵. Про роль Ради міста у процесі перетворення Львова на «осередок польського національного життя» – в книзі Лукаша Сроки (Łukasz Sroka)⁶.

Заразом існує величезна фактологічна лакуна, не вивчивши якої, важко сформулювати об'єктивний погляд на процеси, що відбувалися у Львові на початку XX ст. Наприклад, реакція львівської громадськості й політиків на події в Російській імперії завжди була жвавою та промовистою. Не став винятком 1912 р., коли російська Дума вирішила перетворити Холмщину на окрему губернію. Опису та аналізу цієї події і присвячена наша стаття.

Рішення російської Думи виокремити Холмщину з Королівства Польського і перетворити її на окрему губернію спричинило у Львові масові протести, сутички з поліцією при спробі прорватися до будинку російського консульства, а також міжнародний скандал через публічне спалення на сучасній площі Міцкевича у Львові портрета російського царя Миколи II.

Ці події містили багато традиційного і водночас нового для Львова початку XX ст. Традиційним було бажання місцевих польських політиків підтвердити статус міста як «польського П'ємонту», що мало завжди перебувати на вістрі національної боротьби. Новим було те, що ініціативу в протестах перехопили молодіжні (студентські) організації⁷. А це вилилося в радикалізацію мітингів, коли традиційні віча швидко обернулися протистоянням з поліцією та яскравими видовищами, як-от публічним спаленням портретів.

Від 1815 р., після Віденського конгресу, частина території колишньої Речі Посполитої в складі Російської імперії стала називатися «Королівство Польське» або «Царство Польське». Також побутувала назва «Конгресове королівство» та «Kongresówka». І хоча на початок XX ст. його автономія була зведена нанівець, виокремлення зі складу

¹ Unowsky D. *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2005. 270 p.

² Binder H. Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 34. 2000. P. 57–81.

³ Dabrowski P. *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2004. 312 p.

⁴ Prokopovych M. *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2009. 357 p.

⁵ Середи О. Масові урочистості та міський публічний простір. *Історія Львова: у 3-х т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Львів, 2007. Т. 2. С. 301–317.

⁶ Sroka Ł. *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2012. 565 s.

⁷ Мисак Н. Студентські товариства у Східній Галичині, як осередки формування української інтелігенції наприкінці XIX століття. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. Львів, 2005. Вип. 5. С. 274–278.

цього «Королівства» Холмщини стало справжнім скандалом. У тогочасній пресі це трактували «втраатою краю для Польщі»⁸ та продовженням русифікації.

Ідею перетворення Холмщини на окрему губернію в Росії обговорювали задовго до 1912 р., піднімали це питання і у Львові, наприклад, у 1909 р. В час традиційних травневих урочистостей, присвячених черговій річниці конституції 3 травня і першотравню, відбувся мітинг у справі Холмщини. Його провели 2 травня 1909 р. на подвір'ї Ратуші. Учасник Січневого повстання 1863 р. і депутат Ради міста Войцех Бехонський (Wojciech Biechoński), звертаючись до «співвітчизників», критикував політику російського уряду, який, за його словами, «потурає найдикішим інстинктам російського суспільства», тому «відриває від тіла Речі Посполитої» її частину – Холмщину⁹. Віцепрезидент м. Львова Тадеуш Рutowський (Tadeusz Rutowski) апелював до міжнародної спільноти (адже кордони Королівства Польського були затверджені на Конгресі 1815 р., а не Росією в односторонньому порядку) та до права народів на розвиток власної ідентичності. Після промов та прийняття резолюції учасники мітингу влаштували похід до пам'ятника Адаму Міцкевичу – новому популярному місцю для патріотичних польських маніфестацій¹⁰.

Протягом травня 1909 р. через Холмщину збиралося ще багато польських патріотичних організацій. Члени «Сокола-Матері» зверталися до Польського кола в австрійському парламенті з вимогою втрутитися¹¹, схожі звернення ухвалили й різні студентські товариства¹². Тобто остаточне рішення Думи в 1912 р. не стало несподіванкою, проте виявилось потужним каталізатором для заворушень.

У суботу 11 травня 1912 р., коли у Львові стало відомо про рішення російської Думи, біля пам'ятника Адаму Міцкевичу зібрався мітинг. Ядро протестувальників становили студенти, майже тисяча осіб, які заспівали гімн «Jeszcze Polska nie zginęła» та розгорнули транспарант «Niech żyje niepodległa Polska». Перед ними виступив співредактор польського демократичного часопису «Kurjer Lwowski» Ян Домбський (Jan Dąbski) зі словами про те, що пів мільйона «поляків на етнографічно польських землях відтято від Королівства Польського і віддано на поталу попам та чиновникам»¹³. Після гімну «Z dymem pożarów» інший промовець – представник соціалістичної студентської молоді – закликав готуватися до війни і «майбутньої відсічі царату»¹⁴.

Далі ситуація почала швидко виходити з-під контролю. Під спів гімну «Oto dzień dzień krwi i chwały» натовп зайняв всю сучасну площу Міцкевича, рух було зупинено. Потім колона спробувала прорватися до російського консульства, але вулиці в той бік перекрила поліція. Поблукавши центром міста, тисячний натовп повернувся до пам'ятника Міцкевичу. А потім, обдуривши й оминувши поліцію, демонстранти побігли вгору до сучасних вулиць Степана Бандери та Генерала Чупринки (де

⁸ Dzień manifestacyjny. *Kurjer Lwowski*. 1909. 3 maja. S. 1–2.

⁹ Ibid.

¹⁰ Польські протести против відокремлення Холмщини. *Діло*. 1909. 4 травня. С. 3.

¹¹ Protest w sprawie chełmskiej. *Kurjer Lwowski*. 1909. 4 maja. S. 2.

¹² Akademicki wiec w sprawie chełmskiej. *Kurjer Lwowski*. 1909. 7 maja. S. 2.

¹³ Krwawa manifestacja chełmska. *Kurjer Lwowski*. 1912. 13 maja. S. 1–3.

¹⁴ Ibid.

розташовувалося консульство Російської імперії). Тут, за кілька десятків метрів від будівлі консуляту, їх зупинив інший кордон поліції, підсилений кінним відділом.

Після недовгої суперечки і кидання каміння відбулася сутичка з поліцією. Кавалеристи (10 осіб) з оголеними шаблями розсіяли натовп, а піші поліцейські (близько 50 осіб), так само з холодною зброєю, відтіснили демонстрантів. Останні, щоправда, ще годину не розходилися, вигукували образи на адресу консула та поліції, але трималися на безпечній відстані. 30 демонстрантів було поранено, троє з них – важко¹⁵.

На місце події прибув президент м. Львова Юзеф Нойман (Józef Neumann), який пообіцяв постраждалим студентам свою підтримку. Поранених оглядали в приміщенні Політехніки та аптеки Брюкнера на сучасній вулиці Степана Бандери, 21. Лише о 10 вечора ситуація в місті заспокоїлася.

Окремим епізодом того вечора була спроба погрому редакції русофільського часопису «Прикарпатская Русь». Русофіли, які орієнтувалися на Росію, були закономірною мішенню для польських мітингувальників. Студенти забігли в двір будинку на сучасній вулиці Стефаника і навіть встигли розбити вікна в квартирі редакції, але мушили швидко тікати, адже підійшла поліція і спробувала заблокувати їх у дворі¹⁶.

Кривавий розгін патріотичної польської маніфестації справив потужне враження на львів'ян. Однак влада не мала наміру виправдовуватися. За версією поліції, організатори мітингу «давали слово честі», що не планують іти до будинку російського консульства. Та мітингувальники не лише не дотримали його, але й атакували поліцейських, які не виймали шабель аж до того моменту, коли демонстранти пішли в атаку. Перед цим 13 поліцейських були поранені в голову камінням і палицями¹⁷. Цю версію висвітлювали не лише проурядові газети, а й українські часописи¹⁸.

Після побиття демонстрантів президент міста та інші політики взялися «вирішувати» питання безпеки у Львові. Юзеф Нойманн звернувся до намісника й попередив про «серйозні заворушення», якщо поліція буде надалі випробовувати терпіння міщан. Згодом він висловився про те, щоб місцева поліція стала «міською, а не військовою»¹⁹.

Польські депутати парламенту підняли питання на рівні уряду та Державної ради, не забувши нагадати, що російське консульство у Львові є «розсадником» для шпигунів та русофілів²⁰. Зрештою, ішлося не просто про безпеку і право на протест, а про національне питання, мовляв, поліція «пролила польську кров»²¹.

Як наслідок, крім актуалізації питання Холмщини, зміни торкнулися ідеології в набагато ширшому контексті. Львів ставав не просто містом, де ліберальніші австрійські закони дають змогу утримувати наявний «польський стан посідання», тобто сприяти культурному й економічному розвитку польського політичного проекту в умовах автономії. Польська преса писала про місце Львова в майбутній «експансії

¹⁵ Krwawa manifestacja chełmska. *Kurjer Lwowski*. 1912. 13 maja. S. 1–3.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Krwawe zajście. *Gazeta Lwowska*. 1912. 14 maja. S. 3.

¹⁸ Демонстрация під російським консулатом у Львові. *Діло*. 1912. 13 травня. С. 5; Демонстрації проти вилучення Холмщини. *Там само*. 15 травня. С. 6.

¹⁹ Rada miejska. *Kurjer Lwowski*. 1912. 17 maja. S. 2.

²⁰ O masakrę policijną we Lwowie. *Ibid.* 16 maja. S. 1.

²¹ Krwawa manifestacja chełmska. *Ibid.* 14 maja. S. 1.

на Східних кресах»²², та й самі стосунки з Віднем, як засвідчили події 11 травня 1912 р., вимагали переосмислення, адже керівництво поліції виявилось байдужим до побажань місцевої молоді і її патріотичних почувань²³.

Після львівських протестів мітинги поширилися всією провінцією, але тепер мітингували не лише проти політики російського уряду, а й проти свавілля поліції. Краківські студенти, наприклад, теж зібралися біля пам'ятника Міцкевичу, і теж громили редакцію газети. Цього разу – консервативного часопису «Czas», в якому мітинг суботи 11 травня описали з точки зору поліції²⁴.

У середу 15 травня нещодавно створений «Холмський комітет польської молоді» («*Komitet chełmski młodzieży polskiej*») розповсюдив у вищих навчальних закладах Львова відозву із закликом зібратися на нову маніфестацію проти російської політики. Вже о 12 годині дня на подвір'ї Політехніки почали збиратися студенти з Університету, Політехніки, Ветеринарної академії, Аграрної академії в Дублянах та Школи лісового господарства. Були тут і націоналісти, і соціалісти. У вестибюлі Політехніки вони відкрили віче, потім сформували колону і вирушили до пам'ятника Міцкевичу. Під співи патріотичних пісень несли пурпуровий штандарт товариства «Kuznica» з написом «*Niech żyje niepodległa Polska*» («Хай живе незалежна Польща») та червоний – від соціалістичної молоді. Після мітингу біля пам'ятника Міцкевичу частина студентів спробувала розгромити-таки редакцію «Прикарпатської Русі», але змогла лише відірвати табличку з фасаду, оскільки браму охороняла поліція²⁵. Російське консульство в цей час охороняли піхотинці 30-го полку та відділ уланів²⁶.

Українські видання, які загалом засуджували жорстокість поліції, критикували і польських політиків за втягування в конфлікти з владою шкільної молоді та за вандалізм стосовно редакції русофільської газети. Вони засуджували саму тенденцію до збільшення насильства на вулицях²⁷.

Не забуваймо і про те, що українці в принципі мали інше розуміння ситуації з Холмщиною, адже в польсько-російському протистоянні чомусь не звертали уваги на етнографічну – українську – складову проблеми. Зрештою, можна було говорити не про «від'єднання від Варшави», а про «приєднання до Києва». Тому, хоч русифікацію не вважали чимсь кращим за колонізацію, ніякої трагедії української політики в рішенні Думи не вбачали²⁸. З позиції русофілів все було простіше: вони раділи «возз'єднанню руських земель» і писали, що «русское население Холмщины может смѣло смотрѣть в будущее»²⁹.

²² Wznowienie akcji chełmskiej. *Ibid.* 14 maja. S. 1.

²³ Po krwawej masakrze. *Ibid.* S. 1–2.

²⁴ Demonstracje w Krakowie. *Gazeta Lwowska.* 1912. 15 maja. S. 3.

²⁵ Młodzież technicka. *Ibid.* 15 maja. S. 3.

²⁶ Ogólno-akademicki wiec młodzieży polskiej w sprawie chełmskiej. *Kurjer Lwowski.* 1912. 15 maja. S. 1–2.

²⁷ Кровавая демонстрація. *Галичанинъ.* 1912. 15 травня. С. 2; Всеполяки в оборні Холмщини. *Руслан.* 1912. 14 травня. С. 2–3; «Поважна» маніфестация niepodległościowej młodzieży. *Там само.* 16 травня. С. 3.

²⁸ Відділене Холмщини. *Діло.* 1912. 2 липня. С. 1–2.

²⁹ Побѣда холмскаго дѣла. *Галичанинъ.* 1912. 3 травня. С. 1; Освобождение Холмщины. *Там само.* 11 травня. С. 1.

У неділю 19 травня 1912 р., через тиждень після побиття студентів біля російського консульства, у Львові запланували одразу дві маніфестації. Соціалістична молодь зранку зібралася біля Політехніки, тоді вирушила до Ратуші³⁰. Тут, у дворі, на 10.30 ранку зібралися демонстранти, щоб обговорити ситуацію з Холмщиною³¹. Перед зібранням виступали депутат Державної ради, соціал-демократ Юзеф Гудец (Józef Hudec), депутат Державної ради Отто Гауснер (Otto Hausner) та член Української соціал-демократичної партії публіцист Теофіл Мелень. Того ж дня о 12 годині зібралася віче представників патріотичних польських організацій в залі «Сокола-Матері»³², що мало стати початком протестів в цілій Галичині. Прибули і представники польського національного руху з Холмщини. А також селяни з підльвівських сіл. З політиків були згадані уже Юзеф Гудец, професори Львівського університету Євгеніуш Ромер (Eugeniusz Romer) та Станіслав Гломбінський (Stanisław Głabiński). На вічі поет і доктор наук Ян Каспрович (Jan Kasprówic) звинувачував росіян – «православних чорносотенців», що вони «виривають шмат з тіла Речі Посполитої»³³. Згадував про холмських уніатів, яких силою русифікували і перевели на православ'я. Не проминув нагоди покритикувати і галицьких українців, які на цьому тлі «вирішили очищати» греко-католицький обряд від латинських нашарувань³⁴.

Крім того, учасники зборів підняли питання ролі м. Львів, яке тепер уже назвали «сторожею Польщі на Сході» та «вулканом польського патріотизму». Обговорювали майбутнє Польщі після поділу між імперіями. Заявили, що річка Буг після виокремлення Холмщини з Королівства перестала бути кордоном між Росією та Польщею, тому треба спрямовувати свою діяльність далі на Схід.

Оголосили про те, що польське «Товариство опіки над уніатами», яке діяло на Холмщині, розширює профіль своєї діяльності і стає «Товариством оборони східних кресів». При цьому Львів завдяки ліберальному австрійському законодавству мав би стати легальною штаб-квартирою для всіх польських діячів з Росії та Німеччини. Тут планували заснувати благодійний фонд («Dar Chełmski») для підтримки польського підпілля в Росії, що мав би акумулювати кошти від поляків з усього світу³⁵.

Учасники соціалістичного віча на подвір'ї Ратуші тим часом вирушили до будинку «Сокола-Матері». Тут вони об'єдналися з польськими націоналістам і всі разом, співаючи «Jeszcze Polska», рушили до пам'ятника Міцкевичу. На площі біля пам'ятника заспівали «Пісню легіонів», пролунало декілька промов, одну з яких закінчили словами «Готуйте зброю» («Kujcie broń»)³⁶.

Коли мітингувальники співали гімн «Z dumem pożarów», «з'явився» портрет російського царя і портрет спадкоємця престолу, які «хтось» підпалив під аплодисменти натовпу. Патріотична польська преса особливо підкреслювала, що це відбулося на

³⁰ W obronie wyłączonej Chełmszczyzny. *Kurjer Lwowski*. 1912. 20 maja. S. 1–3.

³¹ Demonstracyjne zgromadzenie. *Ibid.* 18 maja. S. 4.

³² Przeciw wyłączeniu Chełmszczyzny. *Ibid.* 17 maja. S. 4; Przeciw wyłączeniu Chełmszczyzny. *Ibid.* 18 maja. S. 3.

³³ Przeciw wyłączeniu Chełmszczyzny. *Ibid.* 19 maja. S. 1.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Echa spalenia carskiego portretu. *Ibid.* 29 maja. S. 2.

³⁶ *Ibid.*

наступний день після дня народження царя Миколи II. Російське та німецьке консульства в цей час охороняли посилені військові відділи, багато військових патрулювали вулиці в середмісті, тому після спалення портрета натовп мирно розійшовся³⁷.

Очевидно, львівські мітинги на підтримку неподільності Королівства Польського не могли змінити політики російського уряду. Однак на політичну ситуацію в польському русі Галичини вони вплинули доволі серйозно.

По-перше, Львів хоч і залишався «твердиною польського духу в найвільнішій частині Польщі», однак акценти почали змінюватися. На місце «оборони стану посідання» прийшла ідея «експансії», а увявлення про «креси» розширилися. Сутички з поліцією змінили ставлення до центральної влади: в місті відкрито заговорили про потребу самим формувати поліційні відділи, які б із розумінням ставилися до патріотичних почувань населення³⁸.

Спалення портретів допомогло з розголосом, тепер до справи Холмщини, яка стала міжнародною, та польського національного руху була прикута увага міністрів і консулів³⁹.

Все це стало наслідком активної участі молоді в політичних процесах «на вулиці», коли маніфестація перестала бути строго регламентованою і повторюваною дією. Завдяки цьому вдалося не лише мобілізувати ширші маси населення, а й підвищити градус напруги під час протистояння.

REFERENCES

- «Povazhna» manifestatsyia niepodległościowej młodzieży. (1912, Traven 16). *Ruslan*, 3 [in Polish].
- Akademicki wiec w sprawie chełmskiej. (1909, Maj 7). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].
- Binder, H. (2000). Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 34, 57–81 [in English].
- Dabrowski, P. (2004). *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press [in English].
- Demonstracye w Krakowie. (1912, Maj 15). *Gazeta Lwowska*, 3 [in Polish].
- Demonstracyjne zgromadzenie. (1912, Maj 18). *Kurjer Lwowski*, 4 [in Polish].
- Demonstratsyi proty vyluchenia Kholmshchyny. (1912, Traven 15). *Dilo*, 6 [in Ukrainian].
- Demonstratsyia pid rosyyskym konsulatom u Lvovi. (1912, Traven 13). *Dilo*, 5 [in Ukrainian].
- Dzień manifestacyjny. (1909, Maj 3). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].
- Echa spalenia carskiego portretu. (1912, Maj 29). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].
- Krovavaia demonstratsiia. (1912, Traven 15). *Halychanyn*, 2 [in Russian].
- Krwawa manifestacja chełmska. (1912, Maj 13). *Kurjer Lwowski*, 1–3 [in Polish].

³⁷ Echa spalenia carskiego portretu. *Ibid.* 29 maja. S. 2.

³⁸ Rosyjskie metody lwowskiej policji. *Ibid.* 29 травня. S. 3.

³⁹ Echa spalenia carskiego portretu. S. 2.

- Krwawa manifestacja chełmska. (1912, Maj 14). *Kurjer Lwowski*, 1 [in Polish].
- Krwawe zajście. (1912, Maj 14). *Gazeta Lwowska*, 3 [in Polish].
- Młodzież technicka. (1912, Maj 15). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].
- Mysak, N. (2005). Studentski tovarystva u Skhidniy Halychyni, yak oseredky formuvannya ukraińskoi intelihentsii naprykintsi XIX stolittia. *Visnyk Lvivskoi Komertsii noi Akademii*, 5, 274–278 [in Ukrainian].
- O masakrę policijną we Lwowie. (1912, Maj 16). *Kurjer Lwowski*, 1 [in Polish].
- Ogólno-akademicki wiec młodzieży polskiej w sprawie chełmskiej. (1912, Maj 15). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].
- Osvobozhdenie Kholmshchyny. (1912, Traven 11). *Halychanyn*, 1 [in Russian].
- Po krwawej masakrze. (1912, Maj 14). *Kurjer Lwowski*, 1–2 [in Polish].
- Pobeda kholmnskaho dela. (1912, Traven 3). *Halychanyn*, 1 [in Russian].
- Polski protesty protiv vidokremenia Kholmshchyny. (1909, Traven 4). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].
- Prokopovych, M. (2009). *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. West Lafayette: Purdue University Press [in English].
- Protest w sprawie chełmskiej. (1909, Maj 4). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].
- Przeciw wyłączeniu Chełmszczyzny. (1912, Maj 17). *Kurjer Lwowski*, 4 [in Polish].
- Przeciw wyłączeniu Chełmszczyzny. (1912, Maj 18). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].
- Przeciw wyłączeniu Chełmszczyzny. (1912, Maj 19). *Kurjer Lwowski*, 1 [in Polish].
- Rada miejska. (1912, Maj 17). *Kurjer Lwowski*, 2 [in Polish].
- Rosyjskie metody lwowskiej policji. (1912, Maj 29). *Kurjer Lwowski*, 3 [in Polish].
- Sereda, O. (2007). Masovi urochystosti ta miskyi publichnyi prostir. In Ya. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii (Eds.), *Istoriia Lvova* (Vol. 2, pp. 301–317). Lviv [in Ukrainian].
- Sroka, Ł. (2012). *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].
- Unowsky, D. (2005). *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. New York; Oxford: Berghahn Books [in English].
- Viddilenie Kholmshchyny. (1912, Lypen 2). *Dilo*, 1–2 [in Ukrainian].
- Vsepoliaky v oborni Kholmshchyny. (1912, Traven 14). *Ruslan*, 2–3 [in Ukrainian].
- W obronie wyłączonej Chełmszczyzny. (1912, Maj 20). *Kurjer Lwowski*, 1–3 [in Polish].
- Wznowienie akcji chełmskiej. (1912, Maj 14). *Kurjer Lwowski*, 1 [in Polish].

Nazar KIS

PhD

Researcher at the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-1862>

e-mail: danylovyh@gmail.com

POLITICAL DEMONSTRATIONS IN LVIV OVER THE «KHOLMSHCHYNA CASE» IN 1909 AND 1912

The article shows how Polish society and politicians in Lviv reacted to the decision of the Russian Duma to separate the territory of the Kholm region from the Kingdom of Poland. How Lviv, using Austrian law, maintained the status of «Polish Piedmont», and the course of demonstrations in 1909 and 1912 are covered.

In 1909, a rally took place in Lviv, first in the courtyard of the Town Hall and then near the monument to Adam Mickiewicz. During this demonstration, Polish activists protested against the possible separation of the Kholm region from the rest of the territory of the Kingdom of Poland. And in 1912, when the Duma made a decision, there was a series of protests. At first, students gathered in the city center, trying to break into the building of the Russian consulate but were brutally dispersed by police. Then young people and politicians protested against police violence. Finally, a joint rally of Polish leftists and nationalists was organized, at which demonstrators burned a portrait of Tsar Nicholas II.

The protests in Lviv, although they could not change the position of the Russian government, would have a strong impact on the political situation in Halychyna. Lviv became not just a «center of free life for the Poles of the divided Commonwealth», but the center of a new Polish expansion to the East. At least, that is how Polish politicians interpreted it.

The attitude of Polish politicians towards the Austrian authorities also changed, as the police were no longer considered neutral defenders of order. In this case, when «young people manifested their feelings», their violent dispersal was considered almost an attack on everything Polish.

And most importantly – the events of 1912 showed a radical change in mass politics. When unauthorized pickets, marches, or rallies were held on the streets instead of the meetings allowed by the authorities.

Keywords: rally, demonstration, socialists, nationalists.

УДК 361.653:[2:355.48](091)
<https://doi.org/10.33402/zuz-2020-82-110>

Роман ГОЛИК

*доктор історичних наук, старший науковий
співробітник відділу нової історії України*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>

e-mail: roman_holyk70@ukr.net

ВІРА І ЗБРОЯ: РЕЛІГІЯ ТА ВІЙНА В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ*

Досліджено діахронний та синхронний розвиток ідеї/концепту війни та його взаємозв'язку з ідеєю/концептом віри/релігії. Наголошено, що ідея війни й віри тісно пов'язана з розвитком релігійного мислення. Простежено основні напрямки еволюції і парадигми уявлень про війну у різних релігійних системах. Підкреслено, що архаїчні міфологічні системи світу містили згадки про божеств війн і були трансформовані в культурах Греції та Риму, які й сформували «класичні» уявлення про війну та мир у культурній пам'яті Європи. З'ясовано, що підставою пізніших поглядів у цій сфері стало трактування віри і війни в монотеїстичних релігіях (іудаїзмі, християнстві мусульманстві), які сформували нову традицію, зокрема в середньовіччі та ранньому новому часі віра нерідко ставала причиною війн, які мали повернути супротивників до іншої конфесії. Вивчено розвиток уявлень про релігійний контекст збройних конфліктів в українській середньовічній та ранньомодерній культурі. Звернуто увагу на те, що в локальних збройних конфліктах «досекулярної» доби була наявна ідеологія священних війн і протиставлення католицизму православної вірі. Збройні конфлікти цього типу (як козацькі війни та гайдамацький рух Коліївщина) стали особливо складними для пізнішої історичної і культурної пам'яті. Розглянуто відмінності між поглядами на війну й релігію у домодерну епоху й модерний час. Простежено, що самі війни кінця XVIII – початку XIX ст. відображали процеси секуляризації суспільства. Акцентовано, що переламним для модерного розуміння взаємозв'язків війни та віри у Східній Європі, Україні та Галичині став воєнний досвід Першої світової війни, який засвідчив вагоме значення у війнах конфесійного чинника. Натомість жорстокість нової війни, несумісна з релігійною мораллю, лише підштовхнула до нових післявоєнних протистоянь.

Ключові слова: релігія, війна, віра, культурна пам'ять, Європа, Україна, світова історія, регіональна історія.

Дилема релігії і війни домінує над культурною та історичною пам'яттю не лише Галичини, а й цілої Європи і позаєвропейських культур. У світовій історіографії

---

* Стаття є першою частиною дослідження, присвяченого проблемі війни та релігії в історії і культурній пам'яті.

проблема війна та релігії має вже свою традицію дослідження¹. Натомість в українській науці історію війн та еволюцію їхнього релігійного осмислення вивчають наразі в паралельних площинах. Мета цієї роботи – на прикладі історії релігійного досвіду показати генезу й основні типи осмислення війни в перспективі різних конфесій, а також рецепції війни та релігії в українській культурній пам'яті регіону. Нас цікавить, як розвивалися «воєнно-релігійні» сюжети різних цивілізацій та культур на різних етапах історичного розвитку, як опосередковано потрапляли в дискурс Східної Європи, як трансформувалися й зіштовхувалися з безпосереднім, не книжним, воєнним та релігійним досвідом мешканців західноукраїнських земель. Спробуємо розглянути історичну та культурну пам'ять як комплекс уявлень і знань про релігійні аспекти воєн, сконструйований з різночасових пластів світового та локального релігійного досвіду. Ключовими для нас стають «робочі» поняття міфу як особливого тексту-знаку, що означає інший текст і формує особливе уявлення про події та персонажів; міфології як системи таких текстів, що творять специфічну картину світу; релігії як міфології вищого рівня – системи уявлень про надприродне (божественне) та (культові) форми взаємозв'язків між людиною і надприродним²; війни як збройного конфлікту між суспільствами; культурної пам'яті як системи фіксації подій, релігійних текстів, уявлень і передачі їх наступним поколінням. Це означає, що йдеться про соціальні структури (релігійні спільноти), які опиняються серед процесів особливого типу (воєн), здатних глибоко трансформувати чи навіть зруйнувати соціум і його складові. Крім того, маємо справу з психологічними мотиваціями людей, що виконують різні соціальні ролі (священники та воїни), які в чомусь перехреснюються, а в чомусь суперечать одні одним. Зрозуміло, всіх аспектів цієї проблеми чи проблем в одному дослідженні охопити не можна, ми зробимо спробу на окремих прикладах показати вибрані фрагменти уявлень про віру та війну в релігійних традиціях світу та їхні відображення, «уявлення про уявлення», зафіксовані в східноєвропейській (та – вужче) західноукраїнській культурній традиції. Так, синтезувавши факти і концепції, сформуємо «історіософію» проблеми і простежимо її форми у часі та просторі.

Війна і її божества: архаїчні й античні уявлення. Ідея війни й миру тісно пов'язана з розвитком релігійного мислення. Уже архаїчні міфологічні системи світу містили згадки про божеств війн або ж про втручання надприродних істот у збройні конфлікти. Наприклад, в Давньому Єгипті було багато «воєнних божеств». У них проєктувалися образи людей-воїнів та тварин, що уособлювали природну боротьбу за виживання: від Собека, якого зображали агресивним нільським крокодилем, Монту-слона і Упуаута-Офоїса (бога війни, зображеного вовком-розвідником, який розчищає дорогу військам) до богинь війни (з головою левиці) на зразок Менхит, Пахт чи Сехмет. Так первісне мислення простежувало «вертикальні» семантичні зв'язки між «людьми війни» та «богами війни», поєднуючи їх в одне ціле. Натомість на семантичній «горизонталі» був закладений сюжет війни між богами. Це відобразилося в хрестоматійному міфі про бої між Гором (богом-соколом/яструбом) і Сетом, якого Гор переміг. Мотив правителя-полководця також мав сакральний вимір: з погляду тогочасних теологів,

¹ Див. напр.: Johnson J. T. *Ideology, Reason and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1749*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1977.

² Детальніше дефініції релігії див.: Zdybicka Z. J. *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*. Lublin, 1993.

египетський фараон суміщав риси воїна, володаря та божества. Зафіксована в писемних пам'ятках, ця модель стала відомою в Східній Європі й Галичині³.

Частина «воєнних божеств» з міфологічних пантеонів Стародавнього світу акумулювала кілька функцій: наприклад, месопотамський Шулману був і воїном, і богом загробного світу та фертильності. Образ «воєнного божества» тут також є гендерно диференційованим і стосується не лише богів, а й богинь, на зразок месопотамської Агасаї, Іштар чи шумерської Інани поряд з вавилонським Білусом/Белусом, Пап-нігін-гара, хтонічним шумерським Нергалом (уособленням якого була планета, відома нині як Марс, а символами – бойовий півень і лев). У міфологіях Межиріччя існували також комплекси «менших» божеств війни, наприклад, аккадо-вавилонські себітті чи себітту. За тогочасними уявленнями, вони також сприяли (чи перешкождали) людям у їхніх війнах. В культурній пам'яті Східної Європи (України та Галичини зокрема) ця модель також була наявна в чисельних книжних згадках⁴. Попри те, що ці моделі містили певні константи релігійного осмислення війни, вони були ментально віддаленими від (східно-) європейського читача та сприймалися лише як давня екзотика Близького Сходу.

На архаїчних зразках, трансформованих у культурах Греції та Риму, будувалася традиція східноєвропейських народів. За словами одного з дослідників, в античній цивілізації «війна ставала природною активністю людини»⁵. Мир, з цього погляду, був «паузою між війнами». Справді, світ античних міфів, «Іліади», «Одіссеї», «Енеїди» – це світ війн між людьми, в яких задіяні боги, чи війн між божествами, у яких задіяні люди. З одного боку, античні культури знали окремі божества війни – передовсім Ареса/Марса – бога, основним сенсом існування якого була війна і який отримував задоволення від битв та ворожнечі. Грецькі письменники-«міфологи» зображали Ареса богом, якого не люблять інші олімпійці, включно зі Зевсом⁶. Водночас усі мешканці

³ Завдяки єгипетським розкопкам тернополянина й вихованця міжвоєнного Львівського університету Казимира Михайловського (Kazimierz Józef Marian Michałowski), зокрема його книзі («Не лише піраміди»/«Nie tylko piramidy», 1966). Цю картину доповнювали дослідження Ядвіги Ліпінської (Jadwiga Lipińska) та Марка Марціняка (Marek Marciniak) («Mitologia starożytnego Egiptu», 1980), книги російських радянських дослідників, наприклад, Михайла Коростовцева («Религія древнего Египта», 1976). Фрагменти давньоєгипетських уявлень про мир та війну приносили й художні та науково-популярні книги про Стародавній Єгипет, які читали в Галичині: від «Фараона (1897)» Болеслава Пруса та «Ганечниці з Пібасту» (1921) Юрія Рудницького/Юліяна Опільського, шкільних та університетських «Всесвітніх історій» до науково-популярних книг Зенона Косідовського (Zenon Kosidowski «Коли сонце було богом»/«Gdy słońce było bogiem, 1956), Войтеха Замаровського (Vojtech Zamarovský/Vojtěch Zamarovský) («Ich veličenství pyramidy», 1977 / укр. пер. «Їх величності піраміди», 1988).

⁴ Від галицького «Поцілунку Іштари» (1923) Юліана Опільського/Юрія Рудницького до словацького «Вавилону» (1943) Маргіти Фігулі (Margita Figuli) та книг на зразок «Na počiatku bol Sumer», 1966 (укр. пер. «Спочатку був Шумер», 1983) Войтеха Замаровського, з перекладів праць уродженця Жашкова Семюеля Ноя Крамера (Samuel Noah Kramer) («History Begins at Sumer»/«Історія починається в Шумері»), 1956, рос. пер. 1965).

⁵ Цит. за: Murray O. La Grèce à l'ère archaïque. Toulouse, 1995. P. 133.

⁶ Parandowski J. Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian. 8 wyd. Warszawa, 1959. S. 108–109.

Олімпу/Парнасу були наділені рисами воїнів: від самого Зевса-громовержця, його дочки Афін (Паллади), яку зображали у військових обладунках зі списом, її супутниці Нікі/Вікторії – богині-алегорії перемоги, аж до Нептуна й Аполлона. Багато інших персонажів грецької міфології і релігії мали воєнні атрибути, як-от войовничі титани і циклопи, здатні воювати з богами. «Духи» грецької міфології слугували персонафікаціями психологічних станів воїна: від Фобоса (духа паніки, страху на полі бою) до макхай (демонів битви і боротьби) чи фоной (духів різанини). Класичними сюжетами стали війни богів-олімпійців на чолі з Зевсом/Юпітером проти «старого» всепоглинаючого Кроноса/Хроноса і його титанів, боротьба «нових» богів разом з Гераклом/Геркулесом проти «синів Землі»/гігантів та чудовиська Тифона. Важливість таких мотивів для розвитку культури підтверджувала й галицька (польська та українська) традиція тлумачення грецької і римської міфології, яку пояснював читачам уродженець Львова Ян Парандовський у своїй «Міфології»⁷.

Релігійно-міфологічні уявлення про війну були скорельовані з історією архаїчної Греції, з виникненням стратегії та етики війни, з проблемою протистояння «звичайної» та воєнної демократії, мілітарної олігархії і тиранії, з внутрішніми конфліктами між містами-державами (зокрема Спартою та Афінами), а також зовнішнім греко-перським протистоянням. Це спричинило появу античної воєнної поезії з її етосом та прославою воєнної мужності⁸. Історія Троянської війни, репрезентована Гомеровою «Іліадою», в якій земним героям (Гектор і Ахілл, Одисей) допомагали чи перешкоджали боги з Олімпу (Зевс, Афіна, Гера/Юнона), стала однією з основ давньогрецької літератури загалом. Тут фігурували мотиви звернення до богів за покровительством, а також зворотної реакції: божественної допомоги одним та кари іншим. У цих сюжетах одні олімпійські боги (як Зевс) лише навіюють героям правдиві й неправдиві віщі сни або спрямовують поведінку, натомість інші грубо втручаються в хід подій, навіть викрадають персонажів з поля бою. Як зауважував Михайло Соневицький, Гомерова парадигма репрезентувала «гуманну», етично збалансовану традицію війни: «Хоч Іліада повна описів лютих боїв, ці бої ведуться по-лицарськи, поет уникає опису жорстокостей: ворогів не беруть на тортури, з полоненими поводяться людяно»⁹. Проте галицький еллініст і латиніст підкреслював, що релігійні уявлення «Іліади» доволі песимістичні і зводяться до ритуальних взаємин між богами, які «без любові до людського роду, холодно» втручаються у збройні конфлікти, провокують жорстокість, і людьми, які складають їм жертви. Це «небезпечні» божества, які, попри заборону Зевса, безпосередньо беруть участь у боях¹⁰.

Ще помітнішим був культ війни й воєнного мистецтва в релігійному житті Давнього Риму. За уявленнями, які передавала «Енеїда» Публія Верлігія Марона

⁷ «Битва богів з титанами була для грецького мистецтва на всі віки невичерпним джерелом натхнення. Тріумф досконалості, шляхетності, інтелігентності над брутальною, потворною тваринною силою, оспівуваний у віршах поетів, виблискував ... у незліченних барельєфах святинь, на картинах, на зображеннях з грецьких ваз. Після перських війн греки охоче бачили в сценах гігантомахії символічну репрезентацію своєї власної боротьби з насиллям варварської Азії» (Parandowski J. *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian...* S. 47).

⁸ Murray O. *La Grèce à l'époque archaïque...* P. 133–145.

⁹ Соневицький М. *Історія грецької літератури*. Рим, 1970. Т. 1. С. 194.

¹⁰ Там само. С. 177–179.

(Publius Vergilius Maro), збройне протистояння (бої військ Енея і Турна) проходило під опікою одних божеств (Венера) й зустрічалося з опором інших (Юнона). Віра в надприродні сили давньоримського пантеону включала концепт війни. Войовничими рисами був наділений Юпітер, Юнона, її дочка Беллона (богиня війни), Неріо/Неріоніс (як супутинця бога- воїна Марса втілювала також і необхідну в бою силу), Вікторія (аналог Ніке, виступала богинею перемоги), Гонос/Хонос поряд з богинею Віртус втілював військову честь/гонор і доблесть. Частина римських богів війни була, ймовірно, відповідниками витіснених етрусських воєнних божеств: Менвра – відповідник Міневри, бог війни Маріс – одночасно бог рослинності та війни і цілком воєнні Лефан/Ларан і Царслан. Усунення цих богів з колективної пам'яті означало також перемогу римських божеств та римської міфології над етрусськими міфами. Ці процеси частково досліджував один з ректорів Львівського університету Едмунд Булянда (Edmund Bulanda), автор книги «Етрурія та етруски» («Etruria i Etruskowie», 1934).

Зрештою, образ війни постійно супроводжував римську латинську літературу й далі, як у «Югуртинській війні» Гая Саллюстія Кріспа чи «Записках про Галльську війну» Гая Юлія Цезаря. У галицьких виданнях і коментарях до цих текстів, які використовували для вивчення латинської мови в XIX – першій половині XX ст.¹¹, у посібниках з історії культури Греції й Риму, які видавав у своїй «Філоматі» та «Бібліотеці Філомати» професор Львівського університету Ришард Ганщинець (Ryszard Gansiniec/Ganszyniec) та інші видавці, воєнний контекст був так само важливий, як і філологічний. Війна та сакрум у римській культурі перехрещувалися і в образах «божественних цезарів» Гая Светонія Транквілла (Gaius Suetonius Tranquillus), які, починаючи з самого Юлія Цезаря (Gaius Iulius Caesar), були також воєначальниками. Сакральний вимір війни відокремлювали від тактично-стратегічного. Однак у релігійних практиках римлян важливу роль відводили воєнним св'ятам та культові бога війни Марса, а військові дії супроводжувалися обрядами ритуального очищення та зверненням до богів. У різних формах давньогрецької й римські уявлення про війну та релігію проникали в європейську культуру і впливали на неї. Ці війни, як і античні релігійні практики, у пізнішій цивілізації стали лише теоретичними моделями й риторичними фігурами, способами говорити про війну в класичному грецькому чи римському стилі.

Бог, війна і мир: контексти монотеїзму. Ще один пласт уявлень про релігію і війну – ментальні моделі зароджених на Близькому Сході монотеїстичних релігій: юдаїзму, раннього юдео-християнства та пізнішої християнської традиції чи традицій, що виростили з культури еллінізму. У традиції юдаїзму (Тора, П'ятикнижжя Мойсееве) існував також образ «грізного», Бога, який карає, та небесного війська – ангелів і архангелів, які сприяють у війнах вибраному народові. Частина сучасних авторів (як Філіп Дженкінс) навіть акцентує на тому, що в юдаїзмі з'являється концепція «священної війни за Бога» чи «насильства заради релігій»¹². Так чи так, йдеться про особливий тип війни проти ворогів вибраного народу і його релігійних поглядів. Це війна, в якій невидимо «присутній сам Бог», що сприяє Ізраїлеві та дарує йому перемогу. В ній також беруть участь «очищені ритуально» війська і священники,

¹¹ Напр.: Teplkowski F. C. Iulii Caesaris Commentarii De bello Gallico do użytku szkolnego. Lwów; Warszawa, 1928. S. 153–171.

¹² Jenkins P. Laying down the Sword: Why We Can't Ignore the Bible's Violent Verses. New York: Harper Collin, 2011.

які своєю присутністю додатково сакралізують війну, спрямовуючи дієві словесні формули проти супротивника.

Концепцію старозаповітної сакралізації війни підтверджують і згадки в текстах канонічної Біблії про Книгу війн Господніх/Книгу битв Ягве (ספר המלחמה) (Числа 21:14–15), яка вважається повністю втраченою¹³. На думку частини світських вчених (наприклад, Жоржа Мінуа), це може бути відображенням характерної для тогочасного суспільства релігійної нетолерантності, фанатизму й мілітаризму як підстави воєнної ідеології, в центрі якої поміщена ідея Бога¹⁴. За рядками біблійного тексту приховані реальні війни між племенами Ізраїля¹⁵, а також образ «воїна Ягве», який поборює ворогів-небезпечних ханаанців¹⁶. Натомість богослови трактують старозаповітні «священні війни» як різновид справедливих війн, в яких добро перемагає зло¹⁷. З іншого боку, за посередництвом елліністичної культури європейська цивілізація зіштовхнулася з цивілізацією Давнього Єгипту. Однак основним сюжетом знань про давньоєгипетські війни в Східній Європі довгий час залишалася та ж картина біблійного Виходу/Ісходу з П'ятикнижжя Мойсеевого¹⁸. Так війна отримувала надприродний вимір, і це уявлення вплинуло на християнську літературу й культуру.

Християнська модель сприймання збройних конфліктів первісно була розщеплена між двома концепціями: присутніми в Новому Заповіті картинами миру та образами війни («меча»). Канонічні й апокрифічні Євангелія, з одного боку, змальовували вчення Ісуса Христа як проповідь ненападу, примирення з насильством¹⁹. Водночас в Євангелії присутня ідея миру, проте миру особливого, який оберігає християн від ворожого для них світу: «Мир залишаю вам, мир Мій даю вам; не так, як світ дає, Я даю вам. Нехай не тривожиться серце ваше і нехай не страхається» (Івана 14:27). У трактуванні, яке Ісус передає апостолам, цей мир треба передавати іншим, однак тільки тоді, коли відповіддю на нього буде прийняття Христової віри: «А входячи в дім, вітайте його, промовляючи: “Мир дому цьому”! І коли буде достойний той дім, нехай зійде на нього ваш мир; а як недостойний він буде, то мир ваш нехай до вас вернеться» (Матвія

¹³ Kugel J. *The Bible as it Was*. Cambridge (Mass.). London, 2000. P. 1.

¹⁴ Поп.: Minois G. *L'Église et la guerre. De la Bible à l'ère atomique*. Paris: Fayard, 1994.

¹⁵ *Atlas des religions*. Sous la direction d' Antoine Sfeir. Paris: Plon-Mame, 1994. P. 27.

¹⁶ *The Postmodern Bible. The Bible and Culture Collective / ed. by G. Aichele, et al.* New Haven and London: Yale University Press, 1995. P. 285.

¹⁷ Wawer R. «Wojny Jahwe» w Starym Testamencie z perspektywy nauczania Katechizmu Kościoła Katolickiego o wojnie sprawiedliwej. *Studia Bobolanum*. 2019. T. 30. Nr 4. S. 101–118.

¹⁸ Тут зображена маєстатична картина божественної війни як надприродного захисту: Бог посилає на підмогу вибраному народу ангела, який входить між військами у вигляді вогненного стовпа й хмари, і дає силу для «розступлення моря», а далі «кидає» туди єгиптян (Вихід 14:19–28).

¹⁹ Так, частина Христових висловлювань формує думку про ненасильство й певну пасивність у разі війни: «Ви чули, що сказано: “Око за око, і зуб за зуб”. А Я вам кажу не противитись злому. І коли ударить тебе хто у праву щоку твою, – підстав йому й другу» (Матвія 5:38–39). Так само нерідко трактовано й слова Ісуса учню, який витягнув зброю, щоб захистити свого рабів перед нападом людей з дрючками й мечами (які прийшли схопити Христа), і відтяв вухо слугі первосвященника: «Тоді Ісус сказав до нього: “Вклади твій меч назад ... : всі бо, що за меч беруться, від меча загинуть”» (Матвія 26:52).

10:12–13). З іншого боку, християнство в Євангеліях поставало імпульсом до боротьби християн з нехристиянами, війни праведників з грішниками²⁰. У різних тлумаченнях розповіді про старо- й новозаповітні війни стали актуальними, «живими» зразками сприймання війни й миру для представників монотеїстичних релігій: юдаїзму/іудаїзму та християнства, і меншою мірою ісламу, який зародився згодом.

«Господні війни»: середньовіччя й ранньомодерна доба. Разом з християнством ці мотиви теж потрапили в культуру пізнішого часу й набули нових форм. Водночас середньовіччя і ранньомодерна доба принесли в європейську культуру новий образ священних війн. З одного боку, сама християнізація Європи частково набрала вигляду релігійних війн християн проти «войовничих язичників» (які, зрештою, її прийняли), і «антисвопейських» «татар»/монголів, які залишилися великим викликом для християнської цивілізації. Ці війни також сприймали в релігійному контексті, інколи досить специфічному²¹. Після епохи великих географічних відкриттів позаєвропейських цивілізацій священні війни отримали новий поштовх у вигляді християнізаційних завоювань нових континентів і народів, зокрема Центральної Америки. Відголоски таких уявлень згодом почали проникати і в ранньомодерну Східну Європу та Русь²². В Європі, натомість, війни ранньомодерного часу стали війнами між самими християнськими володарями і війнами з нехристиянськими монотеїстичними цивілізаціями, наприклад, з ісламом. Так зародилася ідеологія Хрестових походів – «Божих війн» (що продовжували традиції війн Старого Заповіту) за звільнення Святої Землі, Єрусалиму і Гробу Господнього від «невірних». Ідея християнських війн спричинила створення воєнних орденів (тамплієрів), які мали захищати віру і її святині від «нечестивих». Водночас свята війна західних воїнів Христа була спрямована й проти

²⁰ У канонічних текстах: «Не думайте, що Я прийшов, щоб мир на землю принести. Я не мир принести прийшов, а меч» (Матвія 10:34–36). В апокрифах: «Ісус сказав: “Можливо, люди думають, що я прийшов кинути мир в світ, і вони не знають, що я прийшов кинути на землю поділи, вогонь, меч, війну”...» (апокрифічне Євангеліє від Томи 17).

²¹ Наприклад, Марко Поло у своїй «Книзі» наводив сюжет про битву міфічного протопресвітера/священника Іоанна з Чінгісханом. Останній, підкреслював Поло, вдався до християнських звіддарів-чарівників, і ті з допомогою християнських книг «начарували» монгольському володарю перемогу та дали можливість завойовувати світ: «Царю – сказали вони ... Чінгісханові, – подивися на ці палки; на одній – твоє ім'я, на другій – священника Івана; ... і чия палка піде на іншу, той і перемаже. Взяли звіддарі-християни псалтир, прочитали якісь псалми й почали чарувати, і ось палка ... іменем Чінгісхана ... пішла до палки священника Івана та влізла на неї ... Озброїлись через два дні обидві сторони та жорстоко билися ... і переміг таки Чінгісхан. І був священник Іван убитий. З того дня пішов Чінгісхан підкорювати світ» (Цит. за: The Book of Ser Marco Polo, the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East. London, 1903. P. 241–242).

²² Екзотичними для Європи залишалися уявлення про релігію і війну в країнах Далекого Сходу та Давньої Індії. Згодом через переклади давньоіндійських епічних книг у свідомість європейських читачів проникли образи «непереможного» бога війни Скандута, сюжети про війну людей як війну богів (Крішні та сина Індри Арджуни) у великій битві між Пандавами і Кауравами з «Магабгарати». Як міфи, ці уявлення потрапили спочатку в дискурс інтелектуалів, а згодом і в масову літературу та культурну пам'ять Східної Європи, зокрема й України (Через такі книги, як, наприклад, «Голоси Стародавньої Індії: антологія давньоіндійської літератури» (1982); «Міфи Давньої Індії» (1992) тощо).

східних християн, зокрема Константинополя, Візантії²³. Іншим прикладом війни з «невірними» став шлях Реконквісти. Битва при Пуатьє/битва при Турі була частиною війни християнства з ісламом, що завершилася витісненням мусульманської Європи християнською. Тут ідеологія «лицарів Христа» зіштовхнулася з ідеологією тих, кого згодом зобразили «вершниками чи лицарями Аллаха»²⁴, і з ідеєю священної війни мусульман (джигаду, газавату). Так постали образи маврів/сарацинів, які звертаються за поміччю до Аллаха, і християнських лицарів, які протистоять їм, як Сід з епічної «Пісні про мого Сіда» («*Cantar de mio Sid*») чи герої «Пісні про Роланда». З іншого боку, етику сакралізованих війн демонстрував цикл романів Томаса Мелорі про Короля Артура та лицарів круглого столу. Тут було закладено уявлення про справедливі християнські війни, в яких воюють ідеальні воїни-лицарі. Вони воюють в Боже ім'я та для більшої прослави Бога, у бою звертаються за допомогою до святих, щоб ті дали їм перемогу. (Ця ідеологія відсилала до сюжету про Константина Великого, якому перед боєм на небі з'являється знак хреста з написом: «*In hoc signo vinces*» – «Із цим знаком переможеш»). Звідси також – довга молитва Доньї Хімени за Сіда-Переможця з «Пісні про мого Сіда» перед боєм з маврами, в якому «Магомета маври взивають, а Сантіяга християни»; і прикінцева молитва борця з сарацинами Роланда, з якою лицар гине, віддаючи себе Богу: «Свою праву рукавицю Богові він дав у дарі/ Гавриїл святий узяв її рукою/... З руками зжогненими до свого кінця прийшов» («Пісня про Роланда»). Етос середньовічного західноєвропейського лицаря вимагав від нього вірності володарю земному (феодалу й королю як Божому помазаннику), який веде за собою земне військо, та небесному володарю (Богові), який провадить воїнство небесне. Воїн лицарських романів вірний Богові, Прекрасній Дамі і водночас Діві Марії як Дамі Небесній, вважаючи їх запорукою своїх перемог, та присвячує їм своє життя і «воєнний подвиг». Його шлях, як дорога лицарів Круглого столу в пошуках надприродної реліквії (Святого Грааля), супроводжується чудесами. Гинучи в обороні віри, християнський воїн у винагороду отримує рай. Частина воїнів середньовіччя й ранньомодерного часу міняє воєнну кар'єру на монашу, і навіть, як Ігнатій Лойола, засновує нові монашій ордени, їх канонізують. Монахи, навпаки, стають воїнами. Ці сюжети вплелись у східноєвропейські літератури, зокрема в українську культуру та лектуру Галичини²⁵. Частина цих уявлень проникла й на Схід Європи, уже в княжу добу, в час середньовічної Русі. Разом з візантійським християнством тут розповсюджувався симбіоз ідеології миру, перехрещеної з ідеологією меча (за термінологією Жана Флорі), яка мала не лише «східне», але й західноєвропейське походження. Проте суттєвим був і давніший вплив північноєвропейської воєнної культури та літератури, зокрема скандинавської/норманської візії саг та Едд. З неї у слов'янській культурній пам'яті пізнішого часу залишився образ варягів – представників бога війни Одина (як у творі Юрія Рудницького/Юліяна Опільського «Діти Одина: картина з кінця X ст.»). Це

²³ Tyerman Ch. *God's War: A New History of the Crusades*. Cambridge (Mass): The Belknap Press of Harvard University Press. 2006; *Atlas des religions...* P. 49.

²⁴ Messadié G. *Saladin: chevalier de l'islam*. Paris, 2008; Chauvel G. *Les cavaliers d'Allah: De l'Orient vers l'Occident, l'Islam conquérant*. Paris, 2016.

²⁵ До галицького читача ці сюжети дійшли, зокрема, у львівських перекладах Василя Щурата («Пісня про Роланда. Старофранцузький епос», 1918) та римських перекладах Богдана Лончини («Пісня про мого Сіда», 1972; «Пісня про Ролянда», 1977).

не дивно: певний час саме нормани («русь») формували політичну та військову основу еліти Русі, закладаючи її воєнну ідеологію. Ймовірно, вони принесли в середовища місцевих слов'янських «руських племен» власне бачення релігії, на яке накладалися слов'янські міфологічні уявлення про війну та її богів (від Перуна до Світовита та Яровита), однак наразі немає чітких даних про воєнні функції цих богів. Нормани та місцеві слов'яни прийняли християнство, і це змінило їхні погляди на війну та мир.

Разом з християнством виникло й локальне руське уявлення про Господа як невидимого полководця (у версіях галицьких середньовічних літописців він сприяє війнам руських князів), та про його воїнів – ангелів (які топлять у болотах і побивають у справедливих війнах ворогів). З іншого боку, з'явився образ Бога, який карає князів за несправедливі, підступні міжусобиці. Такі уявлення були актуальними в збройних конфліктах з іншими християнськими володарями (руськими, польськими, угорськими, німецькими). Ще ширше ці погляди використовували у війнах християнських правителів з «поганами»²⁶. Давньоруські літописці розрізняли війни між християнами і християнами, християнами та поганами загалом і окремо – війни християн з татарами. У першому випадку йшлося про боротьбу з ситуативними противниками, які деколи ставали «мирниками», а деколи – ворогами. Зразок війн другого типу – конфлікти з прибалтійськими племенами: ятвягами, литовцями, жемайтами. У багатьох контекстах галицькі та волинські літописці вважали їх варварами, яких треба знищувати або підкоряти. Спалення прибалтійських поселень, інші репресивні заходи вони зображали закономірними. Прибалти – язичники; навіть їхню військову тактику руські літописці вважали «поганською». У свідомості галичан та волинян конфлікти з цими племенами мали риси сакральних війн, мета яких – навернення в істинну віру. В міру християнізації погани переходили з категорії ворогів у статус союзників або нейтральних «мирників». Натомість війни з монголами/«татарами» як «пекельними вершниками», представниками Татарії/Тартару, Антисвіту/Аду, здавалися східноєвропейським християнам (зокрема русі й полякам) священними війнами в обороні християнського світу (на зразок Хрестових походів), але водночас і «Господньою карою за гріхи християн». Війни з демонізованими номадами демонстрували релігійні парадокси. Руські та інші східноєвропейські володарі намагалися показати себе «мирними людьми» й на перших порах виходили до завойовників з релігійними процесіями.²⁷ Для монгольських воїнів мотиви таких дій були незрозумілими. Вони цінували лише бойову хоробрість та вмілість, а не релігійні переконання ворогів. Зі

²⁶ Нині важко сказати, як ставилися в руських середовищах до поганських/дохристиянських конфліктів та міфології античності. Чи знали в середньовічній Галичині й Волині щось більше про війни, описані у Гомера-«Омира», згаданого один раз в Галицько-Волинському літописі, можна лише здогадуватися. Однак ці уявлення, очевидно, глибоко не проникли в давньоруську культуру або ж слідів від цього не залишилося. Більш відомими тут стали війни Олександра Македонського з текстів хронографічної «Александрії». Зате в Давній Русі був популярним біблійний образ війн Старого заповіту, а згодом було перекладено також «Історію Юдейської війни» Йосифа Флавія, а це формувало образ війни євреїв з римлянами.

²⁷ Вони несли своєрідні «чудесні щити» і водночас знаки приязні, символи християнства – хрести. Монголи на це не зважали: сакральні цінності християнства для них не існували; вони вірили в силу сульде – бойових прапорів, які втілювали магічну силу духів-охоронців (зокрема й духів давніших монгольських володарів).

свого боку, християни не розуміли монгольського шаманізму, фетишизму й анімізму, вважаючи це «прикликанням бісів». Як наслідок, зустрічі монголів та християн закінчувалися для останніх трагічно: пришельці зі Сходу знищували цілі міста та їхніх жителів, незважаючи на (або навіть через) християнські храми й символи. Хоча у знаному описі взяття Сандомира з Галицько-Волинського літопису монголи («татари») нібито давали християнам можливість відбути останні ритуали перед неминучою загибеллю, вони все одно їх убили. Для руських ратників загибель у війні з монголами здавалася шансом здобути «ратну славу» на землі і «вінець небесний» в Бога. Із занепадом та розпадом середньовічної Русі ці уявлення згодом були відновлені в пізнішій руській культурній та історичній пам'яті – разом із забуттям і відкриттям літописної спадщини як спомену війн княжої доби²⁸.

У пізньосередньовічній і ранньомодерній час (зокрема з виникненням протестантизму) концепція сакральних війн залишалася актуальною і в Західній (війни католиків з гугенотами), і в Східній Європі (гусистські війни), і в ранньомодерній Русі²⁹. Спочатку релігійні війни втілювалися лише у формі словесного конфлікту, релігійної полеміки довкола католицизму, православ'я та Берестейської унії. Однак в епоху козацьких війн 1630-х, 1640-х і 1650-х років, зокрема під час повстання Богдана Хмельницького, зіштовхнулися дві концепції священної/релігійної війни: польська й українська/руська. Своєрідна «віра Северина Наливайка» і його наступників заклала уявлення про козаків як її єдиних і повноправних захисників, стала одним з імпульсів до безкомпромісного протистояння з «іншими», неправославними, зокрема

²⁸ У модерній Галичині «колективні спогади» про віру й війни «стародавньої Русі» активували (чи заново сконструювали), зокрема, праці істориків XIX ст.: від «Истории древняго Галичско-русского княжества» Дениса Зубрицького до Ізидора Шараневича та Антонія Петрушевича «Волыньско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века. 1205–1295», 1871 та ін. Тут певною мірою романтизувався образ давньої київської держави як земель «Святої Русі» і «святої віри». У другій половині XIX – на початку XX ст. ці погляди трансформувалися під впливом робіт з церковної та світської історії (зокрема історіософської синтези Михайла Грушевського, текстів Івана Крип'якевича, Степана Томашівського, «Нарисів церковної історії України» Теофіля Коструби). Зрештою, в середині XX ст. сюжети княжого часу стали використовувати для підсилення патріотичних настроїв на західноукраїнських землях через художню літературу (від «Шоломів в сонці» (1929) та Шестикрильця» (1936) Катрі Гриневичевої до текстів Івана Филипчак («Будівничий держави, «Іван Берладник, «Дмитро Дедько»). У літературі УРСР на «Київську Русь» дивилися, радше, з погляду ідеології меча, а не віри (наприклад, у формуванні антизахідного образу Данила Романовича в текстах про Данила Галицького Миколи Антона Хижняка). Хоча інколи проблеми київського християнства знаходили своє відображення, як у романах Павла Загребельного «Диво», «Свпраксія» чи частково у творі Романа Федоріва «Отчий світильник». У пострадянській період образи середньовічної віри та війни в княжий час часто використовують як докази відданості ідеї християнства, лицарями якої виступають володарі та дружинники княжої доби. З іншого боку, в історичній та релігійній пам'яті князі виступають не лише заступниками християнства у війнах з чужоземцями, але й порушниками християнських заповідей та ідеї миру в підступних міжусобних війнах.

²⁹ Голик Р. Війна і Русь: еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній й ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 212–236.

з поляками, євреями та частково німцями³⁰. Тепер навіть сакральні простори храмів не були перешкодою для знищення «чужих», представників іншої віри. Це засвідчує, з одного боку, руський Львівський літопис, з іншого – записки Самуїла Кушевича³¹. Львівський літописець зображав козацьку безпощадність зі страхом і захопленням: «А на Україні козаки брөили і ляхом деспекти чинили, німцов як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили». Ситуацію, коли козацькі чи козацько-татарські війська рухалися під стіни Львова, католики (здебільшого поляки) вважали «схизматицькою ребелією» на Сході Речі Посполитої, натомість козаки і їхні прихильники аргументували свою війну католицько-унійними «знуцаннями» над православними на православних землях. Кожна сторона розглядала представників іншої віри як потенційних ворогів, а їхні храми й монастирі – як bastiони неприятелів і об'єкти воєнного «лупу» (тобто грабунку). Це підкреслював навіть той самий Львівський літописець, зображаючи події 1648 р.: «А же Хмельницький розослал бул полковников на всі сторони ... до которих навенцей хлопства в'язалося, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і людей невинних губ'ячи, костели і кляштори луп'ячи». Церкви та монастирі вважали джерелами православної чи католицької віри, сакральними місцями, від яких та віра залежала, але водночас локаціями багатств і ресурсів, які війська намагалися використати для власних потреб. Супротивники нападали на них, щоб придушити опір православних чи католиків. Звідси (з одного боку), розповіді Самуїла Кушевича про страх перед руськими розвідниками і навіть знищення підозрюваних у шпигунстві в стінах львівських костелів, а з іншого – руська літописна легенда про Бернардинський костел, в якому монахи вбивають русинів, а також мотив ритуального освячення меча в храмі домініканців «на тоє поганьство, на русь, аби їх вистинати». Це, зрештою, вказувало на ще один мотив середньовічних і ранньомодерних війн: образ монаха не лише як метафоричного воїна Христового, але й воїна, здатного битися й знищувати ворога на реальному полі бою. Натомість православних авторів Львова хвилювало і «католицьке насилля», і об'єднання християн з нехристиянами та грабунки православних храмів козацько-татарськими військами. «Воду отняли були козаки, рури поперетинавши. Замку Високого добули і люд вистинали, также по кляшторах все побрали і по церквах. ... У церкві святого Юр'я трупа 54 забитих людей, і татарин, на самий престол упадши, розбився. У бернадинов русі ж, що була поутікала для оборони, на п'ятсот і большеї постинано, также і в місті, на ратушу, на валах» – занотовано у Львівському літописі. Водночас у його дискурсі представники

³⁰ Plokhy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York; Oxford: Oxford University Press, 2001.

³¹ Перший текст повторно прийшов до галицьких читачів аж згодом, у XIX ст. через публікацію «Кронікі ruskiej od roku 1498 do roku 1649» в краківському «Kwartalniku historycznym», (1835) та «Львовской літописи» у «Науковому збірнику» Галицько-руської магиці (1867), а в XX ст. – через джерелознавче дослідження Олександра Бевза. «Львівський літопис і Острозький літописець» (1970, 1971). Матеріали С. Кушевича потрапили до читачів XIX ст. у складі краківського збірника «Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza» (1864), а згодом – у львівському збірнику «Матеріялів до історії Галичини» (1913) Степана Томашівського в складі «Жерел до історії України-Руси». Звідти їх переказали на сторінках журналу «Жовтень» як «Листи зі Львова» С. Кушевича (1980).

коронного війська з 1648 р. поставали основними грабіжниками церковного добра: «... Хмельницький зо всею потугою ... аж под Львов притягнул, Вишневецького гонячи, которий пред его пристям з подчашим і Синявським всі клейноти, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал на войско, обіцуючися боронити Львова і не отступити міста і міщан». Так само католицькі, латинські храми й міста у візіях некатолицьких авторів були джерелами основної небезпеки для Русі.

Кожна зі сторін цього конфлікту вважала, що надприродні сили воюють саме на її боці або захищають саме її. «Вшистко містечко сплюндروвали, і самому би ся монастиреві достало, гди [би] не особливая ласка святої Пречистої і тих святих, которис фундовали» – задоволено твердив автор Львівського літопису, описуючи козацьку війну 1630 р. З одного боку, для супротивників-християн навіть звертання до Богородиці та християнських святих в устах християнських неприємелів не мало сакральної сили. Над такими зверненнями до небес насміхалися, як автор Львівського літопису над словами польського коронного гетьмана: «То видячи пан гетьман, же зле, що біють, хоть би еще десять раз так великое було войско, нога би їх не войшла, молился, слыше, бо і его намет навіжали: “Найсвятішшая Панно, винесь же мене оттоль здорового!”». Тому Хмельницький та козаки також приписували свої перемоги Божій помочі, а польські городяни Львова вважали, що їх урятував Бог та святий Ян з Дуклі. З іншого боку, козацькі війни зробили мучеником пізнішого патрона Польщі Анджея Боболу, так само як унійно-православне протистояння внесло у мартирологічний список пізнішого святого Йосафата Кунцевича.

Однією з причин релігійних війн ранньомодерні православні автори називали Берестейську унію 1596 р. Звідси – спеціально занотовані у Львівському літописі слова коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського («Dista Coniecpolsky», як бачимо на маргінесі руського літопису), нібито сказані після кривавої битви й адресовані представникам духовенства: «При пану гетьману отцов було честніших п'ять. Теди, слыше, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовячи: “Ото ж унія – лежить русь с поляками!”». Водночас руські автори звинувачували польські коронні війська, що ті знищують руські громади міст, містечок і сіл навіть у великі релігійні свята, демонструючи на доказ воєнних злочинів «Діло Лащове на самий Великдень» 1630 р.: «Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в Церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людей невинних, буле би тільки русин бул, забивали» (Львівський літопис).

Поляки, зі свого боку, звинувачували козаків у знищенні католицьких ксьондзів та монахів, а православному Русь зображали прихованими ворогами, які загрожують безпеці українних міст і містечок Речі Посполитої. Цьому не суперечило навіть уявлення про предестинацію та волю Божу в збройних конфліктах. Так, автор листів про облогу Львова 1648 р. Самуїл Кушевич вважав козацьке повстання Господньою карою за гордість польських вельмож. Але водночас він бачив у ній також самостійний злий умисел «всієї русі, яка з ... непримиренною ненавистю до католиків убиває і жахливо мордує піших і кінних». Тому зрозуміло, що публічне виявлення і знищення шпигуна-русина під час елекції Вишневецького у францисканському костелі цей автор трактував позитивно. Опорою й охороною польського/латинського Львова перед козацькими військами С. Кушевич та його одновірці вважали латинські костели: «на Ринку крикнули, що ворог буцімто взяв Галицькі ворота, й жінки, зчинивши в місті крик, кинулись зі своїх домів з малими дітками до костьолів, прагнучи там, серед святая святих, умерти

від рук ворога». Натомість визволення з козацької облоги у цьому середовищі вважали надприродним Божим втручанням і дякували за нього відправленням богослужінь.

Місцеві євреї, як згодом стверджували Натан ГанOVER та Мейер із Шебржешина³², також бачили в козацьких війнах «бич Божий», насланий на прогрішені юдейські спільноти, але водночас закликали надприродні сили навіки стерти з пам'яті ім'я демонізованого «Хмеля». Вони змальовували (часто гіперболізовані) картини масового знищення громад, формуючи образ своїх противників як православних святотатців, що виступають проти «панів та євреїв», знищуючи їх і їхню сакральну культуру.

Руські православні автори, які симпатизували Хмельницькому, твердили, що латинники ще в 1830 р. намагалися ліквідувати православний простір «с тим інтен- том, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви». «Карою Божою» для них, як і для польських авторів, були передусім невірні татари й турки, які нападали на українські землі, часто саме у святковий час (звідси записи на зразок «татари проводні»). Натомість «латиняни» в такому трактуванні ставали хитрими сусідами-ворогами. Фактично цим і була спровокована віра частини козацької старшини в те, що справжнім помічником козаків в антипольських війнах має бути «білий цар» як православний володар. Лише згодом стало зрозуміло, що православ'я Московського царства було іншим, аніж київське православ'я XVII ст., підпорядковувалося царській політичній експансії та візіям «нового Риму», що мав підкорити собі всі руські землі й стати їхнім центром.

Після Хмельниччини одним з тактичних напрямків козацької політики виявились пошуки союзника поза християнським світом – у Туреччині. Присутність ісламу, представниками якого в регіоні були турки й татари, була додатковим зовнішнім чинником у складному колі протистоянь всередині Речі Посполитої і її руських земель. Османська імперія ситуативно мислила категоріями можливого протекторату над немусульманськими сусідніми землями і народами, однак бачила ситуацію також і крізь призму релігійних війн, які мали б засвідчити перемогу ісламу над «невірними». Цей погляд передавала навіть «Книга подорожі» турецького мандрівника Евлії Челебі³³. Він прославляв східноєвропейські християнські міста, зокрема й міста Русі, в яких йому довелося перебувати або про які довелося чути. Водночас мандрівник з ентузіазмом описував воєнні походи й перемоги османів і татар над «невірними». Так, описуючи Північне Причорномор'я і його фортеці, Челебі як очевидець фіксував війни з «кяфірами» (представниками Молдавії-Валахії й козаками). Позитивними героями

³² Їхні тексти прийшли до читачів Галичини та Східної Європи відносно пізно, через німецьке та польське посередництво. Зокрема, хроніка ГанOVERа з'явилася у 1863 р. на сторінках видання Йоахіма Лелевеля «Jawen Mezula: Schilderung des polnisch-kosakischen Kriegs und der Leiden der Juden in Polen während der Jahre 1648–1653». На території України її став вивчати Саул Боровий ще у 1930-х рр., публікуючи «Єврейские хроникки XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”)), які ще раз вернулися до україно- і російськомовного читача аж у єрусалимському виданні 1997 р. Зрештою, як «Глибокий мул. Хроніка Натана ГанOVERа» цей текст потрапив до українських читачів у київському виданні 2010 р.

³³ Цей текст прийшов в Європу теж відносно пізно, у 1834 р., через двотомний англійський переклад «Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century», а на російських та українських теренах актуалізувався в російському виданні «Книги подорожей» (1961).

тут були звияжні і чисельні («як ріка») «воїни ісламу». У текстах Евлії Челебі вони постійно демонструють свою відданість вірі: «в цитаделі ... був тричі проголошений мусульманський клич до Бога і крики “Аллах! Аллах!” піднесли до трьох небесних сфер», з цим же криком турецькі війська атакують християн. Цією відданістю мандрівник виправдовував будь-яку жорстокість щодо ворогів – невірних. У розповіді Челебі війська «братів-мусульман» (турків, татар, абазинів, черкесів, курдів, туркмен) накидаються на «кяфірів Валахії та Молдавії, ніби голодні вовки на стадо баранів» і рубають їх шаблями «як поранили вепрів». У тексті Челебі поведінка «воїнів ісламу» з живими й мертвими переможеними була зображена з усією безжалісністю й демонструвала ставлення до «невірних», їхніх тіл і душ чи психіки³⁴. У випадку козацьких «кяфірів» Евлія Челебі навіть намагався реконструювати хід мислення та ставлення ворогів до мусульманських військ в дусі християнської доктрини війни³⁵. При цьому Евлія Челебі змальовував «християнську підступність»: тоді як мусульмани виконують релігійні обряди, козаки вважають, що їм допомагає Микола Угодник або Діва Марія, і намагаються захопити фортецю. Проте, наголошував турецький мандрівник, мусульманським «борцям за істинну віру» допомогли всемогутність Аллаха і мудрість пророка Магомета, до яких вони повсякчас зверталися в бойових кличах; ті перемогли «невірних кяфірів», а сам оповідач «на мінареті голосно читав переможну суру Корану». Опис битви, в якій «слугами Бога» були мусульмани, а «диявольськими хитрощами» володіли їхні християнські вороги, демонстрував глибокі розходження в трактуванні війни представниками релігійних світів – цивілізацій ранньомодерного часу. Лише ті збройні конфлікти, в яких татари чи турки виступали союзниками козаків (чи козаки виступали союзниками Османської імперії), нейтралізували протиставлення вірний/невірний чи мусульманин/християнин на користь суто військових тактичних міркувань.

Тому в козацьких думках утвердився протилежно-симетричний образ представників ісламу як «бусурманів» і козаків як оборонців християнства перед ісламом. Це видно в діалозі одного з персонажів дум, козацького гетьмана Самійла Кішки з «перевертнем-потурнаком» Ляхом-Бутурлаком. Той, хоч відчуває себе християнином, взамін за визволення з турецьких галер пропонує козаку прийняти іслам. Натомість гетьман з козацької думи залишається вірним християнству, визволяється сам, визволяє інших та наказує «турків-яничар упень рубати»³⁶. «Невольничі думи» та думи про визволення

³⁴ «Усі відрубані голови [кяфірів] були купами складені перед шатром нашого паші; усіх полонених примусили здерти з них шкіру, і двадцять вісім тисяч голів були засолені».

³⁵ «П'яні й безтурботні» козаки спочатку шукають поради у свого «головного попа». В його уста Е. Челебі вкладав барвисту й складну воєнно-богословську промову, докоряючи козакам за відсутність відданості християнству й направляючи на правильну дорогу. Турецький автор демонстрував, хоч і з неточностями, обізнаність у християнській мотивації до війни: «Для того, щоб нищити один одного ради своїх мирських прав, на те ви є відважні рицарі. Але для того, щоб довести ревність свою християнську заради віри в Спасителя і щоб захопити Очаків, де знаходиться наш давній храм – на те вас немає... Послухайте...: “Хай будуть вам заступниками Господь наш Ісус, Мати Божа Марія, Микола Угодник, Сарисалтик (sic!), Август (sic!), святий Микола, свята Ната (?) – ...вдарте на Очаків”».

³⁶ «Каже Лях Бутурлак: “Ой, Кішко Самійлу, ...! / Добро ти вчини, Віру християнську під нозі підтопчи. Хрест на собі полами! / Аще будеш віру християнську під нозі топтати, Будеш

з неволі пронизані мотивом втечі «з віри бусурманської» до «землі християнської» чи «городів християнських» («Дума про Марусю Богуславку», «Дума про втечу трьох братів з Азова», «Буря на Чорному морі»). Християнський світ дум був також заповнений картинами війни Богдана Хмельницького з коронними військами, що набували вигляду релігійного конфлікту між «християнською» і нехристиянською вірами³⁷. У XIX–XX ст. козацька епоха та її війни стали інспірацією для формування української національної ідентичності та української літератури. З розвитком книжної культури мотиви християнсько-ісламського/слов'яно-турецького збройного протистояння тепер накладалися й на давніші сюжети балканського епосу³⁸. І в Наддніпрянщині, і в Галичині було акцентовано два аспекти. З одного боку, йшлося про конфлікт мусульманства та християнства, з іншого – про боротьбу козацького православ'я та «шляхетського (польського) католицизму». В одних випадках, як у «Роксоляні» (1930) Осипа Назарука, йшлося про протистояння християнства й мусульманства, що перетворюється в їхню синтезу (взята в ясир дочка руського священника стає жінкою султана, хуррем Османської імперії, адаптується в ісламському середовищі, але намагається захищати своїх одновірців)³⁹. Світ ісламу поставав тут в дусі парадоксального орієнталізму: він виглядав екзотичним, розкішним, привабливим, але на цьому тлі формувалася картина «доброго християнства» і релігійного фанатизму його опонентів⁴⁰. Водночас важливою для культурної пам'яті XIX ст. залишалася ідея православно-католицьких війн. Вона помітна в «Тарасі Бульбі» Миколи Гоголя, творчість якого опинилися між

у нашого пана молодого за рідного брата пробувати!»/ То скоро Кішка Самійло тее зачував, Словами промовляв: / “Ой, Ляше Бутурлаче, ... / Бодай же ти того не діждав, Щоб я віру християнську під нозі топтав! / Хоч буду до смерті біду да неволю приймати! / А буду в землі козацькій голову християнську покладати! / Ваша віра погана, Земля проклята!”» (Самійло Кішка. *Думи*. Київ: «Дніпро», 1969. С. 81–82).

³⁷ «Отгоді-то козаки ... , добре дбали, / Од сна уставали, / Руський отченаш читали, / На лядські табори найдждали, / Лядські табори на три часті розбивали, / Ляхів, мостивих панів, упень рубали, / Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали, / Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали» (Про Хмельницького і Барабаша. *Думи*. Київ: «Дніпро», 1969. С. 212–213).

³⁸ Зокрема, сербських епічних пісень зі збірника Вука Караджича (Вук Стефановић Караџић/ Vuk Stefanović Karadžić) про битву на Косовому полі 1389 р., загальну релігійну ідею якої передавали українські переклади Михайла Старицького: «Я йду, сестро, на Косове рівне / За чесний хрест свою кров пролляти / І за віру полягти з братами!» («Сербські народні думи і пісні». Київ, 1876).

³⁹ Образ мусульманського світу проникав в західноукраїнську літературу також через польське посередництво, наприклад, через «Око пророка» Владислава Лозинського, сюжет якого згодом дослівно перейняли окремі українські автори.

⁴⁰ Невипадково Філарет Колесса, аналізуючи українські народні думи, підкреслював, що зображення козаків борцями за віру й народ мало свої витoki в «успішній боротьбі з турками й татарами» як обороні культури, а самих татар і турків характеризував як «диких найздикив» й ототожнював з варварським знищенням України. «Зваживши, скільки то лиха натерпілися Українці від безнастанних татарських і турецьких нападів, можемо собі уявити, з яким одушевленням вітано на Україні усяку нову звістку про подібний козацький похід, розбите турецької фльоти ..., погромленне орди, спаленне турецького міста та визволення бранців козаками.» (Колесса Ф. *Українські народні думи*. Львів, 1920. С. 18).

українською та російською літературою, але так само і в творах Михайла Старицького («Богдан Хмельницький», «Оборона Буші»). Антикатолицький та антиунійний дискурс козацьких війн середини XVII ст. частково перекочував і в західноукраїнську літературу (наприклад, у трилогію «Сагайдачний» Андрія Чайковського). Однак в текстах галицьких авторів («Сагайдачний» А. Чайковського, «Ярошенко» Осипа Маковея, «Кульчицький – герой Відня» Івана Филипчика) акцентувалася ідея протистояння християнства та ісламу. Водночас відома трилогія Богдана Лепкого «Мазепа» протиставляла київське християнство як втілення гуманізму московському, наділеному тут радше світоглядною обмеженістю чи фанатизмом. Частина сюжетів XIX – початку XX ст. проникла в українську радянську літературу, яка (передовсім після 1939 р.) стала лектурою також і галицького читача. Релігійний чинник тут акцентували не дуже охоче, але на загальній тенденції зближення козацтва з «білим, православним царем» наголошували постійно як на прообразі «віковичної дружби українського народу з російським» на тлі «пригноблення православних католиками (поляками)» та «уніатами». Частково тут проглядалися стереотипи війни між «простим, щирим, народним» козацьким православ'ям та «пишною, зарозумілою, підступною» католицькою шляхтою та «езуїтами». В Галичині на це вплинула і реальність нового українсько-польського протистояння, і риторика наддніпрянських дум. Тут, як зауважував в галицькому виданні дум 1920 р. Філарет Колесса, домінував протест проти унії та католицизму, що породив «звісний із дум про Хмельницького клич: “за віру християнську одностайне стати”»⁴¹. У 1939 р. українські середовища Галичини сприймали такі лозунги з ентузіазмом. Наприклад, історичну драму Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький» у Львові зустріли з захопленням. Однак після Другої світової війни таке тлумачення вже сприймали двозначно: як відображення «славної епохи» і як літературно-ідеологічний штамп. Це вело до тріумфального образу Хмельниччини та козацьких війн («Наливайко» Івана Ле (Мойсі) в текстах Натана Рибачка («Переяславська рада») та Петра Панча («Гомоніла Україна»)⁴². Те ж стосувалося й ісламського (турецького й татарського) контексту. Тут йшлося про етнічну та конфесійну ідентичність українців/русинів, які на тлі козацько-турецького протистояння опиняються в мусульманському (яничарському) середовищі і частково чи повністю асимілюються з ним. Натомість в історико-психологічному романі «Роксолана» (1980) Павла Загребельного було подано складнішу психологічно картину українсько- (чи русько-) турецьких протистоянь та контактів, зокрема адаптації православної русинки до ісламського світу. Після проголошення української незалежності у 1991 р. відбулося певне повернення до традиційних інтерпретаційних схем у трактуванні мусульмансько-християнських конфліктів. Лише згодом їх замінили інші рецепції⁴³.

⁴¹ Колесса Ф. Українські народні думи. Львів, 1920. С. 21.

⁴² Згодом дискурс радянської історичної прози у змалюванні став дещо складнішим, як у романі Павла Загребельного «Я, Богдан. Сповідь у славі» (1983).

⁴³ У цей час кінематографісти звернулися до відносно простого сюжету «Роксолани» Осипа Назарука, екранізованого у вигляді телесеріалу 1996–2003 рр. Він ніс стереотипні християнські уявлення про характер християнсько-мусульманських ранньомодерних війн. Лише у 2011–2014 рр. на українських екранах з'явився турецький телесеріал «Величне століття. Роксолана» (Muhteşem Yüzyıl), який подавав епоху та події в мусульманській, хоч і секуляризованій, візії.

Риси релігійної війни на руських територіях прийняла також Коліївщина/Гайдамаччина – козацько-селянське повстання 1768–1769 рр. Ініціатори бунту коліїв – Максим Залізняк та Іван Гонта, який до нього приєднався, – почали свій наступ з сакрального місця після відправи у Мотронинському монастирі. Залізняк, який називав себе козацьким полковником та монастирським послушником, говорив своїм прихильникам про апокрифічну грамоту чи указ, який нібито давав санкцію виступити проти поляків і євреїв. Мотивом була названа буцімто діяльність конфедератів «для повного знищення ... грецької віри людей». План козаків та селян мав бути відповіддю на уявну загрозу: ліквідація католиків, «уніатів» та визнавців іудаїзму. Це викликало різне бачення в різних сторін конфлікту. Сам Максим Залізняк (без апеляції до релігії) на допиті визнав, що його загони в Умані знищували представників інших віровизнань, не щадячи навіть немовлят. І справді, православність коліїв і неправославність їхніх реальних чи уявних супротивників, уявлення про загрожену православну спільноту відіграли одну з ключових ролей в розгортанні конфлікту. Імпульсом до таких дій була безпідставна віра в російську імперську владу як захисницю православ'я, і в те, що та дасть козакам і селянам як поборникам віри вольності й привілеї. У пізнішій традиції Коліївщину зображали антикатолицьким, антиунійним і антиєврейським рухом. Оцінки руху в Східній Європі, Україні та Галичині ХІХ ст. також різко відрізнялися – від тотального сприйняття до категоричного несприйняття, зрештою, до спроб зваженого об'єктивного зображення подій⁴⁴. Пам'ять про Умань, «кривавий

⁴⁴ Частина авторів, акцентуючи на мотиві «свячених ножів» проти католиків і євреїв та на легенді про Гонту, який нібито ріже своїх дітей, бо вони перейшли в католицизм, водночас прославляла гайдамаків як борців «за святу правду-волю». Так було в «Гайдамаках» Тараса Шевченка. Натомість частина історичних досліджень, зокрема «Наїзди гайдамаків на Західну Україну у ХVІІІ ст. 1733–1768» («Наезды гайдамак на Западную Украину в ХVІІІ столетии») Аполлона Скальковського (1845) формувала негативний образ коліїв, що викликало гнів того ж Т. Шевченка. Натомість П. Куліш «В мальованій гайдамачині» на сторінках «Правди» ретранслював погляди католиків та уніатів і зображав кривавого гайдамацького проповідника, який з амвона замість священника сповіщає людям, що ті мають вмерти за католицизм, унію і за знуцання над православними. Він вважав, що коліями керувала філософія, «еквівалента інквізиторській», що протиставляла православного Бога католицькому: «На першому аркушику начеркано ... костел. Повно в костелі людей. На передньому плані четверо гайдамаків вартують, щоб ніхто не втік. Один з киякою; другий з ножом и списом; третій з голою шаблюкою, тільки з хмелю не встояв на ногах, дак ліг; ... Четвертий гайдамака чи колій, у кобеляці, заліз на скамью богомільню и жваво стоїть, ставивши ногу в сапанці и настороживши списа. Усі в шапках з випущеними на бік ковпаками. Люде й ксьондзи плачуть... бо се вже їх на смерть у костел загнано. Уся трагічність нелюдської сцени изсередоточена на пятому колієві: приставивши ратище до катедрі, изліз из ножакою туди, де казнодія навчає людей на ... добро ...; и видно по жесту лівої руки, що гайдамака передразнює своим казанем ксьондза: «... Усіх вас поколемо ... як свиней, перед вашим Єзусом; до ноги виріжемо! Коли ваш Єзус старший од нашого всемілостивого Спаса, нехай за вас заступиться. Амінь» (П. Куліш, «Малёвана гайдамачина», 1876). Натомість публікації «Матеріалів до історії Коліївщини» 1904–1910 рр. Михайла Грушевського, Івана Франка, Аристарха Крижанівського, Івана Шпитковського намагалися подавати Коліївщину і як релігійне протистояння, і як суспільний рух. У радянській історичній рецепції таких об'єктивних («Гайдамацький рух на Україні в ХVІІІ ст. Збірник документів», 1970) та художніх творів («Колії» Миколи Глухенького, 1968) гайдамаки поставали борцями за соціальну, етнічну й конфесійну рівність і

бенкет у Лисянці» стали сюжетами, що переслідували польську, українську, єврейську історичну пам'ять XIX і навіть початку XX ст., коли ідея сакралізації війн начебто відійшла на другий план. Однак війни, в яких конфесійний чинник також відігравав свою певну роль, далі тривали. Натомість давні середньовічні та ранньомодерні війни ставали тепер частиною історичної пам'яті про «славні часи»/золоту добу, яка, з одного боку, підсилювала національну ідентичність, а з іншого – закріплювала в нових умовах давні конфесійні стереотипи.

Між сакральним і світським: війни новітньої доби. З кінця XVIII – початку XIX ст. конфесійний чинник виникнення воєн повільно поступався секулярному, ідея давньої священної війни, віра в безпосереднє втручання надприродних сил поступалася «приземленим» поглядам на збройне протистояння як сферу зіткнення різних політичних та економічних інтересів. Проте в час переходу від традиційної етноконфесійної культури до світської цивілізації модерних націй релігійний чинник залишався помітним маркером воєнних подій: віра далі диференціювала суспільства, відокремлюючи своїх від чужих як «ворогів». Це демонстрували і наполеонівські, і російсько-турецькі війни⁴⁵.

Релігійний чинник проглядався, наприклад, тоді, коли йшлося про балканські війни кінця XIX ст. Це було помітно зі «Споминів з-перед десяти літ» галицького письменника та юриста Андрія Чайковського. Він описував окупацію Боснії австрійськими військами як суспільно-політичне, культурне й релігійне визволення з-під нехристиянського панування – при тому, що поведінка християн супроти їхніх колишніх поневолювачів також носила риси священної війни чи й етнічних чисток⁴⁶. Мотиви антиавстрійських балканських військових заворушень 1880-х років А. Чайковський розпізнавав у зовнішніх політичних гравцях, які намагалися спекулювати

справедливість. Сюжет з освяченими ножами гайдамаків став також мотивом образотворчого мистецтва. В пострадянській Україні оцінки цього руху двозначні: з одного боку, колії залишаються посталями національного історичного пантеону, з іншого – знищення католиків, представників Унійної церкви та юдеїв викликає певну розгубленість. Зрештою, як демонструють недавні праці (наприклад, Тетяни Таїрової-Яковлевої), йшлося про велику ілюзію козаків та селян, яка завершилася трагічно для всіх.

⁴⁵ У них воював, наприклад, уродженець Житомирщини Міхал (Михайло) Чайковський (Michał Czajkowski) – представник «української романтичної школи» в польській літературі. Як польський повстанець 1831 р., він репрезентував католиків у війні з православною Російською імперією. У 1850 р. Чайковський прийняв іслам, і як Мехмед Садик-паша (Mehmet Sadık Paşa) став кошовим дивізії османських козаків в боротьбі з Росією в Кримській/Східній Війні, а згодом, навпаки, прийняв православ'я як Міхал Чайковський і став на бік Російській імперії. На різних етапах він розглядав військові конфлікти з різного погляду: католицького, мусульманського та православного.

⁴⁶ «Почавши від Сараєва, мусульман щораз рідше і перевагу мають християни. Вони прийняли Австрію як освободительку, а мусульмани, будучи в меншості, не посміли ставити опір. У тих місцевостях, де мусульмани приготовлялись до опору, загрожали їм християни, що виріжуть усіх впень, наколи б на австрійського жовніра упав один камінь. ... По зайняттю Босни і Герцеговини австрійськими військами ... настав в тих краях зовсім інший лад. ... Тепер могли собі християни вільно по вулицях ходити, жінки і дівчата християнські не мали чого боятися самоволі бегів, могли відправляти богослуження і не потребували туркам кланятися до землі» (А. Чайковський «Спомини з-перед десяти літ»).

на релігійних почуттях мусульманського й християнського населення. При цьому конфесійне забарвлення балканського протистояння, за спостереженнями галицького вояка, переходило у фанатизм, який викликав нелюдське насильство. Закономірним було здивування галицького мемуариста: він не міг повірити, що конфлікти на Балканах можуть приймати такі форми «у кінці XIX ст.», котре здавалося йому часом цивілізованості. Водночас російську військову присутність на Балканському півострові, зокрема у Болгарії, в Галичину транслиували через русофільські інституції. Вони намагалися закріпити в колективній пам'яті галичан образ великоросійських генералів як слов'янських героїв, визволителів православних слов'ян з-під мусульманської влади. У цьому були задіяні й такі організації, як Ставропігійський інститут, що претендував на роль мирянської парарелігійної установи⁴⁷ і героїзував російських воєнних⁴⁸. Так воєнна тематика впліталася в мирне життя галицьких українців, опосередковано впливаючи на їхні релігійні преференції. Розповсюджувався й образ Святої Русі – сакралізованого (православного) простору, до якого потенційно мала б вернуться Галичина й Буковина, загалом Австрійська Русь. Згодом ця картина була використана у новому світовому збройному конфлікті.

За Бога й трон: Велика війна 1914–1918 рр. Вже на початку 1910-х років у європейській масовій культурі з'явилося передчуття нової війни між «християнськими» державами Європи. Її вважали неминучою і стали пов'язувати з містичними знаками, наприклад, з трагедіями Габсбурзького трону. Такі провісництва лише підсилювали релігійні чи парарелігійні очікування, що досягли кульмінації з початком війни. Сараєвське вбивство 1914 р. лише частково накладалося на протистояння православної Сербії (і Росії) з католицькою Австро-Угорщиною: на перший план виходили імперські проєкти держав. Протистояння на австрійсько-російському фронті виявило інший аспект проблеми війни та релігії. Йшлося про звинувачення руських (українських) священників у явному чи прихованому шпигунстві на користь Росії. Образ священника-розвідника, якого, немов в'язня, ведуть вулицями галицьких міст (Львова, Перемишля), – один із поширених сюжетів у текстах, що описували перші дні Великої війни в Галичині. У візіях польських мемуаристів така картина часто була хоч і дивною, але закономірною, бо до унійних священників вони ставилися з недовірою. Це спричинило значну кількість «духовних» в'язнів Талергофу й Терезину, яких звинувачували в проросійській діяльності. Так само і релігійні книжки, молитовники галицьких селян (надруковані кирилицею, схожою на російську «гражданку») для представників австрійської армії (зокрема гонведів) були підозрілими і слугували підставою для звинувачень у проросійських симпатіях чи й державній зраді. Це вело не лише до ув'язнень, але й до страт галицьких селян як уявних ворогів. Шоком для галичан стала також вимога австрійської влади здавати церковні дзвони для військових потреб. Русофільські видання використовували факти переслідувань і знущань над священниками, жінками та дітьми як доказ «Галицької Голгофи»⁴⁹.

⁴⁷ Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018.

⁴⁸ Тарнавський Ф. Спогади. Торонто: Добра книжка, 1981. С. 48.

⁴⁹ Див.: Orlevych I. The Talerhof Tragedy in the Intellectual Thought of Galician Russophiles in the Interwar Period. *Intellectuals and the First World War* / ed. by T. Pudłocki and K. Ruszała. Kraków, 2018. P. 321–348. У такому контексті формувалася мартирологія галицького

У візіях галицьких греко-католиків, які підтримували українську ідею, зокрема митрополита Андрея Шептицького, війна була однією з потенційних можливостей навернення Росії до католицизму, історичним шансом об'єднати різноконфесійну Центральну, Східну та Західну Україну в одне державне тіло. У 1914 рр. католицькі ієрархи та священники краю, услід за ієрархами цілої Австро-Угорщини, спочатку думали й говорили про війну в дусі вірності панівній монаршій родині, закликаючи до виконання громадянського обов'язку перед трон⁵⁰.

Однак царська армія, що репрезентувала себе захисницею православ'я, у 1914–1915 рр. окупувала Галичину, яка в перспективі мала також стати православною, а не греко-католицькою. Ієрархи російської православної церкви (зокрема митрополит Евлогій Георгієвський), виходячи з уявлень, які їм подавали галицькі русофіли (як Олексій Кабалюк), вважали, що галицькі русини готові поступово повернутися до православ'я як своєї первісної народної віри, і намагалися прискорити цей процес. Утім, на сторінках споминів («Шлях мого життя»/«Путь моей жизни») Евлогій намагався виправдатися. З одного боку, він з захопленням стверджував, що в галицьких селах його зустрічав «колінопоклонний народ з хлібом–сіллям ... і виражав віданність білому царю та православної вірі». З іншого боку, в мемуарах російський єпископ обурювався тим, що православні священники відразу з допомогою війська й жандармів взялися витіснити «уніятів» з їхніх парохій і плебаній. Так чи так, колишні греко-католицькі храми (як, наприклад, Преображенська церква у Львові) на короткий час стали церквами, в яких молилися російські військові. Образ «особливо релігійного» російського війська активно використовували в пропаганді православ'я і русофільства на території Галичини. Це було розвитком давнішої традиції. Ще наприкінці XIX ст. галицькі українські селяни з територій австрійсько-російського прикордоння, які ходили на прощі до Почаєва, підкреслювали більшу побожність російських офіцерів порівняно з австрійськими⁵¹. А козацькі підрозділи російської імператорської армії,

---

русофільства, одним з образів якої стала страта у вересні 1914 р. священника Максима Сандовича, в уста якого православна агіографія вклала знакові передсмертні слова: «Най живе святе православ'я! Най живе свята Русь!». У тексті «Маші» Василя Ваврика, натовість, вималювався образ «світської мучениці» – вбитої в Перемишлі у тому ж 1914 р. Марії Мохнацької, яку автор пов'язував з глибокою релігійністю та вірою в Божу справедливість: «Може не один ... подумає, що даремно Маша закликала на допомогу Богородицю, даремно була залюблена у св. Георгія, даремно цілувала землю біля статуї великомучениці Варвари ... і стане сумніватися у тому, що ... існує святе, справедливе Провидіння. Нема в чому сумніватися! За муки не однієї тільки Марії Мохнацької, а за багато тисяч таких само мучениць ... настигла Австрію справедлива кара: вона розпалася, як порохно, і в Галицькій Русі ніхто нею вже не цікавиться. А душа Маші світиться над Карпатами променистою зірочкою, її ім'я ... все глибше ... проникає в надра народу, і прийде час, коли народний співець проспівает про неї вічну ... думу» (Ваврик В. Маша. Львовь, 1933. С. 8).

⁵⁰ Тарнавський Ф. Спогади... С. 50.

⁵¹ Це наголошував о. Филімон Тарнавський, який став парохом в одному з сіл цього регіону: «Коли ... я прийшов до читальні, один господар сказав: – Ой, то треба руского царя, щоб повчив наших офіцерів, як мають поводитися в церкві. Я був у Почаєві, бачив там царя і єдноралів (тобто генералів). Як прийшли до церкви, то хрестилися і поклонили били, а менталі (то є медалі) по підлозі іно хлясть та хлясть. А наші (тобто австрійські офіцери), як прийшли, то навіть не перехрестилися нині в церкві» (Тарнавський Ф. Спогади... С. 52).

які одними з перших вступили у Львів 1914 р., були задалегідь відомі етнорелігійною нетолерантністю, зокрема до представників Мойсеевого віровизнання⁵².

Основною державною релігією імперії Романових було православ'я. Проте сама православна віра етнічно російських та українських солдат і офіцерів імператорської армії, які прийшли в Галичину, була змішаною. У ній перепліталися елементи офіційного православ'я Святійшого синоду, ідеології «чорної сотні»/Союзу російського народу та Союзу архангела Михаїла, що поєднували православні, монархічні, шовіністично-націоналістичні («Православие, самодержавие, народность»), антисемітські чорносотенні концепції й провокували війська до погромів⁵³. Така суміш релігійних поглядів серед російських військових позначалася і на їхньому ставленні до місцевого духовенства та вірян Галичини.

Релігійна оптика етнічно українських офіцерів та солдатів царської армії дещо відзнялася від загальноросійської⁵⁴. Тому в час війни проукраїнськи налаштовані царські

⁵² Козаки вимагали свідчень того, що їхні співрозмовники не належали до єврейської спільноти, примушували галичан хреститися, або ж показувати натільні хрестики та ікони/образи. «Неначе за поданим сигналом, на всіх кам'яницях, де мешкали католики, ба навіть на єврейських, які замешкали католики, з'явилися образи Пресвятої Діви Марії, які мали боронити мешканців від козацької "культури" ... Не знаю, кому першому прийшла на думку така чудова думка ... але ... такі дії вберегли мешканців від диких інстинктів загарбників, які, попри все, були християнами» – згадував один з очевидців в'їзду козачих загонів до Львова. (Розповідь очевидця. Львів після російського вторгнення (вересень-грудень 1914). *Культурологічний часопис «І»*. 2003. № 29. С. 194).

⁵³ Чорносотенці, які мали вплив на українські території, створили власний варіант російського православ'я зі своїми праведниками (від Йоана Кронштадтського та єпископа Гермогена до патріарха Тихона) та ієрархами (включно з митрополитом Київським і Галицьким Антонієм Храповицьким), які сповідували схожі погляди і згодом були навіть канонізовані. Своїх очільників прихильники Союзу російського народу («Союза русского народа») та Російського народного Союзу Михаїла Архангела («Русский народный союз имени Михаила Архангела») прирівнювали до небесного воїнства, що захищає народ і династію від революційних та ліберальних впливів (як на картині «Дни отмщения постигоша нас ... покаемся да не истребит нас Господь» з часів революції 1905 р.). Чорносотенні організації були сформовані за військовим зразком і вважали себе зряддям боротьби «світливих сил» проти «зла». Рупором для розповсюдження цих уявлень на Волинь та Галичину став «Почаевский листок» і сама Почаївська лавра. Офіційне «Синодальне православ'є» було відносно «м'якшим», однак також не толерантним до католиків, але особливо «уніатів» (прагнення повністю ліквідували унію/греко-католицизм), протестантів та визнавців юдаїзму, підтримувало війну імперії Романових проти Австрії і виступало за експансію «Святої Русі». Її центром мала стати містична Росія як країна народу-«богоносця», країна праведників, святих і старців, які беруть участь в «стяжанні Святого Духа». Значний вплив на російський двір перед Великою війною мала діяльність неортодоксального «святого старця» і політичного авантюриста Григорія Распутіна. Його еkleктична напіврелігійна візія світу певний час (до вбивства у 1916 р.) магічно впливала на ментальність російських еліт (включно з самим домом Романових) та на вищих офіцерів. У Галичині й серед українських емігрантів його знали лише з брошур про «жахливого ченця» (на зразок «Страшний монах Распутін і упадок російського царату!»). Едмонтон, б. р. в).

⁵⁴ Частина офіцерів російської армії, як Микола Галаган, виховувалися серед «малоросійських» православних сільських священників. Ці священники розмовляли українською з

офіцери критично і дистанційовано сприймали надміру ритуалізовані форми релігійності серед російських офіцерів та генералів. Їхню молитовність та побожність вони вважали показною і штучною, навіть лицемірною та фарисейською⁵⁵. Це не усувало монархічних уподобань частини підросійських українців у царському війську та їхню відданість ідеї офіційного православ'я, точкою дотику між ними та галицькими українцями міг стати часто лише напівсакралізований образ народного генія – Тараса Шевченка⁵⁶.

Однак в російській армії він був неприйнятний, а імперський контроль не давав можливості відкритого контакту між галичанами й наддніпрянцями. Тому, як згадував М. Галаган, галицькі священники, які залишилися під російською окупацією 1914–1915 рр., намагалися приховати свою національну ідентичність за нейтральним терміном «русские»⁵⁷. Однак у 1915 р. ситуація знову змінилася, австрійська армія повернула втрачені території, і проєкти православної Галичини у складі православної Російської імперії залишилися лише проєктами. На цьому етапі австрійсько-російська війна несподівано стала претекстом до зміни конфесійної ідентичності, але тільки для дуже обмеженого кола вірян і священників, які спеціально їздили у Санкт-Петербург, щоб перейти на православ'я. Згодом цей акт став причиною для їхньої втечі разом з російськими військами, що відступали (це призвело до опустіння парафій). Проте після 1917–1918 рр., коли ситуація в Російській імперії різко змінилася, ті, хто поміняв конфесію, були змушені знову повернутися в рідний край і стати греко-католиками.

На австрійському боці фронту релігія також постійно була присутня у постатях військових капеланів УСС, Польських Легіонів та поза ними – у звичайних австрійських бойових підрозділах⁵⁸. Деякі з польових духівників навіть переходили цю межу. Український церковний дискурс формував позитивний образ австрійського військового

домішками церковнослов'янщини, читали українську літературу (твори Івана Нечуя-Левицького, польських авторів, зокрема «Quo vadis»/«Камо грядеши» Генрика Сенкевича), часом ідентифікували себе з традиціями «старосвітських батюшок і матушок» та відокремлювали себе від етнічно російських душпастирів (Галаган М. З моїх споминів... Київ: Темпора, 2005. С. 41).

⁵⁵ Там само. С. 176–177.

⁵⁶ Один з галицьких священників, який спочатку офіційно не підтримував контактів з українцями в царському війську, з самим М. Галаганом також, згодом дав їм «все необхідне для української маніфестації: ... портрети Шевченка, його велике погруддя, українські рушники, плахти...» та зізнався, що відразу знав, з ким має справу. (Там само. С. 162).

⁵⁷ «Вони не могли ... прикидатись “поляками”, бо все одно ніхто б їм не повірив. Тому вони вибрали іншу тактику, а то ... звали себе “руськими”. Жодних дальших пояснень не хотіли давати. Отже, хто як хотів, так і міг собі розшифрувати це загадкове “руський”. У поводженні з російським військовим начальством вони були ввічливі, коректні, здержаноофіційні, іноді сухі і все маломовні. Свого українства ніде не демонстрували; тому рядове начальство здебільшого мало такий погляд, що слово “руський” означає те саме, що й ... “руській” ... Були, звичайно, й такі, які знали різницю значень двох цих термінів, але таких було дуже мало і через це українські священники доволі успішно спекулювали словом “руський”: до українства одверто вони не признавались, але його й не зрікались; просто про це мовчали, не говорячи “так”, не говорячи й “ні”». (Там само... С. 161).

⁵⁸ Колб Н., Орлевич І. Українські греко-католицькі капелани в часі Першої світової війни: портрети на тлі доби. *Wielka Wojna wyzwał duchowych. Kapelani wojskowi na froncie wschodnim. 1914–1920* / pod red. T. Pudłockiego i K. Ruszały. Kraków, 2020. S. 77–93.

капелана, наділеного, крім душпастирської опіки над українцями, обов'язками писаря-комунікатора з військовою старшиною (прохання воїнів) та родинами полеглих і поранених вояків (листування, передача речей, ведення метрикальних книг)⁵⁹. Інша річ, що після Великої війни 1914–1918 рр. поряд з образом зразкового австрійського капелана з'явився підкреслено антиклерикальний образ фельдкурата Отто Катца з «Пригод доброго вояка Швейка» Ярослава Гашека⁶⁰. Так чи так, у післявоєнній реальності відношення до колишньої імперії, її війська і ролі церкви в ньому змінювалося.

Віра, батьківщина, народ: війни 1918–1920 рр. Після Великої війни у 1918–1919 рр. вибухла нова, польсько-українська війна за Львів і Галичину. Вона стала також і конфесійним протистоянням римо-католиків (поляків) та греко-католиків (українців), бо на той час конфесійна ідентичність була маркером ідентичності національної. З одного боку, українські єпископи й політики сподівалися на мирне виникнення автономної, згодом незалежної України. Чин українських військових у Львові в ніч з 31 на 1 листопада 1918 р. змінив ці очікування. На очах Церкви виникало українське військо. Водночас польський єпископат, зокрема львівський єпископ Владислав Бандурський, відкрито агітував за формування єдиної польської армії – спочатку лише для мирних потреб⁶¹. Однак згодом ідеї В. Бандурського та його однодумців з таємних військових організацій спричинилися до польського збройного організованого спротиву українській владі. Це вилилося у воєнну боротьбу за Львів і край. У ході жорстоких боїв українці й поляки наголошували, що протилежна сторона використовує священників та релігійні інституції з воєнною метою⁶².

Це протистояння мимоволі зіштовхнуло вірян, священників і монахів двох католицьких єрархів⁶³: римо-католицького архієпископа львівського Юзефа Біль-

⁵⁹ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріали до історії). Вінніпег, 1963. С. 72.

⁶⁰ Тут було створено саркастичний образ польового духівника, не прив'язаного до жодної з конфесій та до віри загалом. Такий підхід відображав не лише антипатію автора до Австро-Угорщини, але й неприхильність до релігії. Рецепції Гашекового тексту були різними, однак його перекладали й читали, а це впливало на суспільні уявлення. До того ж вимога розмежування війська й Церкви, відокремлення воєнної справи від релігії було ще передвоєнною тенденцією: наприклад, організовані представником українських радикалів Кирилом Трильовським парамілітарні «Січі» творилися водночас в атмосфері національно-просвітницької та «антипопівської» пропаганди (що згодом Церква й закидала «січовому батькові»).

⁶¹ «Не ходить тут наразі про боротьбу, йдеться про оборону вітчизняних границь, свобод та інтересів польських» (з відозви «Do wszystkich żołnierzy Polaków na całym terytorium b. państwa austro-węgierskiego odezwa ks. biskupa Władysława Bandurskiego», б/мв, 1918).

⁶² Так, під час львівських боїв у листопаді 1918 р. українці стверджували, що в католицьких храмах ховали зброю для польських повстанців, сприяли її транспортуванню містом, а зверху з католицьких монастирів навіть стріляли до перехожих: «Приходить інший громадянин і доносить, що як переходив попри костел Кармелітів, згори впали в його сторону дві стріли. Слід би негайно зробити ревізію в монастирі, бо монахи дістали певно зброю із сусідньої касарні при вул Курковій» – нотував чи згадував згодом Олекса Кузьма (Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931. С. 98).

⁶³ Згодом у протистоянні була задіяна й Апостольська столиця. Детально див: Hentosh L. Vatican Policy on the Ukrainian-Polish War of 1918–1919 as an Example of the Catholic Church's Response to National Conflicts. *Journal of Ukrainian Studies*. 2012. Vol. 37. P. 97–111.

чевського та греко-католицького Андрея Шептицького, Як релігійні лідери, вони закликали до миру, як національні та суспільні лідери – поділяли аспірації своїх спільнот⁶⁴. Проте стрімкий ріст взаємної ненависті й непримиренності перекреслив посередницькі зусилля очільників обох церков. Крім того, в певний момент польський та український ієрархи опинилися по різні боки львівського фронту: осідок митрополита Шептицького, собор св. Юра, перебував на польському боці, а палати польських архієпископів – в українській зоні воєнного Львова. Кожна зі сторін сприймала такий стан як загрозу для власної ієрархії. Наприклад, українці наголошували на брутальній поведінці польських вояків супроти мешканців св. Юра, зневази до українського храму, крилошан і самого українського митрополита, підкреслюючи, що його свободі та життю постійно загрожували польські вороги, які вважали представників греко-католицького керівництва прихованими шпигунами при українському війську⁶⁵. Водночас українські автори акцентували на повній свободі архієпископа Більчевського і римо-католицького священства в «українській» частині Львова, натякаючи на надлишковий лібералізм, що вів до протиукраїнських проповідей в костелах на українській території⁶⁶. Як наслідок, українське духовенство (зокрема митрополит Андрей Шептицький) на початку листопада 1918 р. вітало утворення ЗУНР, а польські єпископи й священники в кінці листопада – на початку грудня молилися за повернення Львова в польські руки⁶⁷.

Греко-католицькі священники в умовах українсько-польської війни реалізувалися і як політичні діячі, і як польові капелани – душпастирі Українського війська (УГА). Польових духівників УГА та священників-будівничих ЗУНР сприймали як «каменярів державної думки» в дусі героїки Листопадових днів/Великого зриву⁶⁸. Водночас деякі

⁶⁴ Олекса Кузьма згадував враження від надрукованого на одному аркуші листа двох церковних достойників (Більчевського та Шептицького) від 16 листопада 1918 р. зі закликом до ворогуючих «в ім'я любови ближного»: «підіть з обох сторін в уступчивости, як далеко лиш можете, здержіть братовбийчі бої і верніть нашому місту та всім мешканцям так бажаний мир, а вдячність міста і наша буде упрощувати для Вас з неба благословенство, обіцяне миротворцям» (Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. ... С. 343).

⁶⁵ Там само. С. 379.

⁶⁶ Водночас Бернардинський костел, костел святої Єлизавети, костел святої Анни українці під час львівських боїв вважали плацдармами для польського наступу, а польських монахів і священників сприймали як ворожих вояків чи їхніх союзників. «Поляки заняли знову костел св. Анни, укріпившись в помешканні польського пароха. Вислана українська стежа здобула костел, а пароха привела до касарні поліції, звідки відставлено його до Начальної Команди» – повідомляли українські джерела (Там само. С. 273).

⁶⁷ Той самий невгамовний Владислав Бандруський, «улюблений єпископ польських вояків» радів не лише у своїх проповідях. У своїх поетичних творах єпископ славив «голубу армію» Юзефа Галлера, що зіграла вирішальну роль в українсько-польському конфлікті: «Вертають многи Галлера шеренги / Колони із Сибіру повертають, / Несуть Вітчизні бойовії ліки, / Кривавих вражих грифів розганяють» («Wracają liczne Hallera szeregi / I z syberyjskiej katorgi zastępy, / Niosąc Ojczyźnie waleczne zabiegi, / Krwiożerczych wrogów rozpdzając sęru»). (Bandurski, biskup. Z niewoli do Ziemi Obiecanej. Lwów, 1920. S. 46).

⁶⁸ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії... С. 72–73.

зі священників навіть поплавилися життям за свою участь у державних та військових структурах Української держави⁶⁹.

Це не дивно: польська сторона закидали українським учасникам українсько-польської війни антихристиянську поведінку. З українського боку гостру позицію щодо участі священників у підтримці ЗУНР та УГА згодом зайняв представник групи угодовців-«хліборобів» чи «селян» о. Микола Ільків, який з трибуни Польського сейму першої каденції заявляв, що надміру заангажовані у подіях 1918–1919 рр. душпастирі посунулися задалеко у своїй нелояльності до Польщі, та просив їх «одуматися». Стриману позицію зайняв згодом і станіславівський єпископ Григорій Хомишин. У 1918–1919 рр. він разом з усім єпископатом ГКЦ підтримував визвольні аспірації, однак потім вбачав у поразці галицьких українців Господню волю і закликав змиритися з нею⁷⁰. Причину невдачі в протистоянні 1918–1919 рр. Г. Хомишин бачив також у релігійній індиферентності політичних лідерів ЗУНРу⁷¹. Цікаво, що в своєму посланні 1931 р. станіславівський єпископ (прагнучи налякати читачів грізними перспективами) несвідомо, за іронією долі, передбачив події наступної, Другої світової війни. Він описував воєнну загрозу зі Сходу та її наслідки для релігійного й громадського життя Галичини, які здавалися тоді тільки конструкціями альтернативної історії⁷². З іншого боку, галицькі діячі відчували не лише ідеологічну, але й воєнну загрозу релігії та вірянам і з боку гітлерівської Німеччини та нацизму, і з боку комуністичного СРСР⁷³.

⁶⁹ Наприклад, о. Остап Нижанківський, який очолив повітовий комісаріат ЗУНР на Стрийщині, був розстріляний «як гайдамацький провідник». Цю трагедію згодом описувала і його дружина Осипа, і українські видання, які змальовували «бестігальські замордованя» також інших священників (о. Захарія Підляшечького, о. Альберта Галібея в Монастирських, о. Лева Горалевича з дочкою, о. Юстина Сухаровського із Заболотовець). На цьому акцентувала видана у Вінніпезі книга Осипа Мегаса «Трагедія Галицької України» (1920), детально описуючи страждання священників (Мегас О. Трагедія Галицької України. Вінніпег, 1920. С. 39–44). Українські автори також протестували проти інтернування біля 1 000 греко-католицьких священників та самого митрополита Андрея Шептицького після поразки Великого зриву.

⁷⁰ Пастирський лист Григорія Хомишина, Єпископа станіславівського, до людей доброї волі про політичне положення українського народу в польській державі. Станіславів: Накладом Єпископського Ординаріату, 1931. С. 23.

⁷¹ «“Богом чи чортом забута Україна”, – сказав за української влади секретар війни в часі одного засідання Національної Ради в Станіславові. І ті слова влучно характеризують нашу політику в відношенні до віри і релігії. То значить, що для багатьох наших політиків були рівнодушні засоби – етичні і неетичні, – коли їм тільки здавалося, що вони ведуть до цілі. А тим часом, не всьо одно, Бог чи чорт помагає Україні» (Там само. С. 22).

⁷² «Уявім собі, що зненавиджені Українцями Поляки від нас забираються і нас самих лишують. І що тоді з нами діється? За кілька годин приходять з-за Збруча хмари большевиків, які замкнуть наші церкви й обернуть на доми забави чи розпусти, духовенство й інтелігенцію по часті вистріляють, по часті вишлють на Соловецькі острови, а нарид згноблять і убють в нім всьо, що людске й учинють з него щось гіршого, ніж худоба. А що торкається селянства, основи нашого народу, то большевики запровадили б державну паньщину, відобрадли б землю селянам ... і та держава виділювала б їм з плодів власної праці голодні пайки, як се вже роблять большевики на Великій Україні» (Там само. С. 25).

⁷³ Про це свідчила, наприклад, ілюстрація з випуску газети «Громадський голос» за 9 січня 1937 р. Тут беззбройні люди, народ (галицькі селяни) захищали новонароджене Дитятко

По інший бік Збруча громадянська війна на просторах колишньої Російської імперії була війною православ'я та комуністичного атеїзму. Більшість представників російської Білої гвардії воювала «за царя, за родину, за веру»⁷⁴. Серед інших армій, які воювали в Україні, ставлення до релігійного чинника у війні було різним. У війську УНР йшлося, очевидно, про компроміс між ідеологією соціалістичної частини українського державницького руху, яка дистанціювалася від питань віри, «надконфесійною» стратегією воєнного крила, православ'ям наддніпрянців і греко-католицизмом галичан⁷⁵. Для української іудаїстичної/єврейської спільноти події Громадянської війни асоціювалися з погромами 1918–1920 рр., ініціаторами яких були майже всі

Ісуса та Діву Марію від Іродів, озброєних мечами й вбраних у давньоримські обладунки. Частина з них мала на шоломах зірки, в іншій на щитах виднілися свастики. Натомість світло з неба, що освітлювало вертеп, містило напис: «Правда побідає!». Див.: Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ. Львів, 2018.

⁷⁴ Концевич І. Стяжання Духа Святого в путях Древней Руси. Париж, 1952.

⁷⁵ Спільними були елементи, які об'єднували більшість українських християн різних обрядів (ідея Бога, Діви Марії, християнських святих) і мали значне емоційне підґрунтя. Наприклад, М. Галаган описував зворушення від звичайного привіту, яким обмінювалися українські військові ще на початку 1917 р.: «Той, кого я в темряві навіть пізнати не міг, сказав мені на прощання: "Храни Вас Пречиста Мати!"». Цей несподіваний вияв дружнього почуття й братньої любові так глибоко вразив мене, що я навіть не знав, як мав би реагувати. Нічого не міг сказати, бо почув, як спазми злегка торкали горлові мускули» (Галаган М. З моїх споминів... С. 225). Це ж стосувалося релігійних ритуалів: Божественної літургії, благословення, які в обставинах громадянській війни мали врочистий і драматичний характер. Проте в різних середовищах їх сприймали неоднаково. Наприклад, антибільшовицька ідеологія «Холодного Яру», про яку розповідав в однойменному творі Юрій Горліс-Горський (Городянин-Лісовський) була синтезом християнства, зосередженого довкола київського Святої Софії і Мотронинського монастиря, з містикією Шевченкових «Гайдамаків» (зі «свяченими ножами» та образом Суботова з його «церквою-домовиною», з якої має «воскреснути Україна»), і ставала модерним аналогом давньої «козацької віри». У романі Ю. Горліса-Горського йшлося, зокрема, про врочисте освячення зброї: «У нашому таборі ... виникнула думка, щоби ... коли будуть у монастирі святити квіти та овочі, – посвятити свою зброю. ... На Спаса, разом з жінками та дівчатами, що принесли святити яблука та квіти – прийшло чимало дядьків та хлопців з рушницями... На траві були розставлені кошики та миски з овочами, медом, вінками ... Хрестний хід провадив старенький монастирський священник... Коли розпочав вже посвячення, на траву, як по команді, лягли сотки рушниць, шаблі, ручні кулемети; між яблуками та грушками – зачорніли ручні гранати. Побачивши це, священник ... задумався, неначе нараджуючися із своїм сумлінням. Потім підніс до неба очі і широко махнув кропилом: – Благослови, Господи, на враги і супостати!». За цим ритуалом стояв особливий варіант віри, виражений устами одного з персонажів-«холоднорівців»: «Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляща по лівій. Така засада для українців погубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе і соромно їм ніколи не стане...». Натомість «Абетка анархіста-революціонера» Нестора Махна, на якій будувалася «несоціалістична і некапіталістична» концепція Гуляйполя і «махновщини», взагалі не згадувала про релігію.

учасники збройних конфліктів⁷⁶. Справді, цей період був часом війни всіх проти всіх, в якій сходились і взаємознищувались різні конфесії: від католицизму і православ'я до мусульманства в середньоазійських республіках. На тлі цього протистояння в Радянському Союзі перемогла антирелігійна ідеологія. Водночас маховик насилля Першої світової війни, російської революції та інших повоєнних конфліктів викликав появу нових ідеологій в Європі та став імпульсом до нової війни, яку невдовзі відчували на собі всі релігійні спільноти і яка змінила світ.

REFERENCES

- Aichele, G., et al. (Eds.). (1995). *The Postmodern Bible. The Bible and Culture Collective*. New Haven; London: Yale University Press [in English].
- Bandurski, biskup. (1920). *Z niewoli do Ziemi Obiecanej*. Lviv [in Polish].
- Chauvel, G. (2016). *Les cavaliers d'Allah: De l'Orient vers l'Occident, l'Islam conquérant*. Paris [in French].
- Galagan, M. (2005). *Z moikh spomyniv...* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Hentosh, L. (2012). Vatican Policy on the Ukrainian-Polish War of 1918–1919 as an Example of the Catholic Church's Response to National Conflicts. *Journal of Ukrainian Studies*, 37, 97–111 [in English].
- Holyk, R. (2011). Viina i Rus: evoliutsiia uiavlennia pro zbroini konflikty u serednovichnii y rannomodernii kulturi ta yikh retseptsiia u modernii Halychyni. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 212–236 [in Ukrainian].
- Jenkins, P. (2011). *Laying down the Sword: Why We Can't Ignore the Bible's Violent Verses*. New York: Harper Collins [in English].
- Johnson, J. T. (1977). *Ideology, Reason and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1749*. Princeton (NJ): Princeton University Press [in English].
- Kis, N. (2018). *Pamiat ta identychnist ukrainskykh hreko-katolykiv. Pro dzherela istorychnoyi polityky UHKTS*. Lviv [in Ukrainian].
- Kolb, N. & Orlevych, I. (2020). Ukrainski hreko-katolytski kapelany v chasi Pershoii svitovoi viiny: portrety na tli doby. *Vielka Voina vyzvan dukhovykh. Kapelani voiskovi na froncie vskhodnim. 1914–1920*, 77–93 [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1920). *Ukrainski narodni dumy*. Lviv [in Ukrainian].
- Kontsevych, Y. (1952). *Stiazhanye Dukha Sviataho v putiakh Drevnei Rusy*. Paris [in Russian].
- Kugel, J. (2000). *The Bibles as it Was*. Cambridge (Mass.); London [in English].
- Kuzma, O. (1931). *Lystopadovi dni 1918 r*. Lviv [in Ukrainian].

⁷⁶ Саме тому в культурній пам'яті цього періоду фіксувався майже апокаліптичний образ єврейської долі: «В часи Хмельниччини і Гайдамаччини євреї були між молотом і ковадлом. Тепер по них ... вдаряє не молот, не два, а всі молоти, які тільки працюють на цьому ґрунті... Вони б'ють по них безнастанно, вдень і вночі, літом і зимою» – стверджувала «Багряна книга/Багровая книга» (м. Харбін, 1922 р.) Сергія Гусева-Оренбурзького (Сергей Гусев-Оренбургский).

- Kyrychuk, O. & Orlevych, I. (2018). *Lvivskiyi Stavropihiiskiyi instytut (1788–1914). Rol u suspilno-politychnomu, kulturnomu ta relihiinomu zhytti ukrainsiv Halychyny*. Lviv [in Ukrainian].
- Lebedovych, I. (1963). *Polevi dukhovnyky Ukrainskoi Halyskoi Armii. (Materiialy do istorii)*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Mehas, O. (1920). *Trahediia Halyskoi Ukrainy*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Messadié, G. (2008). *Saladin: chevalier de l'islam*. Paris [in French].
- Minois, G. (1994). *L'Église et la guerre. De la Bible à l'ère atomique*. Paris: Fayard [in French].
- Murray, O. (1995). *La Grèce à l'époque archaïque*. Toulouse [in French].
- Orlevych, I. (2018). The Talerhof Tragedy in the Intellectual Thought of Galician Russophiles in the Interwar Period. In T. Pudłocki, K. Ruszała (Eds.), *Intellectuals and the First World War* (pp. 321–348). Kraków [in English].
- Parandowski, J. (1959). *Mitologia. Wierzernia i podania Greków i Rzymian* (8th ed.). Warsaw [in Polish].
- Pastyrskiyi lyst Hryhoriia Khomyshyna, Epyskopa stanislavivskoho, do liudyi dobroli voli pro politychne polozhenie ukrainskoho narodu v polskii derzhavi. (1931). Stanyslaviv: Nakladom Epyskopskoho Ordynariatu [in Ukrainian].
- Plokhly, S. (2001). *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York; Oxford: Oxford University Press [in English].
- Polo, M. (1903). *The Book of Sir Marco Polo the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East*. London [in English].
- Pro Khmelnytskoho i Barabasha. (1969). In *Dumy* (pp. 212–213). Kyiv: «Dnipro» [in Ukrainian].
- Rozpovid ochevydtsia. Lviv pislia rosiiskoho vtorhnnennia (veresen-hruden 1914). (2003). *Kulturolohichnyi chasopys «Yi»*, 29, 194 [in Ukrainian].
- Samiilo Kishka. (1969). In *Dumy* (pp. 81–82). Kyiv: «Dnipro» [in Ukrainian].
- Sfeir, A. (Ed.). (1994). *Atlas des religions*. Paris: Plon-Mame [in French].
- Solomon, N. (2005). Judaism and the Ethics of War. *International Review of the Red Cross*, 87, 295–309 [in English].
- Sonevtskyi, M. (1970). *Istoriia greckoi literatury* (Vol. 1). Rome [in Ukrainian].
- Starytskyi, M. (1876). «*Serbski narodni dumy i pisni*». Kyiv [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, F. (1981). *Spohady*. Toronto: Dobra knyzhka [in Ukrainian].
- Teplikowski, F. C. (1928). *Iulii Caesaris Commentarii De bello Gallico do uzytku szkolnego*. Lviv; Warsaw [in Latin and Polish].
- Tyerman, Ch. (2006.) *God's War: A New History of the Crusades*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press [in English].
- Vavryk, V. (1933). *Masha*. Lviv [in Russian].
- Wawer, R. (2019). «Wojny Jahwe» w Starym Testamencie z perspektywy nauczania Katechizmu Kościoła Katolickiego o wojnie sprawiedliwej. *Studia Bobolanum*, 30 (4), 101–118 [in Polish].
- Zdybicka, Z. J. (1993). *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*. Lublin [in Polish].

Roman HOLYK

Doctor of Sciences in History

Senior Researcher at the Department of Modern History of Ukraine

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>

e-mail: roman_holyk70@ukr.net

FAITH AND WEAPONS: THE RELIGION AND WAR IN THE HISTORY OF THE CULTURAL MEMORY

The idea of war and faith is closely linked to the development of religious thinking. Already archaic mythological systems of the world contained references to the deities of war. Archaic patterns were transformed in the cultures of Greece and Rome, which formed the «classical» notions of war and peace in the cultural memory of Europe. The basis of later views in this area was the interpretation of faith and war in monotheistic religions (Judaism, Christianity, Islam), which formed a new tradition, including the civilization of the Middle Ages and early modern times. Here, faith often became the cause of wars, which were to convert opponents (enemies as «sinners») to another denomination, «to put them on the right/righteous path». This manifested itself, in particular, in Ukrainian medieval and early modern culture. The local armed conflicts of the «pre-secular» era manifested the ideology of holy wars, which opposed Catholicism and the Orthodox faith. Armed conflicts of this type (such as the Cossack wars and the Koliivshchyna movement) remain particularly difficult for later historical and cultural memory. Wars of the end of the 18th – the beginning of the 19th century reflected the processes of secularization of society. Ancient methods and motivations for armed conflict now seemed uncivilized. However, the military experience of the First World War became a turning point for the modern understanding of the relationship between war and faith in Eastern Europe, Ukraine, and Halychyna. He showed that the confessional factor is still important in wars. Instead, the brutality of the new war, incompatible with religious morality, only prompted new postwar confrontations.

Keywords: religion, war, faith, cultural memory, Europe, Ukraine, world history, regional history.

УДК 811.161.2'374"15/17"

<https://doi.org/10.33402/zuz-2020-111-129>

Ганна ДИДИК-МЕУШ

доктор філологічних наук

старший науковий співробітник відділу української мови

Інституту українознавства ім.І. Крип'якевича НАН України

професор кафедри філології гуманітарного факультету

Українського католицького університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>

e-mail: hanna.dydykmeush@gmail.com

МОВНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНЦЯ XVI–XVIII СТ. ЯК ВИЯВ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Висвітлено важливі аспекти діахронійного мовознавства: значення писемних текстів, характеристику історика мови як дослідника; специфіку укладання історичних словників української мови і їхню відмінність від словників сучасної літературної мови. Розв'язання цих питань дасть змогу якнайповніше представити особливості мілітарної (військової) лексики української мови XVI–XVIII ст. у форматі історичного словника.

Подано міркування щодо авторства першого історичного словника української мови «О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновникові. По алфавиту» (1808), який традиційно пов'язують з Василем Ломиковським (1777 – бл. 1848) як його укладачем та Олександром Лазаревським як видавцем, що опублікував рукопис із назвою «Словарь малорусской старины» (1894).

Запропоновано характеристику військової лексики української мови XVI–XVIII ст. з позицій комбінаторної лінгвістики, а також аргументовано важливість лексикографічної кодифікації слів методом сполучуваності. Засвідчено особливості тлумачення словосполучень у невеликих за обсягом словничках (глосаріях) як додатків до текстів українських пам'яток, опублікованих за останні десятиліття. Комбінаторний підхід у лексикографії сприяє точнішому відтворенню мовної ситуації минулого загалом і мовного портрета українця, носія мови, зокрема.

Ключові слова: українські писемні пам'ятки, історична лексикографія, мовний портрет, мілітарна культура, військова лексика, комбінаторна лінгвістика, сполучуваність.

Історик мови: поміж текстом і словником

Мову минулого можна досліджувати тільки на підставі пам'яток (рукописних чи друкованих) – необхідної передумови для студій із діахронійного мовознавства. Втім, опрацювання таких джерел створює чимало труднощів для історика мови і

вимагає від нього вирішення низки проблем: 1) вміти «слухати минуле» через текст¹; 2) реконструювати минуле², так звану приховану реальність, що проявляє себе лише в непрямий спосіб – у характерних для певного часу й середовища вербальних кліше³; 3) витлумачити слово чи вираз, удавшись до методу інтерпретації; через те будь-яке дослідження в діакронії матиме значний відсоток припущення, адже йдеться не про конкретні фізичні об'єкти, а про сучасні уявлення про них: «Реконструкція минулого нагадує переклад поезії: вона можлива, але ніколи не буде точною, незалежно від того, ідеться про кулінарні рецепти, колоніальні поселення чи середньовічну музику... Потрібні велика сила уяви і стриманість, щоб уникнути небезпеки другої автентичності та безпідставних тверджень»⁴.

Що ж до власне мовних чинників, то одним з основних підходів є такий: «фіксація того чи іншого елемента лінгвоструктури на письмі (як у поодиноких випадках, так і, особливо, масово) є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові, адже в пам'ятках він засвідчується завжди пізніше від часу свого виникнення... Фіксація явища в писемному тексті завжди є його документом, паспортом, який засвідчує: явище у відповідний час існувало, воно розвинулося не пізніше (хоч, звичайно, могло виникнути навіть на багато десятків років чи століть до цього)»⁵. Отож писемні пам'ятки – надійний критерій аналізу мовних явищ та процесів, але й він має недоліки: 1) треба зважати на ту об'єктивну причину, що немає певності в опрацюванні всіх доступних джерел, деякі з них можуть бути ще й сьогодні не відомими і не доступними дослідникові⁶; 2) одиничний вияв мовного явища ще не може стати підставою для висновку про його поширення в мовленні; однією з можливих причин такої ситуації вчені називають «описки», «помилки», бо, на їхню думку, фіксацій має бути кілька і відзначених не в одному тексті⁷, зауважмо, однак, що поодинокі писемні факти не обов'язково виникали тільки внаслідок так званого псування книг, тобто перекручування, руйнування первісного тексту; писарі не лише механічно помилялися, а й, очевидно, навіть навмисно допускали зміни в протографі, тому що те чи те слово для них було чужим⁸; такі «навмисні помилки» якраз і можуть допомогти історикам мови під час синтезу та аналізу мовних явищ і локалізації джерел.

¹ Stock B. *Listening for the Text: on the Uses of the Past*. Philadelphia, 1990.

² Poulet G. *Phenomenology of Reading*. *New Literary History*, 1969. Vol. 1. No. 1. P. 53–68.

³ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002.

⁴ Дейвіс Н. Європа: історія / пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. 2-ге вид. Київ: Основи, 2001.

⁵ Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року». *Вісник Прикарпатського університету: Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XIX–XX. С. 3–17.

⁶ Лизанец П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Будапешт, 1976. С. 87.

⁷ Мойсієнко М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир, 2006. С. 42.

⁸ Дет. див.: Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. С. 3–6.

Щоб помістити давнє слово у словникову статтю і відповідно потлумачити його, треба знати, що історичний словник має особливості (за Л. Гумецькою)⁹, які вирізняють його з-поміж словників сучасної мови:

- словник сучасної мови «оперує сучасним мовним матеріалом ..., приступним кожному членові даного мовного колективу, **історичний словник** мови має по суті справу з мовою пам'яток, і з цього погляду його можна порівняти зі словником мертвої мови, в якому про значення слова інформує тільки конечна сума контекстів»;
- словники сучасної мови описують слово «як знак загального поняття, виділяючи основне (головне) значення слова, те, яке не визначається контекстом, а згодом додаються ще й елементи контексту, **історичний словник** мови, словник мови текстів, має справу тільки з *кожноразовою* актуалізацією загального поняття, знаком якого є слово, тільки з *даним* слововживанням, отже, часто тільки з *оказіональним* значенням слова»;
- словник сучасної мови розглядає значення слова і в мові (мовній системі), і в мовленні (контексті), а **історичний словник** – тільки в контексті; «документуючи дане значення цитатою, автор історичного словника не має права привносити не засвідчене контекстом значення тільки на тій підставі, що таке значення існує в сучасній мові, що “не може бути, щоби його не було давніше”, і саме в цьому документальне значення історичного словника для виявлення історичного розвитку семантичної системи мови»;
- укладач словника сучасної мови, характеризуючи значення слова, зважає насамперед на власне знання мови, на власну мовну практику, зумовлену сумою ситуацій і контекстів, у яких певне слово йому трапляється; знання сучасної мови допомагає укладачеві **історичного словника**, а часто містить у собі небезпеку, бо призводить до приписування значення, якого не засвідчує контекст.

Зважаючи на ці характеристики писемних текстів та їх кодифікацію в історичних словниках, можна зрозуміти найбільш ефективний спосіб сучасної лексикографічної інтерпретації українського лексикону XVI–XVIII ст.

Мілітарна лексика XVI–XVIII ст. Традиційна лексикологія і лексикографія

Об'єктом пропонованої статті є українські найменування війни та військової справи, що їх дослідники позначають терміном «військова лексика» переважно стосовно української мови XVI–XVIII ст. і все частіше як «мілітарна лексика», «мілітарна термінологія» (чи навіть «мілітаристська»¹⁰) та «мілітарна метафора»¹¹ – стосовно сучасного українського лексикону¹², зокрема галузевих термінологій¹³, зважаючи, найімовірніше, на поширення англомовного терміна *military vocabulary*.

⁹ Гумецька Л. Л. Історичний словник української мови (деякі аспекти теорії і практики укладання словника). *Мовознавство*. 1967. № 1. С. 44–49.

¹⁰ Гогохія Н. Т. Мілітаризація дискурсу дитини в УРСР в 1929–1939 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2019. № 5 (328). С. 81–94.

¹¹ Скрипник М. В. Мілітарна метафора як один із засобів вербалізації концепту Україна в російських ЗМІ. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>

¹² Литовченко І. Антонімія у військовій лексиці української мови. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. II. С. 119–125.

¹³ Шапран Д. П. Мілітарна метафора в українській маркетинговій термінології. *Філологічні науки*. 2016. № 5 (32).

Українські назви про війну і військову справу віддавна детально описали Ф. Ткач¹⁴, Л. Батюк¹⁵, М. Рогаль¹⁶, А. Генсьорський¹⁷, Г. Халимоненко¹⁸, Л. Мурашко¹⁹, Т. Михайленко²⁰, Я. Яремко²¹, Я. Рибалка²², Л. Туровська²³, Н. Яценко²⁴, С. Гриценко²⁵, О. Андріянова²⁶ відповідно до традиційної класифікації цієї тематичної групи лексики за лексико-семантичними підгрупами, наприклад: 1) військове маневрування: *маршъ, експедиция, пасъ* та ін.; 2) військова тактика і стратегія, військові дії: *бє-вати, сидло, варовати, отвротъ, уступовати, отпудити, побоиско, звияжство* та ін.; 3) військові підрозділи, роди військ: *драганья, гварнизонъ, гвардия; карауль, варта, компания* та ін.; 4) організація війська: *абшить, вербунокъ, строй, повітряникъ, кошъ, курфнь, майданъ, таборъ* та ін.; 5) військове спорядження: *бехтеръ, панцеръ, пошви, похвы, ладунка* та ін.; 6) зброя: *бронь, зброя, армата, узброение, гаковница, мушкетъ, дѣло, гвинтувка, шабля, шабелтасъ* та ін.; 7) військове командування: *директоръ, гетманъ, енераль, джура, осавула, осавуль, отаманъ, товаришь* та ін.; 8) атрибути військової влади, військова символіка: *гелмъ, барабанъ, китайка, кобза, тулумбасъ* та ін.; 9) воїни, зброєносці: *драбъ, драганъ, гайдукъ, запасникъ, защитникъ, звияжца, козакъ, копийникъ, оборонца, добошь, подхвачать, стражникъ, новозатяжный* та ін.; 10) військові трофеї: *булава, жолдь, коруговь, фана* та ін.; 11) військово-транспортна техніка: *галяра, байдакъ, чайка, чардакъ* та ін.; 12) полон, смерть: *крваве, крвавитися, кривавобытний, помордоване, страчене на горло* та ін.; 13) оборонні та фортифікаційні споруди: *замокъ, зашанцованье, стражница, стрільница, шанецъ, варовница* та ін.

¹⁴ Ткач Ф. Е. Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого: лексика и фразеология. Львов, 1954.

¹⁵ Батюк Л. І. Лексика Літопису Самовидця. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1959. Т. І. С. 24–36.

¹⁶ Рогаль М. С. Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. *З історії української та інших слов'янських мов*. Київ, 1965. С. 171–192.

¹⁷ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ, 1961.

¹⁸ Халимоненко Г. І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва. Київ, 1993.

¹⁹ Мурашко Л. В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади). Київ, 1997.

²⁰ Михайленко Т. Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах (на матеріалі російської, німецької та української мов). Київ, 1996.

²¹ Яремко Я. П. Формування української військової термінології. Дрогобич, 1997.

²² Рибалка Я. І. Структура тематичної групи «військова лексика козацтва» в українській мові XVI–XVIII ст. Дніпропетровськ, 1998.

²³ Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні: Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології. Київ; Ірпін, 2005.

²⁴ Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ, 2009.

²⁵ Гриценко С. Запозичення як джерело збагачення військової лексики XVI–XVII ст. *Писемні пам'ятки: від картотеки до словника* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2013. С. 41–89.

²⁶ Андріянова О. Я. Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантики. Запоріжжя, 2011.

Корпус військової лексики отримав належну лексикографічну інтерпретацію в історичних словниках української мови. Тільки один із них є цілісним лексикографічним проектом – це укладений у Львові двотомний тезаурус «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за ред. Л. Гумецької²⁷. Інші словники (зокрема унікальний «Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка²⁸) не завершені через репресії укладачів та редакторів під час советського терору; фундаментальний «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.»²⁹ має поки що 17 друкованих випусків (А–М), над наступними частинами інтенсивно працює у Львові група істориків-лексикографів відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Цікавим є той факт, що саме військова лексика сформувала основу першого історичного словника української мови, який, за твердженням мовознавців, мав у рукописі назву «О Малороссии. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службі воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 г.». Його автор – Василь Ломиковський (1777 – бл. 1848), «історик-аматор, живучи на хуторі, цікавився української старовиною, збирав матеріали для нашої історії» і є, на думку В. Німчука, піонером українського історичного (діахронічного, поліхронічного) словникарства³⁰. В. Німчук стверджує, що «єдиною оригінально працею його є словник»³¹, манускрипт якого придбав О. Лазаревський і в 1894 р. опублікував.

П. Горецький у своєму підручникові «Історія української лексикографії» кваліфікує «Словарь малороссійской старины» В. Ломиковського як «невеличку лексикографічну роботу початку XIX ст.», а про самого автора пише: «найбільше цікавився козацькою старовиною і сучасної мови не записував»³². Важливою, проте, є інформація, яку П. Горецький не увів до основного тексту книжки, а подав її у примітці: «При тлумаченні слів Ломиковський користувався російським “Новим словотолкователем” Яновського (1804 р.), на який він в одному місці посилається: “Атаманъ. Слово персидское, зри Словотолкователь [підкреслення моє – Г. Д.-М.], ч. I, стран. 272”»³³.

У такий спосіб уперше згадано про лексикографічне джерело, яке мав під рукою В. Ломиковський і з якого ретельно вибирав для реєстру ті слова, що найбільше його цікавили, – це переважно давні назви з часів козаччини та гетьманщини в Україні. Отож ідеться про тритомну працю М. М. Яновського (бл. 1764–1826) – великий

²⁷ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / голова редкол. Л. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.

²⁸ Історичний словник українського язика / ред. Є. Тимченко. Харків; Київ, 1930–1932. Зош. 1–2 (А–Ж).

²⁹ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).

³⁰ Німчук В. В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. *Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2-х кн.* Київ; Нью-Йорк, 2002. С. 5.

³¹ Там само.

³² Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. С. 46–47.

³³ Там само. С. 47.

«Новый словотолкователь...»³⁴, що побачив світ у Санкт-Петербурзі 1803–1806 рр. Життя М. Яновського безпосередньо пов'язане з його батьківщиною – Харківською губернією (там батько служив офіцером Слобідського козачого війська), а також із Херсонською губернією, де М. Яновський провів останній період свого життя.

Згадуючи важливість для української лексикографії записів В. Ломиковського, про словник М. Яновського не повідомляв Б. Гринченко у своїй передмові до «Словника української мови»: «... маленькій “Словарь малорусской старины” В. Я. Ломиковского, ... въ немъ объяснены слова, относящіяся къ обычаямъ, воинской и гражданской службѣ, чинамъ и должностямъ»³⁵. Так само оминали згадки про словник-першоджерело й автори енциклопедичних видань, як, наприклад: а) Є. Онацький стверджує, що В. Ломиковський – «потомок гетьмана Апостола, полтавський поміщик, збирач матеріалів для української історії. Він перший почав записувати козацькі думи і склав цінний словник української старовини»³⁶; б) «Енциклопедія українознавства» за ред. В. Кубійовича доволі загально кваліфікує словничок В. Ломиковського як збірку³⁷. Чи й автори сучасних мовознавчих студій: Б. Галас зазначає, що В. Ломиковський «уклав словник української старовини (“О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 года”», у якому нараховується 71 стаття-гніздо з просторими поясненнями назв чинів козацького війська, різних військових закладів часів Гетьманщини. Лише в 1894 р. цей словник, як пам'ятку, опублікував О. Лазаревський»³⁸.

Словник В. Ломиковського як самостійну працю подано у найповнішому сьогодні бібліографічному покажчику з української лексикографії Д. Пилипчука під 1894 р.³⁹.

Примітний і той факт, що свого часу М. Грушевський звернув увагу на словник В. Я. Ломиковського, опублікований 1894 р. у «Київській Старині», і 1896 р. в «Записках НТШ» вийшла його рецензія⁴⁰, вміщена згодом у 50-томник М. Грушевського⁴¹ зі значними втручаннями в текст автора на рівні орфографії (що саме собою може

³⁴ Яновский Н. М. Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту содержащий: разныя въ Россійскомъ языкѣ встречающіеся иностранныя реченія и Техническія термины. Санкт-Петербург: Тип. Акад. наук, 1803–1806. Ч. 1–3.

³⁵ Гринченко Б. Предисловіє. *Словарь украинскаго языка*, собранный редакціей журнала «Кіевская старина» / ред. Б. Д. Гринченко. Кієв, 1907. Т. I. С. 11.

³⁶ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1960. Кн. VII (Ле–Ме). С. 860.

³⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. Вид-во: «Молоде життя», 1962. Перевид. в Україні: Львів: Вид-во НТШ, 1994. Т. 4. С. 1375.

³⁸ Галас Б. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Ужгород, 1995. 300 с.

³⁹ Пилипчук Д. Словники української мови: 1596–2018. Бібліографічний покажчик. Кієв: Просвіта, 2020. С. 48.

⁴⁰ Грушевський М. Словарь малорусской старины, составленный въ 1808 г. В. Я. Ломиковскимъ. Кієв, 1894. 36 с. (додаток до Київської Старини 1894 р.) [Рец.]. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XI: Бібліографія (рецензії й справоздання). Кн. III. С. 34.

⁴¹ Грушевський М. [Рец.]. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. *Грушевський М. Твори*: у 50-ти т. Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. 232–233.

статі об'єктом окремого мовознавчого дослідження). Оскільки рецензія М. Грушевського становить значний інтерес для пропонованого дослідження, нижче подаємо її, самовільно виправлену редакторами повного зібрання творів ученого, а в квадратних дужках зазначаємо написання відповідно до оригінального тексту в «Записках НТШ»:

Василь Ломиковський (р. 1778, вмер десь в середині [середині] XIX в.), потомок гетьмана Апостола й вислужений штабс-капітан російської [росийської] армії, представляє собою одного з тих аматорів української старовини, що їх студіюванням [студієванем] недавно зайнявся [заняв ся] д. Лазаревський (див. Записки, т. VIII). Виданий під виписаним тут титулом словар Ломиковського «О Малороссии [Малороссіи], о древних обычаях малороссийских [малороссійських], о службе [службѣ] воинской и гражданской, о чинах [чинахъ] и должностях [должностяхъ] чиновников [чиновниковъ]» містить в собі уложені в порядку алфаветнім пояснення, переважно назв урядів Гетьманщини й термінології [термінології] урядової, а також і предметів побутових (коровай, кафтан etc.); є деякі слова й такі, що до України не належать [нележать]. Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця XVIII в., з власних відомостей та свіжої [свіжої] пам'яті [пам'яті], справді [справді] має вартість для історика, служачи ілюстрацією [ілюстрацією] документальних відомостей. На взірць цікавих [цікавих] звісток побутових випишемо дещо з sub voce «кафтан»: «На Україні [Україні] се нижня одіж [одіж], що чоловіки носять під кунтушем [кунтушом] або черкескою; вдома [в дома] або між приятелями не одягають ані [ані] кунтуша, [кома відсутня] ані [ані] черкески, а військові при вправах звичайних теж для полегші [полегші] бувають в самім кафтані [кафтани]; складом зовсім [зовсім] подібний як у духовних підрядник (реверенда) або полукафтан, довгий доволі [до волі], і щоб пола за полу добре заходила; а коло ковніра [ковніра] застебується [застебується] гапликом, гудзиком [гузиком] або бляшкою; заможні, а більш чистюки, любили робити сі [сі] заціпки з золота, перлів або діамантів [дияментів]; людям не військовим і приватним не було приписано ані [ані] цвіту, ані [ані] матерії [матерії], і тому траплялись кафтани різного [ріжного] цвіту [цвіту] й матерій [матерій], і адамашкові (парчеві); особливо ж [особливо-ж] чистюки українські, як тепер дами, були такими ж [такими-ж] модниками щодо [що-до] вибору цвіту [цвіту] черкески та кафтана: фіолетове верхнє, спід зелений, або біле і червоне, кафтан адамашковий, черкеска оксамитна [аксамитна] або атласова» і т. ін.

Шан[овний] видавець в нотках позазначав помилки словника, а подекуди доповнив його на основі інших [інших] матеріалів [матеріалів] (sub voce бунчужний [бунчужний] товариш, бунчужний [бунчужний] генеральний [генеральний] і ін. [ін.]).

Зауважмо, М. Грушевський називає В. Ломиковського «аматором української старовини», «українським антикваром» і, не вдаючись до з'ясування першоджерела рукопису В. Ломиковського, стверджує: «Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця XVIII в., з власних відомостей та свіжої [свіжої] пам'яті [пам'яті], справді [справді] має вартість для історика, служачи ілюстрацією [ілюстрацією] документальних відомостей»⁴².

⁴² Грушевський М. [Рец.]. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. ... С. 233.

Найточнішу інформацію про словникові записи В. Я. Ломиковського знаходимо не в мовознавчій літературі, а в «Енциклопедії історії України»⁴³, яка подає цього автора насамперед як агронома, а потім уже як історика-аматора, етнографа і перекладача. Працю «О Малороссии: О древних обычаях малороссийских...» коректно кваліфіковано як рукопис, в якому «подано відомості з життя і побуту українського народу» і який, за дослідженням В. Кравченка⁴⁴, «становить собою переважно виписки з опублікованого 1803 року словника М. Яновського». Цілком обґрунтовано зауважено, що нині «історичні роботи» В. Я. Ломиковського дослідники оцінюють дещо інакше – «переважно як виписки чи конспекти на історичні теми (сам Ломиковський жоден зі своїх «історичних» рукописів не оприлюднив і, очевидно, не вважав їх оригінальними творами)»⁴⁵.

З якою метою В. Ломиковський студіював тритомник М. Яновського і за яким принципом виписував слова та вирази? Зівставлення реєстру слів В. Ломиковського (далі – СлЛом) зі словником-оригіналом М. Яновського (далі – СлЯн) дає змогу діяти таких висновків:

1) справді, як стверджують дослідники П. Горецький, В. Німчук та ін., у рукописі СлЛом вміщено 71 статтю енциклопедичного типу, що стосується козацького війська й давньої української державної адміністрації; тут варто підтвердити, що кожне реєстрове слово чи вираз у СлЛом мають ідентичні відповідники в СлЯн, тобто В. Ломиковський не давав нічого іншого, крім того, що пропонував у реєстрі СлЯн;

2) однак у СлЛом значення слів та виразів, вибрані зі СлЯн, не ідентичні порівняно з оригіналом:

а) СлЛом майже точно відтворює ті значення слів, які у СлЯн пов'язані виключно з Україною (наприклад, **байдакь**, **гетмань**, **есауль**, **казуь**, **кобза**, **компуь**, **пикенерь**, **посполитый** та ін.); незначні відмінності виявляємо в тих словникових статтях СлЛом, які, на думку В. Ломиковського, мають неточні тлумачення чи переклад у СлЯн (наприклад, у СлЯн під словом **хорунжий** подано два слова-тлумачення – **знаменщикь** і **знаменосець** (ч. 3, с. 1121), тимчасом як СлЛом наводить тільки одне – **знаменосець**, імовірно, найбільш відповідне в українській мові, на думку В. Ломиковського (с. 32);

б) якщо ж словникова стаття в СлЯн є обширна і з розлогим екскурсом в історію поняття, то СлЛом подає тільки той її фрагмент, який безпосередньо стосується України (наприклад, **кафтань**, **контора**, **почта** та ін.); детальніше варто сказати про такі реєстрові слова з «усіченим» тлумаченням, що несе відповідні конотації, як-от:

– словникова стаття **типографія** у СлЯн викладена на 8 сторінках (ч. 3, с. 851–859), а вибраний фрагмент у СлЛом (с. 32) чітко засвідчує намагання укладача передати те, що саме в Європі, головню на українських теренах, надруковано перші книги (Острог, Львів, Почаїв, Київ, Галич, Чернігів), про які так детально пише М. Яновський; у такий спосіб інформація, розпорошена у СлЯн, у СлЛом промовиста і свідчить про роль та значення власне української друкованої книги;

⁴³ Скрипник П. І., Грузін Д. В. Ломиковський Василь Якович. *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 265–266.

⁴⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. С. 79.

⁴⁵ Скрипник П. І., Грузін Д. В. Ломиковський Василь Якович. С. 266.

– словникова стаття **конфедерація** у СлЛом складається з одного абзаца, на відміну від розлогого трактування у СлЯн (ч. 2, с. 387–388), однак цей абзац у СлЛом акумулює увагу користувача на важливому моменті в історії православ'я в Україні: «Славнѣйшая изъ конфедерацийъ есть при съѣздѣ вельможъ коронныхъ, духовныхъ и мѣскихъ, всего рыцарства и депутатовъ польскихъ, литовскихъ, кѣвскихъ, волинскихъ, подлѣскихъ, русскихъ, прусскихъ, поморскихъ, жмудскихъ, лифляндскихъ, и прочихъ, учиненія въ Варшавѣ генваря 28 дня 1573 года, которою утверждено свободное греческое въ Малороссіи вѣроисповѣданіе, безопасность храмовъ, личная каждого безопасность и собственность владѣнія» (с. 26–27);

– словникова стаття **академія** у СлЯн має детальний виклад (ч. 1, с. 53–56); у СлЛом опущено загальні відомості про античні часи та ін., а подано одним реченням: «Академія заведена въ Мароссіи въ городѣ Кіевѣ, въ архіерейство Петра Могилья» (с. 1); пор. також скорочену у СлЛом словникову статтю **бунчукъ**: «Такъ назывался въ Малороссіи знакъ почести гетманской, состоявшій изъ золотого жезла, иногда драгоценными камнями осыпаннаго, и при выборѣ гетмана, въ знакъ пріемлемой власти, ему съ протчи ми почетными знаками вручаемый...» (с. 2).

в) трапляється і таке, що слово в СлЯн стосується українських реалій у кількох своїх значеннях, однак у СлЛом це слово зафіксоване з одним – тим, що пов'язане з військовою справою: наприклад, слово **войтъ** (с. 4–5).

На нашу думку, В. Ломиковський укладав реєстр короткого словничка так, як це робив чи робить майже кожен зацікавлений у своїй справі amator та й навіть науковець, що користується працями інших авторів, на підставі яких розвиває власні теми досліджень.

Мілітарна лексика XVI–XVIII ст. Сполучуваність і принципи комбінаторного словника

Залишаючи за В. Ломиковським право бути таки першим у справі укладання історичного словника української мови, розглянемо його рукопис із позицій комбінаторної лексикографії української мови, яка, хоч і не мала донедавна прикладів таких українських словників, проте намагання кодифікувати не слово, а словосполучення помітне в багатьох лексиконах. Для рівноваги аналізу зіставимо словник В. Ломиковського з невеликими за обсягами словничками-госаріями, що їх дослідники додавали до текстів опублікованих пам'яток української мови XVI–XVII ст.

Уважне опрацювання матеріалів В. Ломиковського з огляду на фіксацію в ньому реєстрових слів свідчить про те, що укладач розумів важливість саме складеного найменування – військового терміна – для номінування галузевих понять, тому насамперед інтуїтивно розміщував такі словосполучення в реєстрі своєї лексикографічної праці (цього не спостерігаємо у словнику М. Яновського, з якого, як було сказано вище, В. Ломиковський безпосередньо брав матеріал). В. Ломиковський підходив до справи тлумачення складених назв (субстантив + ад'єктив) двояко:

1) статус реєстрового слова мала назва-субстантив; далі в окремих словникових статтях було розміщено той самий субстантив, але вже у складі номінативного словосполучення, як-от: **атаманъ, атаманъ кошевий, атаманъ сотенный, атаманъ сельскій, атаманъ куринный** (с. 1–2); аналогічно спостерігаємо і щодо реєстрового слова **козакъ** (с. 13–15), після якого окремими словниковими статтями як самостійні номінативні одиниці подано словосполучення **козакъ украинскій, козакъ запорожскій или низовый,**

козакъ выборный или реестровый, козакъ абшитованный, козакъ аттестованный (с. 15–18);

2) реестровими не були ані сама назва-субстантив, ані сам означальний компонент до неї, проте номінативне словосполучення за участю того ж субстантива з означенням одразу розміщене як реєстрове: у СЛом виявляємо реєстрове словосполучення **бунчуковые товарищи**, проте в реєстрі не знайдемо ані ад'єктива **бунчуковый**, ані субстантива **товарищъ** (с. 2), що, як відомо, суперечить усталеній традиційній лексикографічній практиці. Саме в такий спосіб В. Ломиковський засвідчує важливість номінативного словосполучення **бунчуковые товарищи** для мовної картини світу тогочасної України. Аналогічно спостерігаємо у винесенні в реєстр складних назв:

а) канцеляристь войсковый, канцеляристь старший (с. 6–8) – у СлЛом відсутній стрижневий субстантив **канцеляристь** як реєстрове слово;

б) канцелярія войсковая, канцелярія скарбовая, канцелярія военная и войсковая, канцелярія министерская, канцелярія артиллерійская, канцелярія полковая, канцелярія экономическая ясневельможнаго (с. 8–12) – у СлЛом відсутній стрижневий субстантив **канцелярія** як реєстрове слово;

в) коммисія генеральная счетная, коммисія счетная полковая (с. 22–23) – у СлЛом відсутній стрижневий субстантив **коммисія** як реєстрове слово.

Можна стверджувати, що аналогів такого лексикографічного вирішення, як у рукописі В. Ломиковського, в українській історичній лексикографії поки що не було виявлено.

Опублікований словниковий матеріал В. Ломиковського, укладений 1808 р., порівняємо з напрацюваннями українських дослідників, які уклали глосарії у II половині ХХ ст. і принагідно повинні були вирішувати проблему реєстрації слова чи словосполучення для номінації тієї чи тієї спеціальної назви. Способи інтерпретації сполучуваності в українській історичній лексикографії вдалося простежити, узявши до уваги: «Словник застарілих слів і юридичних термінів» (далі – СлТУ)⁴⁶, «Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів» (далі – СлДБВ)⁴⁷, «Словник» (далі – СлДМВН)⁴⁸, «Словник застарілих слів і юридичних термінів» (далі – СлККПС)⁴⁹, «Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів» (далі – СлЛЛ)⁵⁰,

⁴⁶ Словник застарілих слів і юридичних термінів. *Торгівля на Україні (XIV – середина XVII ст.): Волинь і Наддніпрянщина* / відп. ред. М. Ф. Котляр. Київ: Наукова думка, 1990. С. 357–368.

⁴⁷ Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів. *Документи Брацлавського воеводства (1566–1606)* / упоряд.: М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 1039–1067.

⁴⁸ Словник. *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів* / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1981. С. 303–309.

⁴⁹ Словник застарілих слів і юридичних термінів. *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / відп. ред. В. В. Німчук. Київ, 1991. С. 325–331.

⁵⁰ Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів. Бевзо О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 165–169.

«Словник малозрозумілих слів» (далі – СлЛРК)⁵¹ і «Словник застарілих та маловживаних слів» (далі – СлЛС)⁵².

Словнички-госарії до опублікованих джерел якнайкраще засвідчують, з одного боку, важливість таких ад’єктивно-субстантивних словосполучень (далі – АСС) у мовленні того часу, насамперед в юриспруденції, виробничій сфері, в науці. З іншого – необхідність певним чином оформлювати їх лексикографічно, що й намагалися реалізувати мовознавці й історики – автори цих словничків-додатків.

Невеликі за обсягом (відповідно до свого «жанру»), словнички-госарії буквально складені з таких стійких АСС⁵³. Подамо деякі критичні зауваги про спосіб лексикографічної презентації АСС у таких словничках. Наші міркування стосуються:

Позиції у словниковій статті: стійкі АСС у глосаріях розміщені переважно після вокабули та її тлумачення. Вони, проте, опиняються і на місці реєстрового слова, причому часто без належного обґрунтування (наприклад, як реєстрові фігурують АСС **випис врядовий** ‘випис із судово-адміністративних книг’, **гостинний товар** ‘товар іногородніх та іноземних купців’ [СлТУ, 358], **пани оправна** ‘пожиттєва власниця маєтку...’, **пани Ради коронної** ‘сенат Польського королівства’ [СлТУ, 363]; **брат стрієчний** ‘двоюрідний брат, син стрія’ [СлДБВ, 1039], **свято гркческое** ‘православне свято’ [СлДБВ, 1062] та ін. Або всі без винятку стійкі АСС є вокабулами, як-от дев’ять складених назв у «Словникові малозрозумілих слів» наприкінці «Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.»: **гроші готовые, жалобливая сторона, малженский стан, шпорная сторона, позвання сторона, п’яньжна плата, радецька печать, шкодливая рана і шкодливая сторона** [СлЛРК, 217–219].

Спосіб викладу значень, аналогічного у двох глосаріях: **випис врядовий** ‘випис із судово-адміністративних книг’ [СлККПС, 326] і **випис врядовий** ‘тс.’ [СлТУ, 358]. Проте тлумачення переважно різне:

а) навіть у межах стійких АСС зі спільним стрижневим словом: **люди житії** ‘категорія служилих людей [у Пскові]’, **люди люзні** ‘неосілі люди без визначеного заняття, волоцюги’, **люди неясачні** ‘неоподатковані люди; люди, які не виконують тяглової повинності’ [СлТУ, 362]; **шпорная сторона** ‘позвана до суду сторона, відповідач на суді’ і **позвання сторона** ‘сторона, позвана до суду’ [СлЛРК, 218];

б) стосовно однотематичних АСС: **вепрь десетинний** ‘данина у вигляді кожного десятого вепра, яку давали піддані своєму панові’ [СлДБВ, 1040] і **десетина пчолинаа** ‘данина з підданих у вигляді кожного десятого вулика’ [СлДБВ, 1044];

в) у найбільш уживаних АСС, зокрема зі стрижневим словом **листь**: у межах одного словничка: **лист заручный** ‘зобов’язання’, **лист комисарский** ‘декрет комісарського суду’, **лист компромисный** ‘документ із викладом умов полюбовної угоди’, **лист отвористый** ‘відкритий лист із розпорядженням’, **лист одрочоны** ‘акт введення у землеволодіння’ [СлККПС, 328], або в межах кількох словничків: **лист заручный** ‘із вказанням суми заруки (штрафу), який експонент зобов’язується сплатити на випадок

⁵¹ Словник малозрозумілих слів. *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів* / відп. ред. І. П. Чепіга. Київ, 1986. С. 217–219.

⁵² Словник застарілих та маловживаних слів. *Літопис Самовидця* / підгот. до вид. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 182–187.

⁵³ Ширше див.: Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник. Львів: Коло, 2018. С. 486–500.

порушення ним певної угоди' [СлТУ, 361] – **лист заручный** 'зобов'язання' [СлККПС, 328]; **лист увязьчий** 'акт уведення в землеволодіння' [СлККПС, 328] – **лист увязчий** 'документ, за яким вводили когось у законне володіння маєтком' [СлДМВН, 305] – **лист увязьчий** 'лист, що фіксує офіційне введення у володіння маєтком' [СлДБВ, 1050] та ін.

Обсягу тлумачення: а) короткий (**консенс королевский** 'документально оформлена згода короля' [СлДБВ, 1049]); б) поширений (**справа болшаа** 'справа сторони в суді на більшу суму, що давало цій стороні право не з'явитись на розгляд справи на меншу суму в іншому суді' [СлДБВ, 1063]; **кгородский вряд** 'судово-адміністративний уряд, який поширював свої компетенції на територію повіту і очолювався старостою' [СлДМВН, 305]) і в) розгорнутий, енциклопедичний (**кгородский суд** 'становий суд на українських землях, запроваджений Литвою і Польщею, що очолювався у воєводствах воєводою, а в повітах – старостою, розглядав як цивільні, так і кримінальні справи різних верств населення, включаючи і шляхту' [СлДМВН, 305]) та ін.; до того ж значення АСС часто саме потребує пояснення (**дерево посполитое** 'неелітне, просте дерево' [СлДБВ, 1044]; **затяги правные** 'чинності, пов'язані з судовим процесом' [СлККПС, 326] та ін.).

Немотивованого виокремлення АСС як стійких словосполучень: **п'няжная плата** 'грошова плата' [СлЛРК, 218].

Таблиця 1

Інтерпретація сполучуваності в українській історичній лексикографії

Джерело	Реєстрове слово	Словосполучення
«Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.» за ред. Є. Тимченка	лист 'лист, грамота, письмо, послание'	1. листъ арештовный 'арестный лист' (I, 34) 2. листъ безмытный 'грамота на беспощинную торговлю' (I, 48) 3. листъ вызнанный 'вкладная грамота' (I, 138) 4. листъ вѣрячий 'верительная грамота' (I, 166) 5. еднальный листъ 'полюбовный' (I, 243) 6. листъ ктлейтовный 'охранная грамота' (I, 196) 7. листъ записный 1) 'духовное завещание'; 2) 'обязательство' (I, 281) 8. листъ отвористый 'открытое письмо' 9. листъ позовный 'повестка ответчику' 10. листъ розрѣшальный 'разрешительная грамота для покойника' 11. листъ судебный 'решение суда' 12. листъ упоминальный 'увещательная грамота' (I, 404) 13. листъ подводный 'открытое письмо на право требовать подвод' (II, 131) 14. листъ позовный 'вызов в суд, повестка' (II, 150) 15. листъ распустный 'разводная' (II, 295) 16. увязчий листъ 'вводный лист' (II, 414)

СлДБВ	<p>лист ‘королівський привілей, королівське розпорядження’</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. лист веновныи ‘лист стосовно віновного зобов’язання’ 2. лист вечистыи ‘лист про дарування маєтку у вічне володіння’ 3. лист вызнаныи ‘лист з підтвердженням конкретної юридичної дії, вчиненої експонентом або його попередником’ 4. лист даровныи ‘лист про дарування маєтку’ 5. лист делчии ‘лист щодо поділу маєтку’ 6. лист завартыи, запити ‘закритий лист із розпорядженням чи повідомленням’ 7. лист записныи ‘лист про дарування чи уступку маєту’ 8. лист заставныи ‘лист про надання маєтку в заставу’ 9. лист купчии, продажныи ‘лист про купівлю-продаж маєтку’ 10. лист навпоминальныи, упоминальныи ‘лист, який нагадує про виконання обов’язку чи зобов’язання’ 11. лист обвесныи ‘лист про сповіщення чогось’ 12. лист отвористыи, отвороныи ‘відкритий лист із розпорядженням чи повідомленням’ 13. лист отворотный ‘відстрочувальний лист’ 14. лист отказный ‘лист про відмовлення володіти маєтком на користь іншої особи’ 15. лист позовныи ‘лист, що містить позов’ 16. лист протестацыиныи ‘лист, що містить протестацію’ 17. лист увяжчии ‘лист, що фіксує офіційне введення у володіння маєтком’ 18. лист умоцованыи ‘лист про надання уповноваження представляти в суді інтереси його автора’ (с. 1050)
СлДМВН	<p>лист ‘юридичний документ, повідомлення’</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. лист авизорияльный ‘лист з повідомленням’ 2. лист веновный ‘документ про придане’ 3. лист отвористый ‘відкритий лист’ 4. лист увяжчий ‘документ, за яким вводили когось у законне володіння маєтком’ (с. 305)

СлТУ	лист 'юридичний акт'	<ol style="list-style-type: none"> 1. лист безмитний 'лист із офіційним дозволом на право безмитної торгівлі' 2. лист завартий 'закритий лист із розпорядженням чи повідомленням' 3. лист записний 'лист із оголошенням про дарування чи уступку майна' 4. листь заручний 'лист із вказанням суми заруки (штрафу), який експонент зобов'язується сплатити на випадок порушення ним певної угоди' 5. листь визнаний 'лист із підтвердженням конкретної юридичної дії, вчиненої експонентом' 6. лист квитанційний 'лист-розписка про оплату експоненту грошових сум' 7. листь отвороний, листь отвористий 'відкритий лист із розпорядженням чи повідомленням' 8. листь позволений 'лист із оголошенням про дозвіл експоненту виконати певну юридичну дію' (с. 361)
СлККПС	лист 'юридичний акт'	<ol style="list-style-type: none"> 1. лист заручний, лист ручний 'зобов'язання' 2. лист комисарський, лист комисейний 'декрет комісарського суду' 3. лист компромисний 'документ із викладом умов полюбовної угоди' 4. лист отвористий, лист отвороний 'відкритий лист із розпорядженням' 5. лист отрочоний, лист одрочоний 'лист на відстрочку судових розглядів' 6. лист уважчий 'акт введення у землеволодіння' (с. 328)

Огляд і аналіз словникових матеріалів доводить такі незаперечні факти: 1) АСС однозначно привертають пильну увагу укладачів; 2) немає єдиних підходів теоретичного обґрунтування ступеня стійкості АСС (див. Таблиця 1); 3) немає єдиних засад лексикографічного опису, а тому очевидним є різнобій у лексикографічній кодифікації. Більшість лексикографів виходить із ситуації на власний розсуд, базуючись, звичайно, на особливостях створюваних словників.

Тексти пам'яток української мови XVI–XVIII ст. – як єдине доступне джерело вивчення АСС для сучасного дослідника мови того часу – підтверджують висновки про те, що ад'єктивну лексику на рівні з іншими розрядами слів варто кваліфікувати

значною мірою як дискурсивно-когнітивні утворення, адже такий підхід до вивчення слів різної частиномовної належності ґрунтується на природних принципах категоризації і виявляє, як у цій категоризації відображаються найважливіші особливості сприйняття й осмислення людиною світу. Дискурсивно-когнітивний підхід до вивчення частин мови дає змогу визначити їх як концептуальні структури, які відповідають і фрагментам сприйнятої дійсності, і функціям цих частин мови у складі висловлювання й дискурсу. Така концепція (її дотримуються О. Афанасьєва, О. Кубрякова і В. Дем'янков, Ф. Вулф і Е. Гібсон та ін.), з одного боку, поглиблює традиційне розуміння частин мови, доцільність і загальнолінгвістичне значення якого приймає більшість сучасних учених, а з іншого – нове розширене тлумачення частин мови. Із когнітивної точки зору, із погляду ментальної репрезентації ад'єктив як частина мови має означальне значення і, порівняно з іншими означальними словами, чітку семантичну видільність (виокремлюваність); він позначає непроцесуальні ознаки суб'єкта, фіксуючи насамперед найбільш стійкі.

Відповідно комбінаторний підхід у сучасній практичній лексикографії дасть змогу якнайповніше представити лексичний матеріал, вибраний чи з найновіших текстів української мови, чи з писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Щодо українських писемних джерел, то розпочато роботу над укладанням першого в українській історичній лексикографії словника сполучуваності української мови XVI–XVIII ст.⁵⁴

Пропонований «Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть» є історичним, комбінаторним, тлумачним (частково – перекладним та енциклопедичним), за розміщенням лексичного матеріалу – прямим (алфавітним), за характером опису сполучуваності – лінгвоцентричним словником. Словник відображає лексико-синтаксичий і (частково) лексико-фразеологічний тип сполучуваності; до того ж лексичні одиниці, описані тут, мають різний ступінь стійкості та переосмислення: вільні АСС, АСС перехідного (проміжного) типу і фразеологічно зв'язані АСС. Лексикографічна інтерпретація АСС здійснюється на основі лінгвістичного, культурологічного і лексикографічного опису: 1) лінгвістичний аспект пов'язаний із внутрішньою структурою мови (у словниковій статті мають бути відображені фонетичні, граматичні і семантичні характеристики); 2) культурологічний аспект пов'язаний із відображенням взаємозв'язку мови й культури (уможливує відображення у словникові вербалізованих концептів, які мають/не мають еквівалентів в інших мовах), а також культурно-національної ментальності); 3) лексикографічний аспект дає змогу побудувати словникову статтю за правилами лексикографії, виходячи, звичайно, від типу словника.

Пропонований «Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть» відображає і таку особливість сучасної лексикографії, як синтезувальний (за висловом Ю. Апресяна) характер не тільки щодо об'єднання теоретичних і прикладних аспектів наукових досліджень, а й щодо синтезу філології і культури в широкому розумінні цього слова. Втілена у словникові українська мова становить систематизований певним чином корпус лексичних одиниць, через які виражений навколишній світ українця XVI–XVIII ст. і його вподобання та уявлення про будь-яку сферу буття.

⁵⁴ Дидик-Меуш Г. Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть / Дидик-Меуш Г. *Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник*. Львів: Коло, 2018. С. 503–687 (А–Б).

REFERENCES

- Batiuk, L. I. (1959). *Leksyka Litopysu Samovydtisia*. In *Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy* (Vol. 1, pp. 24–36). Kyiv [in Ukrainian].
- Deivis, N. (2001). *Yevropa: istoria* (P. Tarashchuk, O. Kovalenko, Trans.; 2nd ed.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medycyna. Istoriia nazv*. Lviv [in Ukrainian].
- Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka ukrainskoi movy XVI–XVIII st.: teoria, praktyka, slovnyk*. Lviv: Kolo [in Ukrainian].
- Halas, B. (1995). *F. S. Shymkevych yak leksykohraf i ukrainske slovnykarstvo (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Hensiorskyi, A. I. (1961). *Halytsko-Volynskiy litopys (leksychni, frazeolohichni ta stylistychni osoblyvosti)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hohokhiia, N. T. (2019). Militaryzatsiia dyskursu dytyny v URSS v 1929–1939 rr. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 5 (328), 81–94 [in Ukrainian].
- Horetskyi, P. I. (1963). *Istoriia ukrainskoi leksykohrafii*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B. (1907). *Priedisloviie. Slovar ukrainskogo yazyka* (Vol. 1). Kyiv [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (2008). [Review of the book: *Slovar maloruskoi staryny, sostavliennyi v 1808 g. By V. Ya. Lpmikovskiy*]. In *Tvory u 50-ty tomakh* (Vol. 14, pp. 232–233). Lviv [in Russian].
- Hrynchyshyn, D. & Chikalo, M. (Eds.). (1994–2017). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI–pershoi polovyny XVII st.* (Vol. 1–17). Lviv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, S. (2013). *Zapozychennia yak dzhereło zbahachennia viiskovoi leksyky XVI–XVII st.* In H. Dydyk-Meush (Ed.), *Pysemni pamiatky: vid kartoteky do slovnyka* (pp. 41–89). Lviv [in Ukrainian].
- Humetska, L. L. (1967). *Istorychni slovnyk ukrainskoi movy (deiaki aspekty teorii i praktyky ukladannia slovnyka)*. *Movoznavstvo*, 1, 44–49 [in Ukrainian].
- Humetska, L. L. (Ed.). (1977–1978). *Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.* (Vol. I–II). Kyiv [in Ukrainian].
- Khalymonenko, H. I. (1993). *Tiurkska viiskova leksyka u movlenni ukrainskoho kozatstva*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kubiiovych, V. (Ed.). (1994). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (Vol. 4). Lviv [in Ukrainian].
- Lytovchenko, I. (2015). *Antonimiiia u viiskovii leksytsi ukrainskoi movy*. *Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta hramatyky*, 2, 119–125 [in Ukrainian].
- Lyzanec, P. N. (1976). *Vengerskiie zaimstvovaniia v ukrainskikh govorakh Zakarpattia. Vengersko-ukrainskiie mezhiazykovyie sviazi*. Budapest [in Russian].
- Nimchuk, V. (2008). *Naddnistrianski dialektni rysy v «Yevseviemu Yevanhelii 1283 roku»*. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu: Filolohiia (movoznavstvo)*, XIX–XX, 3–17 [in Ukrainian].
- Nimchuk, V. V. (2002). *Ye. Tymchenko – osnovopolozhnyk ukrainskoi naukovoii istorychnoi leksykohrafii*. In *Ye. Tymchenko, Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyznoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.: u 2-kh kn.* (p. 5). Kyiv; New York [in Ukrainian].

- Poulet, G. (1969). Phenomenology of Reading. *New Literary History*, 1, 53–68 [in Ukrainian].
- Pylypchuk, D. (2020). *Slovník ukraínskoi movy: 1596–2018. Bibliografichnyi pokazhchuk*. Kyiv [in Ukrainian].
- Rybalka, Ya. I. (1998). *Struktura tematychnoi hrupy «viiskova leksyka kozatstva» v ukraínskii movi XVI–XVIII st.* Dnipro [in Ukrainian].
- Rohal, M. S. (1965). Tiurkski leksychni zapozychennia v ukraínskykh litopysakh kintsia XVII – pochatku XVIII st. In *Z istorii ukraínskoi ta inshykh slovianskykh mov* (pp. 171–192). Kyiv [in Ukrainian].
- Shapran, D. P. (2016). Militarna metafora v ukraínskii marketynhovii terminolohii. *Filolohichni nauky*, 5 (32) [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M. V. (2013). *Militarna metafora yak odyń iz zasobiv verbalizatsii kontseptu Ukraina v rosiiskykh ZMI*. Retrieved from: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> [in Ukrainian].
- Skrypnyk, P. I. & Hruzyn, D. V. (2009). Lomykovskyy Vasyl Yakovykh. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. U 10-ty t. (Vol. 6). Kyiv [in Ukrainian].
- Slovník malozrozumilykh sliv. (1986). In I. P. Chepiha (Ed.), *Lokhvycka ratushna knyha druhoi polovyny XVII st.: Zbirnyk aktovykh dokumentiv* (pp. 217–219). Kyiv [in Ukrainian].
- Slovník zastarylykh sliv i yurydychnykh terminiv. (1990). In M. F. Kotliar (Ed.), *Torhivlia na Ukraini (XIV – seredyna XVII st.): Volyn i Naddnyprianshchyna* (pp. 357–368). Kyiv [in Ukrainian].
- Slovník zastarylykh sliv i yurydychnykh terminiv. (1991). In V. V. Nimchuk (Ed.), *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)* (pp. 325–331). Kyiv [in Ukrainian].
- Slovník zastarylykh sliv, znachen i yurydychnykh terminiv. (2008). In M. Krykun, O. Piddubniak (Eds.), *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva (1566–1606)* (pp. 1039–1067). Lviv [in Ukrainian].
- Slovník zastarylykh ta malovzhyvanykh sliv. (1971). In Ya. I. Dzyra (Ed.), *Litopys Samovydstsia* (pp. 182–187). Kyiv [in Ukrainian].
- Slovník zastarylykh, malovzhyvanykh ta aktovykh sliv i vyraziv. (1971). In O. Bevzo (Ed.), *Lvivskyy litopys i Ostrozkyi litopyssets. Dzhereloznavche doslidzhennia* (pp. 165–169). Kyiv [in Ukrainian].
- Slovník. (1981). In V. V. Nimchuk (Ed.), *Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st. Zbirnyk aktovykh dokumentiv* (pp. 303–309). Kyiv [in Ukrainian].
- Stock, B. (1990). *Listening for the Text: on the Uses of the Past*. Philadelphia [in English].
- Tymchenko, Ye. (Ed.). (1930–1932). *Istorychnyi slovník ukraínskoho yazyka* (Vol. 1–2). Kharkiv; Kyiv [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uivlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Yanovskyy, N. M. (1803–1806). *Novyy slovotolkovatel, raspolozhennyi po alfavitu sodержashchii raznyia v Rossiiskom yazykie vstrechiushchiiesia inostrannyia riechiennia i Tekhnicheskiiia terminy* (Ch. 1–3). Saint Petersburg [in Russian].
- Yaremko, Ya. P. (1997). *Formuvannia ukraínskoi viiskovoi terminolohii*. Drohobych [in Ukrainian].
- Yatsenko, N. O. (2009). *Formuvannia nazv viiskovoho odiahu v ukraínskii movi*. Kyiv [in Ukrainian].

Andriianova, O. Ya. (2011). *Viiskovo-morska terminolohiia ukrainskoi movy: etapy formuvannia ta semantyky*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Kravchenko, V. V. (1996). *Narysy z ukrainskoi istoriohrafii epokhy natsionalnoho vidrodzhennia (druha polovyna XVIII – seredyna XIX st.)*. Kharkiv [in Ukrainian].

Murashko, L. V. (1997). *Ukrainska viiskova leksyka v yii istorychnomu rozvytku (viiskovi zvannia ta posady)*. Kyiv [in Ukrainian].

Mykhailenko, T. D. (1996). *Intra- ta ekstralinhvistychni aspekty formuvannia i funktsionuvannia viiskovoi terminosystemy v natsionalnykh movakh (na materialy rosiiskoi, nimetskoi ta ukrainskoi mov)*. Kyiv [in Ukrainian].

Moisiienko, M. (2006). *Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st.* Zhytomyr [in Ukrainian].

Onatskyi, Ye. (1960). *Ukrainska mala entsyklopediia* (Vol. 7). Buenos Aires [in Ukrainian].

Tkach, F. Ye. (1954). *Yazyk dielovykh dokumentov kantseliarii B. Khmielnitskogo: leksika i frazieologiya*. Lviv [in Russian].

Turovska, L. V. (2005). *Viiskovi zvannia ta posady v Ukraini: Istoryko-henetychnyi aspekt vyvchennia ukrainskoi viiskovoi terminolohii*. Kyiv; Irpin [in Ukrainian].

Hanna DYDYK-MEUSH

Doctor of Sciences in Philology

Senior Researcher at the Ukrainian Language Department

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

Professor of Philology, Humanities Faculty

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>

e-mail: hanna.dydykmeush@gmail.com

ALINGUISTIC PORTRAIT OF A UKRAINIAN OF THE 16TH – 18TH CENTURIES AS THE DISPLAY OF MILITARY CULTURE. LEXICOGRAPHY

The article elucidates crucial aspects of diachronic linguistics: the importance of written texts, the characteristics of a language historian as a researcher, the specifics of compiling historical dictionaries of the Ukrainian language, and their difference from modern literary language dictionaries. Solving these issues will allow us to present as complete as possible features of the military vocabulary of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries in a historical dictionary.

Alongside, opinions on the authorship of the first historical dictionary of the Ukrainian language «O Malorossii. O drevnikh obychaiakh malorossiiskikh, o sluzhbe voinskoi i grazhdanskoi, o chinakh i dolzhnostiakh chinovnikov. Po alfavitu» (1808), which is traditionally associated with Vasyl Lomykovskiy (1777 – around 1848) as its compiler, and Oleksandr Lazarevskiy as a publisher, who published a manuscript «Slovar malorusskoi stariny» (1894), are given.

What is more, the author argued characteristics of the military vocabulary of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries from the standpoint of combinatory linguistics and the importance of word lexicographic codification by the connectivity method. Traits of the interpretation of phrases in small dictionaries (glossaries), as appendices to the texts of Ukrainian monuments, published in recent decades, are confirmed. A combinatory approach in lexicography contributes

to a more accurate reproduction of the language situation of the past in general and a language portrait of Ukrainians, native speakers in particular.

Keywords: Ukrainian written monuments, historical lexicography, language portrait, military culture, military vocabulary, combinatory linguistics, connectivity.

Олег ПАВЛИШИН

*кандидат історичних наук
доцент кафедри новітньої історії України
ім. Михайла Грушевського Львівського
національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0388-3278>
e-mail: pavlyshynoleh@yahoo.com*

ПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННЯ ТА КРИЗОВІ ЯВИЩА

Розглянуто життя сільських парафій Греко-Католицької Церкви в Галичині у роки Першої світової війни. Церква зіткнулася з кадровою проблемою: частина священників відступила перед росіянами, залишивши парафіян без духовної опіки, частина – виїхала в Росію. Російська влада у церковно-релігійній сфері проводила обережну політику й не запроваджувала православ'я тиском. Місцеві греко-католики пізнали специфіку православ'я через церковні практики окупантів. На православ'я перейшло близько 50 священників та незначна частина вірян. Унаслідок воєнних дій Церква на селі зазнала матеріальних втрат: зруйновано храми, реквізовано дзвони, знищено парафіяльні чи священницькі бібліотеки.

Досліджено літургійні нововведення воєнного часу: скорочення тривалості та регулярності богослужінь, спрощення процедури сповіді. З'ясовано, що продуктивний дефіцит спричинив економію та заміну окремих компонентів літургійного призначення.

Звернуто увагу на те, що влада для заохочення селян до праці на поміщицьких землях зверталася до духовенства, а воєнно-господарський примус загострив стосунки поміж місцевим селянством і священниками, які виступали трансляторами непопулярних розпоряджень влади.

Зазначено, що демонстрація ГКЦ лояльності до австрійської влади виявлялася у відмові від вживання під час богослужіння терміна «православний». Запровадження у Станиславівській єпархії григоріанського календаря викликало негативну реакцію з боку частини духовної та світської інтелігенції, натомість селяни сприйняли реформу досить спокійно. У роки війни здійснено українізацію церковного життя, зокрема перехід церковних часописів на фонетичну транскрипцію.

Виявлено, що війна спричинила падіння моральних стандартів серед парафіян: частішали випадки порушення прав чужої власності; невпорядковані інтимні стосунки дівчат і заміжніх жінок із солдатами призвели до народження позашлюбних дітей, збільшення венеричних захворювань у краю.

Простежено небажані явища в середовищі священників, ставлення вірян до високої плати у готівці і данини хлібом за відправлення парастасів. З'ясовано, що греко-католицькі

священники зуміли подолати напружений характер стосунків зі своїми парафіянами в роки війни й були на перших ролях під час встановлення влади ЗУНР.

Ключові слова: Галичина, Перша світова війна, Греко-католицька церква, парафіяльне духовенство, повсякдення, духовне життя.

В історичних працях, у яких йдеться про Галицьку митрополію Греко-католицької церкви (ГКЦ) в роки Першої світової війни, автори головно артикулюють репресивні заходи з боку російських окупантів: вивезення митрополита та священників углиб Росії, намагання запровадити православ'я на галицьких теренах тощо. Звужений фокус на зовнішніх впливах не дає повної картини життя Церкви у воєнне лихоліття. Специфікою цієї війни був той факт, що бойові дії зосереджувалися насамперед на сільських територіях. Саме мешканці галицьких сіл найбільше зазнали людських і матеріальних втрат та репресій від армій сторін протистояння. Порівняно невелика територія краю, мінлива динаміка наступів та позиційних боїв на обмеженому просторі тісно пов'язували фронт і запілля у воєнному та соціальному вимірах¹.

У нашому тексті звертаємо увагу на повсякдення та внутрішні негаразди в Церкві, зокрема викликані війною, кадрові проблеми, нові функції пароха, трансформації релігійних практик, кризові явища, звідси – зміни у ставленні вірян до кліру і взагалі до Церкви.

Джерела нашого дослідження: розпорядження влади² та церковної ієрархії³, які стосувалися священників і парафіян. Унікальним джерелом до історії ГКЦ є парафіяльні хроніки. Використовуємо опубліковані Фразько-Підбір'янську, Лучинецьку хроніки Рогатинського повіту⁴ та парафіяльний літопис с. Вільки Мазовецькі Рава-Руського повіту (тепер с. Волиця Жовківського району)⁵. Впроваджуємо до наукового обігу хроніку с. Спас Долинського повіту, автором якої був священник-русофіл⁶. Уперше користуємося з парафіяльних книг вхідної-вихідної кореспонденції – так званих Протоколів дій парафіяльного уряду, в яких священники фіксували всі отримані

¹ Див.: Павлишин О. Український контекст: Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни. *Україна модерна*. Львів, 2016. Ч. 23: Перша світова: українська перспектива. С. 37–41.

² Вістник законів державних для королівств і країв, заступлених в державній раді (далі – ВЗД). [Відень], 1915.

³ Вісник Перемиської єпархії (далі – ВПЕ). Перемишль, 1914–1918; Вістник Станиславської Єпархії (далі – ВСЕ). Станиславів, 1915–1918; Львівсько-Архиепархіяльні Відомости (далі – ЛАЕВ). Львів, 1914–1918.

⁴ Лучинецька хроніка. *Рогатинська земля: історія і сучасність*. Львів, 2003. Т. 3: Хроніки Рогатинської землі. С. 91–128; Фразько-Підбір'янська хроніка. *Там само*. С. 129–178.

⁵ Тустановський Л., о., Тустановський К., о., Жигало С., о. Парафіяльний літопис села Волиця. Львів, 2000. С. 11–151.

⁶ Хроніка села Спас. *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України* (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника). Фонд окремих надходжень. Спр. 3965. Арк. 28.

листи-розпорядження від світської та церковної влади та відповіді на них: с. Чернилява Яворівського повіту⁷ та с. Дмитровичі Мостиського повіту⁸.

Про парафіяльне життя Галицької митрополії у воєнну добу дізнаємося і зі спогадів сучасників, які розповідають про ситуацію в селах та в краю загалом⁹. Викремимо щоденникові записи о. Михайла Зубрицького, пароха в с. Мшанець та в с. Береги Долішні¹⁰, спомини о. Мирослава Ріпецького про с. Угринів¹¹, щоденники Марка Черемшини про життя покутських сіл¹², нотатки адвоката Єроніма Калитовського про перші дні перебування російських військ на Стрийщині¹³, фрагменти зі спогадів Данила Богачевського¹⁴ та о. Володимира Гоцького¹⁵. Зрозуміло, що окремі наративні джерела мають суб'єктивний та локальний характер, але їхня сукупність наближає нас до загальної картини.

Кадрові проблеми в ГКЦ

Ієрархи ГКЦ одразу відреагували на початок світової війни. Андрей Шептицький 29 липня 1914 р. звернувся до своїх вірян зі спеціальним пастирським листом, в якому після цитування цісарського маніфесту відзначив: «Настала хвиля, в якій жертвою майна і крові маємо доказати нашу вірність для Його освяченої особи, для династії і престолоа»¹⁶. Митрополит висловив переконання, що «наш нарід совісно і сьвято сповнить свій обовязок»¹⁷.

Заразом зверхник греко-католиків розпорядився запровадити окремі зміни в літургійних практиках, пов'язані з воєнним часом. Також зазначив, що священники

⁷ Протоколь дѣйствий уряда парохіяльного гр.-кат въ Чернилявѣ [записи 1914–1918 рр.]. *Бібліотека-архів Інституту історичних досліджень*. Депозит проф. Михайла Падури.

⁸ Протоколь дѣйствий уряда парохіяльного въ Дмитровичахъ [записи 1914–1918 рр.]. *Там само*. Депозит проф. Романа Шуста.

⁹ Багато таких спогадів опублікували в еміграції вихідці з галицьких сіл. Значна частина з них включена до регіональних збірників Українського архіву Наукового Товариства імені Шевченка.

¹⁰ Зубрицький М. Автобіографія. *Михайло Зубрицький. Зібрані твори і матеріали*: у 3-х т. Львів, 2016. Т. 2: Матеріали до біографії. С. 53–101; Зубрицький М. Словенський щоденник. *Там само*. С. 108–148; Ks. Mychajło Zubrycki (1856–1919). *Monarchia, wojna człowiek. Codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie pierwszej wojny światowej* / pod red. A. A. Zieby i A. Świątka. Kraków, 2014. S. 66–76.

¹¹ Ріпецький М. Спогади про село Угринів. Рим, 1968. 53 с.

¹² Марко Черемшина [Іван Семанюк]. Щоденник (листопад 1914 – січень 1915). *Марко Черемшина. Твори*. Львів, 1937. С. 125–142.

¹³ Щоденник доктора Калитовича Єроніма. 20 серпня 1914 – 3 жовтня 1914. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 107.

¹⁴ Богачевський Д. На возі і під возом. Спомини галицького адвоката. Торонто: Добра Книжка, 1976.

¹⁵ Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі. Рим; Львів, 2004. Т. 1.

¹⁶ Шептицький А. Ч. 34/орд. – Пастирський Лист з нагоди війни. *ЛАЕВ*. 1914. 30 липня. С. 69–73.

¹⁷ Там само.

мали повчати вірян, що в час війни потреба роботи в полі припиняє дію церковного правила, яке забороняє важкі роботи в неділю та свята. Душпастирам надав право задля потреби звільняти тих, хто зголоситься, від посту. Наприкінці пригадав духовенству обов'язок резиденції (перебування на парафії разом з вірянами)¹⁸. Станиславівська єпархія закликала парохів закопати церковні метрики в надійному місці¹⁹.

Незважаючи на заборону священникам покидати свої парафії, частина з них, піддавшись загальній паніці перед наступом росіян, евакуювалася в західному напрямку. 18 серпня 1914 р. митрополіча консисторія звернулася до всіх священників (парохів, катехитів, сотрудников та ін.), щоб ті негайно повернулися на місця служіння й були готові до «кожоді душпастирської помочи»²⁰. 24 вересня 1914 р. ординаріат був змушений вкотре закликати тих душпастирів, що виїхали, негайно повернутися на свої посади «і там після приписів свої душпастирські обов'язки як найсовітніші сповняти»²¹.

Чимало священників було серед осіб, вивезених австрійською владою до Талергофу за звинуваченням у москвофільстві. Серед інших арештували відомого народовецького діяча, священника М. Зубрицького. Але він по дорозі зумів уникнути сумнозвісного табору й дістався Словенії²². Подібно отець Гоцький зумів переправити супроводжувальні документи та виїхати до Гмінду, а пізніше до Відня²³. Натомість у священника Константина Кунінського до Талергофу вивезли дружину, а він залишився вдома з двома синами і старенькою матір'ю Лопатинською²⁴. На Лемківщині частину священників інтернували в Талергофі, інші евакуювалися перед російським наступом на захід²⁵. Біля сотні греко-католицьких священників австрійська влада мобілізувала для капеланської служби²⁶.

Російська окупаційна адміністрація з метою ослаблення церковної підтримки українського руху розпочала вивезення греко-католицького кліру. 6 вересня 1914 р. Андрея Шептицького вивезли через Київ до Курська, звідти – до монастирської тюрми в Суздалі, де його утримували до початку російської революції 1917 р.²⁷

Серед вивезених сільських священників Львівської архідієцезії були Григорій Дякон – декан в Махнівцях, Володимир Плашовецький – парох Лядзкого, Іван Бачинський – завідувач Сновича, Григорій Панчишин – парох Гологір, Олексій Любінецький – парох Новошин, Йосиф Любінецький – парох Дубовець, Василь Терек – парох Полтви, Людвіг Савицький – парох Щурович, Омелян Волинський – парох Баворова, Євген Тимкевич – завідувач Кудобинець, Василь Матвієйко – парох Кудиновець,

¹⁸ Шептицький А. Ч. 34/орд. – Пастирський Лист з нагоди війни... С. 72–73.

¹⁹ Ч. 44/орд. Додаткові заарештування на час війни. *ВСЕ*. 1914. Серпень. Ч. X. С. 112.

²⁰ Ч. 8077. Візване всіх священників до повороту з урльопів. *ЛАЕВ*. 1914. 22 серпня. С. 79.

²¹ Ч. 8340. Візване до стислого заховання обов'язку «резиденції». *ЛАЕВ*. 1914. 26 вересня. С. 93.

²² Зубрицький М. Словенський щоденник... С. 112.

²³ Гоцький В. Спогади сина... С. 16.

²⁴ Голик Р. Історія чотирьох душ: образ галицької вчительки і стереотипи гендерного дискурсу кінця XIX – I половини XX століття. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів, 2011. С. 251.

²⁵ Шпилька П., о. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році. *Лемківський Календар на 1967 рік*. Торонто; Пассейк, 1967. С. 70.

²⁶ Лебедович І., о. Полеві духовники УГА. Вінніпег, 1963. С. 17, 71, 187.

²⁷ Про вивезення митрополита див.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: документально-наукове видання: у 2-х т. Київ: Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 8.

Григорій Дяків з Жеребок Королівських, Петро Рудакевич – парох Славої, Миколай Рицар – парох Богутина²⁸.

Війна забирала й життя священників: пароха в Нагір'ях о. Набака, українського організатора містечка та околиць Куликова, угорські вояки під час відступу повісили на дзвіниці коло церкви²⁹; парох Сухова Ярославського повіту о. Орест Гнатишак загинув від розриву шрапнелі³⁰.

Унаслідок таких втрат у Галицькій митрополії ГКЦ виникли серйозні кадрові проблеми – по селах бракувало душпастирів. Зокрема у Зборівському повіті залишилося у своїх парафіях тільки чотири греко-католицькі священники³¹. На Лемківщині священник Пантелеймон Шпилька обслуговував понад 12 сіл³².

Церковна політика росіян

Російська влада, намагаючись нейтралізувати український рух на окупованих територіях Галичини, проводила в церковно-релігійній сфері досить обережну політику. В одній з інструкцій генерала Іванова окремо йшлося про ставлення до «уніатів»: мовляв, треба пам'ятати, що русини Східної Галичини є уніатами, але духом і прагненнями дуже близькі до православних. Вояків заохочували відвідувати уніатські святині і підтримувати їх. Рекомендували роздавати селянам хрестики й паперові образки з Києва та Почаєва, тому що ці святині руські галичани особливо шанували³³.

Задля поширення православ'я на завойованих Росією територіях до Галичини на початку війни разом з армією прибули владика Антоній Храповицький з Харкова та владика Євлогій – Архієпископ Холмський і Волинський, єпископ Люблінський і Сідлецький. Останній у своїх споминах пізніше відзначив: «Чому цар спинив свій вибір на мені? Це могло пояснитися тільки ось чим: галицькою справою я займався віддавна, так само, як і архієпископ Антоній, що будиши архієпископом російської Церкви, був одночасно й екзархом Вселенського Патріярха в справах Галичини. Галицьке питання я вистудіював ще за часів мого перебування в Холмщині. Ми з архієпископом Антонієм провадили невелику пропаганду... Коли я був членом Думи, в Петербурзі виникло "Російсько-Галицьке Товариство", що його очолював галичанин Вергун; там ми обмірковували питання про національне й релігійне об'єднання галичан з російським народом»³⁴.

²⁸ Дзерович Ю. Війна а наша Церков. *Нива*. Львів, 1916. 1 січня. С. 11.

²⁹ Шах С. Львів – місто моєї молодости. Часть III: Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. Мюнхен, 1956. С. 169.

³⁰ Новинки. Про Ярославщину. *Свобода*. Львів, 1915. 9 липня. С. 8.

³¹ Андрусак М. Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки. *Зборівщина. Над берегами Серету, Стриту і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник* / ред. Б. Гошовський. Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985. С. 137.

³² Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини... С. 70.

³³ Skrypek J. dr. *Українці в Австрії podczas Wielkiej wojny i geneza zamachu na Lwów*. Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1939. S. 29.

* Йдеться про Дмитра Вергуна, москвофільського діяча, співробітника часопису «Новое Время».

³⁴ Цит. за: Борщак І. Митрополит Євлогій про українські справи. *Україна*. Париж, 1949. Зб. 2. С. 90.

Євлогій домігся, щоб у греко-католицькі парафії, з яких тимчасово виїхали чи були репресовані священники, призначили православних душпастирів (усього близько двохсот)³⁵. Православний владику почав спроваджувати на ці парафії священників з Волинської єпархії, щоб заповнити 110 штатних священницьких і дяківських посад. Царський уряд за поданням обер-прокурора Синоду виділив для облаштування церковного життя в Галичині 39 400 карбованців³⁶.

Проте російська окупаційна влада не схвалювала надто енергійних дій Православної церкви в окупованій Галичині. Львівський губернатор 31 березня 1915 р. видав циркуляр. У документі йшлося про факти, коли після прохань парафіян був призначений православний священник, начальник повіту не допускав греко-католицьких парохів до виконання душпастирських обов'язків. Зокрема, о. Олександрові Гвоздецькому заборонили служити в с. Борщів Перемишлянського повіту, о. Миколаю Пясецькому – в с. Галичанів Городоцького повіту³⁷. Відтак воєнним начальникам повітів вказали, що призначення православних священників на парафію, де вже був греко-католицький священник, не заперечує права останнього здійснювати Богослужіння в парафіяльній церкві «по встановленою взаємною згодою з православним священником чергою». Уніатському священнику дозволялося користуватися для мешкання частиною парафіяльного будинку³⁸.

Начальник краю, згідно з угодою з Архієпископом Євлогієм, встановив певний порядок призначення православних священників: якщо за присутності в парафії уніатського священника парафіяни цієї парафії подавали прохання про призначення їм православного священника, то таких прохачів спрямовували «його Преосвященством» безпосередньо до начальника повіту. Останній, не чекаючи розпоряджень щодо цієї справи з боку свого начальства, мусив у семиденний термін провести балотування за порядком, передбаченим циркуляром, і про результати балотування доповісти начальству³⁹.

Але зауважимо, що православні священники йшли також разом з військом і потребували помешкання та храму для відправи літургії. Вояків на постій приймали загалом селяни, натомість у священників квартирували зазвичай вищі офіцери чи православні попи⁴⁰. Данило Богачевський згадував про те, як російські війська прийшли у його с. Петренка. Адміністратором парафії був його брат о. Константин. «Одного разу ввійшли два солдати, принесли якийсь тлумок і заявили, що займають квартиру для батюшки. Тоді брат велів принести ключі від церкви і заявив, що не впустить батюшки до церкви, хоча б його мали розстріляти. А ми знали, що це правда. Та по якомусь часі увійшов на подвір'я якийсь елегантний офіцер і представився: “поручник Свешніков” та запитався, чи міг би мати квартиру для генерала. Я відовів, що

³⁵ Дорошенко Д. Історія України... С. 8.

³⁶ Устроєніе церковнаго управленія. *Львовскій Вѣстникъ*. 1915. 5 марта. С. 2.

³⁷ До керівництва і відома. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 905. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 15.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Богачевський Д. На возі і під возом... С. 54; Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі... С. 15.

дуже радо, але якісь солдати зайняли квартиру для батюшки. Він відповів: «На чорта він вам! Таж він засмердить цілу хату. От ми викинемо його «вещі»». І так зробив. Чи одначе замешкав у нас собі не пригадую. На всякий випадок приходив до нас на гутірку. Був це високоосвічена та культурна людина, і я з великою приємністю а то й користю сидів з ним у саді та цілими годинами розмовляв»⁴¹.

В. Гоцький згадував, що російський офіцер майор Цукерман, ад'ютант генерала Львова, командувач «Дикої дивізії», який квартирував на плебанії, застерігав їх, «що козаки справді дикі і бажано їм у нічому не відмовляти, зокрема, щоб жіноцтво не показувалось на очі»⁴². Донька священника М. Данилевич-Савчак згадувала: «Пізніше був в нас штаб російський з генералом. Варив кухар, як йому не горіло, то кидав велику кохлю смальцю під кухню. Було військо заможне, все мали. Було літо і обідали старшини з генералом в саді. Якийсь молодий старшина все брав мене до обіду. Хотів мене забрати до Росії до своїх батьків»⁴³.

В офіційному звіті генерал-губернатора читаємо: «у ставленні населення до призначених православних священників не було жодних ворожих ознак, але вони не заслужили любові й поваги парафіян. Причиною тому були, з одного боку, їхні невисокі особисті якості порівняно зі священниками-уніатами, з іншого боку, матеріальні умови, в яких вони опинилися, – про це духовна влада своєчасно не попіклувалася»⁴⁴.

Росіянам найперше йшлося про лояльність з боку місцевих селян та їхнього душпастиря. Там, де не вдавалося перетягти на православ'я парафіян і поставити свого попа, місцеві чиновники наказували греко-католицьким парохам принаймні не згадувати під час Богослужіння імені австрійського монарха. Начальник Яворівського повіту князь А. Урусов у спеціальному листі до пароха с. Чернильєва написав: «Доводжу до вашого Преподобія, что упоминание имени императора Франца Йосифа I при богослужении является в данное время недопустимым. Виновные в нарушении сего распоряжения будут привлечены к законной ответственности»⁴⁵. Іван Кефор не згадує, який саме душпастир правив у Середньому, але відзначив, що селяни були незадоволені від того, що священник перестав згадувати імператора Франца-Йосифа. Натомість називав російського царя Ніколая⁴⁶.

Російська адміністрація в окупованій нею частині краю спробувала налагодити функціонування початкової освіти. У селах відкривалися православні церковно-парафіяльні школи⁴⁷. За даними Д. Дорошенка, з березня 1915 р. відкрили 33 такі школи у різних повітах. Дозвіл на вживання «малоросійського наречія» у цих школах

⁴¹ Богачевський Д. На возі і під возом... С. 54.

⁴² Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі... С. 16.

⁴³ Цит. за: Голик Р. Історії чотирьох душ... С. 252.

⁴⁴ Переклад цитати з: Дорошенко Д. Історія України... С. 8.

⁴⁵ Протоколь дѣйствии уряда парохіяльного гр.-кат въ Чернильєвѣ...

⁴⁶ Кефор І. Середне. *Підгасцька Земля. Історично-мемуарний збірник* / гол. ред. проф. Т. Гунчак. Дітройт; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Головний Комітет Підгасчан, 1980 С. 614 (= Український Архів; т. XXIV).

⁴⁷ Бурдяк В. Становище галицьких українців на початку Першої світової війни: соціологічний ракурс. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського національного віча* (м. Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). Чернівці: Рута, 2000. С. 289–290.

вважали тимчасовим явищем⁴⁸. До с. Заруддя Зборівського повіту разом з російськими військами прибув православний священник Степан Скобельський. У неділю він відправляв богослужіння, а в будні навчав у школі дітей читати, писати та співати російських пісень, хоч сам був українець за походженням⁴⁹.

Діяльність Євлогія і вивезення на Схід значної кількості галичан викликало обурення серед російської ліберальної преси, її вважали незручною і в урядових колах. Євлогій без формальної відставки повернувся до Волинської єпархії. А нове керівництво Церквою у тій частині Галичини, що лишилася під російською окупацією, організували вже без цього одіозного владики⁵⁰.

Галицькі селяни і місцеві греко-католицькі священники під час перебування російських військ пізнали специфіку православ'я через церковні практики російського війська. У парафіяльній хроніці Лучниць є такий запис: «Прегарний їх хор відспівав в церкві в піст чудово “да ісправиться молитва моя” і т. д. По двох тижнях поїхали до Галича. На Йорданські свята було на водосвяттю кількох москалів, а оден з них в часі, як священник хрест в воді зануряє, випустив з руки голубця вгору, казав, що у них такий звичай, для селян було се сенсацією»⁵¹. Там само йдеться про російських солдат, які воювали в цій місцевості: «Жовніри співають в окопах “святий Боже, святий кріпкий і т. д.”, в кешенях мають маленькі книжечки з молитвами, а між тими також заклинання від куль, ран і т. д.»⁵². Велику «богомольність» російських вояків відзначили й селяни Загір'я, спостерігаючи, як ті щовечора на «Ксьондзовій сіножаті» шикувалися для вечірньої молитви, яку голосно промовляли хором⁵³.

Місцеві селяни залучалися до православної літургії і в інший спосіб. Коли 6 травня 1915 р. біля с. Руда освячували новозбудовану капличку на військовому цвинтарі, там, окрім російських військових чинів та духовенства, зібралось біля двох тисяч околичних селян. Після освячення відбулася заупокійна літія у супроводі хору солдатів. Присутній тут російський священник відзначив згодом в газеті: «Освячення каплички – перше зерно православної церкви серед уніатів»⁵⁴.

Не розуміючи міжконфесійних канонічних відмінностей, селяни почали переходити на православ'я⁵⁵. У середовищі Церкви такі переходи пояснювали русофільською ідеологією (жодна громада з народовецькими переконаннями не прийняла православ'я). Друга причина – безхарактерність вірян, надія на різні допомоги, не-свідомість, відсутність на місцях духовенства⁵⁶.

⁴⁸ Дорошенко Д. Історія України... С. 11.

⁴⁹ Пасічник І. Заруддя. *Підгасцька Земля. Історично-мемуарний збірник* / гол. ред. проф. Т. Гунчак. Дітройт; Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Головний Комітет Підгасчан, 1980 (= Український Архів; т. XXIV). С. 419.

⁵⁰ Див.: Боршак І. Митрополит Євлогій... С. 91.

⁵¹ Лучинецька хроніка... С. 111.

⁵² Там само. С. 112.

⁵³ Воробій Л. Загір'я Княгиницьке: історико-краєзнавчі студії. Львів: Опілля, 2005. С. 304.

⁵⁴ Свящ. А. Б-ій, По Галиції. Изъ Каменско-Струмиловского уѣзда (Отъ нашего корреспондента). Свящ. А. Б-ій, По Галиції. Изъ Каменско-Струмиловского уѣзда (Отъ нашего корреспондента). *Львовській Вѣстникъ*. Львовъ, 1915. 25 мая. С. 2.

⁵⁵ -ський. Українське село часу війни. *Діло*. 1917. 19 цвітня (6 ст. ст.). С. 2.

⁵⁶ Я. Л. Після перерви. *Нива*. 1916. 1 січня. С. 2.

Анонімний дописувач «Діла» з цього приводу звернув увагу на прорахунки («недостачі») в дотеперішній діяльності Греко-католицької церкви в Галичині перед світовою війною: «Показалось, що церков наша не була як слід приготована на тяжку борбу з сильним в фізичні аргументи наїздником. Показалось, що велика любов нашого народа до церкви і віри черпала свої аргументи з традиції і поверховости. Брак було за се у многих аргументів, котрих жерелом знанс. І тому то одиниці, коли побачили, очима дяка, що російське православне не противить ся традиції і поверхности нашого обряду, коли прийшли ще аргументи фізичної натури, кидали свою церков і віру. “Знанс то сила” – і того знаня основних ріжниць між церквою нашою українською гр. кат. і церквою російською бракувало, а здасть ся і нині ще бракує у многих серед нашого народа. З браку того знаня, з браку живої віри, в добрій вірі приймали одиниці нашого селянства православного батюшку, і не припускаючи, що тим зрадили свою церков і віру»⁵⁷.

Парох с. Чернилява у звіті до Перемиської єпархії від 20 березня 1916 р. (ч. 1521) відзначив, що «ніхто з тутейших парохіян не змінив обряду; ніхто з тутейших парохіян не перейшов на віру схизматицьку»⁵⁸.

Найбільшою раною Церква вважала перехід на православ'я («апостазія») священників. Втім, гадали, що зрада 50-ти з близько трьох тисяч не є такою значущою⁵⁹. У березні 1915 р. Євлогій доповідав на церковному Синоді про приєднання до Православної церкви 58 уніатських парафій в Галичині⁶⁰. Часопис «Нива» опублікував перелік 22 греко-католицьких священників Галичини, які під російською окупацією перейшли на православ'я. Серед них: папський шамбелян Филімон Решетилевич – парох Глинян, Іван Мриглодович – парох Дитковець (помер через тиждень після зміни конфесії), Іван Сухоровський – парох Конюшкова, Михайло Власенко – парох Накваші, Йосиф Яворський – парох Кривого, Михайло Теребушка – парох Голігир-Волі, Іван Яблонський – парох Германова, Іван Васальський – парох Полюхова, Михайло Микула – парох Мишуня, Володимир Ілевич – сотрудник Тростянця, Григорій Павлюк – парох Серетця⁶¹.

Трагічна історія сталася зі священником с. Ляшки Ярославського повіту Ілією Маковеем. Він, будучи москвофілом, перейшов на православ'я, але коли дізнався, що росіяни відступили, помер від серцевого нападу зі страху перед покаранням з боку австрійської влади⁶². У с. Фрага священник-москвофіл о. Іван Мацієвич зумів уникнути арешту на початку війни. Залишившись під російською окупацією, він всіляко виявляв свою лояльність до росіян. Його наступник записав в церковній хроніці, що о. Мацієвич «Мав публічно в церкві говорити, що дрантива Австрія вже розлетілася, а навіть виразився на різдво 1915 р.: “Ви моліться за Австрію, а я молюся за руского царя. Не знаю, чия молитва буде скорше Богом вислухана”⁶³. Коли після битви під

⁵⁷ –ський. Українське село... С. 2.

⁵⁸ Протоколь дѣйствий уряда парохіяльного гр.-кат въ Чернилявѣ...

⁵⁹ Я. Л. Після перерви...

⁶⁰ Борщак І. Митрополит Євлогій про українські справи. *Україна*. Париж, 1949. Зб. 2. С. 90.

⁶¹ Дзерович Ю. Війна а наша Церков... С. 14.

⁶² Новинки. Про Ярославщину...

⁶³ Фразько-Підбір'янська хроніка... С. 160.

Горлицями австрійки почали витісняти росіян з Галичини, о. Мацієвич, розуміючи, що його покарають за антиавстрійську агітацію, рятувався втечею до Росії»⁶⁴.

Під час відступу царської армії на схід, з нею виїхали до Росії священники, які перейшли в іншу конфесію, а також частина селян. Окремі з тих, хто виїхав і змінив конфесію вже в Росії, врешті повернулися додів. Перед ГКЦ постало питання – як чинити з такими вірянами-відступниками?

19 липня 1915 р. митрополичий ординаріат надав душпастирям Львівської Архієпархії повноваження звільняти за потреби від клятви усіх, хто покався за перехід на православну віру, і прийняти їх знову до Католицької церкви і до Святих Тайн. Але якщо такі віряни про свій перехід на православ'я свого часу повідомили публічно, то про повернення в католицизм вони мали так само привселюдно оголосити в храмі: «Такі мають в церкві приклякнути, і при всіх зібраних гр. катол. вірних (єсли не більше, то хоть би при двох або трох) осьвідчити: “Я відкликаю зовсім мій перехід до відлученої восточної церкви; і прирікаю перед Г. Богом всемогучим, пребогославленною Дівою Марисю, Ангелом хоронителем моїм і всіми Святими, що витреваю в єдності сьв. католицької Церкви, котра єсть єдиною правдивою Церквою Христовою, аж до моєї смерті”»⁶⁵.

Подібно ординаріат Перемишльської єпархії вирішив, як душпастирі мали вчиняти з тими парафіянами, які приступали до сповіді перед православним священником або дозволили себе вписати як православного і відбували відповідні церковно-релігійні практики. У розпорядженні йшлося, щоб священники «душі заблудші окружили вітцівською опікою і старали ся їх привести до чим скорійшої а щирої покути і поправи задля усуненя соблазну»; ревно та розумно тлумачили парафіянам догмати католицької віри, користаючи з кожної нагоди⁶⁶. Ординаріат наділив своїх священників повноваженнями відпускати гріхи тим, хто щиро покався на святій сповіді, та призначати їм відповідну покуту. Віровідступник повинен був дати при свідках обітницю в церкві або в канцелярії парафіяльного уряду, що залишиться при католицькій вірі до смерті. Така обітниця мала бути складена «перед таїнственным розрiшенням». Відповідні надзвичайні повноваження ординаріат надав священникам на час до 6-ти місяців після закінчення війни⁶⁷.

У 1918 р. Перемишльський ординаріат опублікував загальні норми, яких священники мали дотримуватися у ставленні до вірян, що поверталися з Росії. Зокрема повідомляв: «Треба їх мати однак все в своїй особливій опіці, лагідно з ними обходитись, не випоминати їм їх проступку, а своєю ревностею і душпастирским благоразумієм позискати їх серця раз на всегда для справ св. кат. Церкви»⁶⁸.

⁶⁴ Фразько-Підбір'янська хроніка... С. 160.

⁶⁵ Ч. 652. О поновім принятю відступивших від Церкви католицької; і о найтяжшій обовязку Душпастирів докладного обучения всіх парохіян о єдиній правдивій Церкві Христовій католицькій. *ЛАНВ.* 1915. 22 липня. С. 7.

⁶⁶ Ч. 60. О відпаденю від послушаня сьвят. Престолу Римському. *ВІПЕ.* 1915. 15 червня. С. 3–4.

⁶⁷ Там само. С. 4.

⁶⁸ Ч. 4848. Загальні норми, яких ОО. душпастирі мають придержуватись в своїм поступованю з вірними, що вертають з Росії. *ВІПЕ.* 1918. 6 червця. С. 74.

Матеріальні втрати ГКЦ

За роки світової війни, згідно з підрахунками спеціальних служб Крайового уряду відбудови, у Галичині було цілковито зруйновано 182 греко-католицькі церкви та монастирі й 72 філіальні церкви та каплиці, а частково, відповідно, 469 та 174 одиниці; 58 римо-католицьких костелів та монастирів і 29 філіальних костелів та каплиць було знищено повністю, а частково, відповідно, 387 та 197 одиниць; один євангелістський храм зруйнований повністю, п'ять – частково; 10 єврейських синаног були зруйновані цілковито, 16 – частково; 17 інших культових споруд іудеїв зруйновані цілковито, 8 – частково⁶⁹.

Як не парадоксально, більшість святинь була зруйнована саме австрійським та німецьким військом. Траплялося, що австрійські чи німецькі військові підривали церкви навмисне. Здебільшого храми зазнавали руйнацій у тих місцевостях, де відбувалися інтенсивні воєнні зіткнення. Парох с. Чернилява 22 листопада 1915 р. надіслав Яворівському деканату звіт такого змісту: «Підписаний доносить, що в Черниляві не знищено ані церкви, ані каплиці богослужебної, ані не спрофановано тих же, понеже в Черниляві не було битви»⁷⁰.

Окрім храмових споруд, втрат зазнали й предмети літургійного призначення, іконостаси та образи, предмети інтер'єру. У с. Серники Долишні Рогатинського повіту в греко-католицькій церкві розквартирувалися німецькі військовики. Спалили іконостас, лавки та столи, розібрали на паливо навіть дзвіницю. Церкву у с. Вишків Долинського повіту грабували вже угорські військові. Вояки цієї ж армії 1914 р. розбили замок церкви у с. Острів Бібречького повіту, забрали всю готівку зі скарбнички, а також церковне полотно, золоті чаші і тощо. Разом з церквами зазнали руйнацій плебанії.

Масштабна ревізійна акція розпочалася 14 серпня 1916 р.⁷¹ До Росії вивезли майже всі церковні дзвони з повітів Бережани, Борщів, Броди, Бучач, Гусятин, Заліщики, Зборів, Золочів, Підгайці, Скалат, Терехівля, Тернопіль та Чортків⁷². Але імператорські чиновники зазіхнули не тільки на металомісткі дзвони. Вичерпавши всі резерви під час заготівлі кольорового металу, спеціальні служби почали збирати й дрібніші речі, зокрема церковні літургійні предмети.

У вирі воєнних подій пропало немало деканальних, парафіяльних та священницьких бібліотек. У парафії с. Смержів Радехівського повіту російські солдати розграбували архів і церковну бібліотеку, у Лучинцях Рогатинського повіту згоріла бібліотека місцевого пароха. У плебанії містечка Козова Бережанського повіту вояки розграбували всі церковні акти та багату бібліотеку. Так само пропала цінна книгозбірня в селі Липовиці Долинського повіту. На приходстві у Гребенові Сколівського

⁶⁹ Relacje nowego Prezydium krajowego urzędu odbudowy złożone Komisji Rządzącej. Zeszyt II. Zestawienie szkód wojennych w Galicyi (Drukowane jako rękopis tylko dla celów urzędowych). Lwów, 1919. S. 31.

⁷⁰ Протоколь дѣйствии уряда парохіального гр.-кат въ Чернилявѣ...

⁷¹ Лозовий Е. Реквізиція дзвонів в церквах та костьолох Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1993. Вип. 4. С. 65.

⁷² Там само. С. 74.

повіту зберігалася деканальна бібліотека (понад 500 книжок), яку заснував 1859 р. о. Михайло Фортуна. Цю збірку також знищили в час російської інвазії⁷³.

Унаслідок руйнувань перед Греко-католицькою церквою постала проблема нестачі храмів. У деяких випадках за згоди місцевих поляків використовували римокатолицькі костели. Зокрема, після знищення церкви в с. Слівниця Перемишльського повіту літургія для селян з весни 1916 р. до осені 1918 р. з дозволу князя Владислава Сапіги відбувалася в каплиці його замку в Красічині⁷⁴.

Літургійні зміни

Надзвичайна ситуація воєнного часу, в якій опинилося суспільство Європи, впливала і на літургійні нововведення. Зокрема, церковне начальство дозволило відправляти літургію для війська поза церквою⁷⁵. Свята конгрегація розширення віри рескриптом від 10 листопада 1915 р. (Ч. 36863) повідомила Перемишльський ординаріат, що Папа Венедикт XV дозволив священникам цієї єпархії на час війни «лучити мануальні Служби Божі до двох третих частей (н. пр. 30 Служб редукуєся на 20). З ласки тієї можна скористати лише при Службах Божих за воюючих на війні, отже за їх здорове, за щасливий поворот їх домів, або в разі їх смерті за упокой їх душ. Бо дуже багато неможливо всім для кожного з жертводателів»⁷⁶. Митрополита консисторія звернула увагу й на полегшення процедури сповіді⁷⁷.

В умовах війни, економічної блокади Центральних держав припинилося постачання різних продуктів, серед інших і літургійного призначення. На це відреагував Апостольський престол: Папа Римський дозволив священникам вживати минулорічне Миро⁷⁸. Через впровадження в продаж пшеничного борошна, змішаного з ячмінним та іншими сурогатами, Перемишльська єпископська консисторія застерегла священників від його купування в крамницях та вживання для виготовлення просфор, викраювання агнів і частинок до святого причастія. Натомість рекомендувала, щоб кожний священник змолов собі у найближчому млині певну кількість пшениці і саме з тої муки випікав просфори та «причасники» до Літургії. З цією метою консисторія звернулася до воєнного обороту збіжжям за дозволом для всіх священників єпархії залишити в себе більшу кількість збіжжя, ніж потрібна на засів та харчування своєї родини і слуг, з власного господарства затримати або купити певну кількість пшениці для літургійних потреб⁷⁹.

Традиційна літургія вимагала продуктів спеціального гатунку. Зокрема високоякісне пшеничне борошно, яке в селах і в мирний час вирощували небагато,

⁷³ Карпович В. Доля галицьких памяток в часі війни. *Терем. Літературний збірник*. Львів; Київ, 1919. Вип. 1. С. 178.

⁷⁴ Fenczak St. A. Śliwnica. Szkice z dziejów wsi i parafii. Krasieczyn, 2000. S. 102.

⁷⁵ Ч. 44/орд. Додаткові зарядження на час війни. *ВСЕ*. 1914. Серпень. Ч. X. С. 112.

⁷⁶ Ч. 3807. О редукованю Служб Божих. *ВПЕ*. 1915. 30 грудня. С. 63.

⁷⁷ Ч. 7909. Дуже велике улєкшенє виглядом сповіді, до позисканя відпустів приписаної. *ЛАЕВ*. 1914. 22 серпня. С. 79–80.

⁷⁸ Ч. 1897. Позволенє уживати покищо св. Мира з минувшого року. *ЛАЕВ*. 1917. 6 цвітня. С. 45.

⁷⁹ Ч. 2158. В справі уживаня чистої муки пшеничної і правдивого вина до св. Літургії. *ВПЕ*. 1915. 24 листопада. С. 30–31.

використовували для виготовлення просфор (проскурор). Галицьке намісництво спеціальним обіжником від 10 листопада 1915 р. повідомило всі староства, що католицькі парафіяльні уряди обидвох обрядів мали право (проскурки) при викупі збіжжя через Воєнне Заведення обороту збіжем залишити відповідну кількість власної пшениці для літургійних цілей з розрахунку 30 кг зерна на кожну тисячу душ в парафії в рік, або утримати дозвіл на купівлю пшеничного борошна для цієї мети в розрахунку 23 кг на кожну тисячу вірян⁸⁰.

Так само священникам доручено під їхню повну відповідальність «в совісти уживати вина літургійного тільки від фірм певних і заприсяжених а наказує ся уживати вина походячого з жерела підозрілого і непевного»⁸¹.

Австрійське Міністерство освіти і віровизнань звернулося до всіх церков держави з вимогою обмежити освітлення в церквах і ощадно використовувати всі засоби освітлення. Митрополичий ординаріат закликав використовувати тільки те освітлення під час літургії та інших священнодійств, яке вимагають канонічні постанови⁸².

Святе Зібране обрядів видало 23 лютого декрет, яким надало єпископським ординаріям право дозволу, крім надто дорогої і рідкісної оливкової олії, вживати до Лампи перед Найсвятішими Тайнами інші олії, бажано рослинні або чистий чи змішаний бджолиний віск, в крайньому разі електричне освітлення⁸³.

Демонстрація лояльності до австрійської влади

Австрійське військове командування, щоб виправдати відступ та поразки від російського війська, звинувачувало у «зраді» та москвофільстві українських селян і душпастирів. Церковне ж керівництво намагалося демонструвати лояльність до монархії Габсбургів. Це виявилось в забороні під час богослужіння вживати термін «православні». На підставі рішення конференції галицького греко-католицького єпископату, митрополичий ординаріат розпорядився, щоб кожен світський священник і чернець, відправляючи Службу Божу в межах Львівської і Галицької єпархій (території Каменецької це не стосувалося) повинен був не промовляти слів «православних християн» на великім вході в Ектенії по Євангелію, а на Утренній і Вечірній слова «православних», не замінюючи цих слів жодними іншими, також на великому вході не говорити цього перед словом «війство». Після звернення до Матері Божої і перед зверненням до св. Йосафата належало додати «візване до св. Йосифа словами: “О Св. Йосифе, Покровителю св. Католицької Церкви, моли Бога о нас грішних”»⁸⁴.

Парох с. Спас так оцінив розпорядження: «1918. Розпор[яження] трех єпископовъ щоби слово православных при Литургии опускаеть, то само колпаков неуживати при Литургии. Що до зміны словъ при Литургии єпископаты некомпетентный и непозволительно опускаети то Слово, бо Папа затвердивши Синодъ Львовск[ий]*

⁸⁰ Ч. 7147. В справі муки на просфори. *ЛАЕВ*. 1917. 10 січня. С. 5.

⁸¹ Ч. 2158. В справі уживання чистої муки пшеничної і правдивого вина до св. Літургії. *ВПЕ*. 1915. 24 листопада. С. 31.

⁸² Ч. 490. Ограничене освітлення по церквах. *ЛАЕВ*. 1917. 5 лютого. С. 20–21.

⁸³ Ч. 6181. В справі лямп перед Найсвятішими Тайнами. *ВПЕ*. 1916. 18 серпня. С. 63.

⁸⁴ Ч. 9. Орд. Рішення Конференції Галицького гр. к. Єпископату. *ЛАЕВ*. 1918. 20 марта. С. 27.

* Йдеться про рішення Синоду.

заявиль щоби ніякої перемѣны никто не робиль а всякій держался затверженого текста. – Также военная реформа!»⁸⁵.

Інший вияв лояльності до Австрії продемонстровано в Станиславівській єпархії: єпископ Григорій Хомишин, скориставшись з відсутності митрополита Шептицького, запровадив григоріанський календар⁸⁶. Нововведення викликало жваву дискусію та несприйняття серед духовної і світської інтелігенції.

Натомість селяни сприйняли реформу досить спокійно. Г. Хомишин писав, що населення прихильно поставилося до нововведень. Проте випадки опору григоріанському календарю все ж були. 24 травня 1916 р. Станиславівський ординаріат, підтвердивши, що віряни деяких парафій вимагали відправи Служби Божої на свята за старим стилем, усе ж заборонив духовенству відправляти у ці дні урочисті богослужіння. Священникам дозволялося відчитати (але не співати) св. Літургію між 6-ю та 7-ю годинами ранку, після чого церква мала бути замкнена протягом цілого дня.

І тут мав що сказати священник-русофіл с. Спас: «Так само Хомишинъ впровадиль на смехъ календаръ григоріанскій в своей єпархії, но скомпромітовался, бо не стало на его»⁸⁷.

Центральні держави в умовах воєнної блокади, економічної ізоляції та обмеженості внутрішніх людських і матеріальних ресурсів були вкрай зацікавлені в сільсько-господарській продукції. Тому продукція навіть такого відсталого в господарському плані краю, яким тоді була Галичина, мала стратегічне значення. Набуло державної ваги питання проведення сільськогосподарських робіт, зокрема на поміщицьких землях. Тому влада для заохочення селян до праці шукала підтримки в церковній ієрархії та духовенства. 29 липня 1914 р. Галицький митрополит заявив, що у воєнний час, коли солдати виконують свій обов'язок, ті, що залишилися вдома, мусять подбати про збирання врожаю та посівну⁸⁸. 10 серпня 1914 р. вийшло розпорядження міністерства рільництва Австрії про забезпечення робіт під час жнив⁸⁹. Про роботу в полі, «але де просили і де є потреба», розпорядилося в серпні 1914 р. начальство Станиславівської єпархії⁹⁰.

Митрополичий ординаріат 28 липня 1915 р. на прохання Міністерства віросповідань і просвіти (5 липня 1915 р., ч. 20523) звернувся до душпастирів, щоб ті оголосили вірянам про дозвіл у неділю та свята, «по вислуханю ранньої св. Літургії» працювати в полі⁹¹. Подібно Перемиський єпископський ординаріат оголосив, що він «уділяє загальне розршення на час сегорічних жнив, що рільники можуть в неділі і свята, по

⁸⁵ Хроніка села Спас... Арк. 28.

⁸⁶ Про обставини впровадження григоріанського календаря в Станиславівській єпархії див.: Павлишин О. З історії впровадження григоріанського календаря у церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина. *Україна модерна*. Київ; Львів, 2002. Ч. 7. С. 42–67.

⁸⁷ Хроніка села Спас... Арк. 28.

⁸⁸ Андрей, митрополит. Ч. 35/орд. В справі збираня збіжа і засівів. *ЛАЕВ*. 1914. 30 липня. С. 73–74.

⁸⁹ Протоколь дѣйствий уряда парохіяльного гр.-кат въ Чернилявѣ...

⁹⁰ Ч. 44/орд. Додаткові зарядження на час війни. *ВСЕ*. 1914. Серпень. Ч. X. С. 112.

⁹¹ Ч. 595. Диспенза на роботи пільні в неділі і свята в цілі зібраня і звезеня плодів пільних сегорічних. *ЛАЕВ*. 1915. 22 липня. С. 7.

вислуханню св. служби Божої, без гріха працювати в поли, збирати дари Божі і звозити до стодол»⁹². Такий дозвіл Перемишльський ординаріат надав мирянам і в 1916 р.⁹³

Військова влада звернулася з проханням до митрополичого ординаріату у Львові підтримати проведення господарських робіт у полі. Особливо це стосувалося повітів Бібрка, Броди, Городок, Жовква, Зборів, Золочів, Камінка, Львів, Мостиська, Перемишляни, Радехів та Яворів. Ординаріат зі свого боку просив парохів, щоб ті старалися заохотити селян до ефективної роботи в полі навіть у недільні і святкові дні після Служби Божої⁹⁴. Командування Другої армії прохало митрополичий ординаріат допомоги в проведенні господарських робіт у повітах Мостиська, Яворів, Городок, Жовква, Радехів⁹⁵. Навесні 1917 р. Міністерство віросповідань і просвіти звернулося до всіх архієпархій, а митрополичий ординаріат доручив духовенству: «щоби в своїм випробуванні патріотизмі сеї так важної для дорогої нашої вітчизни і дорогого нашого народу справи з ока не спускало і при кожній нагоді вірних до найінтензивнішої праці в тім напрямі завзивало, так щоби не лиш власні поля як найстаранніше обсіяли але також всім тим, котрі власними силами не встигли сего учинити, якнайщиріше помогли та в сей спосіб для загального добра цілої держави всіма силами причинили ся»⁹⁶.

Заведений воєнно-господарський примус (тобто обов'язковість праці), який стосувався насамперед двірських обшарів⁹⁷, ще більше загострив стосунки поміж місцевим селянством і владою та водночас з ситуативними посередниками – священниками.

Галицька митрополія вслід за цивільною владою була змушена відреагувати ще на один соціальний аспект. Поява у селян значної кількості грошей з продажу сільгосппродуктів, з різного роду відшкодувань та з причинків викликала осуд містян: «Хлоп нині спаношив ся і жиє як в раю»; «Хлоп нині пан» тощо⁹⁸. З цього приводу митрополичий ординаріат звернувся до священників: «З державних причинків на удержане та з виплат на воєнні чинитьби має тепер населене – а з окрема жінки – більшу скількість гроша. Та сумний трилітний досвід показав, що не всі розумно і ошадно орудують своїм грошем, не всі пам'ятають про свої обов'язки супроти Бога, монархії, народу і родини; многи тратять гріш на дорогі одежі, напитки, ласощі та жите понад стан, не сплячуют довгів і запавши відсоток, які по упливі мораторії спадуть на довжників важким тягарем, нічо або дуже мало заощаджують на відбудову зруйнованих господарств та на закуп живого та мертвого інвентаря»⁹⁹. Церковне начальство закликало вірян до ошадності, а парохам доручило у проповідях застерігати їх від марнотратства¹⁰⁰.

⁹² Ч. 158. Розрішене на полевій роботі в неділі і свята. *ВПЕ*. 1915. 30 липня. С. 14.

⁹³ Ч. 2656. Розрішене на пільні роботи в неділі і свята в р. 1916. *ВПЕ*. 1916. 30 цвітня. С. 22.

⁹⁴ Ч. 368. Співділане Духовенства в успішнім переведеню господарских робіт. *ЛАЕВ*. 1917. 5 лютого. С. 19–20.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Ч. 1903. Повонне візване до інтензивного переведеня весняного обсіву. *ЛАЕВ*. 1917. 6 цвітня. С. 42.

⁹⁷ Куровець І. Причини великої світової війни та її наслідки в державнім і народнім господарстві. У Львові: Накладом автора, 1917. С. 11.

⁹⁸ Наші селяни і війна. *Свобода*. 1917. 10 марта. С. 1.

⁹⁹ Ч. 4073. Зазив до ошадности, тверезости і моральности. *ЛАЕВ*. 1917. 25 липня. С. 95.

¹⁰⁰ Там само.

Перемиська консисторія звернула увагу священників на ще одну проблему, пов'язану з накопиченням селянами грошей. Селяни почали збирати й переховувати готівку, срібні й золоті монети, банкноти і навіть дрібні монети з нікелю і бронзи, що загрожувало державним фінансам: «Наш нарід переважно рільничий, прийшов з причини воєнного зареквіровання у него худоби, паши і збіжа в посідане більшої готівки і непризвичасний всюди до складання єї в щадницях, банках і товариствах кредитових, укриває то по шуфлядах, скринях і ріжних скритках а діє ся то особливо там, де мушци вступили до служби військової а їх жени, матери або сестри, полишені до веденя газдівства в своєї непорадности і з боязни о страту готівки, не знають з користією для себе і для своєї родини нею належито зарядити. Спричинений тим брак менших банкнотів і дрібної монети срібної і нікльової, може в суспільнім ладі викликати дуже сумні послідствія, если людність сельска через продаж продуктів господарских з послідних жнив прийде в посідане нової готівки і то через укриване в дому від загального обороту поновно усуне»¹⁰¹. Люди в такий спосіб позбавляли себе можливих відсотків, які б могли отримати, зберігаючи кошти в банках, чи в спеціальних щадницях. Духовенству доручалося вести активну пропаганду щодо вкладання коштів¹⁰².

Проблеми суспільної моралі в умовах війни

Воєнні події негативно вплинули на публічне та приватне життя, зокрема спричинили падіння моральних стандартів серед парафіян. Насамперед це стосувалося інтимних сосунків жінок з солдатами різних армій, що квартирували в галицьких селах. Іван Боберський у своєму щоденнику в квітні 1919 р. занотував розмову з наддніпрянцем Олександром Благодіром. Останній побував на Гуцульщині й заходив до гуцульських хат. «У одного газди запитав: “Чи то ваш син?” “Ніт, – відповідає, – то московський, то не лишень в мене, аде скрізь по хатах”»¹⁰³. Втім, не можна стверджувати, що такі випадки мали масовий і повсюдий характер. Адміністратор парафії с. Фрага о. Андрій Ішак з вересня 1915 р. по серпень 1916 р. зафіксував лише один випадок народження позашлюбної дитини («неправих уродин»), яка з'явилася на світ внаслідок перебування тут російських військ. Другий випадок у тому селі, за словами душпастира, трапився через «вплив дівочих норівів, противних волі родичів, щодо вибору жениха»¹⁰⁴.

Невпорядковані інтимні стосунки дівчат і заміжніх жінок із солдатами різних армій призвели до суттєвого збільшення венеричних захворювань у краю¹⁰⁵. За ініціативою митрополичого ординаріату були надруковані українською відозви: «Пересторога для жінок і дівчат», які підготувало «Австрійське товариство для боротьби з половими недугами». Відозву надіслали кожному священнику, щоб у недільний чи

¹⁰¹ Ч. 3322. В справі громадженя і укриваня готівки і дрібної монети. *ВІЕ*. 1915. 24 листопада. С. 32–33.

¹⁰² Там само. С. 33.

¹⁰³ Боберський І. Щоденник 1918–1919 рр. / упоряд. о. Ю. Мищик. Київ, 2003. С. 205.

¹⁰⁴ Фразько-Підбір'янська хроніка... С. 161.

¹⁰⁵ Ч. 5965. В справі пошестий полових недуг і помочи Всч. Духовенства при поборюваню і ліченю тихже. *ЛАЕВ*. 1916. 31 жовтня. С. 96.

в найближчий святковий день «вірним своєї парохії місто проповіді прочитав, після потреби пояснив і до виповнення поданих рад горячо заохотив»¹⁰⁶.

У перші дні війни церковні власті, з одного боку, відзначили взаємодопомогу людей у скрутний час, охорону свого майна і майна сусідів від знищення. З іншого боку – почастишали випадки порушення прав чужої власності¹⁰⁷. Власники маєтків та їхня адміністрація повтікали перед росіянами, нераз покинувши палаци, повні цінних речей, родинних пам'яток. У стодолах залишили расову худобу та добротні рілничі знаряддя. Російські солдати грабували майно, а решту підпалювали. Траплялося так, що кликали людей зі села й наказували розбирати решту вцілілого поміж собою: збіжжя, худобу, коней та сільськогосподарський реманент¹⁰⁸. На галицькому Поділлі передні патрулі російської армії палили фільварки, а панське добро віддавали селянам¹⁰⁹. Подібно росіяни заохочували грабувати єврейські крамниці селян Лучинців: «Много селян ходило до Рогатина, де москалі казали їм забирати річи з склепів домів»¹¹⁰. У Зарудді російські солдати у перші дні після приходу розібрали все фільваркове майно. Вони заохочували місцевих селян до грабежу, кажучи: «Беріть, то все ваше!». Але місцевий війт Данило Пателюх не допустив до грабунків, запевняючи селян, що «Австрія повернеться і всіх повісять»¹¹¹.

У покутському с. Залуче селяни брали з двірського господарства збіжжя та картоплю: «Там дідича м[оскалі] зрабували чисто»¹¹². На Рудківщині селяни користалися з того, що дідичів не було, а їх економи крали дерево в панських лісах¹¹³.

Є. Калитовський занотував факти грабіжницьких дій російських козаків в с. Угерське Стрийського повіту, до яких вони намагалися залучити й селян: «Козаки в Угерску постоем не стояли, але майже щоденно заглядали там козацкі патрулі, які допускали ся там грабежів і насильств. В дворі кн. Любомірського, вилученім з аренди куда він часом заїздить на короткий побут, знищили всю домашню обстановку, зеркала меблі і постіль, – і силували людий грабити. В гуральни набирали собі горівки, а решту казали розбрати людям, бо інакше будуть палити, люди не хотіли того тикати, але грозили їм нагайками і силували. О. Горалевич відтак на проповіді упоминав, щоби люди з заграбленого добра якби у кого найшло ся, не користали, але чи панське чи жидівське, звернули властителям, бо 7 ма заповідь Божа обов'язує і

¹⁰⁶ Ч. 5965. В справі пошестий полових недуг і помочи Всч. Духовенства... С. 97.

¹⁰⁷ Ч. 8343. О охороні чужої власности в часі війни. *ЛАЕВ*. 1914. 26 вересня. С. 93.

¹⁰⁸ Аа. З селянського житя в теперішних часах. *Господарська Часопись*. 1915. 25 серпня. С. 6.

¹⁰⁹ Сточанський І. Богатківці. *Підгаєцька Земля. Історично-мемуарний збірник* / гол. ред. проф. Т. Гунчак. Дітройт; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Головний Комітет Підгаєчан, 1980. С. 399. (= Український Архів; т. XXIV).

¹¹⁰ Лучинецька хроніка... С. 110.

¹¹¹ Пасічник І. Заруддя. *Підгаєцька Земля. Історично-мемуарний збірник* / гол. ред. проф. Т. Гунчак. Дітройт; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Головний Комітет Підгаєчан, 1980. С. 420–421. (= Український Архів; т. XXIV).

¹¹² Марко Черемшина. Щоденник (Листопад 1914 – січень 1915). *Черемшина М. Твори* / за ред. Є. Ю. Пеленського. Львів: Измарагд, 1937. С. 142.

¹¹³ Петро Голинський, Рудки. *Комарно-Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріялів* / гол. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. С. 108. (= Український архів; т. 43).

під час війни. Люди толкували ся, що они грабити не хотіли, але їх силувано»¹¹⁴. Це стосувалося поміщицьких мастків, коли звинувачували селян у грабунках, деколи безпідставно. Бувало, що селяни тимчасово переховували майно, а пізніше віддавали законним власникам¹¹⁵.

Заразом почастишати крадіжки іншого приватного добра селянської власності, підкопи під шпихліри та комори¹¹⁶. Володимир Гоцький у спогадах про воєнну добу описав злочинські випадки в с. Передільниця¹¹⁷. Натомість І. Калитовський занотував інше: «О. Остап Нижанковский з Завадова як по 2 днях вернув до дому, застав плєбанію обрабовану – але мабуть через власних парохіян, бо з кухні забрано було усе начине, – навіть горнята»¹¹⁸.

Серйозною проблемою на селі виявилось погіршення поведінки молоді. Василь Крохмалюк зазначив, що за час світової війни виросло покоління «без батьків, без школи і без церкви». У його с. Кабарівка хлопці збиралися в неділі і свята в гурти і наслідували фронтову війну: наступали на молодь сусіднього села і взаємно обкидалися камінням. Такі бої велися з ненавистю і завзятістю до супротивника, немов би це воювали між собою якісь дикі племена. Траплялися при тому побиті кийками та з пораненими головами¹¹⁹. У с. Угринів, за словами М. Ріпецького, «Хлопці так роззухвалилися, що ввечері дівчата не могли спокійно пройти селом. О. Кашубинський нераз з проповідальниці картав цих хуліганів»¹²⁰.

Галицька Краєва шкільна рада у Бялї у зверненні до митрополичої консисторії висловила занепокоєння з приводу негативних впливів на шкільну молодь. Влада вважала, що священники, які є одночасно вчителями, мають добру нагоду впливати на свідомість та моральність молодих людей¹²¹.

Митрополичий ординаріат 1 січня 1917 р. закликав отців-катехитів «з горячим візванєм взяти в охорону шкільну молодіж перед небезпекою морального зіпсуття, яке спричинює жорстка війна. Моральний упадок молодіжи буде на довгі літа упадком народу. Єсть проте святим обовязком духовних єго провідників за опікувати ся по батьківски найбільшим скарбом, молодіжею»¹²².

¹¹⁴ Щоденник доктора Калитовича Єроніма. 20 серпня 1914 – 3 жовтня 1914. ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп.1. Спр. 1399. Арк. 111–112.

¹¹⁵ Аа. З селянського житя... С. 6.

¹¹⁶ Ріпецький М. Спогади про село Угринів... С. 31.

¹¹⁷ Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі... Т. 1.

¹¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 115.

¹¹⁹ Крохмалюк В. З мого дитинства й молодих літ у Зборівщині (Фрагменти спогадів). *Збірвщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи*. Історично-мемуарний і літературний збірник. Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985. С. 696.

¹²⁰ Ріпецький М. Спогади про село Угринів... С. 32.

¹²¹ Ч. 7127. В справі охорони молодіжи шкільної перед небезпекою морального зіпсуття. *ЛАНВ*. 1917. 10 січня. С. 1–2.

¹²² Там само. С. 2.

Кризові явища в Церкві

Катастрофічні умови війни негативно вплинули не тільки на поведінку парафіян, але спричинилися до небажаних явищ у середовищі священників. Їхня поведінка в умовах війни була під пильною увагою місцевих вірян і сприймалася загострено. Так само критично розглядали окремі церковні практики, які в мирний час вважали традиційними.

Галицьке намісництво у листі від 21 березня 1916 р. до ієрархії ГКЦ звернуло увагу, що деякі парафіяльні уряди за відправлення парастасів беруть, окрім данини в готівці, також три буханки хліба для пароха і одну для дяка. Внаслідок такого звичаю деякі парафії, передусім у гірських околицях, нагромадили у такий спосіб значну кількість хліба, переховуючи його по шпихлірах та коморах. Цей засохлий хліб вже не надавався для їжі, тож парохі згодовували його худобі та свиням. Тому Намісництво просило митрополиту консисторію, щоб та доручила парохам відмовитись від цього звичаю під час війни. Тим більше, що він не корелює з законами, які регулюють вживання збіжжя та продукції млинарства у воєнний час¹²³. Перемиська консисторія доручила духовенству виконати це розпорядження¹²⁴. Церковні владики вважали, що війна й соціальні незгоди, пов'язані з нею, не могли понижувати християнські етичні стандарти навіть у господарстві. Єпископ Г. Хомишин своїм розпорядженням заборонив священникам випасати свою і чужу худобу на цвинтарі й церковній площі, вважаючи такі практики за зневагу релігійних почувань¹²⁵.

Священники, як зазвичай і перед війною, не цуралися винагороди: «Задля благословення цвинтару по о декана завчасно прислати фіру 30 травня 1918 р. і заплатити гонораріум – 20–30 корон»¹²⁶.

Священник Андрій Іщак у церковній хроніці парафії Фрага оминув воєнні та політичні події, а 1914–1916 рр., натомість, записи цілковито присвятив своєму конфліктові з місцевим дяком Кругляком¹²⁷.

Митрополичий ординаріат 13 березня 1918 р. суворо заборонив священникам азартні ігри в карти, рулетку і т. п. Одночасно накладаючи на тих, хто, забувши про священницьку честь і канонічний послух, усе-таки допустилися такого вчинку, відсторонення («суспензу») від священнодійства на 3 місяці «ipso facto incurrenda»¹²⁸. У щоденнику М. Черемшини є епізод з розповіддю про те, як російські офіцери відбули Різдво на плебанії місцевого пароха: «Піп сказав, що на святий вечір у нього були старші м[оскалі]ї, які вертали з полювання з джурівського ліса, і люди знають, що бавилися у нього аж до рана. Піп оправдувався: що я мав їх вигнати? Деда каже:

¹²³ Ч. 3148. В справі понеханя на час війни звичаю виносів хліба на парастас. *ВПЕ*. 1916. 30 цвітня. С. 26.

¹²⁴ Протоколь дѣйствий уряда парохіяльного гр.-кат въ Чернилявѣ...

¹²⁵ Ч. 33/орд. О забороні пашеня худоби на цминтарях і на площах коло церкви. *ВСЕ*. 1915. Липень і серпень. Ч. I і II. С. 14.

¹²⁶ Протоколь дѣйствий уряда парохіяльного гр.-кат въ Чернилявѣ...

¹²⁷ Фразько-Підбір'янська хроніка... С. 160–163.

¹²⁸ Ч. Орд. 1. 8. В справі газардової гри в карти, рулетку і т. д. *ЛАЕВ*. 1918. 20 марта. С. 28–29.

тяжко тепер людям давати офіривщину. Піп: або то ніби для мене? То для своїх небіщиків. Дея: та вертати не вертаєси людям»¹²⁹.

Захитався авторитет і сільських священників, які в межах своєї парафії виступали трансляторами непопулярних розпоряджень влади. На негативне ставлення до Церкви вплинули й революційні настрої, які прийшли зі Сходу. Під час заворушень у селі Вільки Мазовецькі селяни заявили, що вони не вірять у Греко-католицьку церкву¹³⁰.

З атеїстичними заявами виступив дяк церкви с. Фрага: «Перед учителем п. Лазаром Петром хвалився Кругляк, що читав дуже много книжок, де пишешся, «що Бога нема, що попи видумали релігію, аби хлопа тримати в карбах і т. д.»¹³¹. За спогадами єпископа Г. Хомишина, селяни подекуди виганяли священників з парафій, а як не виганяли, то переймали правління у церкві, чи диктували священникам свої «права». «Одна делегація селян, – стверджував єпископ, – домагалася від мене, щоб забрати священника з села, бо не ручить за його життя, значить, парохіяни готові були його убити»¹³².

Парох Вільок Мазовецьких зазначав, що на релігійну свідомість його парафіян і мешканців навколишніх сіл негативно вплинуло перебування в російському полоні 1914–1918 рр., «де мали можливість стрічатися з тамтейшими штундистами і перейматися їх блудами»¹³³.

Послаблення авторитету священників серед селян не означало зниження їхніх релігійних почувань. Війна, що тривала чотири роки, виснажила людей фізично та морально. Їм бракувало позитивних відчуттів, тож з'являлася віра у спасіння з боку божественних сил, зокрема в чудесні об'явлення. Показовою в цьому плані була історія, яка сталася у с. Струпків біля Отинії. На початку червня 1918 р. місцева дівчина Олена розповіла односельчанам, що, коли вона пасла худобу в полі, перед нею з'явилася Матір Божа і в розмові з дівчиною сказала: війна закінчиться ще цього року, опісля два роки буде голод, опісля «помір».

Звістка про чудесне з'явлення миттю рознеслася по довколишніх селах й по сусідніх повітах. Незабаром тисячі вірян, переважно жінки, рушили в Струпків побачити «щасливу дівчину». Велика кількість прочан, оглядаючи місце чуда, потовкла навколишні поля зі збіжжям. Сама Олена вдягнула весільне вбрання, постійно молилася і перестала їсти й пити¹³⁴.

¹²⁹ Марко Черемшина. Щоденник... С. 138.

¹³⁰ Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917–1939) / А. Копруковняк, М. Максимович, В. Скшидло, П. Шелак та ін. Львів: Вища школа, 1979. С. 55. Детальніше про конфлікт між селянами та священником у с. Вільки Мазовецькі див.: Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. Львів, 2016. Ч. 23: Перша світова: українська перспектива. С. 152–170.

¹³¹ Фразько-Підбір'янська хроніка... С. 163.

¹³² Хомишин Г. З останніх літ. Мої спомини і рефлексії. *Нова Зоря*. Львів, 1938. 3 листопада. С. 1–2.

¹³³ Літопись парафіяльна села Вільки Мазовецькі... С. 51.

¹³⁴ Вінтоняк О. М. Від Струпкова до Мюнхену. *АСЗ*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. С. 931–932.

Владика Григорій Хомишин у своєму пастирському листі не визнав цього об'явлення і від імені Церкви категорично відмежувався від його вшанування¹³⁵. Як відзначив тоді часопис «Свобода»: «Єпископ і духовенство не вірять у се нове чудо і не дозволяють відправляти на місци “чуда” Служби Божі»¹³⁶.

Втім, люди й надалі приходили до вбогої хатини Олени, щоб почути він неї пророчі слова. Дівчина зі своїми побожними подругами все частіше перебувала вдома, постила й молилася і не кожного разу показувалася прочанам. Люди, хоч і не бачили Олени, та не чули від неї «пророчих» слів, складали грошові пожертви й тішилися тим, що бували в місцях, де ходила босою «свята». З цього користалися жebraки, які збирали в прочан гроші, хрестилися й запевняли, що свята Олена своїми молитвами допоможе їм.

Розвиток подій зі «святою» Оленою тривав до свята Успення Пресвятої Богородиці. Нібито в цей день Матір Божа мала знову з'явитися і розмовляти з нею. До цього Олена та її 12 прибічниць з навколишніх сіл старанно готувалися: молилися, постили (їли лише раз на день), співали релігійні пісні. Олена наказала викопати широкий рів у тому місці, де їй з'явилася Богородиця – на полі свого батька Ілька, на відстані коло 500 м від хати. Ширина рову дозволила лягти 12 дівчатам – по шестеро з обидвох боків. Місце посередині було призначене для самої Олени. На березі рову вкопали три високі дерев'яні хрести та звели каплицю з дерева. Дно рову вистелили веретами із домотканого лляного полотна. «Свята» Олена та її 12 дівчат-покутниць три доби, вдень і вночі лежали в рові, вдивляючись у небо. Вони постили та молилися й покірно чекали нового з'явлення Матері Божої. Але ні Олена, ні подруги так і не змогли побачити Богородиці чи почути її голосу. Після Успення Олена з дівичами пролежали в рові ще кілька днів, але безуспішно. Відтоді дівчата-покутниці та прочани почали сумніватися в «святості» Олени. Дівичі розійшлися по домівках, щоб допомагати батькам в господарстві, а прочани перестали відвідувати Олену. Лише час від часу старенькі бабусі приходили на місце «чуда», молилися в каплиці та набирали воду з рову, в якому колись лежала «св.» Олена з покутницями. Вони вірили, що ця вода оздоровить їх. Сама Олена щодня приходила на місце «появи» й годинами молилася там¹³⁷.

Українізація Церкви й кристалізація національної ідентичності селян

У роки війни було здійснено українізацію в різних ділянках церковного життя Галицької митрополії. Першим таким сигналом була зміна титулу часопису «Львівсько-Архиєпархіяльні Відомости» на фонетичну транскрипцію¹³⁸. Важливе нововведення українізаційного змісту стосувалося й прийому абітурієнтів до Греко-католицької духовної семінарії у Львові восени 1915 р. Уперше вимагалось, щоб у вступних заявах («прошеннях») було вказано національність («приналежність до народности») – «б о лише кандидати Українці можуть числити на прийняте»¹³⁹.

¹³⁵ Pająk J. Z. Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918. Kielce, 2012. S. 237.

¹³⁶ А. Б. Нове чудо. *Свобода*. 1918. 22 червня. С. 7.

¹³⁷ Вінтоняк О. М. Від Струпкова до Мюнхену... С. 931–932.

¹³⁸ *ЛАЕВ*. 1914. 22 серпня. С. 79.

¹³⁹ Ч. 1563/915. До відома кандидатам стану духовного. *АЕВ*. 1915. 1 жовтня. С. 23.

24 вересня 1915 р. митрополичий ординаріат доручив усьому духовенству вживати у внутрішньому та зовнішньому урядовому діловодстві «народної мови і шкільної правописи»¹⁴⁰. 2 квітня 1917 р. ординаріат звернув увагу священників, що печатки парафіяльних урядів «не сміють мати інших написий а лишень: гр. к. уряд парохіяльний в Н. (місцевість уряду парохіяльного) з образом патрона церкви»¹⁴¹.

Навесні 1918 р. митрополичий ординаріат на запити священників заявив, що в перший день Христового Воскресіння під час Служби Божої можна читати Євангеліє не лише мовою літургії, але й народною мовою. Зокрема, після прочитання фрагменту Євангелія церковнослов'янською мовою можна повторити цей текст українською. Апробований текст перекладу Євангелія українською священники могли придбати в книгарні Ставропігійського Інституту¹⁴².

Душпастир-москвофіл у с. Спас, принаймні у писанні парафіяльного літопису, цих вимог не дотримувався. А на українізацію Церкви прореагував так: «Нечистий реформи ієрархії. Появилось розпор[яжение] митр[ополита] щоби новий печатки фонет[ични] завести фонте[ични] и лишь фонет[икою] писати в дух[овни] власти. Реформи подобньи переводять ієрархи лише во время войны, когда ротъ у всех заниеблований, иначе Нochoerträfer*»¹⁴³. Ще більш вороже священник-москвофіл с. Спас поставився до таких розпоряджень: «1918. Славное пастырское послание 3 епископовъ, щоби всякій свщкъ** чулся лиш украинцемъ! Такое насиліе можливе лишь во время войны. Противно всякій свщкъ долженъ чувствоватъся лиш Галицьким Русиномъ, бо сие для него. Народъ не зная Украины ни его языка, лиш есть руским народомъ и говорить по руски а епископаты повиненъ бити руским не украинскимъ. Народ рускій в Галичине то якъ стадо барановоъ, що дає собѣ колки на голове тесати их черезь политикующихь Украину за прусскій гроши сотворену»¹⁴⁴.

Проте у тих селах, де російські війська залишили по собі недобру пам'ять, москвофільська орієнтація зазнала краху. Про такі світоглядні зміни селян в окремих селах галицького Поділля писав Іван Романюк: «Московській солдатні треба одне задячити. Воно переконало наших москвофілів, що вони не “руські”, а хахли. Зникло тоді москвофільство з найбільше москвофільських сіл, як Щупарка, Волківці над Дністром, Худиківці та Панівці. Парох Щупарки о. Величковський, один з найзапеклійших москвофілів у Борщівщині, вирікся раз назавжди москвофільства»¹⁴⁵. Деякі москвофіли, що перейшли на православ'я, під впливом розгортання національного

¹⁴⁰ Ч. 1572/Орд. В справі уживання в діловодстві парохіяльним шкільної правописи. *ЛАЕВ*. 1915. 1 жовтня. С. 23.

¹⁴¹ Ч. 1875. В справі урядових печаток гр. кат. Урядів парохіяльних. *ЛАЕВ*. 1917. 6 цвітня. С. 55.

¹⁴² В справі воскресних євангелій. *Народна Часопись*. 1918. 17 цвітня. С. 3.

* Hochverräter (*нім.*) – зрадник найгіршого гатунку.

¹⁴³ Хроніка села Спас... Арк. 28.

** Священник.

¹⁴⁴ Хроніка села Спас... Арк. 28.

¹⁴⁵ Романюк І. Спогади про Мельниччину та Борщівщину. *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борців, Заліщики*. Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974. С. 519. (= Український Архів; т. XXVI).

життя у краю повернулися в греко-католицьку конфесію, про що просили повідомити Шептицького¹⁴⁶.

Греко-католицькі священники зуміли подолати напружений характер стосунків зі своїми парафіянами й відновити авторитет активною участю у встановленні влади ЗУНР та патріотичною діяльністю під час українсько-польської війни за Східну Галичину 1918–1919 рр.¹⁴⁷

Ці події зафіксувала хроніка с. Вільки Мазовецькі: «З листопада в неділю по Службі Божій народ зібрався на подвір'ю парохіальним. Ту о. парох проголосив народови кінець війни, розпад Австрії та повстане нової держави – Української Західної Республіки. Опісля скинено стару раду громадску та наборзі вибрано нову. Війтом обрано Теодора Збитковського, а заступником-комісарем Нестора Майбука та рішено вступати в ряди війська українського для оборони Львова і західних границь»¹⁴⁸. У парафіяльній хроніці с. Лучинці встановлення української влади висвітлили так: «В селі утворено новий уряд громадський під проводом Дмитра Татиги (+1919), впрочім в селі нічо не змінилося»¹⁴⁹.

Державотворення ЗУНР та українсько-польська війна у Східній Галичині 1918–1920 рр. по-своєму вплинули на повсякдення життя ГКЦ. Але це вже інша історія...

***

У підсумку зазначимо, що події Першої світової війни стали серйозним випробуванням для Галицької митрополії ГКЦ на парафіяльному рівні. Кадрові втрати; вплив російського православ'я; вимушені зміни літургійних практик, що мали ситуативний характер; падіння моральних стандартів серед парафіян; зниження авторитету священників, які виступали транслятором непопулярних розпоряджень цивільних адміністрацій. Ці трансформаційні явища поряд з революційними впливами у свій спосіб вплинули на ставлення вірян до Церкви та релігії, стали одним із чинників процесів секуляризації в міжвоєнний період.

¹⁴⁶ Вплив пробудження України на галицьких москвофілів. *Діло*. 1917. 5 серпня. (ст. ст. 21 липня). С. 4.

¹⁴⁷ Див.: Лебедович І., о. Українське Католицьке Духовенство у Відбудові Держави і його участь у Листопадовому Зриві 1918 р. *Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участі у Визвольних Змаганнях (Матеріали до історії)*. Вінніпег, 1963. С. 31–67; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2–3: За 1997–1998 рр. С. 132–193; Pawłyszyn O. Wiek ukraińska Galicji Wschodniej w latach I wojny światowej: strategie przetrwania, modernizacja społeczna i tożsamość narodowa. *Metamorfozy społeczne*. Warszawa, 2018. N 12: Studia nad historią społeczną ziem polskich 1914–1918 / red. nauk. W. Mędrzecki. S. 117–160.

¹⁴⁸ Літопись парафіяльна села Вільки Мазовецькі... С. 46.

¹⁴⁹ Лучинецька хроніка. С. 116.

REFERENCES

- A. B. (1918, Cherven 22). Nove chudo. *Svoboda*, 7 [in Ukrainian].
- Aa. (1915, Serpen 25). Z selianskoho zhytia v teperishnykh chasakh. *Hospodarska Chasopys*, 1, 6 [in Ukrainian].
- Andrei, mytropolyt. (1914, Lypen 30). V spravi zbyrania zbizha i zasiviv. *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 35, 73–74 [in Ukrainian].
- Andrusiak, M. (1985). Zborivshchyna v chasi Pershoi svitovoi viiny ta Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. In B. Hoshovskyi (Ed.), *Zborivshchyna. Nad berehamy Seretu, Strypy i Zolotoi Lypy* (p. 137). Toronto; New York; Paris; Sydney [in Ukrainian].
- Bohachevskyi, D. (1976). *Na vozi i pid vozom. Spomyny halytskoho advokata*. Toronto: Dobra Knyzhka [in Ukrainian].
- Borshchak, I. (1949). Mytropolyt Yevlohii pro ukrainski spravy. *Ukraina*, 2, 90 [in Ukrainian].
- Burdiak, V. (2000). Stanovyshche halytskykh ukraintsiv na pochatku Pershoi svitovoi viiny: sotsiolohichni rakurs. Proceedings of the International Scientific Conference to the 80th anniversary of the Bukovynian People's Viche: *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy* (pp. 289–290), Chernivtsi, 22–24 veresnia 1998. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Cheremshyna, M. [Ivan Semaniuk] (1937). Shchodennyk (Lystopad 1914 – sichen 1915). In Yu. Pelenskyi (Ed.), *Cheremshyna M. Tvory* (pp. 125–142). Lviv [in Ukrainian].
- Do vidoma kandydatam stanu dukhovnoho. (1915, Zhovten 1). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 1563/915, 23 [in Ukrainian].
- Dodatkovy zariadzhennia na chas viiny. (1914, Serpen). *Vidomosty Stanislavivskoi Yeparkhii*, 44, X, 112 [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.: dokumentalno-naukove vydannia* (Vol. 1). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Duzhe velyke ulekshenie vyhliadom spovidy, do pozyskannia vidpustiv prypysanoi. (1914, Serpen 22). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 7909, 79–80 [in Ukrainian].
- Dyspenza na roboty pilni v nedili i sviata v tsily zibrannia i zvezenia plodiv pilntkh sehorichnykh. (1915, Lypen 22). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 595, 7 [in Ukrainian].
- Dzerovych, Yu. (1916, Sichen 1). Viina a nasha Tserkov. *Nyva*, 11 [in Ukrainian].
- Fenczak, St. A. (2000). *Śliwnica. Szkice z dziejów wsi i parafii*. Krasiczyn [in Polish].
- Frazko-Pidbirianska khronika. (2003). In *Rohatynska zemlia: istoria i suchasnist* (Vol. 3, pp. 129–178). Lviv [in Ukrainian].
- Gotskyi, V. (2004). *Spohady syna Peremyskshskoi zemli* (Vol. 1). Rome; Lviv [in Ukrainian].
- Holyk, R. (2011). Istorii chotyriokh dush: obraz halytskoi vchytelky i stereotypy hendernoho dyskursu kintsia XIX – I polovyny XX stolittia. In Ya. Isaievych, M. Mozer, N. Khobzei (Eds.), *Ukrainska mova v Halychyni: istorychnyi vymir* (p. 251). Lviv [in Ukrainian].
- Holynskiy, P. (1987). Rudky. In V. Lev (Ed.), *Komarno-Rudky ta okolytsia. Zbirnyk istorychno-memuarnykh, heohrafichnykh i pobutovykh materialiv* (Vol. 43, p. 108). New York; Paris; Sydney; Toronto: Ukrainskyi arkhiv [in Ukrainian].
- Karpovych, V. (1919). Dolia halytskykh pamiatok v chasi viiny. *Terem. Literaturnyi zbirnykh*, 1, 178 [in Ukrainian].

Kefor, I. (1980). Serednie. In T. Hunchak (Ed.), *Pidhaietska Zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk*. (Vol. XXIV, p. 614). Detroit; New York; Paris; Sydney; Toronto: Holovnyi Komitet Pidhaiechan, Ukrainyskyi Arkhiv [in Ukrainian].

Khomyshyn, H. (1938, Lystopad 3). Z ostannikh lit. Moi spomyny i refleksii. *Nova Zoria*, 1–2 [in Ukrainian].

Koprakovniak, A., Maksymovych, M., Skshydlo, V. & Shelak, P. (1979). *Yednist trudiashchykh Zakhidnoi Ukrainy i Polshchi u revolutsiinii borotbi (1917–1939)*. Lviv [in Ukrainian].

Krokhmaliuk, V. (1985). Z moho dytynstva i molodykh lit u Zborivshchyni (Frahmenty spohadiv). In B. Hoshovskyi (Ed.), *Zborivshchyna. Nad berehamy Seretu, Strypy i Zolotoi Lypy* (p. 696). Toronto; New York; Paris; Sydney [in Ukrainian].

Ks. Mychajło Zubrycki (1856–1919). (2014). In A. Zieby, A. Świątka (Eds.), *Monarchia, wojna człowiek. Codzienne i niecodzienne życie mieszkańców Galicji w czasie pierwszej wojny światowej* (pp. 66–76). Kraków [in Polish].

Kurovets, I. (1917). *Prychyny velykoi svitovoi viiny ta ii naslidky v derzhavnim i narodnim gospodarstvi*. Lviv [in Ukrainian].

Lebedovych, I. (1963). *Polevi dukhovnyky UHA*. Winnipeg [in Ukrainian].

Lozovyi, E. (1993). Rekvizyciia dzvoniv v tserkvakh ta kostiolakh Skhidnoi Halychyny v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukraina v mynulomu*, 4 [in Ukrainian].

Luchynetska khronika. (2003). In *Rohatynska zemlia: istoria i suchasnist* (Vol. 3, pp. 91–128). Lviv. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Comp.). (2003). *Boberskyi I. Shchodennyk 1918–1919 rr.* Kyiv [in Ukrainian].

Nashi seliany i viina. (1917, Berezen 10). *Svoboda*, 1 [in Ukrainian].

Novynky. Pro Yiaroslavshchynu. (1915, Lypen 9). *Svoboda*, 8 [in Ukrainian].

O ponovnim pryniatii vidstupyvshykh vid Tserkvy katolytskoi; i o naitiazhshim oboviazku Dushpastyriv dokladnoho obuchenia vsikh parokhiian o yedynii pravdyvii Tserkvi Khrystovii katolytskii. (1915, Lypen 22). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 652, 7 [in Ukrainian].

O redukovaniu Sluzhb Bozhykh. (1915, Hruden 30). *Vidomosti Peremysl'skoi Yeparkhii*, 3807, 63 [in Ukrainian].

O vidpadenii vid poslushania sviat. Prestolu Rymskomu. (1915, Cherven 15). *Vidomosti Peremysl'skoi Yeparkhii*, 60, 3–4 [in Ukrainian].

O zaboroni pashenia khudoby na tsmyntariakh i na ploshchakh kolo tserkvy. (1915, Lypen–Serpen). *Vidomosti Stanislavivskoi Yeparkhii*, I–II, 33, 14 [in Ukrainian].

O okhoroni chuzhoi vlasnosti v chasi viiny. (1914, Veresen 26). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 8343, XIII, 93 [in Ukrainian].

Ohranychenie osvitenia po tserkvakh. (1917, Liutyi 5). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 490, II, 20–21 [in Ukrainian].

Pająk, J. Z. (2012). *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*. Kielce [in Polish].

Pasichnyk, I. (1980). Zaruddia. In T. Hunchak (Ed.), *Pidhaietska Zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk*. (Vol. XXIV, p. 419). Detroit; New York; Paris; Sydney; Toronto: Holovnyi Komitet Pidhaiechan, Ukrainyskyi Arkhiv [in Ukrainian].

Pavlyshyn, O. (1999). Orhanizatsiia tsyvilnoi vldy ZUNR v povitakh Halychyny (lystopad–hruden 1918 roku). *Ukraina moderna*, 2–3, 132–193 [in Ukrainian].

Pavlyshyn, O. (2002). Z istorii vprovadzhennia hryhorianskoho kalendara u tserkovne zhyttia ukraintsv: kalendara reforma yepyskopa Hryhoriia Khomyshyna. *Ukraina Moderna*, 7, 42–67 [in Ukrainian].

Pavlyshyn, O. (2016). Ukrainyskiy kontekst. Pro ukrainsku perspektyvu v yevropeiskii istorii Pershoi svitovoi viiny. *Ukraina moderna*, 23, 37–41 [in Ukrainian].

Pavlyshyn, O. (2016). Emansypatsiia zhinky-selianky v roky Pershoi svitovoi viiny. «Babska revoliutsiia» 1918 r. u Ckhidnii Halyczyni. *Ukraina moderna*, 23, 152–170 [in Ukrainian].

Pavlyshyn, O. (2018). Wieś ukraińska Galicji Wschodniej w latach I wojny światowej: strategie przetrwania, modernizacja społeczna i tożsamość narodowa. *Metamorfozy społeczne*, 12, 117–160 [in Polish].

Ponovne vizvanie do intenzyvnoho perevedenia vesnianoho obsivu. (1917, Kviten 6). *Lvivsko-Arkhieparkhialni Vidomosti*, 1903, 42 [in Ukrainian].

Pozvolenie uzhyvaty pokyshcho sv. Myra z mynuloho roku. (1917, Kviten 6). *Lvivsko-Arkhieparkhialni Vidomosti*, 1897, 45 [in Ukrainian].

Relacye nowego Prezydyum krajowego urzędu odbudowy złożone Komisji Rządzącej. Zeszyt II. Zestawienie szkód wojennych w Galicyi (Drukowane jako rękopis tylko dla celów urzędowych). (1919). Lviv [in Polish].

Ripecky, M. (1968). *Spohady pro selo Uhryniv*. Rome [in Ukrainian].

Rishenia Konferentsii Halytskoho hr. k. Yepyskopatu. (1918, Mart 20). *Lvivsko-Arkhieparkhialni Vidomosti*, 9, 27 [in Ukrainian].

Romaniuk, I. (1974). Spohady pro Melnychchynu ta Borshchivshchynu. In *Istorychno-memuarnyi zbirnyk Chortkivskoi okruhy. Povity: Chortkiv, Kopychyntsi, Borshchiv, Zalishchyky* (p. 519). New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].

Rozrishenie na polevi roboty v nedili i sviata. (1915, Lypen 30). *Vidomosti Pere-myshl'skoi Yeparkhii*, 158, 144 [in Ukrainian].

Rozrishenie na pilni roboty v nedili i sviata v r. 1916. (1916, Kviten 30). *Vidomosti Peremyshl'skoi Yeparkhii*, 2656, 22 [in Ukrainian].

Shakh, S. (1956). Lviv – misto moiei molodosty (Vol. 3). Munich [in Ukrainian].

Sheptytskyi, A. (1914, Lypen 30). Pastyrskyi lyst z nahody viiny. *Lvivsko-Arkhieparkhialni Vidomosti*, 34, 69–73 [in Ukrainian].

Shpylka, P., o. (1967). Vyzvolni zmahannia Skhidnoi Lemkivshchyny v 1918 rotsi. *Lemkivskyi Kalendar na 1967 rik*, 70 [in Ukrainian].

Skrypek, J. (1939). *Ukraińcy w Awstirii podczas Wielkiej wojny i geneza zamachu na Lwów*. Warsaw: Instytut Józefa Piłsudskiego [in Polish].

–skyi. (1917, Kviten 19). Ukrainske selo chasu viiny. *Dilo*, 2 [in Ukrainian].

Spivdilanie Dukhovenstva v uspishnim perevedenii hospodarskykh robit. (1917, Liutyi 5). *Lvivsko-Arkhieparkhialni Vidomosti*, 368, 19–20 [in Ukrainian].

Stochanskyi, I. (1980). Bohatkiivtsi. In T. Hunchak (Ed.), *Pidhaietska Zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk. Ukrainyskyi Arkhiv*. (Vol. XXIV. p. 399). New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].

Sviashch. A. B–ii. (1915, Mai 25). Po Galitsyi. Iz Kamensko-Strumyl'ovskoho uiezda (Ot nasheho korespondenta). *L'vovskii Viestnik*, 2 [in Ukrainian].

Tustanovskyi, L., Tustanovskyi, K. & Zhyhalo, S. (2000). *Parafialnyi litopys sela Volytsia*. Lviv [in Ukrainian].

Ustroieniie tserkovnoho upravleniia. (1915, Berezen 5). *Lvovskii Viestnik*, 2 [in Russian].

V spavi okhorony molodizhy shkilnoi pered nebezpekoiu moralnoho zipsutia. (1917, Sichen 10). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 7127, 1–2 [in Ukrainian].

V spavi hazardovoi hry v karty, ruletku i t. d. (1918, Mart 20). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, II, 28–29 [in Ukrainian].

V spavi hromadzhennia i ukryvania hotivky i dribnoi monety. (1915, Lystopad 24). *Vidomosty Peremyshl'skoi Yeparkhii*, 3322, 32–33 [in Ukrainian].

V spavi liampy pered Naisviatishymy Tainamy. (1916, Serpen 18). *Vidomosty Peremyshl'skoi Yeparkhii*, 6181, 63 [in Ukrainian].

V spavi muky na prosfory. (1917, Sichen 10). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 7147, 5 [in Ukrainian].

V spavi ponekhania na chas viiny zvychaiu vynosiv khliba na parastas. (1916, Kviten 30). *Vidomosty Peremyshl'skoi Yeparkhii*, 3148, 26 [in Ukrainian].

V spavi poshestyi polovokh neduh i pomochy Vsch. Duchovenstva pry poboriuvaniu i licheniu tychzhe. (1916, Zhovten 31). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 5965, IX, 96 [in Ukrainian].

V spavi uriadovykh pechatok hr.kat. Uriadiv parokhiialnykh. (1917, Kviten 6). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 1875, 55 [in Ukrainian].

V spavi uzhyvania chystoi muky pshenychnoi i pravdyvoho vyna do sv. Liturhii. (1915, Lystopad 24). *Vidomosty Peremyshl'skoi Yeparkhii*, 2158, 30–31 [in Ukrainian].

V spavi uzhyvania v dilovodstvi parokhiialnim shkilnoi pravopysy. (1915, Zhovten 1). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 1572, 23 [in Ukrainian].

V spavi voskresnykh yevanhelii. (1918, Kviten 17). *Narodna Chasopys*, 3 [in Ukrainian].

Vintoniak, O. M. (1975). *Vid Strupkova do Miunkhenu. ASZ*. New York; Toronto; Munich [in Ukrainian].

Vistnyk zakoniv derzhavnykh dlia korolivstv i kraiv, zastuplenykh v derzhavnii radi. (1915). Vienna [in Ukrainian].

Vizvanie do stysloho zakhovania oboviazku «rezydentsyi». (1914, Veresen 26). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 8340, 93 [in Ukrainian].

Vizvanie vsikh sviashchennykiv do povorotu z urliopiv. (1914, Serpen 22). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 8077, 79 [in Ukrainian].

Vorobii, L. (2005). *Zahiria Kniahynyske: istoryko-kraieznavchi studii*. Lviv: Opillia [in Ukrainian].

Vplyv probudzhennia Ukrainy na halytskykh moskvofiliv. (1917, Lypen 21 (Serpen 5)). *Dilo*, 4 [in Ukrainian].

Ya. L. (1916, Sichen 1). Pislia perervy. *Nyva*, 2 [in Ukrainian].

Zahalni normy, yakykh OO. dushpastyri maiut pryderzhuvatys v svoim postupovanii z virnymi, shcho vertaiut z Rosii. (1918, Cherven 6). *Vidomosty Peremyshl'skoi Yeparkhii*, 4848, 74 [in Ukrainian].

Zazyv do oshchadnosti, tverezosti i moralnosti. (1917, Lypen 25). *Lvivsko-Arkhiieparkhialni Vidomosti*, 4073, 95 [in Ukrainian].

Zubrytskyi, M. (2016). Slovenskyi shchodennyk. In M. Zubrytskyi, *Zibrani tvory i materialy*. (Vol. 2, pp. 108–148). Lviv [in Ukrainian].

Zubrytskyi, M. (2016). Avtobiohrafia. In M. Zubrytskyi, *Zibrani tvory i materialy* (Vol. 2, pp. 53–101). Lviv [in Ukrainian].

Oleh PAVLYSHYN

PhD

Associate Professor at the Mykhailo Hrushevsky

Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0388-3278>

e-mail: pavlyshynoleh@yahoo.com

PARISH LIFE OF THE HALYCHYNA METROPOLITANATE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH DURING THE FIRST WORLD WAR: EVERYDAY LIFE AND CRISIS PHENOMENA

The life of rural parishes of the Greek Catholic Church in Halychyna during the First World War is considered. The church faced a staffing problem: some priests retreated before the Russians, leaving the parishioners without spiritual care, some – went to Russia. Russian authorities in the church-religious sphere pursued a cautious policy and did not introduce Orthodoxy under pressure. Local Greek Catholics learned about the specifics of Orthodoxy through the church practices of the occupiers. About 50 priests and a small number of believers converted to Orthodoxy. As a result of hostilities, the church in the village suffered material losses: churches were wrecked, bells were confiscated, parish or priestly libraries were destroyed.

The situation of wartime caused liturgical innovations: reduction of duration and regularity of services, simplification of the procedure of confession. The food shortage led to savings and the replacement of certain components of the liturgical purpose.

Authorities, to encourage peasants to work on landed estates, appealed to the clergy. Military and economic coercion exacerbated relations between the local peasantry and priests, who acted as translators of unpopular government orders.

The GCC's demonstration of loyalty to the Austrian authorities was manifested in the refusal to use the term «Orthodox» during worship. The introduction of the Gregorian calendar in the Stanislaviv eparchy provoked a negative reaction from the part of the spiritual and secular intellectuals, while the peasants took the reform quite calmly. During the war, the Ukrainianization of church life was carried out, in particular, the transition of church magazines to phonetic transcription.

The war caused a decline in moral standards among parishioners: violations of other people's property rights became more frequent; disorderly intimate relations of girls and married women with soldiers led to the birth of illegitimate children, an increase in sexually transmitted diseases in the region. Adverse events also occurred among priests. Believers critically evaluate the high fee in cash and tribute to bread for sending parastases. The authority of the priests also faltered. Greek Catholic priests managed to overcome the tense nature of relations with their parishioners, which developed during the war and were at the forefront during the establishment of power in Western Ukraine.

Keywords: Halychyna, First World War, Greek-Catholic Church, parish clergy, everyday life, spiritual life.

УДК [262.145УГКЦ:355.34 (100)]"1914/1918"
<https://doi.org/10.33402/zuz-2020-158-184>

Nataliia KOLB

*PhD, Senior Researcher
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
Senior Researcher
Institute of Religious Studies
branch of the Lviv Museum of the History of Religion
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4449-1991>
e-mail: nata_kolb@ukr.net*

Iryna ORLEVYCH

*PhD, Head of the Department of Modern History of Ukraine
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
Senior Researcher
Institute of Religious Studies
branch of the Lviv Museum of the History of Religion
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7530-9833>
e-mail: i.orlevych@gmail.com*

A PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHAPLAINS DURING THE FIRST WORLD WAR

The history of the formation and functioning of the institute of chaplaincy in the Greek Catholic Church (GCC) during the entry of Galicia into the Austro-Hungarian Empire has been outlined. In particular, the system of subordination of chaplains, their number, responsibilities, position in the hierarchical structure of the GCC have been indicated. The tasks and realities of the ministry of military clergymen with the outbreak of the First World War have been shown as well. It has been emphasized that the duties of chaplains included: conducting services in places of permanent and temporary deployment of units, confession of soldiers before battles, cultural and educational work with them, care for the sick and wounded in front infirmaries and hospitals, organization of burials and funeral services, keeping records in metric books and registration of military burials. Particular examples testify to the courage and sacrifice of Ukrainian chaplains. We have highlighted the importance of their service to support the morale, combat, national and patriotic spirit of soldiers, to meet the urgent need of soldiers for prayer and consolation, to establish communication with the command in the circumstances of being in a

foreign language environment. Some chaplains, while being prisoners in war camps, performed pastoral services for their compatriots.

More than half of the chaplains of the First World War supported the national liberation struggle of Ukrainians, survived to the Soviet period, thus being under the rule of three foreign states: Austria-Hungary, the Republic of Poland and the Soviet Union. In all these periods, fidelity to their Church and people remained a characteristic feature of most of them.

The article is supplemented with appendices that contain the texts of sermons of chaplains, excerpts from reports, information from clerical press of that time.

Keywords: Galicia, Greek Catholic Church, First World War, Ukrainian chaplains, pastoral ministry, cultural and educational activities, prosopographic portrait.

The history of the Greek Catholic clergy throughout the XIX century was closely connected with the social and political life of Galician Ukrainians. Almost until the middle of the XIX century it was practically the only representative and defender of the interests of its own people, taking over the functions of the political and intellectual elite. Gradually, in the process of forming an increasing number of Ukrainian secular intelligentsia, these responsibilities passed to secular circles. However, the Greek Catholic Church continued to be an active participant in the socio-political life of the region¹. The clergy used a wide range of means – from spiritual and religious to socio-political – to establish communication with the parishioners, cultivate religious and civic consciousness; demonstrated an active social position, the ability to mobilize and self-organize to defend the needs, rights and dignity of the Church and its people².

With the outbreak of World War I, Galicia as part of the Austro-Hungarian Empire almost immediately found itself at the forefront of hostilities. The Austrian authorities began the forced mobilization of the male population. Along with numerous Ukrainian servicemen, Greek Catholic chaplains were called up for service³.

In this study, we aim to analyze the state of the institute of chaplaincy in the Greek Catholic Church (the GCC) in Galicia in the second half of XIX – early XX century; to cover the main activities of Ukrainian Greek Catholic clergy during the First World War; to compile a prosopographic portrait of the pastors who formed this category of clergy.

A valuable source for covering of this topic is the collection «Military Clergymen of the Ukrainian Galician Army», compiled and published by the former chaplain priest Ivan Lebedovych⁴. And although the main attention in it is focused on the events of the

¹ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква, 2015. С. 137–141.

² Колб Н. «...Вітцєві нічого не є чуже, що синів, дітей его обходить»: внесок греко-католицького духовенства у формування засад громадянського суспільства в Галичині (кінець XIX століття). *Взаємодія інституцій держави і громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.)*. Львів, 2017. С. 493–512; Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ. Львів, 2018. 184 с.

³ Забанджала М. Лицарі духа. Військове капеланство УГКЦ XIX–XX століть у біографіях. Львів, 2018. С. 42.

⁴ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участі у визвольних змаганнях. (Матеріяли до історії). Вінніпег, 1963.

Ukrainian liberation struggle of 1918–1921, the work also contains a lot of information about the ministry of the clergy of the GCC during World War I. Religious practices in the ranks of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen (Ukrainski Sichovi Striltsi – USS) and its pastors are mentioned in the book «For the Freedom of Ukraine. USS Historical Collection»⁵ and in the memoirs of the rifleman Mykhailo Ostroverkha⁶. The list of actual and reserve Greek Catholic chaplains (their surnames and names, place of priestly ministry, year of birth, ordination, marital status) is given in the schematisms of the Lviv Archdiocese for 1914 and 1918. We also used publications of church periodicals «Nyva» and «Bulletin of the Diocese of Przemyśl» in our work, materials of the manuscript fund of the Lviv National Scientific Library named after V. Stefanyk, as well as historiographical works on this topic by other modern researchers – R. Velykyi⁷, M. Zabandzhala⁸, D. Zabzalyuk⁹, A. Lozynskiy¹⁰, S. Predka¹¹.

The study of historical experience of the Ukrainian chaplaincy, the restoration of its best traditions and taking into account mistakes to avoid similar ones has become especially important in the realities of the hybrid war, which in 2014 was launched against Ukraine by the Russian Federation. This prompted the Ukrainian authorities to revive the institution of national chaplaincy¹². In the modern war, military clergymen along with the soldiers defend

⁵ За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. Нью-Йорк, 1967.

⁶ Островерха М. Грозна калини в Українських Січових Стрільцях. Нью-Йорк, 1962.

⁷ Великий Р. Благодійна та духовна опіка військовослужбовців в роки Першої світової війни. *Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво*: матеріали ІХ Міжнародної конференції (м. Львів, 24 листопада 2016 р.). Львів, 2016.

⁸ Забанджала М. Лицарі духа...

⁹ Забзалюк Д. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. Львів, 2012. 188 с.

¹⁰ Лозинський А. Військове духовенство в роки Першої світової війни. *Українознавство*. 2017. № 1–2 (62–63).

¹¹ Предка С. Капелани українських збройних формувань в Галичині 1914–1919 рр. (за матеріалами спогадів польових духівників). *Історія релігій в Україні*: наук. щорічник. Львів: Логос, 2016. Ч. 1. С. 472–482.

¹² According to the Regulation «On the Service of the Military Clergy (Chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine» (Order of the Ministry of Defense of January 27, 2015), the main function of a military priest (chaplain) is the religious guardianship of the Armed Forces of Ukraine and their families. in order to encourage, deepen religious life, promote the strengthening of positive character traits and moral values. The main tasks of such priest include: «organizing and conducting prayers, services, blessings, solemn and memorial events and other religious rites and cults related to meeting the religious needs of servicemen, as well as significant state and religious dates; acquaintance of servicemen with the basic notions of religion; education of high patriotic feeling and fighting spirit in servicemen on the basis of moral and spiritual potential of religious and cultural heritage of the Ukrainian people; upbringing tolerant attitude to people with different worldviews and religious beliefs; acquaintance of the personnel with the history of national, cultural and religious formation of the Ukrainian statehood; assistance to servicemen in the development of their personal and collective moral qualities: brotherhood, courage, bravery, responsibility, moderation, sacrifice, discipline, prudence, etc.; establishing partnerships with representatives of religious organizations of various denominations operating in the locations of military units; providing servicemen with religious paraphernalia, clerical literature and other

the independence of their homeland, serve as moral support for them, cultivate patriotic feelings in servicemen based on the religious and cultural heritage of the Ukrainian people.

In the vortex of the Great War. The beginning of the First World War arose the need to take care of the establishment of pastoral ministry of the Greek Catholic Church in new circumstances¹³. Among other things, the duty of the Church was the organization of spiritual services for Ukrainians, who en masse joined the ranks of numerous formations of the Austro-Hungarian army.

At that time, the Ukrainian chaplaincy already had a certain historical tradition. When, in the days of the Springtime of Nations (1848), with the permission of Emperor Ferdinand, Ukrainian political leaders began to form units of the National Guard, military clergy were appointed to provide spiritual care for them¹⁴. The next stage in the development of the institution of Greek Catholic chaplaincy in the region was the introduction of compulsory military service in Austria-Hungary in 1868. Therefore, the union hierarchy took appropriate measures to ensure that the pastoral activity of priests among the Ukrainian military took place on the official basis. Thus, the Galician metropolitan succeeded to gain from the authorities 17 full-time positions of Greek Catholic military clergy in the army: chaplains (feldcurates) – in regiments, deans (feldsuperiors) – in divisions¹⁵. The former were equated in rights and status to captains, and the latter to majors. Such priests wore military uniforms with a cross on their chests without the rank of officer. In the army, they were subordinate to the Roman Catholic military bishop of the Austrian army, and in ceremonial matters remained under the jurisdiction of their Greek Catholic bishops¹⁶.

---

things necessary to meet their religious needs; participation in the rehabilitation of servicemen who need psychological assistance; pastoral care for family members of servicemen; providing all possible pastoral care to all servicemen and members of their families; formation of fraternal relations among servicemen on the basis of the principles of solidarity, humanity and a sense of the sacredness of military service, etc.». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z016115https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15#Text>

¹³ On the ministry of the Greek Catholic parish clergy during the First World War, see, in particular: Kolb N. The Great War in the Light of Documents and Correspondence of the Galician Greek Catholic Parish Priest Isydor Hlynskyi. *Intellectuals and the First World War*. Kraków, 2018. P. 185–200.

¹⁴ Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 33.

¹⁵ Там само. С. 36.

¹⁶ Там само. С. 36–37; Шах С. Вступне слово. *Полеві духовники Української Галицької Армії...* С. 16.

In 1914 there were nine active Greek Catholic military chaplains: Kasiyan Kunitskyi¹⁷, Yosyf Kyshakevych¹⁸ (who were in Lviv), Anthonyi Kalyata¹⁹, Dr. Mykola Nahoryanskyi²⁰ (in Vienna), Anthonyi Lomnytskyi²¹ (in Yaroslav), Volodymyr Sadovskyy²² (in Przemyśl), Feliks Shchurko²³ (in Stanisław), Ivan Ozimkevych²⁴ (in Tuzla, designated for spiritual care in Bosnia and Herzegovina) and Oleksandr Kowalskyi²⁵ (in Innsbruck, designated for

¹⁷ Kasiyan Kunitskyi (1848–1918). He studied at the University of Vienna (1873–1979), was a co-founder of the Ternopil secret society of student youth «Community». Celibate. During the First World War he was chaplain of the 45th Infantry Division in Przemyśl (Забанджала М. Лицарі духа... С. 76).

¹⁸ Yosyf Kyshakevych (1872–1953). Until 1901 he was a priest in Przemyśl, and from 1902 to 1914 he was a military chaplain. One of the founders of the Boyan Choral Society. Author of about 200 works of sacred music (including «Soar among us, Christ, soar», 1908) and more than 100 works of secular one. He was buried in Lychakiv Cemetery in Lviv (Забанджала М. Лицарі духа... С. 69–71).

¹⁹ Anthonyi Kalyata (1882–?). Ordained in 1907. Celibate. Adviser to the Episcopal Consistory in Lviv. Military priest of II class, stationed in Vienna. The first clergyman at the Initial Command of the Ukrainian Galician Army in Khodoriv. Chaplain of the battle group «Lyutvyska» (Забанджала М. Лицарі духа... С. 67).

²⁰ Mykola Nahoryanskyi (1879–1943). He studied in Innsbruck and Vienna. He got his doctorate degree in theology in 1908. Celibate. From 1910 he was a military chaplain in Lviv, later in Stanisław (1911–1912) and Vienna (1913–1914). Adviser to the Metropolitan Consistory with Kryloshan honours (1928–1938). Procurator at the Apostolic Nunciature (1927–1943) (Забанджала М. Лицарі духа... С. 79–80).

²¹ Anthonyi Lomnytskyi (1862–1933). Married (since 1891 – a widower). A teacher and prefect of the Przemyśl Theological Seminary (1894–1897), chaplain of the Austrian army in the 24th Infantry Division, he was taken prisoner by the Russians.

²² Volodymyr Sadovskyy (1869–1940). During 1894–1901 he was an employee and then administrator of the Ukrainian parish in Vienna. From 1901 he was a military chaplain in Przemyśl. In 1915, as a military priest of the 13th Zolochiv Regiment and the cavalry division of the Austrian army, he remained in Przemyśl, surrounded by the Russians, and was captured and taken to Siberia. He returned to Lviv in 1921. He served as the pastor of the Transfiguration Church. He donated his own library of 1,400 books, 12 manuscripts and about a hundred works of art to the National Museum in Lviv (Забанджала М. Лицарі духа... С. 91–92).

²³ Feliks Shchurko (1884–1914). Celibate. From 1910 – priest in the parish of Prnjavor (Bosnia and Herzegovina), where he founded a branch of the Ukrainian society «Prosvita». Stationed in Bosnia as a chaplain in the 8th Cavalry Division, died of cholera in Nagy Migali (Hungary) (Забанджала М. Лицарі духа... С. 109).

²⁴ Ivan Ozimkevych – a presbyter of Eparchy in Stanisław, an honorary adviser to the episcopal consistory with Kryloshan honours and the right to wear a red belt and cap. Celibate. (Шематизмъ всего клира греко-католицкои Митрополичои Архиепархиі Львѣвскои на рѣкъ 1914. Львѣвъ, 1913. С. 416).

²⁵ Oleksandr Kowalskyi (1885 – after 1945). During 1910–1918 he was a military chaplain in Lviv (1910–1912), Innsbruck (1912–1914) and in Transcarpathia. Then in the 8th Cavalry Division (1914–1917), Kovel (1918) and again Lviv (1918–1924). Chaplain for political prisoners arrested by Poles and as well in Lviv hospitals for wounded UGA soldiers. Cathedral Kryloshan member of the Metropolitan Chapter (1922), Chancellor of the Chapter (1938–1945). In 1924 he was a pastor at the Psychiatric Institute in Lviv. In 1945 he was arrested by the Soviet authorities

Tyrol). These positions were usually held by celibates, less often by widowers. These were mostly experienced and honored priests. It is no coincidence that most of the mentioned priests (five of them) had Kryloshan honours, and priest K. Kunitnyi, in addition to being an actual adviser to the Lviv metropolitan and episcopal consistories, also had the title of chamberlain of Pope Pius X and was awarded the Golden Cross of Merit with a crown²⁶. Many priests traditionally applied for the position of chaplain of the Austrian army in peacetime, and those who received it were considered lucky. After all, this position implied rather light duties: to hold services on Sundays, holidays, as well as on the occasion of dynastic anniversaries, to take an oath from recruits, and to confess soldiers on Easter days. A significant advantage was a fairly high salary²⁷.

In addition to the already mentioned current chaplains, 140 Greek Catholic priests joined the reserve of the GCC military clergy²⁸. About half of them were enrolled to the army at the beginning of the First World War. According to the analysis of eparchial schematisms, this category was formed mostly by priests from among the lower parish clergy, sometimes by catechists of primary and secondary schools. Being part of the infantry and cavalry divisions of the Austro-Hungarian army, Ukrainian military priests served on the Russian, Italian, Serbian, and Albanian fronts²⁹. The chaplains were also appointed to the Ukrainian Volunteer Legion of the USS³⁰, specially created within the Austro-Hungarian army, and its reserve unit, the USS Company³¹.

Military clergymen conducted services in places of permanent and temporary deployment of units, conducted cultural and educational work (including in front reading rooms), confessed soldiers before battles, cared for the sick and wounded in front infirmaries and hospitals, organized burials and conducted memorial services³². They also corresponded

---

and sentenced to 5 years in a camp in the Tomsk region (Russia). He probably died in Siberia (Забанджала М. Лицарі духа... С. 70).

²⁶ Шематизмъ всего клира греко-католицкои Митрополичои Архіепархіи Львѣвскои на рѣкѣ 1914. Львѣвъ, 1913. С. 416–417.

²⁷ Лаба В., о., др. Українські полеві духовники наших пам'ятних днів. *Полеві духовники Української Галицької Армії...* С. 71.

²⁸ Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 36–37; Шах С. Вступне слово... С. 16.

²⁹ For more information, see: Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 36–37.

³⁰ During 1914–1918, the military clergy in the ranks of the Ukrainian Sich Riflemen were priests Andriy Pshepyurskyi, Mykola Yizhak, Anatol Bazylevych and Yulian Fatsievych (Список українських католицьких капелянів в австрійській армії в Першій світовій війні. *Полеві духовники Української Галицької Армії...* С. 302).

³¹ Духовники УГА. *Полеві духовники Української Галицької Армії...* С. 193. The Ukrainian Volunteer Legion was a Ukrainian national military formation within the Austro-Hungarian Army, organized from volunteers on August 6, 1914. The Kish of the Ukrainian Sich Riflemen was a Ukrainian reserve unit created in early 1915 to replenish the Legion. The Kish was primarily tasked with recruiting volunteers and caring for wounded, sick, and injured riflemen and officers (See: Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль, 2016).

³² Духовники УГА. *Полеві духовники Української Галицької Армії...* С. 161. See also: Великий Р. Благодійна та духовна опіка військовослужбовців в роки Першої світової війни. С. 69–72; Лозинський А. Військове духовенство в роки Першої світової війни. С. 89–97.

with the families of the dead, passed on to the relatives things of the deceased, kept the relevant metric books and registered military burials. Often as the oldest in rank, status, educational level in a certain structural unit of the Austrian army, a representative of Ukrainian nationality, the curate acted as a mediator between the Ukrainian soldiers and the command, conveying to the officer their requests (e.g. asking for a leave, etc.)³³.

An important area of activity of military clergy, especially during the stay of military formations in the second echelon of defense, was cultural and educational work. There is evidence that a lot of effort in this area was made by the chaplain of the military units of the USS priest Mykola Yizhak³⁴. The pastor joined the ideological, educational and cultural-educational work among the riflemen, deepened their national consciousness, consecrated the graves and monuments of riflemen³⁵, and promoted the Galician USS as an influential factor in the liberation struggle of the Ukrainian people³⁶.

One of the sources that gives us an idea of the ministry of Ukrainian Galician chaplains is the memories of the participants of those events. Naturally, the soldiers remembered the details of the great church holidays, which were accompanied by emphasized solemnity, were filled with the spirit of unique exaltation and joy, and at the same time – with regret that those holidays were not spent with the family. In particular, the rifleman M. Ostroverkha described the celebration of Christmas³⁷ and Epiphany by soldiers with great warmth. «And Epiphany [...] was celebrated in traditional Ukrainian manner, – he recalled. – In the morning, as the sun was shining and to the sounds of our orchestra, in the presence of both units, our curate, at that time priest A. Pshepyurskyi, consecrated the water on Tudyinka, near the village of Khatok. There was a monumental cross made of ice decorated with artificial flowers. This was the first, big, group holiday since the beginning of the war»³⁸. And during the Holy Week the chaplain organized for the riflemen the opportunity of Easter confession

³³ Лаба В., о., др. Українські полеві духовники... С. 72.

³⁴ Mykola Yizhak (1886–1919). In 1911 he was ordained by the Metropolitan of GCC Andrei Sheptytskyi in Lviv. From May 1916 he was chaplain of the Ukrainian Sich Riflemen Legion, worked in the Ternopil region (the village of Sosniv, now Terebovlya district, etc.). In 1919, by order of the Minister of War of the Western Ukrainian People's Republic, Colonel D. Vitovskyi, he became the Reverend of the State Secretariat for Military Affairs. During the UGA's retreat beyond Zbruch, he moved with it to Eastern Ukraine, where he died of typhus in December 1919.

³⁵ After the First World War, the Day of the Holy Trinity became occasion to remember the fallen for Galician Ukrainians. Processions to the cemetery took place in the cities. Cathedral akathists were conducted in the villages. However, the priests emphasized: that was not enough, as there was a noticeable tendency among people for gradual forgetting of their heroes. That is why there were calls of higher clerical ranks to the parish clergy to erect monuments in honour of those who died for the freedom of Ukraine, which will have educational and demonstrative significance. It was emphasized that the installation of such monument in the form of a cross (oak or stone) near the church should be the responsibility of every pastor, and in the church itself on the wall it was recommended to place a memorial plaque with the names of the fallen (Маріян Р. Цурковський, о. Духовенство і культ наших поляглих борців. *Нива*. 1928. С. 242–246).

³⁶ Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 43.

³⁷ Про відзначення Різдва у сотнях УСС див. також: За волю України. С. 134–135.

³⁸ Островерха М. Гроза калини... С. 70.

and communion, and on the very feast of Resurrection he held a solemn Liturgy for the regiment lined up on the square³⁹.

Undoubtedly, spiritual sermons, which were supposed to support the moral and fighting spirit of the soldiers, also acquired exceptional significance in the circumstances of war. For example, addressing the soldiers who went to the Italian front, Chaplain Dr. Andriy Ishchak⁴⁰ stressed that their weapon in the fight against the enemy should be unshakable faith in God, love for their motherland and hope for a quick victory. «Neither for whim, nor for the desire to dominate and oppress other peoples, we are waging this difficult war, but ultimately for our own defense» –, said the priest⁴¹. «Go in the conviction that God's help is on your side, – he urged, – for you risk your lives for the right cause, for the happiness and peace that has been ripped from us and our families, in defense of the just rights that belong to us, our region and state»⁴². At the same time, the chaplains emphasized that Ukrainian soldiers were fighting for the historical right of Ukrainians to revive their statehood and were approaching this expected for centuries time. «As the disciples believed in the immortality of Christ, believe in the immortality of Ukraine, in its Resurrection!», – priest Mykola Yizhak addressed Sich Riflemen in 1916⁴³.

However, in the circumstances of constant trials and tribulations, illness, injury and death, often even the most inspired words, the greatest arguments became ineffective and powerless. Strengthening the fighting spirit of the army priest Dr. V. Laba called «the painful duty of a military chaplain». «The duty became especially painful at the end of the war, – said the priest, – then the military resources were exhausted and the military chaplain had to tell the fatigued soldiers about loyalty, courage and endurance until victory. The military chaplain's voice was trembling in this kind of speech to the soldiers»⁴⁴.

During their stay at the front, the chaplains visited the soldiers on the battlefield, organizing services at the front line on a military altar prepared by the soldiers. Here is what the lieutenant of the USS regiment Roman Kupchynskyi told about the military chaplain of the Legion priest Yulian Fatsievych: «In March 1917 I went with our unit to the front near Berezhany. We were sent to the trenches near Kuropatnyky. We stood on the edge of the forest and there the priest often visited us. Sometimes he walked through the trenches, talked to the boys, and on Sunday in the woods he conducted the Divine Liturgy and

³⁹ Островерха М. Грозна калини... С. 80–81.

⁴⁰ Andriy Ishchak (1887–1941). He studied theology at the universities of Lviv and Innsbruck, where in 1914 he got his doctorate degree. Celibate. He was a chaplain during the First World War. In 1918 he was a prefect of the Lviv Theological Seminary. In 1919, after the UGA's retreat from Lviv, he served as a chaplain to wounded soldiers in the city's hospitals. From 1928 he taught at the Lviv Theological Academy. He was killed by the Bolsheviks in 1941 (Забанджала М. Лицарі духа... С. 64–65).

⁴¹ Ішчак А., о. др. Проповідь до жовнірів. (Перед відмаршом в поле). *Нива*. 1917. Ч. 2. С. 71. For the full text of the sermon, see appendix 3.

⁴² Там само. С. 72.

⁴³ Їжак Микола, о. Проповідь виголошена дня 23. IV. 1916. До Укр. Січ. Війська в селі Соснові пов. Підгаєцького. *Нива*. 1916. Ч. 5. Май. С. 296–297. For the full text of the sermon, see appendix 1.

⁴⁴ Лаба В., о., др. Українські полеві духовники... С. 72.

confessed»⁴⁵. In the conditions of threat to life and uncertainty of the future, these services evoked hitherto unknown experiences and emotions: «We listened to this Liturgy, the heart stood near God, and the larks filled the space with songs like incense, singing hymns to the Eternal. [...] These were some of the best Divine Services I have ever heard: Golgotha was in the glory of the sun, in the heart of a warrior, in the singing of a lark!» M. Ostroverkha, a rifleman, later wrote with great emotion⁴⁶. Sincere dedication to their vocation prompted the clergy to look for additional ways to provide soldiers with spiritual and moral support, providing them with a sense of love, care and concern for them. For example, chaplain Yu. Fatsiyevych arranged personally for collecting of paskas (Ukrainian Easter bread) before Easter Day among the civilian population, and himself delivered the collected items to the front line on wagons and consecrated them during a solemn service⁴⁷. Thanks to his efforts, in October 1917 the Sich Riflemen met Metropolitan Andrei Sheptytskyi, who consecrated the flag of the USS Legion and the monument to the deceased riflemen, attended the military march held on the occasion of his visit and a solemn concert⁴⁸.

During the battle, the military chaplains were near their soldiers, often acting together with military doctors. They confessed the wounded, supported the soldiers in every possible way, buried the dead⁴⁹, and compiled detailed lists of the dead. Actually thanks to the chaplains of the USS priests A. Pshepyurskyi and M. Yizhak we have received detailed lists of Sich soldiers who died in the battles on Mount Makivka (1915)⁵⁰, near the village of Potutory and on Mount Lysonya (August – September 1916)⁵¹.

Many curates (S. Bachynskyi, L. Harkavyi, V. Kizhak, O. Kovalskyi, V. Telishevskyi, P. Chavs) had a special duty to take care of the wounded soldiers in military hospitals⁵². Analyzing the organization of this sphere of pastoral service in the Austro-Hungarian army, the Ukrainian magazine «Nyva» in early 1917 stated that the Greek Catholic military were largely deprived of the ability to meet their religious needs. This resulted from the fact that only one Catholic curate could work in each major medical or sanitary facility, which had to provide for the spiritual needs of the soldiers of both Catholic rites, Western and Eastern, and in practice Roman Catholic priests predominated. «So, the Poles have jurisdiction over the Galician Ukrainians in hospitals, and the Hungarians have jurisdiction over the Hungarian Ukrainians, – the «Nyva» correspondent summed up. – The Ukrainian clergyman is completely excluded from the divisional hospital, and in the depths of the region there are only one here and there in the main reserve hospitals, e.g. in Lviv, Stryi, Vienna, Budapest, Innsbruck, Ljubljana»⁵³. Therefore, Ukrainian military priests were usually with military groups at the front. However, they were not everywhere there either. As we read in a letter

⁴⁵ Духовники УГА... С. 200.

⁴⁶ Островерха М. Грозна калини... С. 87.

⁴⁷ Духовники УГА... С. 201.

⁴⁸ За волю України... С. 435.

⁴⁹ Духовники УГА... С. 162–163.

⁵⁰ За волю України... С. 302–311.

⁵¹ Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 43.

⁵² Список українських католицьких капелянів... С. 299–302.

⁵³ Стан військових духовників в Австро-Угорщині по кінець вересня 1916 р. *Нива*. 1917. Ч. 1. С. 41–42.

from one of the soldiers to his pastor, priest Isidore Hlynskyi, he «often thought how is it to die without confession? Noone to cry for you. Nor to carry out the burial. They will just throw you into a pit like an animal and throw the ground on top. It is a pity to have what we've got. Our youth was wasted. [...] Dean, a year has passed since I heard the Greek-Catholic liturgy, because we have noone to conduct it because we do not have Ukrainian priests here»⁵⁴. At the same time, M. Ostroverha recalled how, while being housed in an evacuated Galician village, the Slovak chaplain periodically conducted services in the local church in the Greek Catholic rite. Not only Galician Ukrainians, but also Slovaks and Ruthenians from Transcarpathia came to these Liturgies⁵⁵.

The outbreak of the First World War was also the moment when Ukrainians, divided by the borders of the Austro-Hungarian and Russian Empires, came together on the battlefield. Under such extreme conditions took place their direct acquaintance, they got to know ideological views, traditions, beliefs of each other. Greek Catholic chaplains also contributed to this process. Thus, with the assistance of priest M. Yizhak in 1917 on the Russian front appeared the practice of fraternization of Ukrainian soldiers in opposing armies. Later, thanks to the ministry of his successor – priest Anatolyi Bazylevych, Ukrainians of the Dnipro region learned the beauty of the Greek Catholic rite, joining the services, which were regularly carried out by a military chaplain accompanied by a well-trained riflemen choir⁵⁶. At the same time, contemporaries have repeatedly noted that the efforts of Ukrainian chaplains, through their sacrificial pastoral and educational work managed to overcome prejudice and hostility towards Ukrainians among the peoples of the Austro-Hungarian Empire, which arose partly due to lack of reliable information. Ukrainians were portrayed as friendly to Russia, and therefore hostile to the Habsburg Empire⁵⁷.

Being constantly with the military, the chaplains, of course, were exposed to the dangers of wartime: wounded, infected during epidemics, died. Many of them were captured by Russians or Italians (such as priest Joseph Ivanets (1883–1946), who returned from Russian captivity in 1922⁵⁸, or Julian Bachynskyi (1885–1959), chaplain of the 35th Zolochiv Regiment, who survived both captivity – Italian and Russian, where he fell ill with typhus). It is noteworthy that even in this situation the priests did not leave their pastoral ministry. For example, priest R. Dobodych, I. Lebedovych and V. Mastsiukh, who became prisoners of the camp for Ukrainian prisoners of war in Cassino (Italy), cared about meeting the religious needs of prisoners, also trying to establish for them the activities of cultural and educational groups⁵⁹.

To make up for the losses of the chaplains, the church authorities appealed to the parish clergy to enroll for the army⁶⁰. According to priest I. Lebedovych, during the First World War 147 Ukrainian Greek Catholic priests passed through the duties of chaplains

⁵⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 159 (Глинські). Спр. 62. Арк. 1 зв.–2.

⁵⁵ Островерха М. Грозна калини... С. 82–83.

⁵⁶ Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 43, 46.

⁵⁷ Рудович І., о. Гонім мраки тьмаві. *Нива*. 1916. 1 січня. С. 49–52. See also appendices 4 і 5.

⁵⁸ Забанджала М. Лицарі духа... С. 63.

⁵⁹ Забзалюк Д. Душпастирська служба... С. 38.

⁶⁰ See in particular: *Справа іменованя гр. кат. військових куратів в резерві. Вістник Перемискої Епархії*. 1917. Ч. XIII. С. 106.

(permanent and reserve)⁶¹. For their service, all these pastors were awarded with honours of the Austro-Hungarian Empire, and some of them – even several⁶².

Prosopographic portrait of Ukrainian chaplains. The list compiled by M. Zabandzhala enabled us to form a general image of a Ukrainian military clergyman⁶³. The list itself was a result of supplemented and clarified information provided by priest I. Lebedovych. However, the information presented in this list is quite heterogeneous: some biographies are very detailed (recorded years of life, social origin, level of education, marital status, place of pastoral ministry and facts of cultural and educational activities; described the chaplaincy during the war, participation in socio-political life of Ukrainians in the interwar and Soviet periods, pastoral service in the postwar period), while others are limited to a brief reference (years of life, the fact of being at the front and the place of pastoral ministry). To detail the prosopographic portrait, we also used the data of the Lviv archdiocesan schematism for 1918.

Most military clergymen were born in the 1880s, so they were 30–40 years old at the time of the Great War⁶⁴. Out of the 158 chaplains recorded by M. Zabandzhala, social status was noted only for 22 of them. The most numerous were people from clergy families – there were as many as 15⁶⁵ of them, 4 were the sons of wealthy peasants and per one from families of a notary, a teacher and a militaryman. All of them, in accordance with the requirements of the time, got a thorough education, graduating from elementary school and high school, and later a four-year course of study in theological seminary, combined with lectures at the theological faculty of the university⁶⁶. From the list of M. Zabandzhala we know about the place of study of 107 chaplains: 31 of them were graduates of Przemyśl⁶⁷, 23 – Lviv and three – Stanislavska Greek Catholic Theological Seminary⁶⁸. Dozens of future clergymen studied theology in European educational institutions: 10 – in theological seminary or theological faculty of the University of Innsbruck (Konstantyn Bogachevskyi, Porphyryi Bodnar, Mykola Didunyk, Yosyf Dobryanskyi, Andriy Ishchak, Petro Kashuba, Mylosh Levytskyi, Mykola Nahoryanskyi, Lev Skobelsky, Ignatius Tsegelskyi), 6 – in the seminary in Vienna (Lev Van, Kornylo Kuzyk, Mykola Nahoryanskyi, Lev Skobelskyi, Ivan Skorobohatyi, Teofil Tchaikovskiy), 2 – at theological Faculty of the University of

⁶¹ Список українських католицьких капелянів... С. 299–302.

⁶² Шематизм всего духовенства греко-католицької Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1918. Львів, 1918. С. 176.

⁶³ Забанджала М. Лицарі духа...

⁶⁴ Шематизм всего духовенства греко-католицької Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1918. С. 157–158.

⁶⁵ The cases when sons from families of priests chose the path of pastoral ministry was still quite common at that time, but was already undergoing significant changes. (Kolb N. Роль жінки (матері/дружини) в житті греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі о. Исидора Глинського). *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 2016. Т. 24: Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja. S. 200).

⁶⁶ Глистюк Я. Генеральна духовна семінарія у Львові 1848–1914: інституційна та соціальна історія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. С. 39–40, 71–74, 129–152.

⁶⁷ М. Ж. З історії гр.-кат. духовної семінарії в Перемишлі. *Альманах українських богословів*. Львів, 1923. С. 137–138.

⁶⁸ І. Л., о. З історії Духовної Семінарії в Станіславові. *Там само*. С. 139.

Vienna (Kasiyan Kunitskyi and Vasyl Mastsyukh), 4 – in Rome (Stefan Vorobets, Mykola Didunyk, Yosyf Dobryanskyi, Dmytro Koltun), and per one – at the University of Leuven (Belgium) (Emilian Gorchynskyi), the Theological Academy of Bologna (Italy) (Julian Grankivskyi), the Pontifical College of St. Josaphat (Rome) (Zenon Kalenyuk) and the Theological Seminary of Krakow (Emilian Kalenyuk)⁶⁹.

Prior to military service, the vast majority of reserve Greek Catholic military chaplains were parish priests. However, among them there were those who previously had quite high positions in the GCC. Thus, priest. Porphyryi Bodnar (OSBM), in addition to serving in church, also worked at the Missionary Institute named after St. Josaphat in Buchach⁷⁰. Eusebius Gorchynskyi was vice-rector of the Lviv Theological Seminary, in 1911 – a clerk of the metropolitan consistory⁷¹. Konstantyn Bohachevskyi worked as a prefect of Lviv Theological Seminary and a clerk of Lviv consistory⁷².

Chaplains became prisoners not only in Italian or Russian camps. Some of them ended up in the Thalerhof camp, where the Austrian authorities sent Galician Ukrainians of Russophile orientation⁷³. Among them were Teofil Kachmaryk, Myron Koltonyuk, Teodor Savoyka, Kyrylo Tustanovskyi and Vasyl Mastsyukh (an active participant of Russophile movement in the interwar period, and from November 1934 – apostolic administrator for the Lemko region⁷⁴).

A characteristic feature of military clergy was patriotism. Many of them supported the national liberation struggle of Ukrainians in Galicia in 1918–1919. The priesthood of the newly created UGA (Ukrainian Galician Army) was based on 17 priests who had returned from the fronts of the First World War⁷⁵. Later, they became among those who defended national interests, showing political activity. In particular, members of one of the most influential Ukrainian parties in the Republic of Poland – the Ukrainian National Democratic Union – were Vasyl Brytskyi, Volodymyr Pellikh, Andriy Pschepyurskyi, Volodymyr Samotulka, and a member of the Ukrainian Military Organization and the Organization of Ukrainian Nationalists was Mykola Prytulyak⁷⁶.

Many former chaplains lived until the 1960s and 1970s, thus living in several states: Austria-Hungary, the Republic of Poland, Germany, and the Soviet Union. While remaining faithful to their nation and combining service to their own people with pastoral work, these priests were often repressed by all of the foreign regimes. Zenon Kalenyuk (1887–1979), for example, was arrested in 1941 by the German authorities and then twice more by the

⁶⁹ Забанджала М. Лицарі духа... С. 43.

⁷⁰ Там само. С. 49.

⁷¹ Там само. С. 56–57.

⁷² Там само. С. 47.

⁷³ Orlevych I. Intellectual thought of the Galician Russofiles of the interwar period about the Thalerhof tragedy. *Intellectuals and the First World War* / ed. by T. Pudłocki, K. Ruszała. Kraków, 2018. P. 321–347.

⁷⁴ Орлевич І. Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис* / гол. ред. М. Кугутяк. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 22–23. С. 200–209.

⁷⁵ Забанджала М. Лицарі духа... С. 118.

⁷⁶ Див.: Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів, 1995.

Soviets (in 1948, for refusing to convert to Orthodoxy and ties with the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army – UPA). and in 1974 – for the requirement to legalize the UGCC⁷⁷). Repressive measures by the Polish authorities extended mainly to those chaplains who were members of the UGA, OUN and marked by anti-Polish speeches – Emilian Kalenyuk, Myron Kolotnyuk, Mykhailo Komarnytskyi, Yuriy Mentsitskyi, Mykhailo Paslavskyi, Myroslav Ripetskyi, Kyryl Tustanivskyi, Ivan Fedynskyi, Omelyan Tchaikivskyi, Theophilus Tchaikivskyi.

With the beginning of the Second World War, the western Ukrainian lands became part of the USSR. Since Eastern Galicia had the largest number of anti-Soviet armed underground, and its ideological base was considered by the Bolshevik authorities to be the Ukrainian Greek Catholic Church⁷⁸, it was decided to liquidate this national spiritual structure by «reuniting» it with the Russian Orthodox Church (ROC) in Lviv at the so called «Cathedral» on March 8–10, 1946). The UGCC, its clergy and the faithful, were forced to go underground (including chaplains Anton Bazylevych, Mykola Bril, Vasyl Brutskyi, Stefan Vorobets, Zenon Kalenyuk, Hryhoriy Khrushch, and Ivan Tsehelskyi). However, some priests converted to Orthodoxy (Mykola Gentosh-Yanyshyn, Yulian Hrankivskyi, Ivan Yesyp, Yosyf Ilnytskyi, Roman Kalenyuk, Mykhailo Komarnytskyi). For most of them, it was a formal act – they continued to be in communion with their now catacomb Church. Thus, Julian Bachynskyi motivated his transition to the ROC by the fact that he sought to prevent the former Greek Catholic parishes of «Moscow popes»⁷⁹. Many priests openly opposed to converting to the Orthodox faith by the communist regime, for which they were repressed. Among them were the chaplains of the First World War, in particular Adrian Zafiyovskiy (sentenced in 1946 to 10 years in prison⁸⁰), as well as Vasyl Brytskyi, Mykola Bril, Stefan Vorobets, Ivan Hornyatkevych, Emilian Gorchynskyi, Volodymyr Demchuk, Yosyf Dobryanskyi, Petro Zhupanskyi, Kornylo Zahaykevych, Andrian Zafiyovskiy, Andriy Ishchak, Zenon Kalenyuk, Oleksandr Kovalskyi, Konstantyn Koziy, Vasyl Kulyk, Dmytro Panasevych, Mykhailo Prokurat, Yosyf Pshepyurskyi, Mykola Pyasetskyi, Ivan Tizhbir, Ivan Fedynskyi, Ilyariy Fenchynskyi, Ihnatiy Tsehelskyi, Stefan Yuzych. In total, out of 67 military clergy, about 25 were arrested and 15 emigrated abroad.

As we can see, the patriotism and high national consciousness of the chaplains determined their civic position throughout their lives. They joined the UGA, later became members of the most influential Ukrainian parties and organizations (the Ukrainian National Democratic Alliance, the Ukrainian Military Organization, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army), were repressed by the German and Soviet regimes, were members of the Greek Catholic underground.

Conclusions. The outbreak of the First World War launched the mechanism of military pastoral ministry in the Austro-Hungarian Empire. Along with the current Greek Catholic chaplains, a reserve staff of military clergy was called to serve at the front. Also, responding

⁷⁷ Забанджала М. Лицарі духа... С. 67.

⁷⁸ See.: Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). Тернопіль, 2003; Гуркіна С. «Образ сили духу»: греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоніфікації релігійних переконань та ідентичності. *Україна модерна*. Київ; Львів, 2007. Ч. 11. С. 99–110.

⁷⁹ Забанджала М. Лицарі духа... С. 47.

⁸⁰ Там само. С. 62.

to the needs of the army, the ranks of Ukrainian chaplains were voluntarily joined by parish pastors. During the war years, 158 Greek Catholic priests served in the Austrian army. According to statistics, these were mostly people aged 30–40 with higher education, stable civic position and national beliefs. In extremely difficult conditions of the war, Ukrainian military clergymen were with their soldiers: they conducted services, confessed, conducted educational and cultural activities, provided spiritual and moral support to the wounded, buried the dead and kept records of them. Many of these pastors had a high authority in the army. While at the front, military priests experienced all the hardships and trials of wartime, fell victim to epidemics, came under fire and were taken prisoners. Evidence of the courage of Ukrainian Greek Catholic chaplains was the fact that they were all awarded state awards.

REFERENCES

- [B.a.]. (1916). *Voienna statystyka hr.kat. viiskovykh kurativ do kintsia r. 1915*. *Nyva*, 7–8, 426–427 [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1917). *Sprava imenovania hr. kat. viiskovykh kurativ v rezervi*. *Visnyk Pere-myskoi Eparkhii*, XIII, 106 [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1918). *Shematyzm vseho dukhovenstva hreko-katolytskoi Lvivskoi Mytropoly-choi Apchiieparkhii na rik 1918*. Lviv [in Ukrainian].
- Curkovsi, M. R. (1928). *Dukhovenstvo i kult nashykh poliahlykh bortsiv*. *Nyva*, 7, 242–246 [in Ukrainian].
- Hlystiuk, Ya. (2008). *Heneralna dukhovna seminaria u Lvovi 1848–1914: instytutsiina ta sotsialna istoriia*. [General Theological Seminary in Lviv 1848–1914: Institutional and Social History] (Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Hurkina, S. (2007). «Obraz syly dukhu»: hreko-katolytske dukhovenstvo Lvivskoi arkhieparkhii pislia Druhoi svitovoi viiny i problema personifikacii relihiinykh perekonan ta identychnosti. *Ukraina moderna*, 11, 99–110 [in Ukrainian].
- Ishchak, A., o. dr. (1917). *Propovid do zhovnriv (Pered vidmarshom v pole)*. *Nyva*, 2, 70–73 [in Ukrainian].
- Kis, N. (2018). *Pamiat ta identychnist ukrainskykh hreko-katolykiv. Pro dzherela istorychnoi polityky UHKTs*. Lviv [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia. Zhovkva: Misioner [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2016). Rol zhinky (materii/druzhyny) v zhytti hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva v Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia (na prykladi o. Isydora Hlynskoho). *Galicja i jej dziedzictwo*, 24, 199–213 [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2017). «... Vitcevi nichoho ne ye chuzhe, shcho syniv, ditei yeho obkholdyt»: vnesok hreko-katolytskoho dukhovenstva u formuvannia zasad hromadianskoho suspilstva v Halyczyni (kinats XIX stolittia). In I. Soliar (Ed.), *Vzaiemodiiia instytucii derzhavy i hromadianskoho suspilstva v Ukraini: zakhidni zemli (kinets XIX – pochatok XXI st.)* (pp. 493–512). Lviv [in Ukrainian].
- Kolb, N. (2018). The Great War in the Light of Documents and Correspondence of the Galician Greek Catholic Parish Priest Isydor Hlynskyi. In T. Pudłocki & K. Ruszała (Eds.), *Intellectuals and the First World War* (pp. 185–200). Kraków [in English].

- L., o. (1923). Z istorii Dukhovnoi Seminarii v Stanislavovi. *Almanakh ukrainskykh bohosloviv*, 139–140 [in Ukrainian].
- Laba, V., o, dr. (1963). Ukrainski polevi dukhovnyky nashykh pamiatnykh dnev. In I. Lebedovych, *Polevi duchovnyky Ukrainskoi Halyskoi Armii. U 45-richchia uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh. (Materialy do istorii)* (p. 71). Winnipeg [in Ukrainian].
- Lazarovych, M. (2016). *Lehion Ukrainskykh sichovykh striltsiv: formuvannia, ideia, borotba*. Ternopil [in Ukrainian].
- Lebedovych, I. (1963). *Polevi duchovnyky Ukrainskoi Halyskoi Armii. U 45-richchia uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh. (Materialy do istorii)*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Lozynskiy, A. (2017). Viiskove dukhovenstvo v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainoznavstvo*, 1–2, 62–63 [in Ukrainian].
- M. Zh. (1923). Z istorii hr.-kat. dukhovnoi seminarii v Peremyshli. *Almanakh ukrainskykh bohosloviv*, 137–138 [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2018). Intellectual thought of the Galician Russofiles of the interwar period about the Thalerhof tragedy. In T. Pudłocki, & K. Ruszała (Eds.), *Intellectuals and the First World War* (pp. 321–347). Krakow [in Ukrainian].
- Ostroverkha, M. (1962). *Hrozna kalyny v Ukrainskykh Sichovykh Stilciv*. New York [in Ukrainian].
- Predka, S. (2016). Kapelany ukrainskykh zbroinykh formuvan v Halychyni 1914–1919 rr. (za materialamy spohadiv poliovykh dukhivnykyv). *Istoriia religii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*, 1, 472–482 [in Ukrainian].
- Ripeckiy, S. (Ed.). (1967). *Za voliu Ukrainy. Istorychnyi zbirnyk USS. 1914–1964*. New York [in Ukrainian].
- Rudovych, I., o. (1916, Sichen 1). Honim mraky tmavi. *Nyva*, 1, 49–52 [in Ukrainian].
- Shakh, S. (1963). Vstupne slovo. In I. Lebedovych, *Polevi duchovnyky Ukrainskoi Halyskoi Armii. U 45-richchia uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh. (Materialy do istorii)* (p. 16). Winnipeg [in Ukrainian].
- Soliar, I. (1995). *Ukrainske natsionalno-demokratychnе obiednannia: pershyi period diialnosti (1925–1928)*. Lviv [in Ukrainian].
- Stotskiy, Ya. (2003). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i relihiine stanovyshche Ternopilshchyny (1946–1989 rr.)*. Ternopil [in Ukrainian].
- Velykyi, R. (2016). Blahodiina ta dukhovna opika viiskovoslužbovtiv v roky Pershoi svitovoi viiny. Proceedings of the IX International Conference: *Khrystyianska sakralna tradycja: vira, dukhovnist, mystetstvo*, Lviv, 24 lystopada 2016. Lviv [in Ukrainian].
- Yizhak, M., o. (1916, Traven). Propovid vyholoshena dnia 23.IV.1916. do Ukr. Sich. Viiska v seli Sosnovi pov. Pidhaietskoho. *Nyva*, 5, 296–297 [in Ukrainian].
- Zabandzhalá, M. (2018). *Lytsari dukha. Viiskove kapelanstvo UHKTs XIX–XX stolit u biohraftiakh*. Lviv [in Ukrainian].
- Zabzaliuk, D. (2012). *Dushpastyrska sluzhba ukrainskykh viiskovykh formacii pershoi polovyny XX st.* Lviv [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2013). Rusofilska techiia na pochatku 1920-kh rokov u Halychyni. *Halychyna. Naukovi i kulturno-prosvitni kraieznavchy chasopys*, 22–23, 200–209 [in English].

Наталія КОЛБ

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
науковий співробітник Інституту релігієзнавства
філії Львівського музею історії релігії
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4449-1991>
e-mail: nata_kolb@ukr.net

Ірина ОРЛЕВИЧ

кандидат історичних наук
завідувач відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
науковий співробітник Інституту релігієзнавства
філії Львівського музею історії релігії
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7530-9833>
e-mail: i.orlevych@gmail.com

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАПЕЛАНСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Окреслено історію формування та функціонування інституту капеланства в Греко-Католицькій Церкві в період входження Галичини до Австро-Угорської імперії. Зокрема означено систему підпорядкування капеланів, їхню чисельність, обов'язки, позицію в ієрархічній структурі ГКЦ. Показано завдання й реалії служіння польових духівників із вибухом Першої світової війни. Наголошено, що до обов'язків капеланів входили: відправа богослужінь в місцях постійної і тимчасової дислокації частин, сповідь воїнів перед боями, культурно-освітня робота з ними, опіка над хворими й пораненими у фронтових лазаретах і шпиталях, організація поховання загиблих та відправа панахид, ведення відповідних метричних книг та реєстрація військових поховань. На конкретних прикладах показано звитягу і жертвність українських капеланів. Висвітлено значення їхнього служіння для підтримки морального, бойового, національно-патріотичного духу вояків, для задоволення гострої потреби солдат у молитві та розраді, в налагодженні комунікації з командуванням в обставинах перебування в чужому іномовному оточенні. Окремі капелани, опинившись у таборах для військовополонених, виконували душпастирські послуги для своїх співвітчизників.

Більша частина капеланів Першої світової війни підтримала національно-визвольні змагання українців, дожила до радянського періоду, пробувши під владою трьох іноземних держав: Австро-Угорщини, II Речі Посполитої та Радянського Союзу. У всі ці періоди характерною рисою для більшості з них залишалася вірність своїй Церкві й народові.

Статтю доповнено додатками, що містять тексти проповідей капеланів, уривки зі звітів, інформацію з тогочасної священницької преси.

Ключові слова: Галичина, Греко-Католицька Церква, Перша світова війна, українські капелани, душпастирське служіння, культурно-освітня діяльність, просопографічний портрет.

Додаток 1

о. Микола Їжак

ц.і.к. польовий курат У. С. С.

Проповідь виголошена дня 23. IV. 1916. До Укр. Січ. Війська в селі Соснові пов. Підгаєцького

Христос воскрес!

Нечувана, непонятна подія в світі сталась. Христа в могилу зложили, тяжким привалили каменем. Христос, Пан життя і смерти, що одним словом хорим здоровля, – життя мертвим вертав, – Сам у могилі спочив!

Зраділи вороги..., душою зраділи! Та не на довго! Настав день третій, – неділя, «Воскресенія день!» В часі, коли ще всі вороги Його солодким спали сном і о побіді мріли, – Христос воскрес!

Нерозривне пасмо терпінь та лихоліття України! Терпіла в княжій добі із-за домашньої незгоди князів, терпіла із-за нападів Печенігів та Татар; котились за правду і волю голови козацькі, «шматували», «рознесли, розірвали Україну і розпняли царі московські і кровю нашою собак поїли!»

Прийшла Голгофта, – війна отся! Страшною бурєю звалилась російська навала на нашу землю, горіли села за селами... а кров лилась, землю зливала! До Карпат дійшов ворог, тих наших синіх гір, та прапор побіди заткнув. І як колись фарисеї Христа на дерево прибивши, – зраділи й наші вороги і над українським народом похорон справляли!

«Оковано, омурано, багряними закрито і розп'ятім добито!»

Не добито!

Воскресла батьківська слава, з могил широких піднялась, ожила в вас! Ви, коштом власного життя розярили потахаючу вагру, роздмухали на ново!

І потекли рідної, «живої крові чистої, святої», криваві ріки!

Сотки-тисячі гинули з нас як в австрійських, так і наших стрілецьких рядах, щоб лиш «Вона», – Україна, – не вмерла! Вирвалось з сердець розпуки слово: «Ненько», та до життя Її з важкого сну вернуло, імя Її неначе молитвою стало!

Честь вам і слава борці народні за це! А в ній, у чести тій хай буде Вам найвисша на землі заплата..., заплата за посвяту рідні, матери і сестри, жінки і нареченої, за безсонні ночі і в голоді перебуті дні, за біль і кров!

Та не кінець ще! Сім повітів жде Вас, сизії Орлята, вижидає волі.

Зявивсь Ісус Хр. по своїм воскресеню ученикам та сказав «Мир вам!»

Тож і Ви, воїни хоробрі, Стрільці Січовії рук ще не складайте. А коли пора настане, всі як один за кріс хватайте, вороженьків наших «облавою пріть», та другим покажіте, як серед куль ворожих стояти треба. Ідіть сміло в перед на врага, щоб родинам нашим правдивий мир принести.

«Або смерть, або побіда,

Се наш оклик боєвий!...

До відважних світ належить!»

Як вірили ученики в безсмертність Христа, вірте в безсмертність Неньки-України, в Її Воскресення!

Прийде пора, настане день, в котрім зникнуть вороженьки, «яко тает воск от лица огня» а ми «возрадуєм ся і возвеселим ся в онь!»

Прийде пора,
а оживуть степи озера
і не верстовії
а вольнії широкії
скрізь шляхи святі простелють ся, прийде пора, і –
воскресне Україна
світ правди засвітить,
і помолять ся на волі
невольничі діти!...

Нива. 1916. Ч. 5. Май. С. 296–297.

Додаток 2

о. Д-р Андрій Іщак

Перед панахидою за поляглих Укр. Січ. Стрільців. (Проповідь)

Больши сея любви никто же иматъ,
да кто душу свою положитъ за други своя!
(Ів. 15., 13.).

Ті слова св. Письма приходять мені Др. Бр. на думку, коли стаю перед численним збором вірних в тій божій церкві, щоби віддати почесць пам'яті поляглих Січових Стрільців. Бо чимже, як словами божими відозвати ся треба до християньского серця в так поважній хвили? Що сильнійше ділає на душу вірних, як не слово боже, про котре каже Апостол: *«Живо бо слово Бжїє и дѣйствиенно и острѣйше паче всакаго меча обоюдѣ остра, и проходѣще даже до раздѣленїа двши же и двѣх, членовъ же и мозговъ»* (Евр. 4., 12.). Сама повага хвилі, сам побожний настрій численно зібраних і дошки хоть лише провізоричні сеї святині і серед неї хрест чорний прикрашений рушниками а уставлений на сумну пам'ять наших Січових героїв наклонює нас до сего, щоби ми від слова божого зачали сей сумний обряд.

З посеред веселих і сумних подій за час дволітної вже війни, з посеред кровавих переживань нашого народа перед московським і в часі московського наїзду впливає на поверхню нашої свідомости донеслий факт покликання до житя нової інституції У. С. С. На поклик Головної Народної Ради у Львові завязала ся в осени 1914 р. зараз по виповідженю війни нова організація Укр. Січ. Стрільців. Сотки нашої молодіжи як інтелігентної, так і свідомої сільської спішили зі всіх сторін краю, щоби вписати ся в ряди У. С. С. Покидували вони свій батьківський дім, покидували турботи буденного життя, а піднимали ся за велике діло. Кривавий протест проти відвічного нашого ворога, Москви, що закував 30 міліонової український нарід над Дніпром, Доном і Бугом в кайдани неволі і сї кайдани хотів також і нам Українцям над Дністром закинути на ноги, жадоба відплати за вікову неволю загоріла в молодих серцях. Пішли вони на тернисту дорогу боротьби з перемагаючим чисельно ворогом.

Коли виділо ся, як сей цвіт нашого народа, сї молоді орли злітали до Львова, щоби звідси відступити на полудне, хотіло ся кликнути до них словами пророка Ісаїї:

«Оукрѣпите са сынове Венѣминови посредь Іервсалима, возтрѣбите трѣбою и надѣ Ветахармомъ воздвигните хорѣговъ, акоу злаа произникоша ѿ стѣвѣра и сотрѣненіе велико бываесть» (І. 6., 1.). Укріпіть ся сили українського народу серед наших старинних городів Льва, Галича і Перемишля, затрубить в трубу і піднесить над ними хоругов, бо нещастє надходить з півночі і буде великий бій... Але не відразу так судило ся. Перед переважаючим ворогом треба було відступити в Карпати, тут укріпляти ся через цілу зиму і доперва на весні прийшло ся розвинути побідну хоругов, насамперед над Стрієм, потім над Перемишлем, Львовом і Галичом. В Карпатах зачинає ся терниста дорога, повна трудів і кровавих змагань, засіяна кістками і полята горячою кровю наших Січових героїв, яка веде остаточно до побіди.

Є се час проби для Укр. Січових Стрільців і час терпіння для цілого українського народу.

Бо хто з нас, Др. Бр., не зазнав терпіння в часі російського наїзду на Галичину? Старий чи молодий, на становищі, чи без становища, інтелігент чи селянин, всі однако терпіли. Терпіла церков, терпів нарід, терпіла власть духовна, запродувана і зраджувана тими, що від нас вийшли, але не були від нас – як каже євангелист Іван – бо якби були від нас, то перебули би ту разом з нами: *«ѿ насъ изыдоша, но не быша отъ насъ, аще во би были ѿ насъ быша, пребыли оубю быша съ нами»* (1., Ів. 2., 19.). Терпіли врешті одиниці без жадної власті і сили. Де найспокійніший чоловік улягав закидови шпіонажі ддятого, що не признавав себе «русским», але отверто казав, що є Українцем – де за «мазепинство» вивезено тисячі на Сибір – де не пошановано найвисшої церковної власті в особі нашого Митрополита, але засуджено його на муки в казматах Курска – де і другого владику в Перемишли мучено трусами і приневолювано до зломаня присяги вірності католицькій церкві і австрійському цісареві, доки не приспішено в той спосіб його смерті – де найвідважніший мущина тремтів перед поліцейського нагайкою – де найспокійніша жінка не могла вийти свобідно на улицю, щоби не наразити своєї чести на сором – де таке і подібне діяло ся – там було терпінє, там була мука. І як би на глум, називали себе північні наїздники освободителями. Певне... Освободили вони насамперед панські шпіхлірі зі збіжа, потім і селянина освободили з послідної корови, врешті брали ся освободжувати у неодного душу з тіла. Неодн старий батько родини згинув від російських побоїв на форшпані, неодна стара мати пішла гризти землю з жалю за своїми синами, неодна молода жінка збожеволіла з розпуки, що Москалі все спалили або зрабували та не буде чим дрібних дітий виживити. Сей смуток, се терпінє виспівала народна пісня отсими словами:

Возьми мати піску жменю,
 Посій його на каменю;
 Як той пісок з землі зійде,
 Тогди син твій з війни прийде.

То був час загального терпіння, загального пригноблення і упадку духа. По капітуляції Перемишля, рік тому назад, темні духи ликували, а пригноблені матери плакали за своїми синами, яких не сподівали ся вже ніколи побачити.

Однак день радости зближав ся скорше, ніж того можна було надіяти ся. Зближав ся той день, про котрий каже пророк Ісає: *«Въ той день наведеть Гдѣ мечъ сватый и великій и крѣпкій на драконта зміа лѣвагаго и оубъетъ драконта»* (Ів. 27., 1.). І приспішили той день радости наші Січові Стрільці. На Маківці і тухольських горах, радо ішли до штурму і клали свої голови за рідний край; за свободу наших

поневоленних родин, за ліпшу долю братів, що очікували їх приходу. Відомі були їм всі насильства російського ряду, всі безправства царської армії на нашій землі і нічого так не бажали для себе, як смерті в обороні прав свого народу. Тому ішли так неустрашимо до бою, що з сотки вертало не раз лиш 20 назад. *«Больше сел любви никтоже иматъ, да кто двшв свою положитъ за дрвги своа»* (Тим. 5., 18.), каже Христос. Нема більшої любови над тоту, коли хто віддає жите своє за своїх приятелів. А таку власне надзвичайну любов виявили У. С. Стрільці для свого народу. Для свободи того українського народу, для повернення йому прав в конституційній державі Габсбургів, клали вони на жертвенник своє молоде жите. Божественний Спаситель вимагав від своїх учеників досконалости через се, що казав їм для себе і своєї науки виречи ся отця і матери і жени і дїтїй. *«Аще кто грядетъ къ мнѣ и не возненавидитъ отца своего и матеръ и женѣ и чадъ и братію и сестеръ, еще же и двшв свою, не можетъ быти мой оученикъ»* (Лук. 14., 26). За сю апостольську посвяту, за се велике самовідречене обіцяє Христос своїм ученикам і їх наслідникам надгороду вже на тім світі і понадто надгороду вічну на другім світі. *«Аминь, аминь глаголю вамъ: никтоже есть, иже оставилъ есть домъ, или братію, или сестры, или отца, или матеръ, или женѣ, или чада, или села мене ради и Евангеліа, аще не приимлетъ сторицею нинѣ въ время сіе домовъ и братіи и сестеръ, и оца и чадъ и селъ ко изгнаніи и въ вѣкъ градвщій животъ вѣчный»* (Мар. 10, 29. сл.). А якоїж надгороди мають очікувати від української суспільности наші добровольці, які також полишили свої дома, своїх родичів і братів і сестер, а вибрали тяжку боротьбу за вітчизну? І що більше! Не лише покинули на якийсь час У. С. С. свою рідню, але сотки з них покинуло її навіки, кладучи ся до вічного сну на стоках Карпат і на рівнинах Поділля, а другі сотки стали досмертними каліками, нічим непридатними для своїх родин. Якої надгороди мають очікувати одні і другі? Перші, що лягли сном покійних, не хочять жадної надгороди, лише мають одне бажанє, щоби їх згадувала з вдячностю українська суспільність, як борців за волю і щоби переказала їх геройську смерть потомности.

Тому ми сповнюючи се бажанє сходимо ся тут нині, щоби прилюдно помянути наших поляглих героїв. Струпішило їх тіло, кости їх зісхли, надія на кращу будучність завмерла в їх серци, бо вони убиті. За гроба неначе відзивають ся вони до нас словами пророка Єзикіїла: *«Свѣи быша кости наша, оубієни быхом»* (Єзек. 37., 11.). А ми на се повинні відповісти рівнож словами пророка: *«Се азъ отврзв гробы ваша и изведв васъ ѿ гробовъ вашихъ»* (Єзек. 37., 11.). Я і кождий з нас отворить ваші гроби і виведе вас звідтам, щоби пам'ять ваша жила між нами, коли ви вже не живете.

А другі, що лишили ся каліками, але як і перші дали доказ великої любови для українського народу, тої любови, що гнала їх рівнож на жите і смерть проти ворога, ті другі – якої надгороди мають очікувати від української суспільности? Вони суть між живими і про них треба тямити, як про живі жертви війни. *«Вола молотѣца не обратиши и достоинъ есть дѣлатель мзди своа»* (Тим. 5., 18.), каже ся в св. Письмі (Волови, що молотить, не обвяжеш рота і варта робітник своєї нагороди). Треба забезпечити їх жите, треба тепер вже постарати ся, щоби мали що їсти. Бо квестія хліба є нині так дуже актуальна – нині, коли дає ся відчувати недобір (не кажу брак) поживи. Зі спокійною совістю сказати можем, що не були ми глухими, коли відніс ся до нас стрілецький комітет, щоби ми зібрали на приют У. С. С. жертви в натурі. Стрелиска і околиця дали доказ своєї жертволюбивости. І нині не змаліє наша щедролубивість, але поплинуть щедрі датки на наш Січовий Приют, на ранених Укр. Інвалідів, про котрих сердечно згадуєм.

Наконець і про третих треба сказати, про тих У. С. Стрільців, що живі і здорові стоять в полі і наставляють свої груди на ворожі кулі. До них відзиваєм ся словами Ап. Павла: *«Братіє бодрствуйте, стойте в вірї, мвжайте ся, оутверждайте ся»*. Братя, будьте бодрими на душі, стійте в вірі і один другого піддержуйте в переконанню, що недалекий вже день, коли ворог буде присмирений: *«День бо Гда Саваота на всакого досадителя горделиваго, на високаго и великаго и смирить ся»* (Іс. 2, 12). І доперва по тім дни присмиренья північного ворога наступить мир. Доперва тоді сповняться слова пророчі: *«И разквють мечи своа на орала и копїа своа на серпи и не бвдуть в томв ратовать ся»* (Іс. 2., 5.).

Амінь.

Нива. 1916. Ч. 5. Май. С. 297–301.

Додаток 3

о. Др Андрій Іщак

Проповідь до жовнірів. (Перед відмаршом в поле)

Оболците ся в броню вґры
и любве и шлемь оупованїа.
(І Сол. 5., 8.).

Др. Бр.! Зібрали ся ви нинї тут численно, щоби в послїдне перед відходом в поле вислухати Сл. Божої, щоби упросити в Бога ласки на далеку дорогу. За пару хвиль зложите також публичну присягу вірности найвисшому нашому Монархови, що хоробро будете боронити держави і краю перед ворогом та повинувати ся будете розказам вашої старшини. В таку хвилю чую ся і я зобовязаним промовити до вас словом божим. Бо слово боже іменно має після слів Апостола сю велику силу, що доходить до найглубших комірок людського серця неначе обосічний меч (Евр. 4, 12). Не що инше, як слово боже має сю високу власть, що підносить духа і утримує на вижинї своєї задачі.

Тому коли розходить ся нинї о піднесенє духа в нашім полку, нехай сего доконає слово Боже.

Жовніри! Крім відваги, крім завзятости і витревалости, крім дисципліни і технічно удосконаленої збруї, потрібує армія передовсім духа, щоби успішно боролася з ворогом. Тому смію кликнути до вас за Апостолом: Возьміть на себе еще зброю душевну! *Оболците ся в броню вґры и любве и шлемь оупованїа*. Уберіть ся еще в зброю віри і любви і приодягніть шолом надії!

Най у всіх ваших походах і у всіх ваших змаганнях з ворогом *присвічує вам сильна віра*, що остаточно побідите ворога. Сильна віра в остаточної перемоги най все оживляє вашу грудь, бо стає перед ворогом в обороні слушної і святої справи.

Станете на полудневім фронті перед віроломним союзником Італією, що підло зрадила приятельський союз заключений з Австрією і Німеччиною. Погадайте собі, що не один з вас по всіх трудах і невигодах, по цілорічних кровавих змаганнях проти північного ворога, Росіянина, бувби вже спокійно заживав мира в дома між своєю

родиною, наколиби не віроломна Італія. Якраз тоді, коли північний ворог був цілковито розбитий, коли по погромі під Горлицями гнали єго наші хоробрі війська аж за Бересть литовський на пинські багна і за Буг та за Стрипу в Галичині, якраз тоді віроломний союзник Італія зачав грозити нам ударом з заду від полудня. І коли би не було треба розділювати наші сили звернені проти Росіян, щоби боронити ся з полудня, то певно, що були би наші війська зимували минулу зиму в Києві і в Петрограді а на весні були би вернули по заключенім мирі до дому. Але той ворог полудневий зменшив наш розмах, з яким ми перли Росіян, проволік війну, віддалив надію мира, виставив родину неодного нашого жовніра на нову руїну і нову недолю під Росіянином. Поступила Італія неначе той негідний сусід, що видить, як горить хата єго поміжника, але не поспішить на ратунок. Що гірше, він заложить руки в кишені і зачне говорити: «Що даси мені, сусіде, за се, що я буду лиш спокійно дивити ся на твою пожежу а не піду з другого боку підпалити твого обійстя?» А в кінці по довгих короводах таки підлий сусід підложить власною рукою огонь з другого боку. Так як той сусід палій поступила Італія.

Для того кілька разів прийде вам бороти ся з полудневим ворогом, будьте переконані, що єго віроломство мусить бути покаране. Майте кріпку віру, що правда віднесе побіду над неправдою, а справедливість над несправедливістю. Витревайте в вірі на остаточну побіду, будьте мужні, тримайте ся на своїх становищах проти полудневого ворога. *Стойте въ вѣрѣ, мѣжайте са оукрѣпляйте са.*

Другою зброєю духовною крім віри є любов. Не о тій любови є бесіда нині, котра називаєть ся головною християнською чеснотою, але о тій любови, яка тепер одушевляти повинна грудь кожного жовніра, о любови до вітчизни. Любов до вітчизни наказує нам боронити свого краю і своєї монархії перед ворогом. Не для примхи, не для заборчих інтересів, не для охоти панованя над другими і гнобленя других народів провадимо ми сю тяжку війну, але для власної оборони і з konieczности. Коли перша Сербія розпалила пожежу європейської війни і витягнула братоубійчу руку на представителя нашої держави, престолонаслідника Франца Фердинанда, то не що инше, як konieczність вимагала жадати сатисфакції за сей злочин. Почуте справедливого обуреня повставало в серци кожного горожанина австрійської держави – всі знали і розуміли, що війна з Сербією є неминуча, що покараний мусить бути злочин. А дальше, коли Росія нібито беручи в опіку славянські народи – а в самій річи для рабунку і нищення нашого народа в Галичині, проголосила війну, то рівнож konieczність вимагала, щоби ми боронили ся проти північного ворога. Від Залозець аж до Перемишля і Ніска боронили ви своєї землі. Через цілий рік зносили ви военні труди і невігоди, доки не відкинули ворога далеко поза границі нашого краю і нашої держави. Нехайжеж та сама любов вітчизни, що дозволила вам поховати північного ворога, оживляє вашу грудь у всіх ваших кровавих змаганях проти полудневого неприятеля. *Оукрѣпите са сынове Венаминови посредь Ієрвсалима, возтрѣбите трѣбою и надѣ Ветахармомъ воздвигните хорѣговъ* (Із. 6. 1.). Як укріпляли ся ви, сини українського народа, під Красним, Яновом, Перемишлем і Ніском, так укріпляйте ся на ваших становищах на полудни над Ізонцо, Манфальконе, Добердо, на Карсті і в долині Віппах, піднесіть високо вашу хоругов і ідіть до остаточної побіди.

А третя чеснота, яка присвічувати повинна жовнірови, поставленому на сторожи краю – *се надія «шлемъ оупованіа»*.

Серед найтяжших трудів і невігод будьте витревалі. Ідіть все вперед в тій надії, що по вашій стороні є поміч божа, бо наставляєте свою грудь за слушну справу, за

щастє і спокій, який видерто нам і нашим родинам, в обороні справедливих прав, які належать ся нам, нашому краєви і державі. Тому будьте переконані, що прийде день божої справедливости і боожого суду над кождим ворогом, що розпалив сю велику європейську війну між супокійними народами. День кари божої на кожного гнобителя, на кожного наїздника і розбійника справедливости і права і він буде присмирений. *День во Гда Саваота на вського горделиваго и досадителя на високаго и великаго и смирить ся.* (Із. 27.1). Амінь.

Нива. 1917. Ч. 2. За лютий. С. 70–73.

Додаток 4

Уривок зі звіту о. декана Данила Бодревича, пароха Порохника, про його працю в Сомбатгельській єпархії в північнозахідній Угорщині за час його семи-місячного перебування в Сомбатгелі

Коли я приїхав з родиною до Сомбатгелі, тамошний латинський єпископ Іван гр. Мікеш прийняв мене вельми ласкаво і прихильно. [...] дав мені власть відправляти Службу Божу і слухати сповіди в цілій своїй єпархії, з чого користав я аж до свого виїзду до Галичини. Як раз в тім часі було стаціонованих в Сомбатгелі і в тамошнім комітаті багато наших жовнірів головно з ярославського повіту, які не мали капеляна. Єпископ дуже зрадів мому приїздови і заявив: «Добре, що судьба принесла вас тут, можете багато зділати для своїх земляків-жовнірів, яким я і мій клир, не вміючи по українськи, не можемо нести духовної помочи». Я взяв ся радо до праці, та сам оден не міг дати собі раду. Тому поручив єпископ зладити і випечатати помічну книжочку до сповіди: «Confessarius militum», в якій поміщено найважнійші питання при сповіди у всіх мовах австро-угорських народів, а також і в українській, але малярською правописю.

Богослуженя для жовнірів відправлялись в місцевих католицьких костелах. Жовніри приходили дуже радо і часто, а їх побожність і краса нашого богослуженя робили дуже корисне вражінє на тамошне населене. Годі не піднести се, що наші жовніри все маркували свій католицизм і приналежність до греко католицького обряду і не заходили до протестантских зборів.

Случалось, що приділені до угорських полків і хорі по шпиталях жахались признати ся до української народности. Більшість з них були се одиниці національно свідомі, та лиш спомин про події в серпни 1914 р. спонукував їх промовчувати свою народність; они звали себе Галичанами. По кількоразовій появі свого священника і ті люди зовсім осьмілювались і признавались до своєї народности.

По селах навкруги Сомбатгелю був стаціонований полк уланів майже виключно Українців. Тамошні малярські душпастирі старались обслужити наших жовнірів, а зокрема виявив багато спочуваня нашим землякам о. Ференц Рофош, парох в Бік. В сій місцевости був великий шпиталь і стояло 300 наших уланів. О. Рофош не міг розмовитись з нашими хорими і тому поїхав до сомбатгельського єпископа, щоби постарав ся о священника Українця. Єпископ поручив мене. На запросини пароха був я кілька разів в тамошнім шпитали, висповідав всіх жовнірів, відправляв Служби Божі в парохіяльнім костелі, а жовніри співали дуже гарно.

За почином о. Рофоша інтелігенція з Біку завязала самаританський кружок, який помагав хорим жовнірам. [...] Коли довідав ся п. Красіцкый, майор уланів в Чепрег,

що я був в Біку, запросив мене на сповідь уланів в Чепрег. Дуже радо поїхав я до того села, бо там було більше як 600 наших людей. Сидів я там більше як тиждень, заки всіх висповідав і обслужив. Майор і весь офіцерський корпус ішли мені на руку, in corpore приходили на богослуження, що приманювало і місцеве населенє, яке не могло налюбуватись нашим гарним співом церковним.

Рівнож радо приймали мене в Льочманд, Дяльока і других місцевостях.

На порученє сомбатгельського єпископа запросили мене на духовну працю в Шарвар (Sarvar), де було багато наших ополченців. До Шарвар виїздив я кілька разів, за кожним разом сидів там довший час, сповідав, відправляв богослуження, відвідував жовнірів, потїшав їх, та ділив ся з ними скупими вістями з рідного краю, які чув від наших людей, або вчитав в часописях. Праця ту була приємна, бо місцевий парох о. Кеберль і єго о. сотрудник в проповідях поучили своїх вірних про гр. кат. церков, про Україну і Українців, про наші релігійні і національні змаганя. На наших богослуженнях костел був заповнений не лиш військом, але в більшости місцевим населенєм.

Скитаючись по західній Угорщині мав я нагоду познакомитись з многими чужинцями і освідомити їх про наші релігійні і національні змаганя та про наш нарід. Велику прислугу зробила брошура проф. Дра Ст. Рудницького «Ukraina», видана в малярській мові. Я дістав даром 20 примірників від нашої репрезентації і роздав їх найвпливовішим малярським личностям, а між ними і єпископови в Сомбатгелю та професорам гімназії. [...]

Слідно, що наші заточенці всюди старались освідомлювати чужинців про наш нарід та про Україну, бо в многих місцевостях стрічав ся я з чужими людьми, що дуже інтересувались українським питанєм.

Рудович І., о. Наше духовенство на воєнній еміграції. Нива. 1916. Ч. 7–8. Липень і серпень. С. 375–377.

Додаток 5

Уривок зі статті о. І. Рудовича «Наше духовенство на воєнній еміграції»

За згодою Апостольського воєнного вікаріату обняли священники емігранти духовну обслугу греко кат. жовнірів в шпиталях та заведенях здоровля у Відні і в околиці. А була се робота дуже важна з огляду церковного і національного. Наші хорі жовніри приїздили до Відня [...] з перших тижнів мобілізації в Галичині 1914 р.; більшість подавала свою народність «Галичанин», а заряди вписували наших Українців як «Pole» або «Rumäne», «Slovak», «Ungar» і т. ін. Коли приходив наш священник капелян до хорих, довідував ся від заряду шпиталю на основі урядових записок, що там є всего 2 або 3 Українці; були се звичайно наші свідомі селяни або інтелігенти. При помочи наших людей зачиналось вишукуване вірних, та протягом кількох днів находилось кількадесятьох Українців. На інтервенцію о. капеляна, а деколи і наших пань і панів, що відвідували українських ранених жовнірів, управи шпиталів справляли похибки що до народности хорих. Головну увагу клало наше духовенство на душпастирську працю між хорими жовнірами і несло слова потїхи і релігійної віради борцям, перетомленим тяжким трудом в борбах за вітчизну, фізично зломаним ранами і болем, духово прибитим та занепокоєним о судьбу дорогої їм родини, від якої нераз не мали ані одной вісточки від хвилі покликання до чинної служби. Справу української католицької Церкви

поставили оо. капеляни зовсім ясно, а се спричинило з початку переминаючі колізії, особливо там, де функції капелянів другого католицького обряду сповняли священники з Галичини. Та преосв. Єпископ польний сейчас усував всяке тертя, які лиш дійшли до его відома, та кождому признавав належні єму права. Ми не можемо увявити собі, якою радісною подією була поява українського капеляна для хорого жовніра, який нераз не міг порозумітись з окружаючими его людьми, не вмів розмовитись, та поділитись своїм горем і болем з іноязычними товаришами неделі. Деяким закрутились слези в очах, коли священник повитав їх словами: «Слава Ісусу Христу», та заговорив до них по українськи. По всіх більших шпиталях були богослужбні каплиці, в яких відправлялось наше богослуженя що неділі і свята, а часто і в будні дні. В великих шпиталях, в яких були просторі каплиці, на богослуженнях співав хор, зоргнізований [...] о. проф. Туркевичом з наших пань, богословів, академіків і учеників. Наша гарна пісня церковна стягала до каплиці всіх зі шпиталю; приходили жовніри всіх націй, хорі зволікались на милицях, а за ними ішли сестри, служба, та заряд шпиталю. До сповіди і причастя приступали ранені радо і часто. В маю відбувались по деяких шпиталях масві богослуженя, на яких голошено короткі науки до жовнірів кілька разів в тижни. До наших отців горнулись не лиш Галичани, але і Українці з Угорщини, які дуже любувались нашою «необщипаною» – як вони висловлювались – себ то нескорочуваною самовільно Службою Божою, та просили о українські молитвенники, в яких – після їх думки – є «божественні молитви, мова і літери». Буковинці, навіть православні – приходили до наших отців – як до своїх – з повним довірем і щиростию. Отці капеляни стали для наших хорих жовнірів не лиш душпастирями, але дорадниками, приятелями, заступниками та посередниками в кореспонденції. Неграмотним писали листи до родини і висилали їх до Галичини, письменним роздавали часописи і молитвослови. Найрадше читали наші жовніри Місіонаря, який видавали оо. Василяни в Загребі. Зокрема що до заосмотреня наших жовнірів в молитвослови і опіки над ними треба піднести вельми щиру працю Українського Жіночого Комітету, що завязав ся у Відні в осени 1914 р. [...] Скарбником того комітету був о. Василь Лициняк. Духовенство, перебуваюче у Відні, обслуговувало 170 шпиталів у Відні і 26 в найближшій окресности[...] Число хорих жовнірів змнялося майже кождого тижня; найбільше було в зимі 1914 р. і на весні 1915 і доходило до 8.000, а 15 липня 1915 р. лишилось у Відні 2.250, а в околици поза Віднем 1.156 хорих. Апостольський вікаріят польний видав 79 нашим священникам відповідні легітимації, які управняли їх сповняти душпастирські обовязки між хорими і раненими жовнірами по залізничних стаціях, шпиталях і всяких військових заведенях воєнного терену. Управи шпиталів з признанем підносили безінтересовну працю та коректне поведене оо. капелянів; деякі отці – а з поміж катихитів о. Софрон Глїбовицький з Бродів о. шамб. Погорецький з Ярослава – дістали відзнаки і узнане за повну посвяти працю. З початком червня 1915 р. стали вертати збігці священники до Галичини, а тоді військова управа заіменувала для віденських шпиталів двох гр. кат. резервових військових душпастирів, яким помагає двох наших священників. Референтом шпитальних справ був довший час о. Др. Скобельський Лев, завідатель Жидачева, а опісля о. Софрон Глїбовицький і о. Корнило Кузик з Радимна. І в інших краях наші священники дуже щиро занялись нашими жовнірами, а особливо хорими».

Рудович І., о. Наше духовенство на воєнній еміграції. Нива. 1916. Ч. 7–8. Липень і серпень. С. 373–375.

Додаток 6

Воєнна статистика гр. кат. військових куратів до кінця р. 1915

Померли оо.: 1) Віктор Кізак († 4/1 1916 у Львові на віспу); 2) Модест Соболта († 5/4 1915 в Гомонні на черевний тиф) і 3) Щасний Щурко († 4/9 1914 в Nagymihaly на холеру).

Полонені оо.: 1) Онуфрій Гадзевич (в Росії); 2) Володимир Котис; 3) Антін Ломницький (в Сиберії); 4) Володимир Садовський (в Росії); 5) Василь Телішевський (в Росії); 6) Михайло Зінкевич і 7) Юрій Ришта.

Відзначені оо.: 1) Антін Цегельський, 2) Володислав Хмільовський, 3) Максиміліян Хома, 4) Юрій Дарабант, 5) Йосиф Добранський, 6) Андрій Гавришак, 7) Теофіль Гординський, 8) Стефан Гірняк, 9) Йосиф Ільницький, 10) Іван Ісаїв, 11) Николай Їжак, 12) Теодат Ярема, 13) Антін Калята, 14) Мирон Колтунюк, 15) Александер Ковальський, 16) Константин Козій, 17) Д-р Николай Нагорянський, 18) Григорій Островський, 19) Іван Озимкевич, 20) Дмитро Панасевич, 21) Василь Пелех, 22) Михайло Прокурат, 23) Стефан Проскурницький, 24) Николай Притуляк, 25) Йосиф Рачковський, 26) Юрій Рус, 27) Йосиф Шах, 28) Лев. І. Сембратович, 29) Володимир Шебец, 30) Стефан Воробець і 31) Станислав Возняк.

Аванзували оо.: 1) Шамбелян Кассіан Куницький посунений до VII ранги; 2) Антін Ломницький і Йосиф Кишакевич іменовані старшими полевими куратами.

На всіх військових австро-угорських католицьких куратів *убитий* до кінця 1915 р. – один; *померло* – 11 (в тім гр. кат. 3); *ранених* 10; *полонених* 41 (в тім гр. кат. 7); *відзначених* 530 (в тім гр. кат. всього на всього 31!).

Нива. 1916. Ч. 7–8. Липень і серпень. С. 426–427.

Додаток 7

Казала дівчина

Ця пісня зложена в 1917 р. Співали її найбільше старшина УСС у столовій, як були добре настроєні до свого поєвого духовника⁸¹

Сл. і муз. Л. Лепкого

1. Казала дівчина казала,
Що буде вірно кохала,
Що, що, що буде за другого не піде. (2)

2. Як я їхав то вмлївала,
А поїхав, другому дала
Рученьку білую, сама пішла під вінець. (2)

3. Казав мені курат на сповіди,
Щоб я не шукав собі біди:
«Жий, жий так як як, все жию без гріха». (2)

⁸¹ Ноти пісні скопійовано зі сайту «Наше. Тексти пісень». URL: <https://nashe.com.ua/song/16494/notes>

4. Казав мені курат уважати
 Молодиць не зачіпати:
 «Жий, жий! Уважай! Молодиць не заіпай!» (2)

Moderato

1. Ка-за-ла дів-чи - на, ка - за - ла, Що бу-де вір - но
 ко - ха - ла, Що, що, що бу - де,
 За дру - го - го не пі - де. Не пі - де.

Сурма. Збірник воєнних пісень. Львів–Київ: Накладом видавничої спілки «Червона Калина», 1922. С. 108.

Tomasz PUDŁOCKI

doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego

Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

profesor nadzwyczajny

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7527-0919>

e-mail: tomasz.pudlocki@uj.edu.pl

REFORMACI W SĄDOWEJ WISZNI W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ OCZAMI O. JÓZEFA MINETTIEGO OFM

Autor przytacza nieznanne źródła z Archiwum Prowincji Matki Bożej Anielskiej ojców Franciszkanów (Reformatów) OFM w Krakowie. Są to trzy listy i dzieje konwentu franciszkanów (zwyczajowo zwanych reformatami) pod wezwaniem Matki Boskiej Wniebowziętej w Sądowej Wiszni, pióra o. Józefa Minettiego – gwardiana klasztoru, napisane na prośbę ówczesnego prowincjała Zakonu Zygmunta Janickiego. Ojciec Janicki, świadom znaczenia wojny rosyjsko-austriackiej i jej przebiegu w Galicji, polecił gwardianom klasztorów franciszkańskich spisywanie historii klasztorów i przeżyć pracujących w nich zakonników. Źródła znajdują się w zbiorze pt. Akta prowincjalne ojca Zygmunta Janickiego, 20 V 1914 – 4 VII 1924, gdzie znajdują się ich odpisy. Oryginalne dokumenty nie zachowały się. Pomimo skromnej objętości to interesujące i ważne źródło oddające problemy małej galicyjskiej miejscowości, jaką była Sądowa Wisznia. Napisane one zostały przez starszego zakonnika, gwardiana klasztoru i pomimo swojej proveniencji, wykraczają poza mikrokosmos franciszkański. Dotyczą one nie tylko życia klasztornego, ale przede wszystkim realiów życia codziennego w małej miejscowości, przy głównym szlaku między Lwowem i Przemyślem przed okupacją rosyjską, podczas jej trwania i bezpośrednio po wejściu do Galicji wojsk austriacko-niemieckich. Relacja uzupełnia wcześniejszą edycję odnoszącą się do dziejów tego klasztoru w czasie Wielkiej Wojny, którą edytor wydał przed kilku laty i stanowi uzupełnienie jest o tyle cenne, że źródeł do dziejów Sądowej Wiszni zachowało się niewiele.

Słowa kluczowe: Sądowa Wisznia (Судова Вишня), I wojna światowa, franciszkanie-reformaci, o. Józef Minetti.

Wstęp

Kiedy przed kilku laty publikowałem kronikę reformatów sądowo-wiszniańskich z czasów I wojny światowej¹ nie przypuszczałem, że istnieją jeszcze inne źródła, wytworzone w tym czasie i odnoszące się do dziejów miejscowego klasztoru. Wynika to może z faktu, że materiały archiwalne, pochodzące z kręgów zakonnych, pomimo znacznego

¹ Pudłocki T. I wojna światowa na podstawie Kroniki Klasztoru Franciszkanów-Reformatów w Sądowej Wiszni. *З історії західноукраїнських земель* / ред. І. Орлевич. Львів, 2016–2017. Вып. 12–13. С. 224–232.

udziału zgromadzeń zakonnych w życiu religijnym poszczególnych miejscowości, pozostają wciąż prawie poza zainteresowaniem badaczy, zajmujących się Wielką Wojną². Co więcej, współcześni zakonnicy nie zawsze należycie dbają o upowszechnianie dziejów i drukowanie źródeł do historii poszczególnych zgromadzeń, zwłaszcza w momentach zwrotnych, jakimi były w XX w. oba globalne konflikty.

Nie inaczej jest w przypadku archiwaliów pochodzących z kręgów franciszkańskich. Te, przytoczone w niniejszej edycji, są zupełnie nieznane, zwłaszcza że i zainteresowanie dziejami Sądowej Wiszni jest minimalne. Miejscowość, niegdyś leżąca na wschodnich rubieżach łacińskiej diecezji przemyskiej, pomiędzy Przemyślem a Lwowem, obecnie wchodząca w skład Ukrainy, wydaje się zupełnie pogrążona w letargu i zaniedbana. Świadomość obecności reformatów w jej dziejach, poza wąskim gronem historyków jest raczej znikoma. Tymczasem choć z punktu widzenia polityki zakonu nie był to najbardziej istotny i dochodowy klasztor, to fundacja z lat 1729–1730 odgrywała ważną rolę w historii regionu³.

W końcu XIX w. Zakon Braci Mniejszych dzielił się na cztery rodziny, z których na obszarze Galicji istniały dwie: prowincja Braci Mniejszych Obserwantów (w Polsce zwanych bernardynami) p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP oraz prowincja Braci Mniejszych Reformatów p.w. Matki Bożej Bolesnej. Ponadto istnieli jeszcze dyskalceaci (zwani też alkantarystami) i rekolekci. Wszyscy mieli nad sobą jednego przełożonego generalnego i odbywali wspólne kapituły generalne. Mieli jednak odrębne prawo własne. Ta odrębność przejawiała się w życiu i zwyczajach poszczególnych prowincji. Kierując się tendencjami zjednoczeniowymi, papież Leon XIII wydał 4 X 1897 r. konstytucję apostolską *Felicitate quadam*, mocą której zniósł odrębności w Zakonie i nakazał ujednoczenie konstytucji. Przywrócił ponadto pierwotną nazwę zakonu, tj. Zakon Braci Mniejszych, zakazując używania nazw zwyczajowych⁴. Ostatecznie 14 IX 1899 r. we lwowskim klasztorze św. Andrzeja bernardyni i reformaci podpisali akt połączenia obu prowincji⁵. Unia Leoniańska nie cieszyła się jednak poparciem zakonników. Kiedy w 1910 r. Pius X przychylił się do prośby obserwantów i reformatów włoskich i rozdzielił oba gałęzie zakonu w ramach dwóch odrębnych prowincji, pojawiła się szansa, by te rozwiązania zastosować również w Galicji. Stało się to w dużej mierze dzięki działalności o. Joachima Maciejczyka w roku 1911. Galicyjska prowincja byłych obserwantów pozostała przy nazwie «Niepokalanego Poczęcia», natomiast dla prowincji dawnych reformatów przywrócono tytuł «Matki Bożej Anielskiej»⁶.

W roku 1911 do prowincji Matki Bożej Anielskiej należało 120 zakonników (56 kapłanów, 53 braci i 11 kleryków), którzy mieszkali w 10 klasztorach (Biecz, Jarosław, Kęty,

² Chlubnym wyjątkiem jest wydana niedawno obszerna Kronika Konwentu oo. Franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej 1902–1944 / red. o. Z. Gogola. Kraków, 2018.

³ Literaturę odnoszącą się do wcześniejszych dziejów kościoła i klasztoru oraz ich wyposażenia podawałem w poprzednim artykule. Wydaje się zatem zbędne powielanie informacji i pozycji bibliograficznych, do których się odwoływałem.

⁴ Zob. szerzej: Historia franciszkanizmu / L. Iriarte, J. S. Kafel, A. J. Zęblik, K. Kuklińska. Kraków, 1998. S. 521–527.

⁵ Archiwum Prowincji Matki Bożej Anielskiej ojców Franciszkanów OFM w Krakowie (dalej – APMBA). Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia odrodzenia Prowincji Matki Boskiej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych OO. Reformatów w Polsce (1911–1961). Kraków, 1962 (mszps). S. 7, 28–29.

⁶ Ibid. S. 33.

Kraków, Lwów, Przemyśl, Rawa Ruska, Sądowa Wisznia, Wieliczka i Zakliczyn). Do prowincji należały też dwie ekspozytury parafialne przyjęte w roku 1909: w Kleparowie pod Lwowem oraz w Bronowicach Wielkich k. Krakowa⁷. Pierwsze definitorium obradowało w klasztorze św. Kazimierza w Krakowie w składzie: o. Joachim Maciejczyk – prowincjał (będący zarazem ostatnim prowincjałem reformatów przed unią), o. Zygmunt Janicki – kustosz prowincji, oraz definitoryj ojcowie: Eustachy Werner, Edward Soczek, Cyprian Firszt i Walerian Gawędziński. Wśród wielu podjętych decyzji ustalono wtedy składy personalne w poszczególnych klasztorach. Do pracy w klasztorze w Sądowej Wiszni zostali przeznaczeni: o. Józef Minetti – gwardian, o. Egidiusz Urba – wikary klasztoru, o. Michał Kowalski, o. Hermenegildiusz Wiech, o. Florencjusz Szczepanik oraz bracia: Teodor Stankiewicz, Arnulf Zimel, Ignacy Mrowiec oraz Florian Sinsiulak⁸. Podczas definitorium 20 V 1914 r. wybrano nowe władze prowincji, na czele których stanął o. Janicki. W Sądowej Wiszni gwardianem pozostał o. Minetti, a nowym wikarym klasztoru wybrano o. Szczepanika⁹ (choć kronika klasztoru podaje, że wikarym domu był o. Kazimierz Jan Kiec). Poza nimi przed wybuchem wojny mieszkali ojcowie: Bernard Michał Stopa, Hilary Andrzej Jarosiewicz oraz bracia Alfons Leopold Majewski, Bolesław Karol Potok, Czesław Paweł Goliński i Marcin Jan Oprządek¹⁰.

Prowincjał z czasów Wielkiej Wojny, świadom znaczenia współczesnych mu wydarzeń, nakazał zgromadzić w jedną całość ważniejszą korespondencję z tego czasu, główne dokumenty oraz relacje gwardianów poszczególnych klasztorów z przeżyć z lat 1914–1915. Zabrane relacje znajdują się w Archiwum Prowincji Matki Bożej Anielskiej ojców Franciszkanów OFM w Krakowie. W przypadku konwentu z Sądowej Wiszni obejmują trzy listy pisane przez gwardiana do swojego przełożonego, tj. prowincjała (dwa sprzed inwazji rosyjskiej, a trzeci, napisany i wysłany już po odbiciu miejscowości przez wojska austriacko-niemieckie), a także dzieje klasztoru z czasów okupacji rosyjskiej. Co interesujące, pomimo iż tytuł wskazuje na to, że dzieje powinny być fragmentem kroniki klasztornej o. Minetti nie przepisał go do zbiorów miejscowych¹¹. Oryginały listów, jak i ostatniej relacji nie zachowały się. Ich odpisy znajdują się w skoroszycie pt. Akta prowincjalne ojca Zygmunta Janickiego, 20 V 1914 – 4 VII 1924. Tytuły pochodzą z tej jednostki archiwalnej i zostały nadane przez osobę, która spisała wszystkie najważniejsze dokumenty z czasów rządów prowincjalnych o. Janickiego i zebrała je w osobny tom (prawdopodobnie sekretarza prowincjała). W listach, pisanych jak wynika z kontekstu na prośbę o. Janickiego, pragnącego zorientować się w bieżących problemach poszczególnych klasztorów, o. Minetti raczej w krótkich słowach oddawał swoje przeżycia. Będący już wówczas w nie najmłodszym wieku, skarżył się na wojenne warunki oraz problemy ekonomiczne powierzonej sobie wspólnoty. Trudno się dziwić – był jedynym kapłanem-zakonnikiem, pracującym przez około rok w klasztorze i miał prawo czuć rozgoryczenie i przemęczenie nadzwyczajnymi okolicznościami, które stały się jego udziałem. Z drugiej strony próbował się wytłumaczyć z faktu, że na kilka dni klasztor został opustoszały, a zakonnicy, łącznie z nim samym ulegli

⁷ APMBA. Monumenta Fratrum Minorum Provinciae Sanctae Mariae Anglicum in Galicia, ab anno 1911 usque ad annum 1960. K. 1–6; Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia odrodzenia Prowincji... S. 3–5, 36.

⁸ APMBA. Monumenta Fratrum Minorum Provinciae... K. 29, 36.

⁹ Ibid. K. 50.

¹⁰ APMBA. Kronika klasztoru w Sądowej Wiszni. K. 258.

¹¹ Autor zatem nie wiedział o istnieniu tej relacji i dlatego pominął ją we wcześniejszej edycji.

panice. Nie była to rzecz bynajmniej odosobniona – podobne zachowania zdradzało wielu kapłanów ze wszystkich diecezji galicyjskich, bez względu na obrządek¹².

Ostatni fragment, który znalazł się w aktach został uzupełniony przez dopisek innym charakterem pisma i podpisany nazwiskiem o. Hilarego Jarosiewicza¹³. Jak wynika z lektury nie zgadzał się on z wersją wydarzeń, odnoszącą się do okoliczności opuszczenia klasztoru przez zakonników we wrześniu 1914 r., przedstawioną przez gwardiana i postanowił ją uszczegółowić. O ile znana jest data sporządzenia historii klasztoru z czasów okupacji rosyjskiej przez o. Minettiego, tak dopisek ręką o. Jarosiewicza pozostał bez daty. Mógł zostać on sporządzony, gdy tylko został przeniesiony z Sądowej Wiszni lub gdy po latach, został gwardianem w tym klasztorze.

Główny autor przytoczonych źródeł, Wojciech Teofil Minetti urodził się 24 II 1864 r. w Łasieni, ówczesnym Lersen koło Pelpina jako syn Andreasa Minettiego oraz Marianny z domu Kawałkiewicz. Do zakonu oo. Reformatorów wstąpił w 1890 r., przybierając imię Józef. Tym imieniem posługiwał się w życiu zakonnym i to ono widnieje na dokumentach. Przebywając w klasztorze w Przemyślu 1 VIII 1892 r. złożył podanie o nadanie obywatelstwa austriackiego – urodził się bowiem jako poddany króla pruskiego (będącego zarazem cesarzem niemieckim). Ostatecznie Namiestnictwo lwowskie decyzją z 11 V 1894 r. wyraziło zgodę i postanowiło wpisać go w poczet stałej ludności gminy Przemyśl. W dn. 26 V 1894 r. złożył przysięgę przed miejscowym starostą. W dn. 3 VII 1894 r. otrzymał święcenia prezbiteriatu z rąk ordynariusza przemyskiego biskupa Łukasza Soleckiego¹⁴. O. Minetti pracował w następujących klasztorach: Biecz (1899–1900), Zakliczyn nad Dunajcem (1900–1904), Kęty (1904–1905), Sądowa Wisznia (1905–1907, 1911–1917 jako gwardian oraz w latach 1918–1921), Przemyśl (1907–1910). Od 1921 r. był administratorem parafii w Bronowicach Wielkich. Zmarł 29 V 1929 r. w Krakowie.

Pisownię źródeł uwspółcześniono, poza tymi przypadkami, które oddają ducha epoki, a są powszechnie zrozumiałe. Gdzieniedzie zaingerowano w styl autora, głównie poprzez dodanie przecinków i podzielenie zdania na mniejsze – ingerencje te starano się jednak ograniczyć do niezbędnego minimum.

¹² Zob. szerzej, np. Pudłocki T. In the time of forced evacuation of the Galician people. Rev. Dr. Jan Trznadel in Styria. *Kronika*. Lublana, 2017. Vol. 69. No. 1. S. 53–66.

¹³ Andrzej Jarosiewicz (1867 – 24.I.1928 Biecz) – do Zakonu Braci Mniejszych wstąpił w 1904 r., przybierając imię Hilarego. Profesję zakonną złożył w 1908 r., święcenia kapłańskie uzyskał w 1912 r. W latach 1912–1914 pracował w Sądowej Wiszni, w latach 1914–1915 w Krakowie, w latach 1915–1918 w Pilicy, w latach 1918–1921 pełnił funkcję wikariusza, kaznodziei i spowiednika w Przemyślu, a w latach 1921–1924 we Lwowie, w latach 1924–1927 był przełożonym klasztoru w Sądowej Wiszni, po czym został przeniesiony do klasztoru w Zakliczynie. Zob. Wołczański J. Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919. Źródła. Lwów; Kraków, 2012. T. 1. S. 794.

¹⁴ APMBA. Minetti Jan Wojciech Teofil (Józef) 1892, 1894. K. 1–3.

***

[Prezentacja źródła]

1. Relacja o. Józefa Minetti¹⁵ z Sądowej Wiszni

Najprzewielebniejszy Ojciec Prowincjale!

Otrzymałmy pismo Najprzewielebniejszego Ojca Prowincja i, o ile się to u nas przy obecnym składzie da zrobić, to wszystko wykonamy. Wszyscy obecnie jesteśmy w domu, oprócz Brata Marcina Oprządką, który musiał iść do wojska i jest obecnie przy 13. pułku 3. Kompanii w Krakowie przy ul. Floriańskiej. Myślałem, że po tych biednych latach, które nam się dały dobrze we znaki, jakoś lepiej będzie. Na zimę zaopatrzyliśmy się dość dobrze i były widoki, że się jeszcze coś zbierze z kwesty, a tu teraz nie wiadomo co będzie. Gdyby to jeszcze nasi się z nami podzielili, to jeszcze pół biedy, ale jeżeli Moskał przyjdzie, a my jesteśmy w rejonie oblężniczym Przemyśla¹⁶, to będzie cała bieda. Konie jeszcze mamy, bo tu na wiosnę, gdy był asenterunek¹⁷ na konie, naszych nie było w domu, a może źle się stało, bo gdyby były zasentorowane, byłiby je wzięli i bodaj kwitkami zapłacili, a teraz, zwłaszcza gdy Moskał przyjdzie, wezmą konie i nawet kwitka nie dadzą. Siedzimy tu jak za światem, wiadomości dochodzą do nas późno i skąpo, tylko mamy przecucie, że wszystkiego najgorszego obawiać się trzeba, lecz z drugiej strony mam nadzieję, że chociaż nas nie stanie, klasztor tę zawieruchę przetrzyma.

Polecając nasz klasztor pobożnym modłom Najprzewielebniejszego Ojca Prowincjała, pozostaję najniższym sługą

O. Józef Minetti

Sądowa Wisznia, dnia 7 sierpnia 1914 r.¹⁸

2. O[jciec] Józef donosi, że klasztor w Sądowej Wiszni wszyscy zakonnicy opuścili. Lecz on już wraca i pozostanie na miejscu.

Najprzewielebniejszy Ojciec Prowincjale!

Wszyscy wyjechali 4 b.m.¹⁹, ja opuściłem klasztor 6 b.m. wraz z Bratem Czesławem [Golińskim]. Donieść o tym nie mogłem, bo poczta już nie funkcjonowała. Dziś z Chyrowa wracam do Sądowej Wiszni znowu naszymi końmi, i co będzie, to już klasztoru nie opuszczę, jeżeli się tylko tam dostanę. Ksiądz kanonik Zięba²⁰ też zostaje. Tu w obecnym czasie ani papieru nie dostanie, a nie miałem lepszego pod ręką.

¹⁵ W języki polskim nazwiska są odmienne, zatem powinno być Minettiego.

¹⁶ Chodzi o Twierdzę Przemyśl – kluczową w czasie działań wojennych 1914/1915.

¹⁷ Asenterunek (od niemieckiego *Assentierung*) – system przymusowego poboru rekruta, względnie koni stosowany w monarchii Habsburgów.

¹⁸ AP MBA. Akta prowincjalne ojca Zygmunta Janickiego, 20.V.1914–4.VII.1924. K. 14.

¹⁹ O. Kazimierz Kiec uciekł do Krakowa, gdzie pracował przy klasztorze św. Kazimierza, br. Alfons Majewski uciekł do klasztoru w Kętach. O szczegółach ucieczki o. Minetti szczegółowo napisał w źródle nr 4.

²⁰ Ks. Stanisław Ziemia (26.X.1853 Tyczyn – 21.II.1928 Krosno) – w latach 1866–1874 uczył się w gimnazjum w Rzeszowie, w latach 1874–1878 studiował teologię w Przemyślu, uczęszczając

Najserdeczniej pozdrawiam, uniżony sługa

O. Józef

Chyrów, dnia 10 września 1914 r.²¹

3. Rozpaczliwy stan klasztoru w Sądowej Wiszni po wypędzeniu Moskali

Najprzewielebniejszy Ojciec Prowincjale!

List Najprzewielebniejszego Ojca Prowincjała z dn. 24 czerwca dopiero dziś otrzymałem i zaraz na niego odpisuję. Przez cały czas żyłem tu z panem [Kacprem] Rzyzińskim, ojcem o. Beniamina²² i dziś jeszcze trzymamy się razem. Z początkiem maja przybył brat Czesław [Goliński]. W klasztorze *abominatio desolationis*²³. W gospodarce mamy trzy prosięta, cztery kury, koguta, tyle żywego inwentarza. Psa nie ma, bo się zbuntował i poszedł za Moskalami. Krowa jest jedna, ale na pensji, bo w domu nie mam co dać jeść, gdyż koniczynę, trawę a nawet i owies wypaśli Moskale, którzy tu od 14 maja do 16 czerwca popasali²⁴. Z martwego inwentarza nie ma nic, ani wozu, ani wózka, ani drabiny, bo czego Moskali nie zabrali lub nie spalili, to rozebrali między siebie dobrzy sąsiedzi, gdy w czasie pobytu rosyjskiego szpitala w klasztorze, brama i furta były otwarte. Teraz żyjemy dość nędznie. Mięso (ale jakie!) kilogram 2 K 40 h i to nie zawsze można go dostać. Słoniny nie ma w całym mieście ani mąki, a więc ani chleba, ani bułek; mamy jeszcze trochę mąki w

---

do miejscowego Seminarium Duchownego. 24.VI.1878 r. przyjął święcenia kapłańskie. W dn. 24.VII.1878 r. mianowany wikariuszem w Krośnie, 12.VIII.1886 r. wikariuszem i katechetą w Krasicy, 23.X.1891 r. wikariuszem i katechetą w Sądowej Wiszni, 14.II.1894 r. administratorem, a 17.XI.1894 r. proboszczem w Sądowej Wiszni. Z dn. 19.II.1899 r. został nadzorcą nauki religii w gimnazjum w Jaworowie, a z dn. 19.VIII.1915 r. delegatem biskupim do c.k. Rady Szkolnej Okręgowej w Jaworowie. Z dn. 18.IV.1905 r. został mianowany wicedziekanem dekanatu jaworowskiego Był radnym miasta Sądowa Wisznia i przewodniczącym Rady Nadzorczej w Kasie Zaliczkowej «Nadzieja» w Sądowej Wiszni. Z dn. 29.IX.1917 r. został prepozytem w Krośnie. Zob. Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu,teczka osobowa ks. S. Ziemby (autor dziękuje ks. dr. Marcinowi Kapłonowi za jej udostępnienie).

²¹ APMBA. Akta prowincjalne... K. 22.

²² Władysław Józef Rzyziński (7.XI.1879 Sądowa Wisznia – 2.IV.1943 Rzym), do Zakonu Braci Mniejszych wstąpił w 1896 r., profesję zakonną złożył w 1902 r., przyjmując imię Beniamin. Święcenia kapłańskie przyjął w 1903 r., w latach 1904–1905 mieszkał w klasztorze w Dukli, w latach 1905–1906 był wikariuszem parafii Leszno na Wołyniu, w latach 1906–1911 wykładał Pismo św. w zakonnym studium we Lwowie. W latach 1912–1917 pracował w klasztorze św. Kazimierza w Krakowie, gdzie w czasie wojny opiekował się rannymi w pociągach sanitarnych, w latach 1917–1921 gwardian klasztoru we Lwowie i sekretarz prowincji, w latach 1921–1924 wizytator generalny prowincji, definitor prowincji oraz gwardian w Stopnicy, w latach 1924–1927 prowincjał, w latach 1927–1939 definitor generalny i wizytator generalny. W latach 1939–1942 przebywał w Jugosławii. Zob. APMBA. Księga personalna Prowincji Matki Bożej Anielskiej Franciszkanów-Reformatów w Polsce (1933–1972); Wołczański J. Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej... S. 790–791.

²³ *Abominatio desolationis* – z łaciny, skalanie i spustoszenie.

²⁴ W znaczeniu – przebywali.

klasztorze, ale niewiele, jeżeli nie dowiozą skąd, będzie bieda, bo tu żyta i pszenicy mało kto siał, a dwory okoliczne wcale nic. A na domiar złego jeszcze posucha, bo od Wielkiej nocy był tylko raz deszcz. Cieszę się bardzo, że Najprzewielebniejszy Ojciec Prowincjał ma zamiar nas odwiedzić, tylko proszę uwiadomić kiedy²⁵.

Pozostaję pokornym sługą

O. Józef Minetti

Sądowa Wisznia, dnia 6 lipca 1915 r.²⁶

4. Kronika klasztoru w Sądowej Wiszni, spisana przez O. Józefa Minetti, gwardiana, w maju 1916 r.

Konwent w Sądowej Wiszni pod wezwaniem Matki Boskiej Wniebowziętej.

Po ogłoszeniu mobilizacji, gdy powołani pod broń udawali się do swoich oddziałów, klasztor przez trzy dni był nimi przepełniony, gdyż wszyscy się chcieli przedtem wyśpowiadać i to Polacy i Rusini tak, że wszyscy czterej Ojcowie od wczesnego ranka do późnego wieczora nie mogli nadażyć ze spowiedzią. Wkrótce potem nadciągnęli Tyrolczycy, lud bardzo uczciwy i pobożny i tych, chociaż się już w domu wyśpiewali, większa część przystąpiła znowu do spowiedzi. Stali oni tu trzy dni zaledwie, ponieważ w dzień mieli swoje zajęcia, więc tylko bardzo wczesnym rankiem i późnym wieczorem oblegali konfesjonał. Po nich nadciągnęli Honwedzi-Madziarzy, ale ci o spowiedź nie dbali.

Gdy nastąpił odwrót naszych wojsk po bitwach pod Rawą Ruską, Janowem i Bóbrką OO. Kazimierz Kiec, Hilary Jarosiewicz, Bernard Stopa i BBr. Alfons Majewski i Bolesław Potok²⁷, ulegając namowom kapelanów wojskowych, którzy straszili, że Moskale zakonników wieszają, wyjechali na zachód dnia 4 września. Nawet O. Gwardian, ulegając natarczywym naleganiom tychże kapelanów, aby ratował swoje życie, wyjechał dnia 6 września, pozostawiając klasztor na opiece księdza kanonika Ziembę i jednego gospodarza, Kaspra Rzyzińskiego. Ale w ucieczce swej, czując wyrzuty sumienia, że klasztor i kościół swojej opiece powierzony tak haniebnie opuścił i dowiedziawszy się, że nasi Moskale pod Komarnem odparli, gdy już był w Chyrowie stamtąd wrócił 11 września 1914 r., jeszcze przed najazdem Moskali. Dnia 12 września wojska austriackie opuściły już Sądową Wisznę. Wtedy przyniesiono z miasta, ze szpitala do klasztoru trzech ciężko rannych, tj. 2 Czechów i 1 Węgra, których tam pozostawiono bez żadnej opieki. Przyjęto ich w klasztorze i jak można tak się nimi opiekowano. Z początku sam Gwardian siedział przy nich we dnie i w nocy, na trzeci dzień znalazły się sanitariuszki, które mu pomagały, ale że lekarza nie było żadnego, nastąpiła u dwóch gangrena i jeden z nich zmarł w czwartym dniu, a jeden po tygodniu, chociaż rosyjscy lekarze się nimi zajęli; niestety za późno. Jedyna pociecha, że wszyscy trzej się wyśpiewali, dwóch Gwardian pochował, a trzeciego wzięli Moskale w niewolę.

²⁵ Wizytacja odbyła się w dn. 7–8.IX.1915 r. Zob. APMBA. Liber Visitationum Canoniarum Conventus Visnensis ab a. 1915. K. 1.

²⁶ APMBA. Akta prowincjalne... K. 42–43.

²⁷ Br. Bolesław Potok (1847 Biecz – 15.II.1917 r. Sądowa Wisznia) – brat zakonny w od 1877 r.

Dnia 14 września wpadli Moskale, zrabowali klasztor doszczętnie tak, iż gdy wieczorem tego dnia wynieśli się do miasta do swoich kwater, już nie było co zjeść na kolację. Nawet w kościele skarbonki rozbili, a z rzeczy, które Ojcowie uciekając pozostawili co lepsze, zwłaszcza buty, bieliznę zrabowali, gdyż pod pozorem, że szukają Austriaków, do wszystkich cel wchodzili, a gdzie nie było klucza, gwałtem zamki rozbijali. Czynili to zwłaszcza Kozacy z Kaukazu, zaraz w pierwszy dzień inwazji, a przeszkodzić nie miał kto, bo gdy O. Gwardian na jednym korytarzu pilnował, to na drugim rozbijali, a ponadto trzeba się było i rannymi zająć.

Później zajęli Rosjanie klasztor na szpital aż do połowy grudnia i nieraz bywało po 500 do 700 łżej rannych, którym rany przewijano i po herbacie rano dalej wyprawiano. Natomiast inni spod Przemyśla przychodzili, a między nimi wielu rannych i Polaków się znajdowało, którzy prosili o spowiedź. Tych wieczorem spowiadano, gdyż rano, zaraz po Komunii św. musieli iść dalej. Z naszych ludzi miejscowych mało kto wtedy przychodził do kościoła, gdyż widząc wszędzie Moskali, bali się ich.

Najgorsze czasy dla klasztoru nastąpiły, gdy po odejściu szpitala obrócono klasztor na kwaterę dla wojsk rosyjskich, idących w Karpaty. Przychodzili wieczorem głodni, zziębnięci i rozpalali ogień gdzie się tylko dało, w piecach, w ogrodzie, na podwórzu, a że nasze drzewo już dawno szpital spalił, to zaś które rosyjski komendant na prośby O. Gwardiana przysłał było mokre, więc i sztachety z parkanu, łóżka i drzwi, a nawet krzyże z cementarza szły na podpałkę. Wtedy to kwaterowały różne narody: Tatarzy, sybirskie pułki, Mongoły, Gruzini, Kurdy, chłopcy potężne, ale naród niewierny. Byli pomiędzy nimi i Polacy i ci tylko o spowiedź i Komunię św. prosili. I tak szła ta rzesza aż do pierwszych dni maja w Karpaty, aż nagle dnia 12 maja rano zapełniło się całe podwórze armatami, ale już uciekającymi. W klasztorze zaś rozłożył się zarząd szpitala, lecz chorych ani rannych nie było, gdyż widocznie ich zaraz dalej transportowano.

Było przy tym szpitalu wielu Polaków, ludzi uczciwych i pobożnych bo w czasie Oktawy Bożego ciała się spowiadali, baldachim i chorągwie na procesji nosili i w czasie procesji dzwonili.

Dnia 16 czerwca 1915 r. o godzinie 2giej w nocy wybuchła gdzieś niedaleko bomba, rzucona z aeroplanu austriackiego. Huk był tak straszny, aż się klasztor zatrzęsł. A było wtedy w klasztorze więcej ludzi, którzy się tam ukrywali, aby ich nie wzięto w niewolę. Było i dwóch Moskali, którzy mając już dość wojny, chcieli dobrowolnie oddać się w niewolę austriacką. Gdy wszyscy wybiegli zobaczyć, co się dzieje, Moskali już nie było, tylko dwór, budynki w mieście, dworzec kolejowy i fabryka cykorii się paliła. O godzinie 6 rano zaczęto na nasz klasztor strzelać szrapnelami, gdyż one padały przed i za i po bokach klasztoru, ale żadna go nie trafiła. Widocznie św. Antoni, do któregośmy się wszyscy w trwodze uciekali i «Si queris»²⁸ odmawiali, nas obronił. Tego samego dnia o godzinie 6 ½ rano zjawiała się już nasza patrol, a równocześnie też i Moskale strzelać zaprzestali.

W klasztorze mieszkał podczas inwazji nieprzyjaciela:

O. Józef Minetti, gwardian klasztoru

Br. Bolesław Potok, kwestarz od dnia 1 maja 1915 r., przedtem przebywał w Bieczu.

Szkody, które konwent poniósł podczas wojny, wynoszą 12000 (dwanaście tysięcy) koron.

²⁸ «Si quaeris miracula» (*Jeśli cudów szukasz*) – średniowieczne responsorium ku czci św. Antoniego z Padwy.

Dla ścisłości historycznej: Dn. 3 września [1914] przed południem O. Gwardian zwołał cały Konwent na radę i przedstawiwszy niebezpieczeństwo, oświadczył pierwszy, że on bezwarunkowo wyjedzie do Sącza. Za jego przykładem postanowili też wyjechać dwaj Ojcowie i Bracia. Tylko jeden z Ojców postanowił bezwzględnie pozostać ze względu na lud i przyszłość klasztoru, co wszyscy przyjęli z wdzięcznością, a br. Alfons i Bolesław zdecydowali się też pozostać. Wieczór jednak O. Gwardian, zbuntowany przez dwóch innych Ojców, że dotyczący udaje bohatera, aby po wojnie jako bohater-obrońca klasztoru zostać tu Gwardianem na miejscu tego, co uciekł, odmówił swego pozwolenia na pozostanie w klasztorze odnośnemu Ojcu i dlatego wszyscy klasztor opuścili. Świadcami wymienieni braci.

O. Hilary Jarosiewicz²⁹

REFERENCES

1. Iriarte, L., Kafel, J. S., Zęblik, A. J., & Kuklińska, K. (1998). *Historia franciszkanizmu*. Kraków [in Polish].
2. Gogol, Z. o. (Ed.). (2018). *Kronika Konwentu oo. Franciszkanów w Kalwarii Paclawskiej 1902–1944*. Kraków [in Polish].
3. Pudłocki, T. (2017). In the time of forced evacuation of the Galician people. Rev. Dr. Jan Trznadel in Styria. *Kronika*, 69 (1), 53–66 [in English].
5. Pudłocki, T. (2016–2017). I wojna światowa na podstawie Kroniki Klasztoru Franciszkanów-Reformatów w Sądowej Wiszni. *3 історії західноукраїнських земель*, 12–13, 224–232 [in Polish].
6. Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia odrodzenia Prowincji Matki Boskiej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych OO. Reformatów w Polsce (1911–1961). (1962). Kraków [in Polish].
7. Wołczański, J. (2012). *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919*. *Źródła* (Vol. 1). Lviv; Kraków [in Polish].

Томаш ПУДЛОЦКІ

доктор габілітований, професор Ягеллонського університету
доцент Інституту історії Ягеллонського університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7527-0919>
e-mail: tomasz.pudlocki@uj.edu.pl

РЕФОРМАТИ В СУДОВІЙ ВИШНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА О. ЮЗЕФА МІНЕТТИ OFM

Залучено невідомі джерела з Архіву Провінції Матері Божої Ангельської отців Францисканців (Реформатів) Ордену братів менших (лат. – Ordo Fratrum Minorum, OFM) в Кракові. Це три листи й історія монастиря Францисканців (традиційно званих реформатами), посвяченого Успінню Пресвятої Богородиці в Судовій Вишні, написаних

²⁹ АРМВА. Акта prowincjalne... К. 99–100.

о. Юзефом Мінетті, опікуном монастиря, на прохання тогочасного провінціала Ордена Зигмунта Яніцького. Усвідомлюючи значення російсько-австрійської війни та її перебігу в Галичині, о. Яніцькі доручив опікунам францисканських монастирів записувати історію монастирів та досвід ченців, що в них працювали. Джерела містяться у фонді під назвою «Провінційні акти отця Зигмунта Яніцького, 20.V.1914–4.VII.1924», де зберігаються їхні копії. Оригінали документа не збереглися. Попри невеликий обсяг, ці листи є важливим і цікавим джерелом, що відображає проблеми невеликої галицької місцевості, якою була Судова Вишня. Вони написані старшим ченцем, опікуном монастиря, і виходять поза межі францисканського мікросвіту. Стосуються не тільки монастирського життя, а й на-самперед реалій щоденного життя в малій місцевості на головному шляху між Львовом і Перемишлем перед російською окупацією, під час її тривання та безпосередньо після входу в Галичину австро-німецьких військ. Звіт доповнює попереднє видання, що стосується історії цього монастиря під час Великої війни, і є дуже цінним, оскільки існує не надто багато джерел з історії Судової Вишні.

Tomasz PUDŁOCKI

Dr. habil., Professor at the Jagiellonian University

Associate Professor at the Institute of History of the Jagiellonian University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7527-0919>

e-mail: tomasz.pudlocki@uj.edu.pl

FRANCISCANS (OFM) IN SUDOVA VYSHNIA DURING WORLD WAR I IN THE VISION OF FR. JÓZEF MINETTI, OFM

The author cites unknown sources from the Archives of the Province of Our Lady of the Angels of the Franciscan Fathers (OFM) in Kraków (Poland). The collection consists of three letters and the history of the convent of the Franciscans (usually called *Riformati – Ordo Fratrum Minorum Reformatorum*) dedicated to Our Lady of the Assumption in Sudova Vyshnia, written by Fr. Józef Minetti – guardian of the monastery, written at the request of the provincial minister Zygmunt Janicki. The sources are in the collection entitled Provincial files of Father Zygmunt Janicki, May 20, 1914 – July 4, 1924. The original documents have not survived – only copies are available right now. Despite its modest volume, it is an interesting and important source presenting the problems of a small Halychyna town, Sudova Vyshnia. Being aware of the importance of the Russo-Austrian war and its course in Halychyna, Father Janicki ordered the guardians of the Franciscan monasteries to write down the history of the monasteries and the experiences of the friars working in them. The documents were written by an elderly friar, guardian of the monastery, and despite their provenance, go beyond the Franciscan microcosm. They concern not only the monastic life, but most of all the realities of everyday life in a small town, on the main route between Lviv and Przemyśl before the Russian occupation, during its duration and immediately after the Austro-German army entered Halychyna. The report complements the earlier edition relating to the history of this monastery during the Great War, which the editor published a few years ago and is a supplement, so valuable as there are not many sources for the history of Sudova Vyshnia.

Keywords: Sudova Vyshnia, World War I, Franciscans (Riformati), Father Józef Minetti.

Błażej SZYSZKOWSKI

*Mgr, konserwator zabytków
Kierownik Działu Konserwacji
Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemyślu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1389-1565>
e-mail: bszyszkowski@onet.pl*

WKŁAD ARCHITEKTA KAZIMIERZA OSIŃSKIEGO W OCHRONĘ ZABYTKÓW SAKRALNYCH W DOBIE AUTONOMII GALICJI I POLSKI MIĘDZYWOJENNEJ

Artykuł traktuje o dokonaniach Kazimierza Osińskiego (1883–1956) architekta, muzealnika, społecznika, publicysty i literata., wybitnegoPrzemyslanina, absolwenta Politechniki Lwowskiej – cenionego specjalisty w środowisku konserwatorskim i muzealnym.

Opracowanie odnosi się do jego dokonań w zakresie działalności konserwatorsko-projektowej budowli sakralnych oraz na polu ochrony, ratowania architektury i wyposażenia zabytkowych świątyń.

Ramy czasowe opracowania stanowią lata 1909–1939 – wycinek okresu autonomii Galicji i Polska międzywojenna, dla Osińskiego lata dynamicznego zaangażowania w ochronę zabytków w organizacjach muzealnych, konserwatorskich i naukowych. Czas jego ożywionej działalności publicystycznej – upowszechnianie wiedzy o lokalnych zabytkach i ich problemach konserwatorskich, W latach Wielkiej Wojny – poświęcenie dla ratownictwa i inwentaryzacji-zabytków.

Ochrona i ratownictwo architektury sakralnej obrządków – łacińskiego i wschodniego oraz religii żydowskiej znajdowały wyraz w szerokiej aktywności społecznej i konserwatorskiej Osińskiego – początkowo przedstawiciela Towarzystwa Opieki nad Zabytkami z ramienia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, w czasie Wielkiej Wojny również działacza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie, a po wojnie projektanta odbudowy zabytków sakralnych, członka komisji konserwatorskiej na okręg lwowski i zastępcy konserwatora lwowskiego na okręg przemyski.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, Kazimierz Osiński, konserwacja zabytków, ochrona dziedzictwa, zabytki sakralne

Kazimierz Osiński – przemyslanin, absolwent Politechniki Lwowskiej, wyśmienicie łączył wykształcenie inżyniera architekta z życiową pasją – miłością do sztuki i zabytków. Oddany badacz historii i archeologii niejednokrotnie podejmował różnorodną działalność w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym¹.

---

¹ Kazimierz Marian Osiński (Przemyśl 1883 – Przemyśl 1956) – architekt, muzealnik, społecznik, publicysta, literat. Biogram Osińskiego zob.: Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński. *Polski*

Drastycznie postępująca degradacja zabytków sakralnych, brak dostatecznej opieki, niepokojące przeobrażenia architektoniczne², a w końcu uszkodzenia i zniszczenia zabytków w czasie Wielkiej Wojny³ sprawiły, że ochrona dziedzictwa kulturowego weszła w szeroką orbitę zainteresowań i troski Osińskiego. Za ramy czasowe niniejszego opracowania zostały przyjęte lata 1909–1939 – wycinek okresu autonomii galicyjskiej i Polska międzywojenna. Dla Osińskiego był to czas dynamicznej, zintensyfikowanej aktywności – zaangażowania na rzecz ochrony zabytków w strukturach przemyskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, ratownictwa i inwentaryzacji zabytków w latach Wielkiej Wojny a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości – czas ożywionej działalności w związkowych strukturach muzealnych i aktywności w Komisji Artystycznej Kurii Biskupiej Obrządku Łacińskiego.

Osiński jeszcze jako młody architekt, ale już pełen zamiłowania i pasji dla historycznych «pamiętek przeszłości», stał się cenioną postacią w środowisku konserwatorskim i muzealnym. Był konsultantem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z ramienia przemyskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przy pracach konserwatorskich w województwie lwowskim, mianowany został również zastępcą konserwatora lwowskiego na okręg przemyski⁴. Od 1924 roku był członkiem-korespondentem Okręgowej Komisji

---

Słownik Biograficzny. 1979. T. 24. S. 338–339, informacje uzupełnił: Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński (14.XII.1883–4.II.1956). *Rocznik Przemyski*. Przemysł, 1957. T. 9. S. 240–243. Por.: Schubert J. Józef Wilk i inni polscy artyści działający w armii austriackiej przy tworzeniu cmentarzy wojskowych w Przemysłu i Galicji środkowej. *Czasopismo Techniczne*. 2008. Z. 7. S. 141–142; Kostek J. Osiński Kazimierz Marian (1886–1956). *Słownik biograficzny twórców oświaty i kultury XIX i XX wieku Polski południowo wschodniej* / red.: A. Meissner, K. Szmyd. Rzeszów, 2011. S. 301; A. Kunysz pokrótce omówił działalność muzealno-konserwatorską Osińskiego w referacie wygłoszonym 14.XII.1983 r. na sesji popularno-naukowej zorganizowanej z okazji 100-lecia urodzin Osińskiego w Wojewódzkim Oddziale Stowarzyszenia «PAX», rozwinięta wersja referatu została opublikowana w: Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński współtwórca Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemysłu. Przemysł, 1984. Materiał źródłowy związany z zaangażowaniem Osińskiego w ochronę zabytków Przemysła cytuje M. Arsenicz (Arsenicz M. Kreacja Przemysła jako miejsca o znaczeniu historycznym w działalności inteligencji galicyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. *Rocznik Przemyski*. 2015. T. 51, Issue 3 (18): Historia. S. 49–60); działalność muzealno-kolekcjonerską omówiono w publikacji zbiorowej połączonej z katalogiem muzealiów przekazanych m.in. przez K. Osińskiego do muzeum TPN, *Dziedzictwo Kunstkamery. Jak Kazimierz Osiński tworzył muzeum* / red.: T. Pomykacz, A. Sarkady, M. Trojanowska. Przemysł 2020.

² Spiess T. Wykaz drewnianych kościołków i cerkwi w Galicji. Lwów, 1912. S. I–III; Wojciechowski J. Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce. *Ochrona Zabytków Sztuki*. Warszawa, 1930/31. Z. 1–4. S. 3–33; Frycz J. Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918. Warszawa, 1975; Mідura F. O społeczną opiekę nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918. Warszawa, 2004.

³ O zniszczeniach w czasie I wojny światowej pisali: Kunkel P. Straty polskich dóbr kultury podczas I wojny światowej. *Rocznik Historii Sztuki*. 2015. T. XL. S. 163–168; Szydłowski T. Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej. Z 227 rycinami i mapką orjentacyjną. Warszawa, 1919.

⁴ Filarecka B. Życie kulturalne Przemysła w okresie II Rzeczypospolitej. Przemysł, 1997. S. 132, por. *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk* (dalej – *Rocznik TPN*) za rok 1913–1922. Przemysł, 1923. S. 15: «Na wniosek dr Szydłowskiego, Min. Sztuki i Kultury zaproponowało na konserwatora okręgu przemyskiego w razie utworzenia województwa przemyskiego p. Kazimierza

Konserwatorskiej przy urzędzie województwa lwowskiego⁵. W latach 1928–1933 był kierownikiem miejskiego biura budowlanego w Przemyślu⁶.

Jako inżynier o zainteresowaniach zabytkoznawczych opracowywał projekty konserwacji architektury⁷. Przykładem są – projekt sygnaturki dla kościoła Świętej Trójcy w Krośnie z 1920 roku⁸, czy zaangażowanie Osińskiego do wykonania projektu konserwacji barokowego kościoła w Czartorysku na Polesiu⁹. Wykonał szereg projektów budowli sakralnych, należą do nich kościoły: pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Maćkowicach¹⁰,

---

Osińskiego, który jako zastępca konserwatora na środkową Małopolskę, już na wiosnę 1920 wziął udział w Zjeździe konserwatorów w Krakowie».

- ⁵ W zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu: pismo wojewody lwowskiego do K. Osińskiego o mianowaniu go członkiem korespondentem Okręgowej Komisji Konserwatorskiej 4.XII.1924, zob.: Kunysz A. W służbie kultury i regionu: rzecz o muzeum w Przemyślu. Przemyśl, 1989. S. 45.
- ⁶ Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241; Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 338 (podaje, że K. Osiński pracował jako «asesor i referent do spraw budownictwa w samorządzie miejskim w Przemyślu»).
- ⁷ O działalności architektonicznej Osińskiego pisała: Stojak G. Kazimierz Maria Osiński – architekt z Przemyśla. *Galiczyjskie Spotkania* / red. U. Jakubowska. Warszawa, 2007. S. 171–185. G. Ruszczyk w kontekście projektów drewnianych świątyń wykonanych przez Osińskiego wpisuje jego działalność architektoniczną w nurt form wywodzących się z rodzimego dziedzictwa architektonicznego, które uznawano za najbardziej odpowiednie dla ówczesnie projektowanych drewnianych kościołów polskich (zob.: Ruszczyk G. Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność. Warszawa, 2001. S. 176).
- ⁸ Wzniesiona w 1924 roku na miejscu sygnatury kamiennej z ok. 1908 roku, oryginalnie z XVII w., wykonana z drewna, krytykowana za nadmierną, dominującą wielkość bryły. Funkcjonowała do 1946 roku (zob.: Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39; Łopatkiewicz T. Dziewiętnastowieczna ikonografia kościoła w Świętej Trójcy w Tarnowie. *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu* / red. F. Leśniak. Krosno, 2004. T. 7. S. 162–163).
- ⁹ Stary Czartorysk (obecnie w Ukrainie, ukr. Старий Чорторійськ). Dawny rzymskokatolicki kompleks klasztorny należący do zakonu dominikanów, czynny w latach 1639–1832. W czasie wojny polsko-bolszewickiej kościół zdewastowano. Zrujnowany obiekt odnowiła katolicka parafia, po czym w dwudziestoleciu międzywojennym kościół był użytkowany jako świątynia parafialna (zob.: Tokarski J. Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie. Warszawa, 2001. T. 2. S. 44–45; Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139). Projekt konserwacji świątyni przez Osińskiego upadł w związku z nadmiarem obowiązków architekta w Przemyślu (zob.: Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139).
- ¹⁰ Maćkowice, gm. Żurawica. Drewniany kościół rzymskokatolicki, wybudowany w latach 1920–1922, obecnie nie istnieje (patrz: Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39; Leksykon drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego / red. K. Zieliński. Rzeszów, 2015. S. 369 (tam archiwalna fotografia).

w 1918 roku – pw. Matki Boskiej Śnieżnej w Nowym Miększysku¹¹, około 1930 roku – pw. św. Antoniego Padewskiego w Lisznej¹².

Działalność konserwatorska

Wokół Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu

W 1909 roku Kazimierz Osiński wraz z przedstawicielami przemyskiej i lwowskiej inteligencji był inicjatorem powołania pierwszego ośrodka naukowego w Przemysłu – Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹³. W zakresie ochrony i opieki nad zabytkami Towarzystwo stało się dla Osińskiego polem wielu inicjatyw i dynamicznej aktywności.

W statucie organizacji określono działania w zakresie troski o zabytki kultury narodowej jako «konserwowanie dzieł sztuki i kultury na ziemiach polskich, jako też ratowanie ich od zatury przez gromadzenie w zbiorach towarzystwa»¹⁴. Narzędziami ku temu było powołanie Stacji Archeologicznej oraz stworzenie zbiorów muzealnych¹⁵. Za cele Stacji,

¹¹ Nowy Miększ. Drewniany kościół rzymskokatolicki, wybudowany w latach 1918–1919 na miejscu kaplicy-baraku z 1916 r., architektonicznie inspirowany stylem zakopiańskim («Rocznik TPN» określa go jako styl «śląsko-zakopiański»). Budowa była dofinansowana ze środków Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego (patrz: Rocznik TPN 1913–1922. Przemysł 1923. T. 3. S. 39 (repr. cz.-b.)); Ruszczyk G. Drewniane kościoły w Polsce... S. 247; Leksykon drewnianej architektury sakralnej... S. 185.

¹² Liszna (dawniej: Lisznia), kościół drewniany o konstrukcji zrębowej. Inne źródło podaje datowanie budowy na lata 1936–1939. Wzniesiony z inicjatywy lekarza Antoniego Dorosza, głównie z przeznaczeniem dla kuracjuszy i letników pobliskiego sanatorium fundacji Michaliny Mościckiej (zob.: Ruszczyk G. Drewniane kościoły w Polsce... S. 243; Leksykon drewnianej architektury sakralnej... S. 159). Ponadto z innych realizacji Osińskiego kościoły: w 1916 – pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Witoszynie (Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241, Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 339), pw. św. Anny w Radawie (świątynia wybudowana w latach 1920–1926, konsekrowana w 1927 roku, wzniesiona na miejscu świątyni z 1583 roku, zniszczonej podczas działań wojennych w 1915 roku, ponadto kościoły w m.in. w Dobranowicach z 1921 roku i Waclawicach z 1923 roku (zob.: Rocznik TPN 1913–1922. Przemysł, 1923. T. 3. S. 39; Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 339).

¹³ Do największych zasług Osińskiego w rodzinnym mieście bez wątpienia zaliczyć należy prace kulturalno-oświatową, inspirowanie poczynań naukowych oraz założenie przemyskiego muzeum. W 1898 roku, jeszcze jako student rozpoczął gromadzenie «historycznych pamiątek». Zbiory zapoczątkował znaleziony w tym roku w szutrze z Sanu bizantyjski amulet z heliotropu. Wraz z bratem Tadeuszem uzupełniał zbiory powiększając kolekcję darami od znajomych i rodziny. Osińscy zaczęli równocześnie tworzyć księgozbiór, w 1909 roku ofiarowali go Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Przemysłu. Księgozbiór stał się podwaliną biblioteki naukowej Towarzystwa (Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241–242; zob. też: Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 338; Ponad podziałami: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach 1909–2009 / red.: Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak. Przemysł, 2009; Kostek J. Przeszłość-Przyszłość. Dzieje Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Przemysł, 2000.

¹⁴ Rocznik TPN za rok 1909–1911. Przemysł, 1912. S. 12.

¹⁵ Ibid.

której kierownikiem został Osiński¹⁶, obrano umiejętnie dokonywanie wykopalisk, ich oczyszczanie i konserwację. Stacja została podzielona na sekcje: archeologiczną, archiwalną, przyrodniczą i architektoniczną. Osiński nawiązał zawodowe kontakty z konserwatorami: dr Nikodemem Pajzderskim¹⁷, prof. Tadeuszem Szydłowskim¹⁸ i dr Józefem Piotrowskim¹⁹. W zakresie prac archeologicznych współpracował z nauczycielem, przyrodnikiem i archeologiem amatorem Alfredem Dworskim. Jako jeden z pierwszych w Polsce – pomyślał o organizacyjnym rozwiązaniu ochrony-konserwacji zabytków archeologicznych.²⁰ Towa-

¹⁶ Rocznik TPN za rok 1909–1911... S. 88. Zob. też: Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński... S. 35.

¹⁷ Nikodem Pajzderski (1882–1940), architekt, historyk sztuki, mediewista, konserwator i badacz zabytków, muzealnik. Odbił studia na Wydziale Architektury Politechniki w Charlottenburgu, wykształcenie dopełnił na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. W 1909 roku uzyskał doktorat. Kustosze Muzeum Czartoryskich na Zamku w Gołuchowie. W 1914 roku działał w Centralnym Komitecie Opieki nad Zabytkami w Wiedniu. W 1919 roku został Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu. W 1922 roku mianowany konserwatorem odpowiedzialnym za zabytki na Pomorzu. Należał do Komitetu Konserwatorskiego Gmachów Państwowych. Od 1933 r. dyrektor Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu (zob.: Wielkopolski Słownik Biograficzny. Warszawa; Poznań, 1981. S. 548–549).

¹⁸ Tadeusz Szydłowski (1883–1942), historyk sztuki i konserwator zabytków, prof. Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stworzył podstawy inwentaryzacji zabytków. Pierwszy państwowy konserwator zabytków na ziemiach polskich, od 1914 roku kierownik Krajowego Urzędu Konserwatorskiego w Krakowie, utworzonego dla Galicji przez rząd austriacki. Zorganizował sieć służb konserwatorskich. Kierował pracami restauracyjnymi w Krakowie – na Wawelu, w Wieży Ratuszowej, w obiektach Uniwersytetu Jagiellońskiego, kościele Mariackim. Autor znaczących prac na temat architektury i sztuki średniowiecza, m.in.: Szydłowski T. Ruiny Polski...; Szydłowski T. Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskim i kieleckim. Kraków, 1928; Gaczol A. Szydłowski T. Polski Słownik Biograficzny. 2014. T. 69/4, zes. 203. S. 616–618.

¹⁹ Józef Piotrowski (1873–1939), historyk sztuki. Konserwator zabytków we Lwowie dla Galicji Wschodniej i Wołynia. Autor publikacji z dziedziny architektury i sztuki oraz problematyki związanej z ich ochroną i konserwacją, m.in.: Piotrowski J. Ochrona zabytków i odbudowa kraju. Lwów, 1916; Piotrowski J. Katedra Ormiańska we Lwowie w świetle restauracyj i ostatnich odkryć. Lwów, 1925; Piotrowski J. Zamek w Łańcucie. Zwięzły opis dziejów i zbiorów. Lwów, 1933. Zob.: Muzea-rezydencje w Polsce: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamojskich w Kozłowie, 14–16 października 2004 / red. K. Kornacki. Kozłówka, 2004. S. 222; Rocznik TPN za rok 1923. Przemysł, 1924. T. 4.

²⁰ Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński... S. 35–36. Pierwsze lata funkcjonowania muzeum budziły kontrowersje, krytycy Osińskiego i Dworskiego podnosili niefachowy sposób gromadzenia zbiorów i metody prac wykopaliskowych. Jako kierownik Osiński spotykał się z krytyką konserwatorów lwowskich i krakowskich (m.in. zob.: Janusz B. Badania archeologiczne dokonane w 1912. *Gazeta Lwowska*. 1912. 10 sierpnia). Osiński odpowiedział listem otwartym «W obronie TPN w Przemysłu» (*Gazeta Przemyska*. 1913. Nr 35. 17 sierpnia. Zob. też: List otwarty w obronie Tow. Przyjaciół Nauk w Przemysłu. Przemysł, 1913). K. Osiński powołuje się we wspomnianym liście na pozytywne opinie o działalności Muzeum, Dyrekcji TPN-u i o treści Rocznika TPN-u, (sformułowane m.in. Feliksa Koperę, prof. Mariana Gumowskiego i prof. Aleksandra Semkowicza) wyjaśnia, że krytyczne i konstruktywne uwagi zawsze będzie «z podziękowaniem przyjmował i zastosowywał». Odpiera zarzuty B. Janusza – wyjaśnia fachowy warsztat pracy A. Dworskiego i profesjonalizm funkcjonowania Muzeum i Stacji Archeologicznej TPN.

rystwo dobrze współpracowało m.in. ze Związkiem Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie²¹ i lwowską Okręgową Radą Muzealną²².

O pierwszych latach działalności i toczonych zmaganiach Stacji Osiński pisał: «Staliśmy się ile możliwości o konserwację zabytków architektonicznych, już to chroniąc je przed ostateczną ruiną lub przy naprawach broniąc dawnego ich wyglądu»²³. Jako kierownik Stacji był uznany za emisariusza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Zakres działalności Towarzystwa w opiece nad zabytkami, m.in. działania realizowane pod kierunkiem Osińskiego relacjonowano w «Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk» w rozdziałach: *Konserwacja Zabytków Architektonicznych* i *Stacja Archeologiczna*. W ramach Towarzystwa był zaangażowany m.in. w opiekę nad przemyskimi zabytkami – kościołami, kamienicami w Rynku i zamkiem (baszty). Dążył do przystosowania go na siedzibę muzeum. W tym celu przygotował dokumentację i plany architektoniczne²⁴. Przy poparciu Tadeusza Szydłowskiego w 1919 roku zainicjował pozyskanie dotacji na gruntowną konserwację murów zamkowych²⁵.

²¹ Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie (1919–1939) grupował 33 instytucje i stowarzyszenia Małopolski Wschodniej (Słownik polskich towarzystw naukowych. Wrocław, 1978. Cz. 1. Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich).

²² Okręgowe Rady Muzealne powołane w 1922 roku z inicjatywy Wydziału Nauki Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego (Warszawa, Poznań, Kraków, Lwów) (zob.: Pruszyński J. Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna. Kraków, 2001. S. 383). Ich celem było kontrolowanie i wspieranie działań muzealnych, w programie znalazł się postulat kształcenia konserwatorów i kustoszy dla podniesienia kwalifikacji zawodowych pracowników muzeów (zob.: Wiadomości Archeologiczne. 1922. S. 193; Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 117).

²³ W «Liście otwartym» (patrz przypis 20) Osiński pisał: «(...) stworzyliśmy ją [Stację Archeologiczną] nie tylko dla prehistorji, a właściwie dla konserwacji zabytków architektonicznych. Grono konserwatorów Gal.[icji] Wsch.[odniej] uznało naszą pracę w tym kierunku. Przez uchwałę Grona z dnia 16 stycz.[nia] 1910 r. do l. 264 Tow.[arzystwo] Przyj.[aciół] Nauk stało się zastępczynią Grona na Ziemię przemyską w sprawach konserwatorskich» (zob.: Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139).

²⁴ Niezrealizowany projekt adaptacji zamku przemyskiego na muzeum jest w zbiorach Działu Historii Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemyślu (rzut parteru, nr inw.: SN 6632/2018), zob.: Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński... S. 48.

²⁵ Zob. też: Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 214; Rocznik TPN 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 38; Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński... S. 36; Białic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 339. Ponadto z wybranych inicjatyw na polu ochrony zabytków warto wspomnieć akcję odczytową w seminarium duchownym w Przemyślu, której celem było agitowanie duchownych do ratowania znalezisk archeologicznych i przekazywania ich do muzeum. Sprawa dotyczyła uczulenia parafian przez księży, aby w przypadku znalezienia zabytku przekazywali go duchownym. Osiński współuczestniczył w uporządkowaniu, konserwacji i opracowaniu przez Jana Smółkę archiwum miejskiego w Przemyślu, które w 1917 roku zostało przekazane pod opiekę TPN-u (zob.: Smółka J., Katalog Starożytnego Archiwum Miejskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. Przemyśl, 1921 T. 1: Dyplomy pergaminowe). Prowadził działalność w zakresie wypracowania opieki konserwatorskiej nad zbiorami muzealnymi (m.in. współpraca przemyskiego muzeum z Instytutem Archeologicznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, postulował organizację kursów dla konserwatorów muzealnych

Ratowanie i zabezpieczanie zabytków

Kazimierz Osiński ma szczególne zasługi w ratowaniu i zabezpieczaniu zabytków zagrożonych zniszczeniem. W czasie Wielkiej Wojny pomagał w środkowej Małopolsce konserwatorom Tadeuszowi Szydłowskiemu i Karolowi Badeckiemu²⁶ w ratowaniu zabytkowych dzwonów i blach miedzianych (na kościołach, kaplicach i pałacach), rekwizowanych przez władze i wojsko austriackie²⁷. Pracując w komisjach rekwizycji dzwonów wraz z Mieczysławem Orłowiczem²⁸ doprowadził do ocalenia przez służbę ochrony zabytków zabytkowych dzwonów²⁹. Na przykład w powiecie żydaczowskim uratował od rekwizycji kilkadziesiąt dzwonów złożonych następnie jako depozyty w Muzeum Przemysłowym w Krakowie lub polecił ukryć dzwony m.in. w Krzywczu, Rakszawie, Kańczudze i Pruchniku³⁰.

---

na X Zjeździe Delegatów Związku Muzeów w Polsce w Wilnie i Grodnie 24–26.VI.1934 roku; tam również wnioskował wydanie podręcznika do konserwacji w całości, bądź w formie obszerniejszych artykułów w tygodniku «Ziemia» – ponadto zorganizowanie 10-dniowego kursu dla kustoszów muzealnych (dla zaznajomienia słuchaczy z najważniejszymi pracownikami konserwatorskimi i specjalistami, do których mogliby zwracać się w razie potrzeby – ostatecznie od 1935 roku organizowano 6-dniowy kurs dla pracowników muzeów).

²⁶ Karol Badecki (1886–1956) – historyk literatury, badacz dziejów Lwowa. Studiował historię i filologię polską na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. W 1912 obronił doktorat na macierzystej uczelni. Profesor tytularny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie od 1948. W 1937 obronił habilitację i uzyskał tytuł docenta historii literatury. Pracownik naukowy, archiwariusz, zastępca dyrektora i dyrektor Archiwum Miasta Lwowa (1914–44). Dyrektor Muzeum Historycznego Miasta Lwowa w latach 1937–1944. Po wojnie kierował Biblioteką Jagiellońską i Biblioteką Zakładu Narodowego Ossolińskich we Wrocławiu. Autor licznych publikacji, m.in.: Badecki K. Biblioteki miasta Lwowa z 3 rycinami w tekście. Lwów, 1926; Badecki K. Zabytki i instytucje kulturalne Lwowa. Lwów, 1927.

²⁷ Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241.

²⁸ Mieczysław Orłowicz (1881–1959), absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, ukończył historię sztuki, doktor prawa, urzędnik ministerialny w II Rzeczypospolitej i Polsce Ludowej. Krajoznawca, popularyzator turystyki. Autor licznych przewodników turystycznych m.in.: Ilustrowany przewodnik po Przemysłu i okolicy. Przemyśl, 1917; Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. Lwów, 1919; Jarosław. Jego przeszłość i zabytki (Lwów–Warszawa, 1921). W latach 1916–1918 odbył służbę wojskową jako rezerwista w służbie kancelaryjnej w Przemysłu, gdzie pełnił funkcję delegata AU w Krakowie oraz konserwatora zabytków sztuki dla Galicji w komisji rekwizycyjnej dzwonów i innych przedmiotów metalowych na potrzeby wojenne. Wraz z K. Osińskim ratował zabytkowe dzwony przeznaczone do przetopienia na cele wojskowe. We wspomnianym okresie opracował i wydał ważny dla udokumentowania historii miasta i regionu przewodnik pt. Ilustrowany przewodnik po Przemysłu i okolicy. Przemyśl, 1917 (zob.: Bieńkowski W. Polski Słownik Biograficzny. Warszawa, 1979. T. XXIV. S. 211–213).

²⁹ Ponadto poprzez inne własne działania w tym okresie uchronił szereg zabytków ruchomych z XV–XIX wieku.

³⁰ Rocznik TPN za rok 191–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 37.

Zasługi Osińskiego w ratowaniu dzwonów podkreślił Tadeusz Szydłowski³¹ w opracowaniach «Ruiny Polski»³² i «Dzwony Starodawne»³³. Należy podkreślić, że swą działalnością, pełną bohaterstwa i determinacji, Osiński narażał się wobec Austriaków na oskarżenia o zdradę stanu. Tym bardziej jego postawa w trudnych czasach Wielkiej Wojny budzi podziw i uznanie.

Kazimierz Osiński był zaangażowany w dokumentację zabytków zagrożonych zniszczeniem lub przeznaczonych do likwidacji. Należały do nich zabytki architektoniczne; w 1921 roku zwrócił się do lwowskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków, Józefa Piotrowskiego z informacją, że istnieje zamiar wyburzenia bramy dworku Orzechowskiego w Przemyślu. W odpowiedzi konserwator zlecił mu wykonanie dokumentacji fotograficznej bramy. W 1922 roku Osiński i przemyski fotograf Oskar Morawetz sfotografowali zabytek³⁴.

Inne podobne działanie to wykonana w 1907 roku dokumentacja malowideł stacji Męki Pańskiej na murze usytuowanym naprzeciw kaplicy Fredrów w katedrze przemyskiej. Malowidła datowane przez Osińskiego na pierwszą połowę XVIII wieku i przypisane Stanisławowi Stroińskiemu, natomiast przez Grono Konserwatorów – na pierwszą połowę XIX wieku i anonimowemu artyście – zdecydowano ze względu na ich wartość ikonograficzną po odczyszczeniu udokumentować fotograficznie, następnie wraz z murem zburzyć w celu regulacji ulicy Katedralnej³⁵.

Nie mniej ważną dla niego kwestią była dokumentacja zabytków ruchomych, czemu dał wyraz w utrwalaniu wizerunków zabytkowych dzwonów w czasie rekwizycji ze strony władz austriackich. Zgodnie z nakazem Austriaków dzwony były gromadzone w punktach przy stacjach kolejowych, dokąd należało je dostarczyć. Badacz polskich strat wojennych Piotr Kunkel tak to opisuje:

«Specjalna komisja, złożona z wojskowych, a niekiedy także z przedstawiciela urzędu konserwatorskiego, kwalifikowała je do przetopienia lub pozostawienia. Dzwony ze środkowej Galicji zwożono do Jarosławia, Przeworska i Przemyśla. Przy ich spisaniu, ważeniu i katalogowaniu zatrudniani byli głównie służący w armii Polacy, i ci starali się uratować stare dzwony od rekwizycji. Jeśli nawet to się nie udawało, sporządzano pomiary, fotografie, odciski, gipsowe odlewy i notatki, by o dzwonach, które miały iść na przetopienie, została przynajmniej pamięć. Szczególną rolę w ratowaniu dzwonów gromadzonych w Przemyślu odegrali Kazimierz Osiński i dr Mieczysław Orłowicz. Obronili kilkadziesiąt dzwonów przed rekwizycją, a z tych, których nie mogli uratować, pobrali odciski ornamentów i odpisy inskrypcji»³⁶.

³¹ Rocznik TPN za rok 191–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 38.

³² Szydłowski T. Ruiny Polski...

³³ Szydłowski T. Dzwony Starodawne: z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. Kraków, 1922.

³⁴ Brama rozebrana do połowy w czerwcu 1921 roku przez miejskie biuro techniczne (z powodu groźby zaważenia) (Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39).

³⁵ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy, Lwów (dalej – CPAHU). F. 616. Spr. 49. Ark. 18 (recto, verso), 21 (recto, verso), 22 (recto, verso). Dokumentacja fotograficzna została wykonana prawdopodobnie we wrześniu 1907 roku, o czym donosił Osiński w liście do Grona Konserwatorów NAN (Ibid. Ark. 18, 60).

³⁶ Dowodzą tego zachowane do dziś w zbiorach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej odlewy gipsowe dzwonu z 1711 r. z kościoła oo. Karmelitów w Przemyślu, sygn. ZNr 1375, 1397, 1403,

W kontekście Wielkiej Wojny do jego niewątpliwych zasług należy również ratowanie zbiorów muzealnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk przed zniszczeniem w czasie dwóch oblężeń Przemysła – 1914 i 1915³⁷, a po upadku twierdzy 22 marca 1915 – przed wywozem³⁸.

W ramach działań TPN-u Osiński zorganizował w Przemysłu Komitet Wojenny³⁹, którego misją była ochrona i gromadzenie pamiątek wojennych: afiszy, druków, broni, sztandarów i mundurów⁴⁰.

Udział w organizacjach konserwatorskich i muzealnych na rzecz ochrony zabytków

Kazimierz Osiński był nader aktywny w towarzystwach, na zjazdach i konferencjach muzealnych i konserwatorskich. Od 1916 roku był członkiem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie i przedstawicielem tego towarzystwa na Przemysłu, z ramienia organizacji kontrolował stan zabytków, informował o ich stanie i czuwał nad ochroną, między innymi informował Towarzystwo o rekwizycjach dzwonów. Był członkiem założonego w Krakowie w 1901 roku Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury w Krakowie, którego ideą było badanie i inwentaryzacja zabytków.

Warto podkreślić aktywność Osińskiego jako działacza Związku Muzeów w Polsce (członkostwo w komisji rewizyjnej i kontrolującej) i inicjatora zorganizowania w Przemysłu VIII Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Przemysłu w dniach 18–19 IX 1932 roku. Wygłosił wtedy referat «O celach i zadaniach muzeów regionalnych». Na tym zjeździe, przy jego dużym zaangażowaniu przedłożono projekt «Ustawy o opiece nad muzeami», uchwalony 23 III 1933 roku i w tym samym roku ogłoszony⁴¹.

Zasiadał w Radzie Artystycznej Kurii Biskupiej Obrządku Rzymskokatolickiego, której celem było opiniowanie projektów artystycznych zgłaszanych do realizacji⁴². Był proponowany też w 1931 roku na członka komisji konserwatorskiej dla diecezji przemyskiej obrządku

---

1423-25, ponadto w zbiorach Muzeum znajduje się fotografia dokumentująca rekwizycję tego dzwonu z kościoła, przypuszczalnie autorstwa K. Osińskiego lub M. Orłowicza (MPF-21067). O udziale K. Osińskiego w ratowaniu zabytkowych dzwonów zob.: Kunkel P. Straty polskich dóbr kultury podczas I wojny światowej. *Rocznik Historii Sztuki*. 2015. T. XL. S. 173–175; Trojanowska M. Plakiety gipsowe w zbiorach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej – ślady po dzwonach zarekwizowanych w czasie I wojny światowej w Przemysłu i okolicach. *Odlewnictwo w Polsce: materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce* / red. K. Kluczwajd. Toruń, 2007. S. 179–189.

³⁷ K. Osiński zmobilizowany w 1914 r., służył w garnizonie przemyskim w wydziale budownictwa wojskowego do 1918 r. W czasie dwóch oblężeń Przemysła pozostawał w twierdzy.

³⁸ Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 338; *Rocznik TPN za rok 1913–1922*. Przemysłu, 1923. S. 21.

³⁹ Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński... S. 40.

⁴⁰ Ibid. Owocem działań komitetu była wystawa eksponatów i dokumentów otwarta w 1918 roku w Przemysłu.

⁴¹ Pamiętnik Muzealny. 1933. Z. 2. S. 10–13, 27–30; zob. też: Kunysz A. Inż. Kazimierz Maria Osiński... S. 52–53, 56.

⁴² Ziemia Przemyska. 1921. 27 marca. Nr 13. S. 2; Nr 14. 3, 4 kwietnia. S. 2; W sprawie zabytków sztuki ziemi przemyskiej. *Rocznik TPN za rok 1913–1922*. Przemysłu, 1923. T. 3. S. 15.

greckokatolickiego. Jednak ze względów proceduralnych zgłoszona przez biskupstwo jego kandydatura nie została przyjęta przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego⁴³.

Działalność publicystyczna

Publikacje stanowiły ważny element aktywności Osińskiego, za cel nadrzędny stawiał sobie upowszechnianie wiedzy o lokalnych (szczególnie archeologicznych) zabytkach miasta i regionu⁴⁴. W zakresie ochrony zabytków wymienić należy przede wszystkim: «Memoriał Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu do Prześwietnej Rady miasta Przemyśla w sprawie zamku przemyskiego» opublikowany w 1912 roku na łamach Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk – w którym omawia ówczesną, trudną sytuację zabytków (z zaakcentowaniem przemyskiego zamku)⁴⁵ i znamienny artykuł «W sprawie zabytków sztuki w Ziemi Przemyskiej» z 1921 roku, w którym podsumowuje swoje przemyślenia o ochronie zabytków architektonicznych⁴⁶. Akcentuje brak świadomości społeczeństwa o wartości zabytków, ich funkcjonowaniu (dziedzictwo narodu, dziedzictwo ziemi przemyskiej, obiekty historyczne)

⁴³ W myśl rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zabytków sztuki i kultury z 1925 roku, dotyczącego projektu utworzenia komisji konserwatorskiej do opieki nad zabytkami – ordynariusz przemyski obrządku greckokatolickiego zaproponował w 1931 r. K. Osińskiego do uczestnictwa w komisji mieszanej do opieki nad zabytkami kościelnymi. Osiński nie spełniał wymogów rozporządzenia, ostatecznie na jego miejsce został nominowany dr Zbigniew Hornung – Wojewódzki Konserwator we Lwowie (Zawałek E. Pomoc Archidiecezjalnej Komisji Konserwatorskiej w Przemyślu przy renowacjach i adaptacjach greckokatolickich cerkwi. *Opuszczone-ratowane. Greckokatolickie zespoły cerkiewne południowo-wschodniej Polski: materiały z konferencji naukowej* / red. M. Rzepiejewska. Warszawa, 2013. S. 21. Osiński ponadto współpracował z przemyskim Towarzystwem Upiększania Miasta; chcąc zachować zabytkową tkankę i artystyczną wartość architektury Przemyśla, dbał o jego piękno i estetykę. Podnosił konieczność utworzenia dla Przemyśla Rady Artystycznej w Radzie Miejskiej.

⁴⁴ Osiński K. Wykopalisko w Budach Łańcuckich z epoki młodszego okresu cesarstwa rzymskiego. *Rocznik TPN za rok 1913–1922*. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 1–32; Odkrycia naukowe nad brzegami Sanu pod Przemyślem. *Ziemia*. 1932. Nr 8. S. 240–241; Dworski A., Osiński K. Wykopaliska przedhistoryczne w Przemyślu. *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*. Kraków, 1911. T. III, z. II. S. 179–180. Osiński ponadto wygłaszał odczyty: «O rekwizycjach dzwonów i zniszczonych zabytkach we Wschodniej Małopolsce» – w październiku 1916 w Towarzystwie Opieki nad Zabytkami Polskiej Sztuki i Kultury we Lwowie; «O szkodliwej wstępnej konserwacji obrazów» – na Uniwersytecie Warszawskim podczas XII Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce w 1936 roku; «O ważności i sposobie ratowania zabytków archeologicznych» – 24.06.1923 roku we współpracy z ks. Janem Kordeczką, proboszczem parafii Świętoniowa; «O estetycznym, higienicznym i systematycznym urządzeniu muzeów» – w 1933 roku na IX Zjeździe Delegatów Związków Muzeów w Polsce; «Wstęp do filozofii sztuki polskiej» – 2.02.1920 i «O filozofii sztuki gotyckiej» – w marcu 1922 (data dzienna nieznana); «Ziemia przemyska w czasach przedhistorycznych» – w czerwcu 1922 (data dzienna nieznana) (zob.: *Rocznik TPN za rok 1913–1922*. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 9); «Filozofia Architektury» – 5.04.1925 (*Rocznik TPN za rok 1925*. Przemyśl, 1925. T. 6. S. 169). Organizował odczyty w przemyskim TPN o ochronie zabytków: przykładem jest odczyt dr Tadeusza Szydłowskiego pt. «Zniszczone zabytki sztuki na ziemiach polskich» z 26.03.1916 (Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 399).

⁴⁵ *Rocznik TPN za rok 1909–1911*. Przemyśl, 1912. T. 1. S. 62–68.

⁴⁶ *Ziemia Przemyska*. 1921. 27 marca. S. 2.

oraz oddziaływaniu na estetykę otaczającej człowieka przestrzeni. Piętnuje przebudowywanie i rozbieranie zabytków, szczególnie bez uzgodnienia z urzędem konserwatorskim – w tym kontekście przypomina spustoszenia i dramat zniszczeń wojennych (uszkodzenia budowli, kradzieże), co paradoksalnie jest kontynuowane przez współczesnych. Konstatuje, że zły stosunek społeczeństwa do zabytków doprowadził w Przemyślu do zachowania w zasadzie niewielu cennych obiektów – zamku, kościołów i synagogi⁴⁷.

Ochrona i ratownictwo budowli sakralnych

W ramach szerokiej działalności konserwatorskiej Kazimierza Osińskiego ochrona i ratownictwo zabytków sakralnych; świątyń obrządków – łacińskiego i grekokatolickiego oraz religii żydowskiej znajdowały wyraz w głęboko zaangażowanej aktywności społecznej – początkowo w charakterze przedstawiciela Towarzystwa Opieki Nad Zabytkami z ramienia TPN-u, następnie, w czasie Wielkiej Wojny również działacza Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie, a od 1924 jako członka komisji konserwatorskiej na okręg lwowski i zastępcy konserwatora lwowskiego na okręg przemyski.

Kościół pw. św. Marii Magdaleny (Franciszkanów) w Przemyślu

W 1909 roku Osiński zaangażował się w prace konserwatorskie prowadzone w kościele oo. Franciszkanów w Przemyślu⁴⁸; na fasadzie, przy malowidłach odsłoniętych podczas budowy kaplicy – sanktuarium Chrystusa Miłosiernego i w podziemiach kościoła (w miejscu «grobów Wisłockich, Pileckich i zakonników»)⁴⁹.

Do 1912 roku kilkakrotnie interweniował u oo. franciszkanów, sprowadzając do Przemyśla m.in. konserwatora Jana Szeptyckiego, z którym omawiał wytyczne dotyczące konserwacji kościoła⁵⁰, a także czynił pomyślnie zabiegi o zaangażowanie do działań

⁴⁷ Ponadto w artykule m.in. oskarża właścicieli o wyprzedawanie zabytków. Przypomina o dramatycznym procedurze tradycyjnego palenia zniszczonych zabytków sakralnych – straty wyposażenia kościołów i cerkwi. Wytyka społeczeństwu, że uważając się za kulturalne, zapomina, że zabytki stanowią część kultury i stanowią jej świadectwo – jak pisze, «wiadomy znak wartości narodu i słusznych aspiracji do odegrania roli dziejowej w Środkowej Europie». Apeluje o wykup zabytków rozproszonych za granicą. Mówi o postępującej degradacji zabytków Przemyśla, m.in. związanych z rozwojem handlowym miasta – za przykład podaje przebudowę dolnych kondygnacji kamienic na potrzeby sklepów, w wyniku czego zdewastowano kamienne renesansowe portale i XVII-wieczne odrzwia.

⁴⁸ Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 214.

⁴⁹ Kościół rzymskokatolicki pw. św. Marii Magdaleny i klasztor Franciszkanów: murowana budowla wzniesiona w latach 1754–1778, przy wsparciu bp-a przemyskiego i lwowskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego oraz wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego. Kościół konsekrował bp Józef Tadeusz Kierski 19.VII.1778 r. Malowidła wykonali Stanisław Stroński i Tomasz Gertner w 1770 r. (zob.: Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241; Białic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 339; Frazik J. T. Sztuka Przemyśla i ziemi przemyskiej: zbiór studiów. Przemyśl, 2004. S. 118; Polaczek J. Przemyśl jego dzieje i sztuka. Przemyśl, 2020. S. 72–73; Rocznik TPN za rok 1909–1911. Przemyśl, 1912. T. 1. S. 88).

⁵⁰ Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 214–215 (dotyczy malowideł na fasadzie, utworzenia krypty w podziemiach kościoła w miejscu występowania malowideł ściennych).

współpracy z konwentem ks. dra Stefana Momidłowskiego⁵¹ w kierunku zebrania wytycznych «umiejętnej i [naówczas] nowoczesnie pojętej konserwacji».

Jak podaje Osiński, wskutek prawidłowego nadzoru konserwatorskiego, wykonawcy prac przed odbijaniem starego tynku wykonali fotografie starych gzymsów, a następnie te same profile powtórzyli w zaprawie wapiennej. Zmiany czy wątpliwości w wykonywaniu prac były przez wykonawcę konsultowane⁵². W sprawie ostatecznej rekonstrukcji fasady, w porozumieniu z Zarządem TPN-u, Osiński wystosował memoriał do Krajowej Rady Zabytków i Koła Architektów Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie⁵³.

Katedra i dzwonnica katedralna w Przemyślu

Z zachowanej korespondencji wiadomo, że 27.05.1913 roku Osiński w imieniu TPN-u i ks. Teofila Łękawskiego, rektora seminarium duchownego zwrócił się do Grona Konserwatorów z wnioskiem o zorganizowanie konferencji w sprawie restauracji fasady katedry⁵⁴. Wyjaśnił we wniosku, że ks. Łękawski i Stacja Archeologiczna nie mogą «zgodzić się na pełną rebarokizację fasady» – jak pisał – «rekonstrukcję nie opartą na zasadach logiki konstrukcyjno-architektonicznego zespołu jak [również] na radykalne przeinaczenie tego, co wieki ustaliły i pokolenia przekazały»⁵⁵. Konstatował, że dziesięć lat wcześniej zgoda konserwatora Jana Szeptyckiego na przebudowę i akceptacja przedstawionego projektu były podyktowane uprzejmością wobec kręgów kościelnych. Proponował urządzenie konferencji z udziałem profesorów Politechniki [Lwowskiej] i kanclerza kurii diecezjalnej

⁵¹ Ks. Stefan Momidłowski (1872–1958) – organizator i dyrektor Muzeum Diecezjalnego w Przemyślu, współorganizator i członek TPN-u w Przemyślu, profesor i rektor Instytutu Teologicznego i Seminarium Duchownego tamże. Ukończył studia filozoficzno-teologiczne w Instytucie Teologicznym w Przemyślu (1890–1894), następnie studiował filozofię i teologię na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie (1895–1900). Przedstawiciel na powiat przemyski Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie (mianowany w 1916 r.). Autor publikacji i artykułów: m.in. *Kazania przygodne* (Miejsce Piastowe, 1933), w *Roczniku TPN za rok 1909–1911*, t. 1 (zob.: Kumor B. S. Momidłowski. *Polski Słownik Biograficzny*. 1978. T. XXI/1. S. 638–639).

⁵² *Rocznik TPN za rok 1912*. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 214–215; zob. też.: *Pamiętnik Zjazdu Miłośników Zabytków*. Kraków. 1911. 3 lipca.

⁵³ *Rocznik TPN za rok 1909–1911*. Przemyśl, 1912. T. 1. S. 89. W memoriale uwzględniono plany rekonstrukcji fasad świątyń: w kościele parafialnym rzymskokatolickim w Radymnie, katedrze przemyskiej obrządku rzymskokatolickiego i kopuły – najprawdopodobniej na katedrze obrządku wschodniego w Przemyślu. Planu nowych kościołów i cerkwi na Zasanu w Przemyślu, oraz kapliczki w Ostrowie – por. przyp. 124, 125.

⁵⁴ Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241; CPAHU. F. 616. Spr. 84. Ark. 20 (recto, verso) Archikatedra Rzymskokatolicka p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela. Wzniesiona w XVI w., przebudowana w XVIII w. Gruntownie przebudowana (restaurowana) w latach 1884–1907 pod kierunkiem architekta Tomasza Prylińskiego. Przeprowadzono wówczas m.in. regotyzację prezbiterium z wystrojem wnętrza – ołtarze głównym – projektu Prylińskiego, wykonanym przez Ferdynanda Majerskiego (Polaczek J. *Przemyśl jego dzieje i sztuka*. S. 61).

⁵⁵ CPAHU. F. 616. Spr. 84. Ark. 20 (recto, verso).

przemyskiej, ks. Józefa Wiejowskiego⁵⁶, przemyskich biskupów Józefa Sebastiana Pelczara⁵⁷ i Karola Józefa Fischera⁵⁸.

31 maja 1913 roku zdecydowano o przekazaniu sprawy na posiedzenie Grona Konserwatorów. 3 czerwca Osiński informował o zburzeniu attyki na babińcu katedry i pytał o stanowisko Grona w tej sprawie⁵⁹. Dwa dni później, 5 czerwca Osiński skierował odpowiedź na pismo Grona Konserwatorów, do którego dołączył szkice fasady katedry przemyskiej. Pisał o rozpoczętych pracach budowlanych – barokizacji tympanonu i zmianach detalu architektonicznego według planów Stanisława Majerskiego. Wyraził opinię TPN-u i ks. Teofila Łękawskiego⁶⁰ optującą za zachowaniem trójkątnego tympanonu, który jest następstwem trójkątnego czoła fasady gotyckiej z zazębieniami przed 1724 roku, gdy rozpoczęto barokizację budowli⁶¹. Proponował z boków umieścić pylony, podwyższyć krzyż, usunąć wewnętrzne ścianki babińca, a na osi zlokalizować dwa nowe wejścia. Zwrócił uwagę na rozpoczęcie burzenia ceglanego szczytu katedry na potrzebę przebudowy. Interwencja Osińskiego okazała się jednak bezskuteczna, prosił zatem o przysłanie delegata Grona Konserwatorów do oceny sytuacji i wstrzymanie prac. Ostatecznie interwencje nie przyniosły rezultatu i elewację przebudowano według planu opracowanego przez Stanisława Majerskiego.

W 1935 roku Kazimierz Osiński przeprowadził prace nad gruntowną restauracją, osiemnastowiecznej dzwonnicy katedralnej przebudowanej i podwyższonej przez Stanisława Majerskiego w 1895 roku. Osiński wnętrze budowli wzmocnił żelbetową konstrukcją⁶². Prace te upamiętniono okolicznościową tablicą.

Kościół pw. Świętej Trójcy (PP. Benedyktynek) w Przemyślu

W 1925 roku Osiński powziął informację, że ksieni przemyskiego klasztoru PP. Benedyktynek Stanisława Lenkiewiczówna zleciła amatorowi, malarzowi pokojowemu o nazwisku Leszczyński odnowienie wnętrza kościoła pw. Świętej Trójcy⁶³. Powziął wówczas interwencję

⁵⁶ Józef Wiejowski (1860–1924) – ks. Katolicki, kanclerza kurii diecezjalnej przemyskiej (zob.: Słownik polskich teologów katolickich. Warszawa, 1981. T. 6. S. 361).

⁵⁷ Józef Sebastian Pelczar (1842–1924) – polski biskup rzymskokatolicki, biskup pomocniczy przemyski w latach 1899–1900, biskup diecezjalny przemyski w latach 1900–1924, poseł na Sejm Krajowy. Profesor, w latach 1882–1883 rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego (Śliwa T. J. S. Pelczar. *Polski Słownik Biograficzny*. 1980. T. XXV. S. 547–550).

⁵⁸ Karol Józef Fischer (1847–1931) – polski duchowny rzymskokatolicki, biskup pomocniczy przemyski w latach 1901–1931 (Krasowski K. *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej: Słownik biograficzny*. Poznań, 1996. S. 324).

⁵⁹ CPAHU. F. 616. Spr. 84. Ark. 14 recto. Otrzymał odpowiedź 4 czerwca, sprawa została skierowana do obrad na najbliższym posiedzeniu Grona (Ibid. Ark. 14 verso).

⁶⁰ Teofil Łękawski (1834–1923) – prepozyt kapituły przemyskiej, rektor seminarium duchownego w Przemyślu. Autor albumu *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najśw. Serca Pana Jezusa* (Przemyśl, 1906).

⁶¹ CPAHU. F. 616. Spr. 84. Ark. 13 (recto, verso).

⁶² Katalog Zabytków Sztuki, Miasto Przemyśl / red. J. Sito. Warszawa, 2004. Cz. 1: zespoły sakralne. S. 28–29; Polaczek J. *Przemyśl jego dzieje i sztuka*. S. 87.

⁶³ Kościół rzymskokatolicki pw. Świętej Trójcy (pp. Benedyktynek) na Zasaniu w Przemyślu. Murowany, późnobarokowy, wybudowany w latach 1768–1777 jako kościół klasztorny; fundatorem

mającą na celu powstrzymanie dewastacji świątyni. «Rocznik TPN» podaje w tym aspekcie następujący przebieg wydarzeń: «... interweniowaliśmy [Stacja Archeologiczna TPN, przyp. B. S.] w urzędzie konserwatorskim we Lwowie. Niestety skutek interwencji był spóźniony, ponieważ Leszczyński zdołał tymczasem już część kościoła pomalować. Aby przeszkodzić dalszej robocie udali się do kościoła p. starosta Eckhardt Czesław z dyr. [Janem] Smołąką i pod rygorem kary administracyjnej zmusili ksienię do zaniechania dalszych robót». Niestety interwencja niewiele pomogła, gdyż część kościoła uległa już – jak pisze Kazimierz Osiński – «barbarzyńskiemu przemalowaniu». Rzekomo najbardziej ucierpiała kaplica świętej Anny, lewa strona prezbiterium i znajdujący się nad wielkim ołtarzem wizerunek świętej Magdaleny. Domorosły artysta Leszczyński przemalował wizerunek świętej, jak opisano w «Roczniku», według własnej inwencji «w haniebny sposób». Podobna dewastacja dotknęła świętego Marka znajdującego się przy wejściu do nawy głównej⁶⁴.

Odrębnym rozdziałem jest udział Osińskiego w opiece nad zabytkami w czasie Wielkiej Wojny. W 1916 roku został mianowany przedstawicielem na powiat przemyski Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie⁶⁵. W latach 1916–1917 i 1919–1921 z ramienia urzędów konserwatorskich w Krakowie i Lwowie objeżdżał środkową Małopolskę w celu ewidencjonowania zabytków⁶⁶. W kwietniu 1916 roku z ramienia urzędu konserwatorskiego w Krakowie udał się do kościoła św. Marcina w Felsztynie⁶⁷, zrujnowanego w 1914 roku podczas walk rosyjsko-austriackich⁶⁸. Odbił komisję w sprawie konserwacji znajdujących się w kościele ołtarzy⁶⁹. Ksiądz Józef Watulewicz w swych wspomnieniach pt. «Z pamiętników proboszcza, skreślonych w latach wojny 1914–1919», zamieszczonych w «Roczniku TPN za rok 1913–1922» (Kazimierz Osiński był członkiem komitetu redakcyjnego), wspominał: «Wielki ołtarz i dwa boczne w nawie zwalone gruzami. Z jednego tylko obrazu [sic] bocznego pozostał obraz M. Bożej z częścią ołtarza, jakby

---

był Franciszek Salezy Potocki. Podczas walk niemiecko-radzieckich w czerwcu 1941 r. uległy zniszczeniu od pożaru klasztor oraz towarzyszące zabudowanie szkolne. Ogień nie zniszczył budynku kościoła, pochłonął jego dach (Polaczek J. Przemysł jego dzieje i sztuka. S. 87).

⁶⁴ Rocznik TPN za rok 1925. Przemysł, 1925. T. 6. S. 168.

⁶⁵ Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie za rok 1916 i 1917. Lwów, 1918; Sprawozdanie i Wydawnictwo Wydziału Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury za Rok 1916. Kraków, 1917.

⁶⁶ Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemysł, 1923. T. 3. S. 39; Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 338.

⁶⁷ Rocznik TPN za rok 1913–1922. T. 3. S. 39.

⁶⁸ Skeliwka (obecnie na terenie Ukrainy ukr. Скелівка, do 1945 Felsztyn) – kościół obronny pw. św. Marcina. Budowę murowanej świątyni w Felsztynie zapoczątkował najprawdopodobniej Jan Szczęsny Herburt, starosta dobromilski w początkach XVI w. Dobudował budynek do wcześniejszej baszty, pełniącej rolę dzwonnicy. Rodzina Herburtów w XVI w. rozbudowywała i ozdabiała kościół, który stał się jej mauzoleum rodowym, czego wyrazem był bogaty zespół nagrobków. Konsekracja nastąpiła w r. 1583. W r. 1785 przeprowadzono gruntowny remont świątyni oraz wnętrza. Pod koniec XVIII w. budowla dwukrotnie uległa pożarom. W r. 1871 przeprowadzono kompleksową renowację, a następnie w r. 1904 regotycyzację pod kierunkiem Fryderyka Papée. Budowla poważnie ucierpiała podczas walk w r. 1914. Kościół został odbudowany w latach 1915–1923 pod nadzorem Tadeusza Szydłowskiego.

⁶⁹ Prace konserwatorskie ukończono przed 1918 r. (zob.: Rocznik TPN za rok 1913–1922. T. 3. S. 48).

cudownie uczepony i kulą nawet nietknięty, podczas gdy wszystkie figury pokaleczone odłamkami granatów...»⁷⁰.

Przykładami innych świątyń obrządku łacińskiego, w których konserwację był zaangażowany Osiński, są: drewniane kościoły w Medyce pw. św.św. Piotra i Pawła (w 1924 roku Kazimierz Osiński wraz z konserwatorem Józefem Piotrowskim konsultowali program i wytyczne działań konserwatorskich, urząd konserwatorski interweniował w zakresie wykonania nowej dekoracji malarskiej wnętrza)⁷¹ i w Birczy pw. NMP⁷² (tam z Józefem Piotrowskim w 1923 roku ustalił program i wytyczne prac konserwatorskich, mimo to ostatecznie wtedy też zdecydowano o rozebraniu świątyni «z powodu przegnicia podwaliny i ścian kościoła od spodu»)⁷³ i kościół oo. Franciszkanów Reformatów w Przemyślu (kolejno z Józefem Piotrowskim konsultowali program i wytyczne prac konserwatorskich w świątyni, urząd konserwatorski interweniował w zakresie wykonania nowej dekoracji malarskiej wnętrza)⁷⁴.

Projektant odbudowy zabytków sakralnych po zniszczeniach Wielkiej Wojny

Kazimierz Osiński był zaangażowany, często bezinteresownie, w konserwację zabytków architektonicznych zniszczonych w wyniku działań wojennych. Przykładem jest projekt odbudowy kościoła w Kosienicach koło Przemyśla. Odbudowę realizowano krótko po zakończeniu wojny: w sprawozdaniu TPN-u-konserwacja budowli architektonicznych z lat 1913–1922 napisano: «Kościół w Kosienicach, zbudowany w r. 1865 w harmonijnych proporcjach, posiada cudownie uratowany, a bogato rzeźbiony w neogotyku główny ołtarz. Naprawiono połowę sklepień i wieżę, popękaną z powodu podminowania jej przez Austriaków». W 1920 roku Osiński wystąpił z prośbą do urzędu konserwatorskiego o poparcie w Ministerstwie Sztuki i Kultury jego starań o dofinansowanie prac konserwatorskich kościoła

⁷⁰ Rocznik TPN za rok. 1913–1922. T. 3. S. 13, w tekście artykułu ilustracje m.in. zrujnowanego wnętrza kościoła.

⁷¹ Medyka, drewniany kościół rzymskokatolicki pw. śś. Piotra i Pawła. Fundowany w latach 1607–1608 przez Zygmunta III, odnowiony i powiększony w 1850 roku (Leksykon drewnianej architektury sakralnej... S. 182; Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122–123).

⁷² Bircza. Drewniany kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP, wybudowany w 1603 r., rozebrany w latach dwudziestych XX w. Na jego miejscu wzniesiono murowaną świątynię (Leksykon drewnianej architektury sakralnej... S. 344; Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122–123).

⁷³ Podkreślano wartość stylowej barokowej sygnatury wieńczącej świątynię. Wnętrze zdobiło kilka płócien szkoły włoskiej z XVIII w., przedstawiających sceny z Nowego Testamentu (Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122–123).

⁷⁴ Kościół rzymskokatolicki oo. Franciszkanów Reformatów pw. św. Antoniego Padewskiego. Murowana budowla, wzniesiona w XVII w., gruntownie restaurowana w XIX w. i ponownie w 1924 r. K. Osiński wraz z konserwatorem J. Piotrowskim konsultowali program i wytyczne działań konserwatorskich (Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241; Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122). Ponadto wymienia udział w pracach konserwatorskich przy kościele i klasztorze oo. Karmelitów w Przemyślu, kolegiacie Bożego Ciała w Jarosławiu, kościele św. bp. Mikołaja w Uhercach (Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 214; Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122–123).

w Kosienicach⁷⁵. Starania te nie przyniosły skutku, dopiero w 1931 roku w miejsce uszkodzonej, murowanej wieży postawiono niewielką drewnianą wieżyczkę projektu Osińskiego i wykonano drewniane sklepienie nad nawą główną, a we wnętrzu – chór i ambonę⁷⁶.

W lecie 1921 roku Kazimierz Osiński był czynny przy konserwacji sygnatury na kościele pw. Przemienienia Pańskiego w Dobromilu⁷⁷. Z kolei jesienią 1922 roku działał przy odbudowie wieży kościoła garnizonowego w Przemyślu⁷⁸. W latach 1922–1923 między innymi pełnił nadzór nad pracami konserwatorskimi w kaplicy pw. Wniebowzięcia NMP w baszcie Boskiej na zamku w Krasieczynie⁷⁹. Oczyszczono wówczas kamienny portal i rzeźby w kopule kaplicy. Wymieniono też poszycie dachu i dokonano oglądu malowideł z lat 1613, 1846 i 1860 roku.

Ważnym i trudnym przedsięwzięciem była sprawa konserwacji klasztoru pobenedyktynskiego i kościoła pw. św. św. Mikołaja i Stanisława biskupa, zwanego «Anna Kasarnia»

⁷⁵ CPAHU. F. 616. Spr. 98. K. 162, 164.

⁷⁶ Kosienice, murowany kościół rzymskokatolicki pw. Świętej Trójcy wybudowany w latach 1853–1865, cenny przykład sakralnej architektury neoromańskiej z 2 poł. XIX w. Proj. architekta Adolfa Khuna. Po poważnych uszkodzeniach spowodowanych przez wojska austriackie w listopadzie 1914 r., kiedy zniszczeniu uległa wieża wraz ze sklepieniem i dzwonami, dach, chór i organy oraz łoża kolatorskie, skarbiec oraz drzwi główne – z wyposażenia świątyni pozostał uratowany bogato rzeźbiony neogotycki ołtarz główny i ołtarze boczne (jedne z najlepszych artystycznie realizacji tego typu w województwie podkarpackim). Ponadto – dzieła Parysa Filippiego i Ferdynanda Majerskiego. Po zakończeniu I wojny światowej naprawiono połowę sklepień i wieżę – uszkodzoną i popękana z powodu podminowania jej przez Austriaków. Zrezygnowano z jej pełnej rekonstrukcji – w 1931 wzmocnione mury zwieńczono wieżyczką projektu Osińskiego. Dwie czarno-białe fotografie uszkodzonego kościoła w Kosienicach są reprodukowane w «Roczniku TPN za rok 1913–1922» (Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39–40) ich oryginały są w zbiorach Działu Historii Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, sygn. MPF-16991, MPF-16992. (URL: <http://zabytek.pl> (z dn. 26.09.2020)).

⁷⁷ Dobromil (obecnie w Ukrainie, ukr. Добромиль), murowany kościół rzymskokatolicki pw. Przemienienia Pańskiego, ufundowany przez rodzinę Herburtów w 2. poł. XVII w., remontowany w XVIII w., następnie przebudowywany w 1884 r. i ponownie poddany pracom remontowo-budowlanym w latach: 1921 i 1934–35 (zob.: Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39; Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Kraków, 1995. T. 3, cz. 1. S. 55–69).

⁷⁸ Konserwacja wykonana pod kierownictwem Rejonu Inżynierów i Saperów (zob.: Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39). Obecnie sobór pw. św. Jana Chrzciciela, kościół archikatedralny obrządku greckokatolickiego. Świątynia barokowa wzniesiona przez jezuitów w latach 1626–1632. Po kasatach józefińskich opuszczona, a następnie przekształcona w magazyn wojskowy. Ponownie przejęta przez diecezję rzymskokatolicką i w 1903 roku poddana pracom konserwatorskim pod kierunkiem S. Majerskiego, po ich zakończeniu przywrócona do kultu jako kościół garnizonowy pw. Serca Pana Jezusa (zob.: Łękowski T. Katedra przemyska... S. 83–84). Polaczek J. Przemyśl jego dzieje i sztuka. S. 63.

⁷⁹ Kaplica zbudowana w latach 1607–1613. Stanowi wybitne dzieło późnego renesansu z bogatą dekoracją sztukatorską oraz malarską i snycerską (Zlat M., Zamek w Krasieczynie. *Studia renesansowe* / red. M. Walicki. Wrocław, 1964. T. 3. S. 5–149); Platowska-Sapetowa I., Kaplica w Baszcie Boskiej Zamku w Krasieczynie. Łańcut, 2002.

w Jarosławiu⁸⁰. Budynki te zostały uszkodzone w wyniku działań I wojny, od 1920 roku podjęto ich zabezpieczanie i konserwację⁸¹.

«Rocznik TPN za lata 1913–1922» informuje, że Kazimierz Osiński wspierał w odbudowie kierownika prac Zygmunta Krzysika⁸². Wówczas zakonserwowane zostało sklepienie kościoła i udekorowane stiukami autorstwa Edmunda Pliszewskiego oraz malowidłami Zofii Baudouin de Courtenay i Heleny Schrammówny⁸³. Krycie dachu nie zostało zakończone ze względu na usunięcie przez władze wojskowe dotychczasowego kierownika prac konserwatorskich⁸⁴. We wrześniu 1923 roku dla kontynuowania prac powołano komisję budowlaną, której sekretarzem został Osiński⁸⁵.

W 1924 roku inż. Sobolewski⁸⁶ działający z ramienia Ministerstwa Robót Publicznych zabezpieczył częściowo kościół przed wpływami atmosferycznymi⁸⁷. Odnowione budynki poklasztorne zaplanowano przekazać w użytkowanie xx. salezjanom w Przemyślu celem utworzenia zakładu dla młodzieży rzemieślniczej⁸⁸.

⁸⁰ Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241; Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 339. Kościół zbudowany w latach 1622–1624, klasztor zapewne ok. 1650 roku. Kościół wraz z klasztorem jest otoczony murami z basztami i wieżą bramną. Restaurowany w latach 1725–28. Zamknięty w 1784 roku po kasacie zakonu, klasztor – przeznaczono na koszary; warsztaty wojskowej komisji mundurowej, potem – magazyny wojskowe i szpital dla koni. Budynek zyskał potoczną nazwę koszary św. Anny – Anna Kasarnia. W czasie II wojny światowej zespół uległ uszkodzeniu i częściowemu spaleni. Odrestaurowany i przekształcony w szkołę budowlaną (zob.: Frazik J., Malanek M. Katalog Zabytków Sztuki. Województwo Rzeszowskie (powiat jarosławski). Kraków, 1959. S. 9–10). Współcześnie zespół funkcjonuje jako kościół przywrócony do kultu obrządku rzymskokatolickiego oraz klasztor sióstr benedyktynek i Ośrodek Kultury Chrześcijańskiej im. Anny Jenke.

⁸¹ Frazik J., Malanek M. Katalog Zabytków Sztuki... S. 9.

⁸² Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 39.

⁸³ Ibid.; Rocznik TPN za rok 1924, Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139.

⁸⁴ Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122.

⁸⁵ Przewodniczącym wybrano miejscowego proboszcza – ks. Męskiego. Kierownikiem budowy inż. Franciszeka Hornunga, dyrektora państwowej szkoły rzemiosł budowlanych, późniejszego konserwatora okręgu lwowskiego (zob.: Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 121). W 1925 roku konserwacja została wstrzymana. Woda opadowa z nieszczęlnego dachu zaciekała na stiuki, groziła uszkodzeniem sklepienia i malowideł. Kościół wraz z klasztorem był nieużytkowany (Rocznik TPN za rok 1925. S. 167–168).

⁸⁶ Autorowi nie udało się ustalić bliższych danych o Sobolewskim. W 1924 roku «Rocznik TPN» informuje o wykonaniu prac i opisuje zły stan budowli przed konserwacją, ocenia przyczynę w «nieopatrznej» administracji wojskowej (Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139).

⁸⁷ Dachy pokryto przed 1939 r., widoczne na fot. A. Lenkiewicza wydanej w formie widokówki przez Książnicę-Atlas we Lwowie w 1938 r. (w zbiorach Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie).

⁸⁸ Komitet i bp Anatol Nowak zabiegali o przekazanie kościoła i klasztoru xx. Salezjanom z Przemyśla, którzy zadbaliby o zabytek jako obiekt użyteczności publicznej (Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 121–122; Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139; Rocznik TPN za 1925. Przemyśl, 1925. T. 6. S. 168).

Cerkwie

Kazimierz Osiński był zaangażowany w ratowanie drewnianej architektury zabytkowych cerkwi. Ze sprawozdania «Konserwacji budowli architektonicznych» zawartego w «Roczniku TPN» za lata 1913–1922 wiadomo, że uczestniczył w komisjach konserwatorskich w sprawie unikalnych dla regionu świątyń: św. Bazylego Wielkiego w Lesznie⁸⁹, Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Wełykiem⁹⁰, św. Mikołaja w Kwaszeninie⁹¹ i św. Jerzego w Mościskach⁹². Ponadto Towarzystwo w 1913 roku interweniowało w sprawie zachowania drewnianej cerkwi w Tarnawcach, zagrożonej z powodu budowy nowej, murowanej⁹³.

W 1924 Stacja Archeologiczna skierowała do Urzędu Konserwatorskiego pismo w sprawie planów pokrycia blachą dachu nowo wybudowanej cerkwi pw. św. Michała Archanioła w Olszanach⁹⁴ – w tych działaniach – choćby z głosem doradczym i jako reprezentant Towarzystwa Przyjaciół Nauk Osiński miał niewątpliwie ważny udział.

⁸⁹ Leszno (dawniej Poździacz), gm. Medyka. Drewniana cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Cerkiew wybudowana w 1737 roku (inne źródła podają rok 1777) na miejscu starszej świątyni, remontowana w 1939 roku. Kolejne remonty w latach 1967, 1971 i 1989. Cerkiew mimo poważnych przekształceń spowodowanych podczas ostatnich dwóch remontów należy do najcenniejszych zabytków drewnianej architektury cerkiewnej w Polsce, ma archaiczny układ przestrzenny (m.in. występowanie kryłósów). We wsi znajduje się cerkiew greckokatolicka Świętej Trójcy wybudowana w 1858 (Leksykon drewnianej architektury... S. 152–153; Cerkwie w Polsce południowo-wschodniej. Rzeszów, 2021. S. 306–309 (fot.kol); Cerkwie drewniane dawnej Galicji Wschodniej / red. W. Walanus. Kraków, 2012. T. 1. S. 58 (fot. czb arch.)).

⁹⁰ Wełyke (obecnie w Ukrainie, ukr. Велике), drewniana cerkiew greckokatolicka pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy, wzniesiona w 1620 roku (zob.: Драган М.Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм: у 2-х ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 84).

⁹¹ Kwaszenina, gm. Ustrzyki Dolne, drewniana cerkiew greckokatolicka pw. św. Mikołaja Cudotwórcy. Zbudowana w 1777 lub 1797 roku, rozebrana w 1954 roku (Leksykon drewnianej architektury... S. 365).

⁹² Mościska (obecnie w Ukrainie, ukr. Мостиська), drewniana cerkiew greckokatolicka pw. św. Jerzego (Jura). Fundowana przez starostę Jana Szczęsnego Herburta z Felsztyna w 1604 roku, wzniesiona w 1611 roku. Od położenia na granicach miasta nazwana «cerkwią na wale», najstarsza cerkiew w Mościskach, zniszczona w latach 1939–1944 (zob.: Dziedzicki L. Mościska. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1885 T. VI. S. 694; Драган М.Українські деревляні церкви... С. 84). Cerkwie drewniane... S. 62 (fot. czb. arch.).

⁹³ Tarnawce, gm. Krasiczyn, drewniana cerkiew greckokatolicka pw. Proroka Eliasza. Fundacja prawosławnego biskupstwa przemyskiego. Przetrwiała do I wojny światowej. Zastąpiona drewnianą kaplicą i dzwonnica, po 1946 roku opuszczona. Zespół rozebrany w 1964 roku (Dziedzicki L. Tarnawka. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1892. T. XII. S. 179–180; Leksykon drewnianej architektury... S. 392 (tam reproduktowany zespół z 1916); CPAHU. F. 616. Spr. 98. Ark. 29; Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemysł, 1923. T. 3. S. 39).

⁹⁴ Olszany, gm. Krasiczyn., murowana cerkiew greckokatolicka pw. św. Michała Archanioła. Pierwsza świątynia drewniana, została zastąpiona w 1838 roku murowaną, spalona w 1914 roku. Obecnie użytkowana jako kościół rzymskokatolicki pw. Narodzenia Najświętszej Maryji Panny

Istotnym rozdziałem w działalności Osińskiego w zakresie ratownictwa architektury cerkiewnej (który zasługuje na osobne omówienie), jest świątynia Wniebowzięcia NMP w Torkach⁹⁵. Prace nad jej uratowaniem podejmowano m.in. w latach 1912 i 1923–24⁹⁶. Stan techniczny budowli w roku 1923 był już bardzo zły. «Rocznik TPN» informował wówczas, że Osiński wraz z Józefem Piotrowskim na miejscu ustalali program prac i kierunek robót konserwatorskich⁹⁷. Mimo podjętych przez Osińskiego prób ratowania zabytku, ostatecznie ogłoszono trudną decyzję o konieczności rozebrania cerkwi. Jak argumentowano – z powodu degradacji budulca – zniszczenia w wyniku zagrzybienia i działalności drewnojadów. Konserwator Piotrowski polecił urzędowi parafialnemu, aby ten zwrócił się do architektów z prośbą o wykonanie zdjęć architektonicznych przed rozebraniem świątyni. Wówczas z polecenia dyrekcji Towarzystwa Przyjaciół Nauk przemyski fotograf Oskar Morawetz wykonał fotografię⁹⁸.

W sprawozdaniu opublikowanym na łamach «Rocznika TPN» opisano wyjątkowość zabytku podkreślając, że cerkiew jest jednym z najwspanialszych przykładów budownictwa drewnianego we Wschodniej Małopolsce; unikalna w zakresie budownictwa starocerkiewnego, o podwójnych ołtarzach: jednym głównym – wewnątrz do rytuału młodszego (unickiego – przyp. B. S.), i drugim – na zewnątrz na wysokości chóru, na froncie (do rytu łańciskiego – przyp. B.S.). Wewnątrz znajdowały się obrazy na podłożu drewnianym; przykładem jest *veraikon* o większej wartości artystycznej i muzealnej. Zwracano uwagę na żelazne okucia na drzwiach wejściowych i krzyż żelazny na dachu w stylu ludowym⁹⁹.

Synagoga w Przemyślu

W orbicie zainteresowań K. Osińskiego i jego praktyki w zakresie opieki i ochrony nad zabytkami znalazło się wielokulturowe dziedzictwo regionu – również żydowska spuścizna architektoniczna i artystyczna.

(zob.: Błażejowskyj D. Istorycznyj szematyzm Peremyskoj Eparchiji z wkluczenjam Apostołskoj Administratory Łemkiwszczyny (1828–1939). Lwów, 1995; Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139).

⁹⁵ Torki, gm. Medyka, drewniana cerkiew greckokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP i dzwonnica. Wybudowana w 1661 roku, zastąpiona budowlą murowaną w 1926 roku (Leksykon drewnianej architektury... S. 392–393 (tam reprodukcja). Sulikowska A. Siedemnastowieczna ikona Trójcy Świętej z cerkwi w Torkach z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (Kilka uwag na temat ikonografii Starotestamentowej Trójcy Świętej w malarstwie cerkiewnym dawnej Rzeczpospolitej. Do piękna nadprzyrodzonego. Chełm, 2003. T. 2, katalog. S. 184–194).

⁹⁶ Rocznik TPN za rok 1924. Przemyśl, 1924. T. 5. S. 139.

⁹⁷ Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4. S. 122–123.

⁹⁸ Fotografie zachowane w zbiorach Działu Sztuki, Rzemiosła i Etnografii w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w Przemyślu: MPF-1253 (repr. w: Rocznik TPN za rok 1923. Przemyśl, 1924. T. 4, il. po s. 122), MPF-1254, 1255.

⁹⁹ Zidentyfikowany przez etnografkę Katarzynę Trojanowską. W zbiorach etnograficznych Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, nr inw. MPE-198. Włączony do zbiorów muzeum podczas ratunkowych eksploracji terenowych 14.06.1956. Wyrób ręcznie kuty w metalu, wymiary 107 × 49 cm.

W tym zakresie obecnie najlepiej rozpoznany jest udział Osińskiego w konserwacji XVI-wiecznej renesansowej synagogi w Przemyślu. Prace przeprowadzono w latach 1910–1914¹⁰⁰. Kazimierz Osiński nadzorował konserwację budowli z ramienia Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹⁰¹, zaś architekt Tadeusz Mokłowski ze strony Urzędu Konserwatorskiego we Lwowie¹⁰². Świątynia ceniona ze względu na architektoniczne walory wnętrza w stylu polskiego renesansu¹⁰³, współcześnie nie istnieje¹⁰⁴.

O pracach w synagodze i udziale Osińskiego donosiły «Nowości Ilustrowane» w 1912 roku:

«Obecnie, gdy gmina izraelska przystąpiła do konserwacji, staraniem sekcji archeologicznej Tow. Przyj. Nauk w Przemyślu zajęło się synagogą i grono konserwatorów Galicji Wschodniej. Niedawno odbyła się w synagodze komisja budowlana, na której oprócz delegatów gminy izraelskiej, wiceburmistrza dra Smolnego, asesora Scheinbacha, dra Smolarskiego [sic], inżyniera Baranieckiego z Biura Technicznego, inżyniera Schaffera, przedsiębiorcy i Kazimierza M. Osińskiego, architekta ze sekcji archeol. Tow. Przyj.

¹⁰⁰ Tzw. stara synagoga. Murowana budowla wzniesiona ok. 1592–1594 na miejscu wcześniejszej drewnianej synagogi z ok. 1559 roku. W latach 1910–1914 przeprowadzono konserwację świątyni. W 1922 zdecydowano dobudować nische między skarpami od strony północnej. W 1924 przeprowadzono remont dachu (wskutek interwencji TPN-u krycie dachu wykonano na dawnych liniach krokwiowych, zachowując oryginalną, charakterystyczną formę). Ponownie restaurowana w 1937 roku (zob.: Schorr M. Żydzi w Przemyślu do końca XVIII w. Monografie z historii Żydów w Polsce. Lwów, 1903. S. 13–14; Krochmal J. Krzyż i menora. Żydzi i Chrześcijaństwo w Przemyślu, w latach 1559–1779. Przemyśl, 1996. S. 71–74; por. Schneid N. The Ancient Synagogue of Przemyśl and its Place in Architectural History. Przemyśl Memorial Book. Tel Aviv, 1964. S. 45–51; Nitzani D. Synagogues. Beis Midrashes, Kloizes, and Minyanim, in Przemyśl. Przemyśl Memorial... S. 433–435; Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241; Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 217–218 (o rozpoczęciu prac i postanowieniach komisji); Rocznik TPN za rok 1913–1922. Przemyśl, 1923. T. 3. S. 38).

¹⁰¹ Bialic D. I. Kazimierz Marian Osiński... S. 339; Kostek J. Czas przeszły dokonany. Przemyśl, 2012. S. 24; Nowości Ilustrowane. 1913. Nr 28. S. 8–9 w artykule pt. «Starożytna Synagoga w Przemyślu» informowały o powołaniu komitetu dla odnowienia synagogi (tam błędne datowanie powstania synagogi na rok 1579).

¹⁰² Tadeusz Mokłowski, architekt, konserwator, przedstawiciel Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej we Lwowie.

¹⁰³ Wnętrze synagogi opisano w 1913 r. w artykule pt. «Starożytna Synagoga w Przemyślu»: «[...] Rzut świątyni jest prostokątny, zaś w środku cztery słupy dźwigają dziewięć sklepień krzyżowych. Ołtarz główny ma rozwiązanie architektoniczne toskańskie, ołtarz zaś środkowy znajduje się między trzema słupami korynckimi na podwyższeniu. Wokoło świątyni wewnątrz ściany rozwiązane są architektonicznie. Cała świątynia jest polichromowaną malowidłami o motywach wschodnich z roku 1869. Do świątyni głównej przytykają sale modlitwowe w dwu piętrach przeznaczone dla kobiet. Sale te, mające okna półpełne, o większym łuku od głównej świątyni, posiadają bogate, sztukaterie na suficie, zwłaszcza w liniach żebrowych sklepień. Bogate sztukaterie znajdują się także na liniach żebrowych sklepień w głównej sali świątyni» (patrz: Nowości Ilustrowane... S. 8).

¹⁰⁴ Zniszczona w czasie II wojny światowej. Ruiny rozebrane w 1956 roku (zob.: Kamińska-Kwak J. Powojenny Przemyśl i jego mieszkańcy (1944–1956). Rzeszów; Przemyśl, 2014. S. 43; Schneid N. The Ancient Synagogue of Przemyśl... S. 50–51).

Nauk., był obecnym także architekt Tad. Mokłowski, jako delegat grona konserwatorów. [...] Konserwację gmina Izrael. Oddała w przedsiębiorstwo inż. Sal. Schaferowi, zaś grono konserwatorów Galicyi wschodniej poleciło Kaz. M. Osińskiemu., architekcie zająć się dopilnowaniem umiejętnie mającej przeprowadzić się konserwacji ze strony sekcji archeol. Tow. Przyj. Nauk w Przemysłu Osiński»¹⁰⁵.

Biuro techniczne magistratu zaprosiło Osińskiego – jako kierownika Stacji Archeologicznej TPN-u na obrady komisji, na drugim jej posiedzeniu – wraz z delegatem Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej – wspomnianym wyżej Tadeuszem Mokłowskim ustalono zakres prac¹⁰⁶: wymianę drewnianych okien na żelazne ramy, odbicie tynku z malowidłami z roku 1869¹⁰⁷ wewnątrz synagogi, nowe otynkowanie i pomalowanie ścian – przy zachowaniu tych samych profili gzymsów i kształtu sztukaterii w żebrach sklepień, ponadto odbicie tynku na zewnątrz synagogi. Elewację zdecydowano rozwiązać architektonicznie na tle istniejących pilastrów w górnej części fasad synagogi¹⁰⁸.

Tadeusz Mokłowski w sprawozdaniu dla Grona Konserwatorów informował o zbadaniu synagogi i naradzie z Kazimierzem Osińskim przeprowadzonej 20 kwietnia 1913 roku. Zdecydowano wówczas dokonać korekty dotychczasowego programu prac – zachować malowidła z 1869 roku pomimo ich charakteru prowincjonalnego – poddać konserwacji lub zamalować. Wprowadzono również modyfikacje do projektu nowej fasady synagogi, o których pisał:

«... porobiłem cały szereg zastrzeżeń, ponieważ projekt ów nie uwzględniał okoliczności, że wykonana przed kilku dziesięciu laty restauracja, dawne ukryła za murami czołowymi dachy zniosła, a nowy dach przeprowadziła nad mury czołowe, ... równocześnie atykę charakteryzującą renesansowe bożnice w Polsce.

Stwierdziwszy, że tak, a nie inaczej wyglądała bożnica, uznając jednak powrót do dawnych dachów, ze względów na kosztą i inne okoliczności za niewskazany, uważałem za właściwe żądać, aby projekt, oparty nie na podziale płaszczyzny ściany czołowej trzema pilastrami w miejscu obecnego muru kolankowego zaznaczył atykę opartą na motywach z tej samej epoki z okolic Przemysła. Pozatem z projektu poleciłem pousuwać zbyteczne ozdoby okien, linii gzymsów czołowych i dziwaczne formy, nadane szkarpie środkowej, co razem wzięwszy nadawały budowli charakter nowoczesnego prowincjonalizmu»¹⁰⁹.

Osiński, zwolennik zmiany projektu fasady, w liście do Grona Konserwatorów, 8.04.1913 uznał za stosowne rozpisanie konkursu w ramach Koła Architektów Towarzystwa Politechnicznego¹¹⁰, jednak po wspomnianej komisji z Tadeuszem Mokłowskim zaproponował, że pokieruje realizacją zmienionego projektu¹¹¹. Do wglądu Grona Konserwatorów w

¹⁰⁵ Nowości Ilustrowane. 1913. Nr 28. S. 8–9.

¹⁰⁶ Rocznik TPN za 1912. Przemysł, 1913. T. 2. S. 217–218.

¹⁰⁷ M. Orłowicz za datę powstania malowideł przyjmuje rok 1840 (zob.: Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji... S. 82). D. Nitzani mylnie podtrzymuje to datowanie (zob.: Nitzani D. Synagogues... S. 433).

¹⁰⁸ Nadbudowano atykę w stylu tzw. polskiego renesansu. Rysunek z 1913 r. ilustrujący projekt konserwacji synagogi – widok fasady bocznej od strony wschodniej (oznaczony pieczęcią T. Mokłowskiego) znajduje się w zbiorach Działu Sztuki, Rzemiosła i Etnografii, Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemysłu sygn. MP-PA-114.

¹⁰⁹ CPAHU. F. 616. Spr. 86. Ark. 47.

¹¹⁰ Ibid. Ark. 19 recto, verso.

¹¹¹ Ibid. Ark. 45, 47.

kontekście konserwacji synagogi przesłał osiem zdjęć wnętrza i pięć planów (przedłożonych biuro technicznemu przez gminę izraelską)¹¹².

Zaangażowanie w ratowanie zabytków przez popularyzowanie wiedzy o zabytkowej architekturze i sztuce sakralnej

Przykładem podobnych działań Osińskiego były publikacje z 1912 roku zamieszczone w branżowym «Architekcie»¹¹³ i relacja w sprawozdaniu zamieszczona w «Roczniku TPN»¹¹⁴. Przedsięwzięcie dotyczyło temperowych malowideł ściennych w stylu bizantyjsko-ruskim z XV wieku w cerkwi św. Onufrego w Ławrowie¹¹⁵. Dekoracja została odkryta w 1911 roku przez bazylikańskiego architekta Kazimierza Mrozowskiego podczas renowacji cerkwi. Malowidła odsłonięto spod olejnej polichromii z 1872 roku¹¹⁶. Mrozowski wraz z metropolitą Andrzejem Szeptyckim¹¹⁷ zwrócili się do Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej z prośbą o wyrażenie opinii na temat tych malowideł. Delegat Grona, jak pisano, dr P. (Józef Piotrowski), datował malowidła na XVII–XVIII w. W 1912 roku Osiński wraz z Kazimierzem Mrozowskim z kolei datowali malowidła na koniec XV – pocz. XVI w.¹¹⁸, a w wyniku działań Stacji Archeologicznej TPN wystąpiono do Sejmu Krajowego o subwencję na konserwację malowideł, gdyż po odnowieniu miały «przedstawiać wielką wartość historyczną i artystyczną dla całego zaboru austriackiego»¹¹⁹.

¹¹² CPAHU. F. 616. Spr. 84. Ark. 66; Spr. 86. Ark. 19 recto, verso.

¹¹³ Architekt. 1912. Z. 11–12. S. 127–130. Wykopaliska pod Przemyślem i malowidła w Ławrowie.

¹¹⁴ Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 216.

¹¹⁵ Ławrów (obecnie na terenie Ukrainy, ukr. Лаврів), cerkiew murowana klasztorna pw. św. Onufrego, w stylu bizantyjskim, wybudowana przed 1675 r. Ozdobiona 7 kopułami i podzielona sklepieniami. W «Słowniku Geograficznym» notowano występowanie polichromii we wnętrzu kościoła i jej restaurację w 1871 roku. Klasztor Bazylianów wzniesiony w 1776 roku (Dziedzicki L. Ławrów. *Słownik Geograficzny*. Warszawa, 1884. T. V. S. 614). Monaster istniał już na pocz. XV w., na jego miejscu cerkiew św. Onufrego, przebudowywana w latach 80. XVII, 70. XVIII, 1860, 1911 (Quirini-Popławski Ł., Quirini-Popławski R. Główne monasterie Beskidów Wschodnich (Dobromil-Ławrów-Hoszów-Skit Maniawski). Podróżnicy i badacze do 1914 r.; A. Jackowski, I. Hodorowicz, F. Mróz red., *Turystryka religijna w obszarach górskich*. Nowy Targ, 2009. S. 418).

¹¹⁶ Architekt. S. 129.

¹¹⁷ Jan Kanty Remigian Szeptycki (1836–1912) – szambelan austriacki, poseł do Rady Państwa III i IV kadencji oraz do Sejmu Krajowego, cesarsko-królewski konserwator Galicji.

¹¹⁸ K. Osiński obejrzał malowidła, ponadto polecił konsultację w ich sprawie z Jerzym Mycielskim (1856–1928), prof. UJ, historykiem, historykiem sztuki, kolekcjonerem dzieł sztuki i mecenasem sztuki.

¹¹⁹ Quirini-Popławski Ł., Quirini-Popławski R. Główne monasterie Beskidów Wschodnich... S. 426.

Upamiętnianie miejsc historycznych

Interesującą i nie mniej ważną formą aktywności Osińskiego było angażowanie się w działania ku ochronie zabytkowych miejsc pamięci. Przykładem jest podjęcie starań o konserwację kapliczki św. Leonarda na kopcu Tatarskim, pochodzącej z XVIII/XIX w.¹²⁰

Innym przykładem aktywności Osińskiego w tym zakresie była konserwacja XVIII-wiecznej przydrożnej kapliczki-obelisku w Ostrowie pod Przemysłem¹²¹. W 1909 roku Stacja Archeologiczna przygotowała pismo do Krajowej Rady Zabytków i Koła Architektów Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie w sprawie odnowienia tej kapliczki, wzniesionej dla upamiętnienia powstrzymania zarazy¹²².

Katedra i wieżyczka «zamkowa»

«Rocznik TPN» informuje w sprawozdaniu za 1912 rok, że Osiński zwrócił się do przemyskiego Magistratu z prośbą o przyspieszenie uchwalenia wniosku w sprawie wmurowania pamiątkowych tablic (z podaniem nazwisk fundatorów i dziejów zabytków) na katedrze przemyskiej¹²³ i wieżyczce przy ulicy Ptasiej¹²⁴; wieżyczkę wybudowano dla upamiętnienia zburzonej w XV wieku prawosławnej katedry usytuowanej na niedalekim wzgórzu zamkowym¹²⁵.

***

Analizując dokonania Kazimierza Osińskiego w zakresie ochrony budowli sakralnych Galicji Wschodniej nie można nie wspomnieć, choćby na marginesie, o jego działalności ukierunkowanej na zabezpieczanie i ratowanie wyposażenia zabytkowych świątyń¹²⁶. Ta sfera jest blisko powiązana z muzealniczą aktywnością Osińskiego – dobrym przykładem zaangażowania w te kwestie jest pozyskanie w 1912 roku do zbiorów przemyskiego muzeum TPN-u z cerkwi w Leninie Małej (Linince) cennej ikony *Wjazd do Jerozolimy*¹²⁷. Innymi

¹²⁰ Kapliczka św. Leonarda, murowana budowla, zniszczona w czasie II wojny światowej. *Rocznik TPN za 1925*. Przemysł, 1925. T. 6. S. 168.

¹²¹ W zbiorach Działu Sztuki, Rzemiosła i Etnografii zachowała się fotografia MPF-916 przedstawiająca wiernych zgromadzonych przy poświęceniu obelisku po konserwacji pomnika. Adnotacja na odwrocie fotografii informuje, że uroczystość to: poświęcenie figury 25.X.31, a konserwację przeprowadził z ramienia województwa inż. Kazimierz Osiński.

¹²² Murowana kapliczka słupowa w stylu barokowym z XVIII w. (Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241). M. Orłowicz, pisze o «starej figurze barokowej, którą ustawiono na pamiątkę stłumienia zarazy z początku XVIII w.» (Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji... S. 103; por.: Gilewicz A., Rożański J. Przemysł i okolice. Warszawa, 1968. S. 94).

¹²³ Działania ostatecznie nie zostały realizowane.

¹²⁴ Obecnie ulica Królowej Jadwigi i Jana Matejki.

¹²⁵ *Rocznik TPN za rok 1912*. Przemysł, 1913. T. 2. S. 214; Kunysz A. Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemysł, 1981. S. 91.

¹²⁶ Wolski K. Inż. Kazimierz M. Osiński... S. 241.

¹²⁷ Ikonę ofiarowała właścicielka Leniny Małej, Flora z Blaimów Nowosielska (członkini TPN) w odpowiedzi na apel Kazimierza Osińskiego. Ikona jest publikowana w «Roczniku TPN za rok 1912» (Przemysł, 1913. T. 2. il. cz.-b. po S. 216, fot. M. Todt, Chrystus, wjeżdżający na

przykładami godnymi odnotowania są: XVIII-wieczna, pokaźnych rozmiarów ikona *Męka Pańska* na płótnie z warsztatu rybotyckiego¹²⁸, dwie dwustronne chorągwie cerkiewne z wizerunkami świętych: XVII-wieczna (*Święty Jan Złotousty* i *Święty Mikołaj*)¹²⁹ oraz XVIII-wieczna (*Święta Paraskewa Piatnica* i obecnie *Chrystus w Ogrojcu* – późniejsze prze-malowanie na rewersie¹³⁰) – zabytki przeniesione z cerkwi i ofiarowane do Muzeum TPN-u przez nieznaną dzisiaj darczyńców, opisane przez Mieczysława Orłowicza w 1917 roku jako «obrazy szkoły ruskiej cerkiewnej na drewnie i płótnie»¹³¹ na ekspozycji muzealnej. Ponadto w opisie pierwszego pokoju muzealnego wymieniono: w dwóch szafach «okazy sztuki kościelnej» ornaty, tkaniny z XVII i XVIII w., kadzielnice, srebrne kielichy, barokową

---

osiołku do Jerozolimy, szkoła bizantyńska, XV–XVI w.; Kiwała B., Burzyńska J. Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu. Kraków, 1981. poz. kat. 12 il. cz.-b.; Trojanowska M. nota kat. 28 Ikona *Wjazd Chrystusa do Jerozolimy* (il. kol.) *Dziedzictwo Kunstkamery. Jak Kazimierz Osiński tworzył muzeum*. S. 173; Косів Р. Риботицький осередок церковного мистецтва, 1670–1760-х років. Львів, 2019. С. 278–282).

O okolicznościach włączenia do zbiorów muzeum TPN-u i atrybucji nadanej przez Osińskiego patrz: «Rocznik TPN»: «Malowidła przedstawiają sceny z życia Chrystusa, malowane szkołą bizantyńską manierą dobrą a podobne są do malowideł al. tempera w kaplicy Jagiellońskiej (ruskiej) na Wawelu. A ponieważ malowidła kaplicy ruskiej malowali malarze wileńscy szkołą bizantyńską w r. 1470, jest możliwe, iż malowali tak te później lub przedtem w znanej (na całą Ruś Czerwoną) cerkwi w Ławrowie, pod którą mają spoczywać zwłoki księcia Lwa. Malarze z Ławrowa pozostawiali ślady swej bytności po okolicznych cerkwiach, gdyż jedno malowidło miniaturowe na drzewie, przedstawiające wjazd Chrystusa na osiołku do Jerozolimy, a malowane szkołą i manierą malarzy z Ławrowa, otrzymał K. M. Osiński dla Muzeum przemyskiego od P. Flory Nowosielskiej, b. właścicielki Lininki, parę kilometrów od Ławrowa odległej. Paroch z Lininki posiada jeszcze drugi obraz miniaturowy, przedstawiający Michała Archanioła, a malowany na drzewie techniką konturową...» (Rocznik TPN za rok 1912. Przemyśl, 1913. T. 2. S. 217).

¹²⁸ Warsztat rybotycki, okolice Przemyśla, *Ikona Męki Pańskiej*; ok. 1710–1740. Zbiory MNZP. Sygn. MPS-4808 (zob.: Burzyńska J., Kiwała B. Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu. Kraków, 1981. Kat. 189; Gronek A. Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza. Kraków, 2007. S. 237–238; Trojanowska M. nota kat. 31 Ikona *Męki Pańskiej* (il. kol.) *Dziedzictwo Kunstkamery. Jak Kazimierz Osiński tworzył muzeum*. S. 176).

¹²⁹ Artysta nieznaną, dwustronna ikona z chorągwi cerkiewnej, święty Jan Złotousty / święty Mikołaj; ok. 1640–1650(?) zbiory MNZP, nr inw. MPH-1679, (zob.: Burzyńska J., Kiwała B. Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu. Kraków, 1981. Kat. 377; tu datowana na XIX w.; Trojanowska M. nota kat. 29 Dwustronna ikona z chorągwi cerkiewnej św. Jan Złotousty/ św. Mikołaj (il. kol.) *Dziedzictwo Kunstkamery. Jak Kazimierz Osiński tworzył muzeum*. S. 174).

¹³⁰ Fragment dwustronnej chorągwi cerkiewnej, warsztat rybotycki, okolice Przemyśla, *Święta Paraskewa Piatnica*; ok. 1710–1730, malarz nieprofesjonalny, okolice Przemyśla, *Chrystus w Ogrojcu* (przemalowanie) – (datowanie: M. Trojanowska). Zbiory MNZP. Sygn. MPH-1723 (zob.: Burzyńska J., Kiwała B. Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu. Kraków, 1981. Kat. 366, il. 138; Trojanowska M. nota kat. 31 Fragment chorągwi cerkiewnej św. Paraskewa Piatnica/Chrystus w Ogrojcu (il. kol.) *Dziedzictwo Kunstkamery. Jak Kazimierz Osiński tworzył muzeum*. S. 175).

¹³¹ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji... S. 60.

lampę, osiemnastowieczny ewangeliarz, «obrazy kościelne i rzeźby» m.in. św. Franciszek¹³² z około 1750 roku, przypisywany wówczas Franciszkowi Duńczewskiemu¹³³.

Temat wkładu Kazimierza Osińskiego w ochronę dziedzictwa architektury sakralnej Galicji Wschodniej pozostaje wciąż otwarty dla badaczy. Wobec znacznej ilości materiału archiwalnego, nieprzebadanego i nie wprowadzonego w obieg naukowy, zasadne jest postulowanie kompleksowych kwerend. Z uwagi na wielowymiarowy i wielowątkowy charakter problematyki ważne jest prowadzenie interdyscyplinarnych badań, w tym w niezbędnym ujęciu komparatystycznym, dla osiągnięcia właściwego i przejrzystego obrazu rzeczoności problemu badawczego.

REFERENSES

Arsenicz, M. (2015). Kreacja Przemysła jako miejsca o znaczeniu historycznym w działalności inteligencji galicyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. *Rocznik Przemyski*, 51, 3 (18), 49–60 [in Polish].

Badecki, K. (1926). *Biblioteki miasta Lwowa z 3 rycinami w tekście*. Lviv [in Polish].

Badecki, K. (1927). *Zabytki i instytucje kulturalne Lwowa*. Lviv [in Polish].

Bialic, D. I. (1979). Kazimierz Marian Osiński. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 24, pp. 338–339). Wrocław [in Polish].

Bienkovski, V. (1979). *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. XXIV). Warsaw [in Polish].

Blazheiovskiy, D. (1995). *Istorychnyi shematyzm Peremyskoï Yeparkhii z vklucheniam Apostolskoï Administratury Lemkivshchyny (1828–1939)*. Lviv [in Ukrainian].

Budzyński, Z., & Kamińska-Kwak, J. (Eds.). (2009). *Ponad podziałami: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach 1909–2009* [in Polish].

Burzyńska, J., Kiwała, B. (1981). *Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemysłu*. Kraków [in Polish].

Dragan, M. (2016). *Ukrainski derevliani tserkvy. Heneza i rozvii form*. Kharkiv [in Ukrainian].

Filarecka, B. (1997). *Życie kulturalne Przemysła w okresie II Rzeczypospolitej*. Przemysł [in Polish].

Frazik, J., & Malanek, M. (1959). *Katalog Zabytków Sztuki. Województwo Rzeszowskie (powiat jarosławski)*. Kraków [in Polish].

Frazik, J. T. (2004). *Sztuka Przemysła i ziemi przemyskiej: zbiór studiów*. Przemysł [in Polish].

Frycz, J. (1975). *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*. Warsaw [in Polish].

¹³² Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji... S. 59.

¹³³ Ibid. S. 60. Obecnie rzeźba jest atrybuowana jako warsztat szkoły lwowskiej z. XVIII w. (ustalenia badań i prac konserwatorskich przeprowadzonych w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, zabytek był obiektem pracy dyplomowej w Katedrze Konserwacji-Restauracji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej Wydziału Sztuk Pięknych, prace wykonane przez Justynę Lewandowską, pod kierunkiem dr Kingi Szczepińskiej przy współpracy z dr Stanisławem Kościńskim).

- Gaczoł, A. (2014). Szydłowski T. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 69/4, z. 203, pp. 616–618). Warsaw; Kraków [in Polish].
- Kamińska-Kwak, J. (2014). *Powojenny Przemysł i jego mieszkańcy (1944–1956)*. Rzeszów; Przemysł [in Polish].
- Piotrowski, J. (1925). *Katedra Ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć*. Lwiv [in Polish].
- Kiwała, B., & Burzyńska, J. (1981). *Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemysłu*. Kraków [in Polish].
- Kornacki, K. (Ed.). (2004). *Muzea-rezydencje w Polsce: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowce, 14–16 października 2004*. Kozłowka [in Polish].
- Kosiv, R. (2019). *Rybotytskyi oseredok tserkovnoho mystetstva, 1670–1760-kh rokov*. Lwiv [in Ukrainian].
- Kostek, J. (2012). *Czas przeszły dokonany*. Przemysł [in Polish].
- Kostek, J. (2011). Osiński Kazimierz Marian (1886–1956). In A. Meissner, K. Szmyd (Eds.), *Słownik biograficzny twórców oświaty i kultury XIX i XX wieku Polski południowo wschodniej* (p. 301). Rzeszów [in Polish].
- Kostek, J. (2000). *Przeszłość-Przyszłości. Dzieje Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej*. Przemysł [in Polish].
- Krasowski, K. (1996). *Biskupi katoliccy II Rzeczypospolitej: Słownik biograficzny*. Poznań [in Polish].
- Krokhmal, J. (1996). *Krzyż i menora. Żydzi i Chryścijananie w Przemysłu, w latach 1559–1779*. Przemysł [in Polish].
- Kunkel, P. (2015). Straty polskich dóbr kultury podczas I wojny światowej. *Rocznik Historii Sztuki*, XL, 163–168 [in Polish].
- Kunysz, A. (1984). *Inż. Kazimierz Maria Osiński współtwórca Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemysłu*. Przemysł [in Polish].
- Kunysz, A. (1981). *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Przemysł [in Polish].
- Kunysz, A. (1989). *W służbie kultury i regionu: rzecz o muzeum w Przemysłu*. Przemysł [in Polish].
- Łękowski, T. (1906). *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najśw. Serca Pana Jezusa*. Przemysł [in Polish].
- Łopatkiewicz, T. (2004). Dziewiętnastowieczna ikonografia kościoła w Świętej Trójcy w Tarnowie. In F. Leśniak (Ed.), *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu* (Vol. 7, pp. 162–163). Krosno [in Polish].
- Midura, F. (2004). *O społeczną opiekę nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918*. Warsaw [in Polish].
- Nitzani, D. (1964). Synagogues, Beis Midraches, Kloizes, and Minyanim, in Przemysł. In *Przemysł Memorial Book* (pp. 433–435). Tel Aviv [in English].
- Piotrowski, J. (1916). *Okhrona zabytkuv i odbudova kraju*. Lwiv [in Polish].
- Osiński, K. (1932). Odkrycia naukowe nad brzegami Sanu pod Przemysłem. *Ziemia*, 8, 240–241 [in Polish].
- Dworski, A., & Osiński, K. (1911). Wykopaliska przedhistoryczne w Przemysłu. *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*, III, II, 179–180 [in Polish].

- Szydłowski, T. (1928). *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskim i kieleckim*. Kraków [in Polish].
- Pruszyński, J. (2001). *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*. Kraków [in Polish].
- Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1909–1911. (1912), 1, 62–68 [in Polish].
- Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1912. (1913), 2, 214 [in Polish].
- Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1913–1922. (1923), 3, 39 [in Polish].
- Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1923. (1924), 4, 117 Pshemysl [in Polish].
- Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1924. (1924), 5, 139 [in Polish].
- Ruszczyk, G. (2001). *Drewniane kościoły w Polsce 1918–1939. Tradycja i nowoczesność*. Warsaw [in Polish].
- Schneid, N. (1964). The Ancient Synagogue of Przemyśl and its Place in Architectural History. In *Przemyśl Memorial Book* (pp. 45–51). Tel Aviv [in English].
- Schorr, M. (1903). *Żydzi w Przemyślu do końca XVIII w. Monografie z historii Żydów w Polsce*. Lviv [in Polish].
- Schubert, J. (2008). Józef Wilk i inni polscy artyści działający w armii austriackiej przy tworzeniu cmentarzy wojskowych w Przemyślu i Galicji środkowej. *Czasopismo Techniczne*, 7, 141–142 [in Polish].
- Szydłowski, T. (1922). *Dzwony Starodawne: z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji*. Kraków [in Polish].
- Szydłowski, T. (1919). *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej. Z 227 rycinami i mapką orjentacyjną*. Warsaw [in Polish].
- Sito, J. (Ed.). (2004). *Katalog Zabytków Sztuki, Miasto Przemyśl* (Pt. 1). Warsaw [in Polish].
- Słownik polskich towarzystw naukowych (Pt. 1). (1978). Wrocław [in Polish].
- Smołka, J. (1921). *Katalog Starożytnego Archiwum Miejskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu* (Vol. 1). Przemyśl [in Polish].
- Spiess, T. (1912). *Wykaz drewnianych kościółków i cerkwi w Galicji*. Lviv [in Polish].
- Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury we Lwowie za rok 1916 i 1917* (1918). Lviv [in Polish].
- Stojak, G. (2007). Kazimierz Maria Osieński – architekt z Przemyśla. *Galicyjskie Spotkania*, 171–185 [in Polish].
- Sulikowska, A. (2003). Siedemnastowieczna ikona Trójcy Świętej z cerkwi w Torkach z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (Kilka uwag na temat ikonografii Starotestamentowej Trójcy Świętej w malarstwie cerkiewnym dawnej Rzeczypospolitej. In *Do piękna nadprzyrodzonego* (Vol. 2, pp. 184–194). Chełm [in Polish].
- Tokarski, J. (2001). *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie* (Vol. 2). Warsaw [in Polish].
- Trojanovska, M. (2007). Plakiety gipsowe w zbiorach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej – ślady po dzwonach zarekwirowanych w czasie I wojny światowej w Przemyślu i okolicach. *Odlewnictwo w Polsce: materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, 179–189 [in Polish].
- Wielkopolski Słownik Biograficzny. (1981). Warszawa; Poznań [in Polish].

- Wojciechowski, J. (1930–1931). Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce. *Ochrona Zabytków Sztuki*, 1–4, 3–33 [in Polish].
- Wolski, K. (1957). Inż. Kazimierz M. Osiński (14.XII.1883–4.II.1956). *Rocznik Przemyski*, 9, 240–243 [in Polish].
- Piotrowski, J. (1933). *Zamek w Łańcucie. Zwięzły opis dziejów i zbiorów*. Lviv [in Polish].
- Zawałek, E. (2013). Pomoc Archidiecezjalnej Komisji Konserwatorskiej w Przemysłu przy renowacjach i adaptacjach greckokatolickich cerkwi. Opuszczone-ratowane. *Greckokatolickie zespoły cerkiewne południowo-wschodniej Polski: materiały z konferencji naukowej*, 21 [in Polish].
- Zieliński, K. (Ed.). (2015). *Leksykon drewnianej architektury sakralnej województwa podkarpackiego*. Rzeszów [in Polish].
- Zlat, M. (1964). Zamek w Krasiczynie. In M. Walicki (Ed.), *Studia renesansowe* (Vol. 3, pp. 5–149). Wrocław [in Polish].
- Platowska-Sapetowa, I. (2002). *Kaplica w Baszcie Boskiej Zamku w Krasiczynie*. Łańcut [in Polish].
- Polaczek, J. (2020). *Przemysł jego dzieje i sztuka*. Przemysł [in Polish].
- Orłowicz, M. (1919). *Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*. Lviv [in Polish].

Блажей ШИШКОВСКИ

ВНЕСОК КАЗИМИРА ОСИНСЬКОГО У ЗБЕРЕЖЕННЯ САКРАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЧАСІВ ГАЛИЦЬКОЇ АВТОНОМІЇ ТА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

Описано діяльність Казимира Осинського (1883–1956) – архітектора, музеєзнавця, громадського діяча, публіциста та письменника. Мешканець м. Перемишль та випускник Львівської політехніки, він був людиною, яку цінували серед консерваторів та музеєзнавців.

Хронологічними межами статті є 1909–1939 рр., період Галицької автономії та міжвоєнної Польщі, а для Осинського – час динамічної участі у збереженні історичних пам'яток у структурі музеєзнавців, консерваторів та наукових організацій. У роки Великої війни він присвятив себе рятуванню та каталогізації пам'яток. Заслуговує на увагу роль Осинського як публіциста, його поширення знань про те, як зберігати та цінувати місцеві об'єкти мистецтва. Збереження та порятунк сакральної архітектури двох обрядів – латинського і східного та релігії юдаїзму – мали вираження в його широкій суспільній діяльності: спочатку він був представником Товариства збереження історичних пам'яток від імені Товариства друзів науки у Перемишлі, а під час Великої війни став активістом Товариства збереження пам'яток мистецтва та культури у Львові, далі – архітектором для відбудови сакральних споруд, членом Консерваційного комітету Львівського округу та заступником генерального консерватора Львівського округу Перемишльського повіту.

Осинський також брав участь у пам'ятних заходах щодо історичних місць. Описано його досягнення у сфері збереження та порятунку інвентаря старих церков.

Ключові слова: турбота про спадщину, збереження пам'яток, Казимир Осинський, сакральна архітектура, сакральні пам'ятки.

Błażej SZYSZKOWSKI

Mgr, Conservator-restorer

Kierownik Działu Konserwacji

Head of the Conservation Department

The National Museum of the Przemysł Land in Przemysł

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1389-1565>

e-mail: bszyszkowski@onet.pl

KAZIMIERZ OSIŃSKI'S CONTRIBUTION TO THE PRESERVATION OF SACRAL MONUMENTS IN THE TIME OF HALYCHYNA AUTONOMY AND INTERWAR POLAND

The article deals with the activities of Kazimierz Osiński (1883–1956), an architect, museologist, social activist, publicist, and a man of letters. Being a resident of Przemysł city and a graduate of the Lviv Polytechnic, he was a person valued among conservators and museologists.

The article also renders his achievements in the conservation and design domain of sacral buildings and care and rescuing old churches' architecture and equipment.

The chronological framework of the article is the years 1909–1939, a fragment of the time of Halychyna Autonomy and interwar Poland, for Osiński – the years of the dynamic involvement in the preservation of historical monuments within the structure of museologists and conservators' and scientific organizations. In the years of the Great War, he devoted himself to rescuing and cataloging monuments. Osiński's deep involvement as a publicist i. e. dissemination of how to preserve and appreciate local objects of art and relevant conservation matters also deserves appreciation.

Preservation and rescuing of the sacral architecture of two rites – the Latin and Eastern, and of the Judaism – were expressed in his broad social activity – at first as a representative of Towarzystwo Opieki nad Zabytkami (Society for the Preservation of Historical Monuments) on behalf of Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Society of Friends of Learning) in Przemysł, and in the time of the Great War also as an activist of Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury (Society for Preservation of the Monuments of Art and Culture in Lviv, and next – the architect for rebuilding of sacral edifices, and a member of Conservation Committee of the Lviv District and a deputy general conservator of the Lviv District for Przemysł County.

Keywords: care of heritage, conservation of monuments, Kazimierz Osiński, sacral architecture, sacral monuments.

Емілія КАЗАН

*кандидат історичних наук, викладач
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0997-6945>
e-mail: kazan.emilia@gmail.com*

Орислава ГОЛУБОВСЬКА

*завідувач навчальним кабінетом
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4635-3445>
e-mail: orusyag@gmail.com*

РОЛЬ ЛЬВІВСЬКИХ ВЧЕНИХ У ПОДОЛАННІ ЕПІДЕМІЙ: РУДОЛЬФ ВАЙГЛЬ ТА ГЕНРИК МОСІНГ

Проаналізовано взаємопов'язаність поширення епідемій інфекційних захворювань та військових конфліктів як каталізатора виникнення, розвитку та розповсюдження епідемічних захворювань. Зокрема зазначено, що епідемія тифу мала п'ять потужних хвиль в різні періоди існування людства, які корелювали з військовими діями та шляхами пересування війська й забирали мільйони людських життів. Відзначено, що пальма першості в пошуках шляхів подолання тифу належить львівським вченим Рудольфові Вайглю та Генрикові Мосінгу.

Підкреслено, що Рудольф Вайгль вперше винайшов вакцину від епідемічного висипного тифу, розробив методику її виготовлення та переведення в серійне виробництво, вивів новий штам *Pedikulus vestimenti*, найбільш відповідний для виготовлення вакцини від тифу, винайшов реакцію мікроаглютинації (реакцію Вайгля) для лабораторної діагностики тифу і став одним з основоположників науки рикетсіологія.

Розкрито особистість священника, лікаря та вченого Генрика Мосінга, його вклад у лікування тифу, педикульозу та боротьбу з іншими рикетсіозами. Він довів ефективність застосування бутадіону в лікуванні педикульозу і ця схема до сьогодні включена у відповідний наказ МОЗ. Показано, що Мосінг також був добре обізнаний з фармацевтикою, виготовляв препарати для хворих на онкологію й епілепсію, а від останньої успішно лікував дітей. Також висвітлено душпастирську діяльність Мосінга на теренах Радянського Союзу в умовах римо-католицького підпілля, його місійну роботу.

Висновується, що Г. Мосінг і Р. Вайгль зробили неоціненний вклад у світову мікробіологічну та медичну науку та спричинились до розвитку окремої галузі – рикетсіології. Наголошено, що Львівська школа біології та мікробіології донині зберігає традиції,

закладені цими вченими. Так, українські науковці мають заслуги в розробці вакцини від гепатиту В, винайшли протираковий препарат на основі властивостей аргініну і зараз на шляху до відкриття вакцини від Ковід-19 та його етіопатогенетичного лікування.

Ключові слова: Рудольф Вайгль, Генрик Мосінг, епідемія, війна, Римо-католицька церква, Радянський Союз.

Протягом століть, потерпаючи від війн, людство одночасно страждало від різноманітних епідемій чи пандемій, що їх супроводжували. Нерідко ці хвороби були дуже небезпечними. Так, поширеним «супутником» воєн були епідемії висипного тифу та педикульозу, їхньому зародженню та розповсюдженню сприяла тіснява в окопах, антисанітарія, масові скупчення воїнів на полях бою, в казармах, трюмах кораблів, під час лікування в шпиталях, на етапах евакуації, передислокації військ, міграції демобілізованих солдатів до місць проживання. Охоплена епідемією армія, вступаючи на ворожу територію, ставала джерелом і розповсюдником хвороби, яку використовували як біологічну зброю в боротьбі з противником.

Дуже часто медицина виявлялася безсилою перед епідемічними захворюваннями. Між виникненням хвороби та винайденням ефективних ліків чи вакцини від неї зазвичай проходило немало часу. Тому епідемії забирали мільйони життів. Кількість померлих від захворювання нерідко перевищувала кількість загиблих під час бойових дій.

Пандемія коронавірусу невідомого походження поставила в XXI ст. нові виклики перед світовою медициною загалом та військовою медициною зокрема. Так, вона змусила звернути спеціальну увагу на проблему санітарно-епідемічного захисту військових, розвитку превентивної медицини, запровадження карантинних заходів, пошуку шляхів запобігання та поширення інфекції. Нагальна потреба винайдення ефективної вакцини вже сьогодні змушує світову медичну науку працювати в посиленому режимі.

Особливі виклики епідемія коронавірусу поставила перед Україною з огляду на тривання війни на Сході нашої держави. Поза сумнівом, ця обставина стала додатковим потужним стимулом до активізації і консолідації зусиль українських учених для винайдення відповідної вакцини. Неабияке значення в цих розробках мають досягнення науковців попередніх поколінь. Зазначимо, що в гроні вчених, які зробили вклад у світову медичну науку в галузі боротьби з небезпечними інфекціями, винайдення вакцин, ліків і діагностиків для запобігання хворобам, лікування рецидивів, є вихідці з українських земель. Такими науковцями світового рівня були львівські вчені-винахідники вакцини проти висипного тифу Рудольф Вайгль та його учень і помічник Генрик Мосінг – професор, священник, лікар, винахідник знаменитого лабораторного діагностикуму для боротьби з поворотним висипним тифом – тесту Мосінга.

Метою статті є дослідити, яких жертв протягом століть зазнавало людство від спалахів епідемій тифу, проаналізувати життєвий та творчий шлях львівських вчених, визначити місце і значення львівської медичної наукової школи у світовій науці, зокрема у винайденні засобів подолання світових епідемій. Цінними джерелами для дослідження є інтерв'ю авторки цієї статті з людиною, яка особисто знала Генрика Мосінга – священником Броніславом Барановським.

Серед безлічі хвороб, від яких протягом століть доводилося потерпати людству, були й епідемічні. П'ятірку найсерйозніших епідемій становили чума, іспанка, натуральна віспа, холера, черевний поворотний та висипний тиф.

Висипний тиф – це захворювання, яке викликають бактерії-рикетсії, його переносять платтяні воші-збудники педикульозу, супроводжується специфічним висипом, лихоманкою, ураженням нервової та серцево-судинної систем. Імовірно, першим відомим спалахом епідемії тифу була «Чума Фуکیدіда», завезена з Єгипту та Ефіопії. Свою назву вона отримала від імені давньогрецького історика, який її описав. Ця епідемія вибухнула в 430 р. до н.е. в Афінах і забрала життя третини населення міста. Молекулярно-генетичні дослідження, проведені в 2006 р. на людських рештках з братської могили під Афінським акрополем, виявили ДНК збудника висипного тифу. Назвою, яку пізніше використовували для тифу, була «в'язнична гарячка», адже нею часто заражалися у в'язницях стародавнього Риму. Вибух такої епідемії в римських в'язницях яскраво описав в історичному романі «Quo Vadis» видатний польський письменник Генрик Сєнкевич¹.

Інший спалах епідемії тифу, про який дійшли історичні відомості, відбувся протягом 1505–1530 рр. під час облоги французами Неаполя. Хвороба тоді забрала до 50 % війська, винищуючи швидше, ніж ворог. Величезних втрат від висипного тифу французька армія зазнала й під час наполеонівських війн, коли в поході на Росію в 1812 р. загинула третина її воїнів. Водночас епідемія стала ще більш нищівною для російських військ під командуванням Кутузова. Тільки за перші три місяці війни вони втратили більше половини особового складу².

Лютував висипний тиф і під час Першої та Другої світових воєн. Так, в роки Першої світової війни тільки на території Польщі та Росії на цю недугу перехворіло 30 млн людей, з них померло 3,5 млн. Взагалі статистика засвідчує, що в цей час найбільше епідемією тифу були охоплені території Російської імперії, зокрема й українські етнічні землі, що входили до її складу. З Російської імперії тиф перекинувся на Європу насамперед через педикульоз серед російських військових, особливо призовників з глибинних районів Росії. В австрійській армії на початку Першої світової війни на висипний тиф захворіло 120 тис. вояків, з яких 60 тис. померли. Загалом протягом 1914–1922 рр. у Європі ця епідемія зачепила 35 млн осіб і 6 млн не вижили³. Причинами інтенсивного поширення захворюваності в цей період стали: «траншейний» тип ведення війни, що призводив до значного скупчення солдатів, педикульоз та антисанітарія, відсутність ліків і медичної допомоги, недотримання принципів індивідуальної гігієни у війську, скупчення у таборах для військовополонених, зараження населення в процесі передислокації військ⁴.

Епідемія тифу спалахнула й під час Другої світової війни, охопивши окуповану фашистами територію Східної Європи. Перехворіла кожна друга людина. Особливу небезпеку ця інфекція становила для лікарів, що надавали допомогу хворим.

¹ Галібей Б. Вплив епідемій на культуру людства. *Локальна історія*. 2020. 9 квітня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/vpliv-epidemii-na-kulturu-liudstva/>

² Історія мирових епідемій. Часть 2. *Йожкин кот. Обычный дневник необычной жизни*. URL: <https://ua-yojik.livejournal.com/553848.html>

³ ТОП-5 найбільших пандемій в історії людства. *IPC Херсон. Медіа-центр*. 2020. 12 березня. URL: <https://kherson.ipc.org.ua/uk/2020/03/top-5-najbilshyh-pandemij-v-istoriyi-lyudstva/>

⁴ Шурхало Д. Епідемії та армія: як 100 років тому тиф зламав хребет армії УНР і УГА. *Радіо Свобода*. 2020. 29 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/epidemii-tyf-uga-unrarmiya-viina/30515930.html>

Смертність медиків у періоді епідемій висипного тифу в декілька разів перевищувала показник смертності серед інших хворих⁵.

Вчені світу довго шукали порятунку від цієї небезпечної інфекції. Врешті винайти вакцину від епідемічного висипного тифу, подолати його рецидиви й ліквідувати хворобу вдалося львівським вченим Рудольфові Вайглю та Генрику Мосінгу. Обидва науковці, хоча мали німецьке коріння (їхні родини прибули з Австрії), були виховані в польській національній традиції, належали до Католицької церкви й усвідомлювали себе поляками.

Рудольф Стефан Вайгль (1883–1957) народився у місті Пршеров (тепер на території Чехії) в родині чеських німців Елізабет і Фридерика Вайглів⁶. Батько Рудольфа помер, коли хлопцеві було п'ять років. Відтак його виховував вітчим – поляк Юзер Тройнар, який був вчителем у Стрийській гімназії. Саме він вплинув на формування особистості хлопця, зокрема на прищеплення йому польської ідентичності. Після закінчення стрийської гімназії Вайгль вступив до Львівського університету, де вивчав біологію та медицину.

З вибухом Першої світової війни Вайгля мобілізували до австрійської армії як військового лікаря. Там він неодноразово стикався з епідемією висипного тифу серед австрійських військових та російських полонених. Будучи прикомандированим до мікробіологічної військової лабораторії, медик їздив по таборах військовополонених, досліджуючи тиф.

Після демобілізації у 1918 р. Вайгль став керівником військової бактеріологічної лабораторії в Перемишлі. У цьому ж році він винайшов вакцину від висипного тифу. 1919 р. Вайгля призначили керівником перемишльської лабораторії з вивчення висипного тифу, а в 1920 р. – завідувачем кафедри загальної біології лікарського факультету Львівського університету Яна Казимира (нині ім. Івана Франка), де він продовжив свої дослідження. На базі цієї кафедри у Львові було створено Інститут досліджень висипного тифу, відомий як інститут Вайгля, яким учений керував до 1944 р. Тут він розробив методику штучного зараження вошей збудниками висипного тифу, напрацював технології промислового виготовлення вакцини. Так, для створення вакцини Вайгль використав переносників збудника тифу – платтяних вошей, а для вирощування збудників тифу (рикетсій Провачека) – кишківник платтяної воші. Завдяки винайденому способу культивування рикетсій вчений дослідив інший її вид, назвавши його рикетсіями Роша-Ліма, вивчав збудників шурячого висипного тифу, яких назвав рикетсіями Мозера. Схрещуючи штами вошей, взятих від російських полонених та отриманих з ефіопської лабораторії рикетсій, Вайгль вивів новий штам – *Pedikulus vestimentis*, який найкраще підходив для виготовлення вакцини. Також професор винайшов методику лабораторної діагностики висипного тифу – реакцію мікроаглютинації, яку лауреат Нобелівської премії Шарль Ніколь назвав реакцією Вайгля. Зазначимо,

⁵ Андрейчин М., Копча В., Гальота В., Павловська М. Талант і доля львівського мікробіолога, творця висипнотифозної вакцини Рудольфа Стефана Вейля. *Українсько-польські відносини: вчора і сьогодні. Зб. праць тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Шевченка*. Тернопіль, 2007. Т. 3. С. 192–200. DOI: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/15618/2/ProcNTShTB_2007v3_Andreichin_M_A-Talant_i_dolia_lvivskoho_186-194.pdf

⁶ Той, що поборов тиф: великий львів'янин Рудольф Вайгль. *Дивись Info*. 2020. 20 грудня. URL: <https://divys.info/2020/12/20/toj-shho-poborov-tyf-velykyj-lviv-yanyin-rudolf-vajgl/>

що для роботи над вакциною Вайгль замовляв у виробників спеціальні мініінструменти, працювати з якими треба було при 30-кратному збільшенні. Заразом Вайгль удосконалив будову мікроскопа, розмістивши мікрогвинт під предметним столиком, яким користуються і зараз⁷.

Виготовлену вакцину винахідник вперше випробував на собі. До речі, він двічі перехворів висипним тифом. Вперше масову вакцинацію провели в 1920-х роках в охоплених епідемією Карпатах. Відтак вакцинацію проти тифу провели бельгійські місіонери в Монголії та Китаї. Ефективність щепень була очевидною: місіонери і місцеві мешканці перестали гинути від тифу. За винайдення вакцини Вайгля нагородили бельгійським орденом Короля Леопольда та орденом Св. Георгія від Папи Римського⁸.

Вченим зі світовим ім'ям став і учень Вайгля, його помічник та послідовник, професор, священник Генрик Мосінг. Генрик Мосінг народився 27 січня 1910 р. у Львові в родині Станіслава Юзефа Вітольда Мосінга – військового лікаря, полковника, доктора лікарських наук, та доньки тогочасного ректора Львівської політехніки Пластида Дзівінського Ольги⁹. Родина Мосінгів мешкала на вулиці Личаківській, 27. Батько Мосінга народився у Львові (1871–1945). У 1896 р. закінчив медичний факультет Ягеллонського університету і відразу вступив на військову службу. У 1896–1902 рр. служив почергово в гарнізонному шпиталі, 80-му піхотному полку, 12-му гусарському полку, 10-му і 13-му драгунських полках. У 1902–1914 рр. був головним лікарем в австро-угорській Імператорській і Королівській школі кадетів піхоти у Львові (зараз Національна академія сухопутних військ). За словами самого Мосінга, який навіть вказав на вікно другого поверху одного з будинків тодішньої кадетської школи, народився він в одній з будівель школи піхоти, теперішньої Академії сухопутних військ¹⁰. 3 квітня 1910 р. був охрещений священником Ришардом Жидком, тогочасним капеланом Школи кадетів піхоти. При хрещенні отримав імена Ернест, Ян і Ришард¹¹.

До слова, Генрик був лікарем у четвертому поколінні. Починаючи з XVIII ст., його родичі по батьковій лінії були лікарями. У грудні 1921 р. батька Мосінга перевели до санітарного округу в Перемишль на посаду керівника суперревізійного відділу, тож вся родина переїхала в Перемишль.

Батько вчив хлопця працьовитості. Зі слів отця Броніслава Барановського, священника-емерита, який служив у Львівській Катедрі: «Хенрик назавжди запам'ятав батьківські слова про те, що в житті можна все робити, працювати і відпочивати, проте не можна байдикувати»¹².

Генрикові довелося кілька разів переходити з гімназії в гімназію. Так, спершу він навчався в Кракові, потім у Львові (в Державній 3-й міській гімназії імені короля Стефана Баторія у Львові та Львівській державній гімназії ім. Яна Длугоша). Після

⁷ Сагайдаковський М., Гнатюш С. Професор Рудольф Вейгль. Життя, присвячене науці та людству. URL: <https://www.lwow.home.pl/weigl/Weigl-ukr.html>

⁸ Той, що поборов тиф...

⁹ Świdarska J, s. FCM. Doktor ze Lwowa. Książd Henryk Mosing (1910–1999). Lekarz, pedagog, duszpasterz. Praca magisterska. Biały Dunajec; Ostróg: Wołania z Wołynia, 2018. T. 110. S. 23–25.

¹⁰ Інтерв'ю з о. Б. Барановським, ? р. н., записане у м. Львові 3 лютого 2020 р. *Архів автора*.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

переїзду з родичами до Перемишля навчався в Перемишльській 2-й державній гімназії ім. проф. Казимира Моравського. По її закінченні восени 1928 р. вступив на медичний факультет університету ім. Яна Казимира (зараз Львівський національний університет імені Івана Франка), який закінчив у 1934 р. Власне там він познайомився з Вайглем і почав працювати в лабораторії висипного тифу на очолюваній вченим кафедрі загальної біології. Мосінг займався препаруванням лабораторних вошей (колекція Вайгля), яких кріпили до литок годувальників вошей. До них тоді належали і відомі люди-науковці, а часто і сам Мосінг.

Після отримання диплому лікаря Мосінг очолив Центральну біологічну лабораторію Інституту гігієни у Варшаві, постійно співпрацюючи в Рудольфом Вайглем. Вчений стажувався в лабораторіях Нобелівських лауреатів Шарля Ніколя і Жуля Борде. У 1937 р. у віці 27 років він захистив кандидатську дисертацію на тему «Епідеміологічні та серологічні дослідження висипного тифу» і здобув ступінь доктора медичних наук. Результати його праці були опубліковані в Гігієнічній секції Ліги Націй. У 1938 р. президент Речі Посполитої Ігнацій Мосціцький відзначив Мосінга «Золотим Хрестом» за заслуги¹³.

З вибухом Другої світової війни німці окупували Польщу. В цей час у Львів вступили радянські війська. Усвідомлюючи важливість боротьби з педикульозом, радянська влада сприяла дослідженням лабораторії Вайгля¹⁴, долучивши її до Львівського санітарно-бактеріологічного інституту. Вайгль став науковим керівником інституту, а Мосінг – його заступником. Після відвідин Львова Микитою Хрущовим лабораторія отримала додаткові приміщення й фінансування, а Мосінг став керівником окремого її відділу. Інститут діяв і в період окупації Львова німцями.

Під час Другої світової війни в межах наукової експедиції в Карпатах Мосінг проводив щеплення хворих на тиф, сприяючи поборюванню епідемії. Німецька влада була дуже зацікавлена в поставках протитифозної вакцини на фронт, тому вимагала від Вайгля її серійного виробництва і запропонувала йому німецьке громадянство, гроші, кафедру в університеті Берліна. Вайгль залишився у Львові й отримав право набирати співробітників свого інституту як препаративників, годувальників вошей, технічних працівників. Багато працівників були пов'язані з антинімецьким підпіллям, він підбирав їх з-поміж науковців, митців, молоді, у такий спосіб боронячи від арешту¹⁵.

Тиф, туберкульоз стали постійними пошестями німецьких концтаборів, серед лозунгів, які розвішували на території Аушвіцу, Бухенвальду чи інших концтаборів був такий: «Одна воша – твоя смерть». Тож Вайгль і Мосінг нелегально передавали вакцину в концентраційні табори, табори ув'язнених, до жидівських гетто, рятуючи життя утримуваних там людей (в боротьбі проти поширення тифу і туберкульозу керівництво концтаборів Аушвіц, Бухенвальд та ін. могло відправляти заражених педикульозом

¹³ Henryk Mosing epidemiolog, społecznik, kapłan. *Gazeta Lekarska*. Numer 2000-02. URL: <https://web.archive.org/web/20171107061221/http://spolecznosc.gazetalekarska.pl/gazeta-lekarska-archiwum-wydan/2000/numer-2000-02>

¹⁴ Стрижнюк А. Вони хворіли за батьківщину. *Pro Тернопіль. Онлайнжурнал*. 2016. 24 лютого. URL: http://proternopil.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=24453:201

¹⁵ Левицька Я. Мосінг з інституту Вайгля. Життя та надзвичайна діяльність Генріка Мосінга, епідеміолога, лікаря та священика. *Варіанти*. 2018. 1 червня. URL: <https://varianty.lviv.ua/53025-mosinh-z-institutu-vaihliia>

в'язнів у газову камеру або на розстріл). Так, Мосінг у 1942 р. під приводом відбирання зразків тифу в варшавському гетто нелегально доставив туди велику кількість вакцини, яку передав ув'язненому там професору Людвіку Гіршвелду. Вакцину Мосінг доставляв і до янівського гетто у Львові. Крім того, протягом всього періоду німецької окупації Мосінг лікував хворих, опікувався бідними та бездомними дітьми.

Відступаючи зі Львова, німці ліквідували бактеріологічний інститут. Вайгль був змушений виїхати до Польщі. У березні 1944 р. він передав лабораторію Мосінгу, який залишився у Львові. Після приходу до Львова радянської влади Мосінг на короткий час очолив Інститут епідеміології та мікробіології, але 5 жовтня 1944 р. його звільнили, оскільки він не був членом Компартії. Натомість перевели керувати відділом тифу. Тут учений займався випуском вакцини Вайгля та антигена для діагностики тифу. В цей час Мосінг сам заразився тифом і хворів так важко, що священник Ян Ольшевський уділив йому передсмертне Таїнство Оливопомазання¹⁶.

Особливим етапом у науковій діяльності Мосінга став 1952 р. На підставі своїх досліджень, услід за американськими вченими Н. Бріллом та Г. Цінссером, він довів, що тиф існує не тільки в класичній (епідемічній) формі, яку розповсюджують воші, а й у рецидивній (спорадичній), яка відрізняється від класичної своєю появою (офіційна радянська наука заперечувала це твердження американських вчених). Мосінг стверджував, що при цій формі повторне зараження виявляється тільки в людей, які в минулому перенесли епідемічний тиф і організм яких не виробив імунітету до хвороби. Щобільше, він довів, що такі особи можуть спричинити повторні спалахи епідемії тифу в суспільстві. Фундаментальним відкриттям доктора Мосінга стало винайдення специфічного методу діагностики рецидивного тифу та виробництво антигена для її проведення – рикетсійного тесту Мосінга. Відкриття вченого було визнане як в СРСР, так і світовою медициною. У 1960-х роках вчення Мосінга включили у видання з мікробіології та епідеміології інфекційних захворювань. Львівська лабораторія щороку продукувала 70 літрів діагностичного для потреб УРСР і 80 літрів – для інших республік СРСР¹⁷. Задяки такій діагностиці до 1963 р. тиф як захворювання повністю ліквідували на території України. Тестом Мосінга бактеріологічні лабораторії України користувались до 2006 р.

Зазначимо, що ще за часів роботи з професором Вайглем Мосінг розпочав працю над вивченням траншейної (окопної) гарячки, а відтак проводив її протягом 20 років. Про цю лихоманку вперше заговорили на початку Першої світової війни в грудні 1914 р. Вона вибухнула на Східному фронті, що проходив по Західній Україні й Волині, тому також отримала назву «волинська». За час війни в окопах воюючих країн на всіх фронтах на цю гарячку перехворіло понад 1 млн солдатів. Не дивно, що наукові середовища різних країн інтенсивно шукали протидію цій епідемії. До кінця війни було з'ясовано, що розповсюдниками хвороби є платяні воші, а хвороба найбільше поширилася на Східному та італійському фронтах через теплий клімат. Після Першої світової війни волинська гарячка щезла. Вдруге вона з'явилася з вибухом Другої світової війни і знову на Волині. Проте цього разу масштаб її розповсюдження був

¹⁶ Інтерв'ю з о. Б. Барановським, ? р. н., записане у м. Львові 3 лютого 2020 р. *Архів автора*.

¹⁷ Сагайдаковський М. Про вирішальний внесок доктора Генриха Станіславовича Мосінга у справу ліквідації висипного тифу на обширній частині Євроазійського континенту в межах колишнього СРСР. До 100-річчя з дня народження Г. С. Мосінга. URL: <https://www.lwow.com.pl/mosing/doktor-ua.htm>

меншим через відсутність тривалого позиційного окопного протистояння. До речі, збудник волинської лихоманки відносять до біологічної зброї. Результатом вивчення цієї гарячки став захист у грудні 1956 р. Мосінгом докторської дисертації на тему «Пятиденна (траншейна або волинська) лихоманка і пароксизмальний рикетсіоз»¹⁸.

Ще одним науковим здобутком Мосінга, яким користуються дотепер, є застосування бутадіону в боротьбі з педикульозом. Спостерігаючи за однією з годувальниць лабораторних вошей, вчений зауважив, що нагодовані протиревматичним ліком-бутадіоном воші гинули. Це відкриття Мосінга серед іншого знайшло своє відображення в наказі МОЗ України № 38 від 28 березня 1994 р «Про організацію та проведення заходів по боротьбі з педикульозом»¹⁹.

До сьогоднішня дійшло чимало спогадів сучасників і пацієнтів про Мосінга як про вченого, лікаря, винахідника ліків від раку та епілепсії²⁰. Однак цей видатний діяч втілює ще одну важливу місію – покликання до священничого служіння. Оцінка постаті Мосінга без врахування цієї сторінки його життя буде неповною. Родина Мосінгів з німецьким корінням тяжіла до польськості, Генрик був вихований в побожній римо-католицькій сім'ї, окрім нього, в роду було чимало відомих постатей. Зі слів отця Броніслава Барановського: «До роду Мосінгів належав похований на Личаківському кладовищі засновник та довголітній директор освітнього Закладу для глухонімих ксьондз-інфулат Кароль Мосінг (1815–1886). Ця школа-інтернат для глухих дітей і сьогодні функціонує на вул. Личаківській, 35 в м. Львові. А постать ксьондза-інфулата Кароля Мосінга була шанована в родині Мосінгів як приклад для наслідування»²¹. Як палкий вірянин, доктор Мосінг прагнув лікувати не тільки людські тіла, але й душі. Вроджена вада лівого ока (що важливе для читання месалу, який є зліва) перешкодила йому вступити до семінарії. Але Мосінг не покидав наміру стати священником. З метою отримати рукоположення він нав'язав контакти з єпископами Литви і Латвії. Але вони були змушені доповідати про свячення радянській владі. Мосінг на це не пішов. Допоміг випадок. На лікування до вченого потрапив греко-католицький єпископ Микола Чарнецький. Владика погодився віділити Мосінгу субдіяконські свячення, які відбулись 6 січня 1959 р. Подальші свячення – дияконські й пресвітерські – мали відбутись в часі Великого Посту в тиждень перед Великоднем. Однак цьому завадила смерть єпископа Чарнецького, який відійшов у вічність 02.04.1959 р. Дозвіл на наступні свячення Мосінг отримав аж у 1961 р. від краківського єпископа Кароля Войтили, який уділив йому диспензу на теологічні студії. Перед священничими свяченнями кардинал Стефан Вишинський попередив Мосінга про великі небезпеки, які несе священниче служіння в умовах перебування Церкви в підпіллі атеїстичної радянської системи. Однак той залишився непохитним у своїх намірах. В ніч 20 вересня 1961 р. Мосінг був висвячений на диякона, а наступної ночі – на

¹⁸ Там само.

¹⁹ Наказ МОЗ України № 38 від 28 березня 1994 р «Про організацію та проведення заходів по боротьбі з педикульозом». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0038282-94#Text>

²⁰ Малий Л., сп.: «Світ живе у брехні, і правду не те, що не каже, а навіть не шанує... Треба просто усвідомити, що є не тільки віра. А що віра пов'язана з правдою». *Львівська Архідієцезія Римо-Католицької Церкви в Україні*. 2015. 12 березня. URL: <http://tkc.lviv.ua/index.php?lang=1>

²¹ Інтерв'ю з о. Б. Барановським, ? р.н., записане у м. Львові 3 лютого 2020 р. *Архів автора*.

священника. У священстві він обрав собі ім'я Павло, прагнучи, як і цей апостол, звіщати людям добру новину Євангелія. Після свячень о. Павло повернувся до Львова. Протягом 1962–1973 рр. (до виходу на пенсію) Мосінг безоплатно на громадських засадах керував виробництвом діагностикому, за власні кошти замовляв лабораторний посуд для реакції аглютинації, годував лабораторних вошей. З благословення Кароля Войтили він заснував Інститут помічників церкви, посвячений св. Вавжинцю. Допмагаючи хлопцям, які готувались до свячень, unikнути політичних переслідувань, він влаштував їх на роботу в лабораторію особливо небезпечних інфекцій, куди не могли заходити сторонні. Потім переніс студії з хлопцями на квартиру на вул. Маяковського (нині К. Левицького), 82, яку йому подарувала пані М. Куркова. Там о. Мосінг провадив підпільну «семінарію», що давала можливість здобути загальні знання з теології і стала школою для багатьох священників, серед яких був і єпископ Леон Малий. Водночас о. Мосінг не припиняв лікувати пацієнтів і виготовляти для них ліки²².

На сьогодні наукові дослідження з біології у Львові, зокрема в ділянці розробки вакцин, займають потужні позиції та успішно розвиваються. В 2000 р. на базі Відділення регуляторних систем клітини Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України тут було створено Інститут біології клітини НАН України. Інститут має наукові напрацювання у вакцинації від гепатиту В²³. Спільно з українською компанією «Фармак» науковці розробили нетоксичний протираковий препарат, заснований на нездатності деяких пухлин синтезувати аргінін. Восени 2020 р. львівські науковці виграли грант на 10 млн грн на розробку вакцини від коронавірусу.

Отже, тема епідемій інфекційних захворювань і роль військових конфліктів у їхньому виникненні, розвитку та розповсюдженні є особливо актуальною для Української держави сьогодні, коли пандемія коронавірусу накладається на воєнні дії на Сході нашої країни. Історія засвідчує, що болісною реальністю воєн протягом століть ставала епідемія тифу. Джерела дають змогу виокремити принаймні п'ять потужних хвиль таких епідемій в різні періоди існування людства, які щоразу поєднувалися з військовими діями, шляхами пересування війська і забирали мільйони людських життів. Пальма першості у боротьбі з цією хворобою належить львівським вченим Рудольфові Вайглю та Генрикові Мосінгу. Р. Вайгль вперше винайшов вакцину від епідемічного висипного тифу, відкрив шлях її виготовлення та переведення в серійне виробництво, удосконалив будову мікроскопа, дослідив рикетсії Роша-Ліма та дав їм назву, вивчав збудників шурячого висипного тифу, яких назвав рикетсіями Мозера, вивів новий штам *Pedikulus vestimentis*, найбільш відповідний для виготовлення вакцини від тифу, винайшов реакцію мікроаглютинації (реакцію Вайгля) для лабораторної діагностики тифу і став одним з основоположників рикетсіології. Г. Мосінг поборов рецидивний висипний тиф і, винайшовши спеціальний тест, спричинився до повної ліквідації хвороби. Також вчений дослідив інші рикетсіозии, зокрема волинську (траншейну) лихоманку, був добре обізнаний з фармацевтикою, виготовляв ліки від онкології та епілепсії, довів ефективність застосування бутадіону в лікуванні

²² Ярослава Левицька. Мосінг з інституту Вайгля. URL: <https://varianty.lviv.ua/53025-mosinh-z-institutu-vaihliia>

²³ Лазуркевич С. Львівські науковці виграли грант на розробку вакцини проти коронавірусу. *Zaxid. Net*. 2020. 9 вересня. URL: https://zaxid.net/lvivski_naukovtsi_vigrali_rant_na_rozrobku_vaktsini_proti_koronavirusu_n1507450

педикульозу. Як священник Мосінг здійснював служіння в умовах підпілля, провадив місійну роботу та підпільну римо-католицьку семінарію у Львові, яка стала школою підготовки цілого покоління священників. Обидва вчених внесли неоціненний вклад у світову мікробіологічну та медичну науку і спричинились до розвитку окремої галузі – рикетсіології. Львівська школа біології та мікробіології донині сильна і вірна традиціям. Наші вчені мають свої заслуги в розробці вакцини від гепатиту В, винайшли протираковий препарат на основі властивостей аргініну і зараз на шляху до відкриття вакцини від Ковід-19 та його етіопатогенетичного лікування.

REFERENCES

Andreichyn, M., Kopcha, V., Haliota, V. & Pavlovska, M. (2007). Talant i dolia lvi-vskoho mikrobioloha, tvorca vysypnotyfoznoi vaksyny Rudolfa Stefana Veilia. *Ukrainsko-polski vidnosyny: vchora i siohodni*, 3, 192–200 [in Ukrainian].

Baranovskyi B., Personal communication, February 3, 2020 [in Ukrainian].

Halibei, B. (2020, Kvitenn 9). Vplyv epidemii na kulturu liudstva. *Lokalna istoria*. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/vplyv-epidemii-na-kulturu-liudstva/> [in Ukrainian].

Henryk Mosing epidemiolog, społecznik, kapłan. (2020). *Gazeta Lekarska*, 2. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20171107061221/http://spolecznosc.gazetalekarska.pl/gazeta-lekarska-archiwum-wydan/2000/numer-2000-02> [in Polish].

Istoriia mirovykh epidiemii. Chast 2. (2020, Mart 20). *Yezhkin kot. Obychnyi dnevnik nieobychnoi zhyzni*. Retrieved from: <https://ua-yojik.livejournal.com/553848.html> [in Russian].

Lazurkevych, S. (2020, Veresen 9). Lvivski naukovtsi vyhraly grant na rozrobku vaksyny proty koronavirusu. *Zaxid.Net*. Retrieved from https://zaxid.net/lvivski_naukovtsi_vigrali_rant_na_rozrobku_vaksini_proti_koronavirusu_n1507450 [in Ukrainian].

Levytska, Ya. (2018, Cherven 1). Mosinh z instytutu Vaihliia. Zhyttia ta nadzvychaina diialnist Henrika Mosinha, epidemioloha, likaria ta sviashzhennyka. *Varianty*. Retrieved from: <https://varianty.lviv.ua/53025-mosinh-z-instytutu-vaihliia> [in Ukrainian].

Malyi, L. (2015, Berezen 12). «Svit zhyve u brekhni, i pravdu ne te, shcho ne kazhe, a navit ne shanuie... Treba prosto usvidomyty, shcho ye ne tilky vira. A shcho vira poviazana z pravdoiu». *Lvivska Arkhidieceziia Rymo-Katolytskoi Tserkvy v Ukraini*. Retrieved from: <http://rkc.lviv.ua/index.php?lang=1> [in Ukrainian].

Nakaz MOZ Ukrainy «Pro orhanizatsiiu ta provedennia zakhodiv po borotbi z pedykulozom» vid 28.03.1994. № 38. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0038282-94#Text> [in Ukrainian].

Sahaidakovskiy, M. Pro vyrishalniy vnesok doktora Henrykha Stanislavovycha Mosinha u spravu likvidatsii vysypnogo tyfu na obshyrnii chastyni Evroaziiskoho kontynentu v mezhah kolyshniogo SRSR. *Lwow.com*. Retrieved from: <https://www.lwow.com.pl/mosing/doktor-ua.htm> [in Ukrainian].

Sahaidakovskiy, M. & Hnatysh, S. Profesor Rudolf Veihel. Zhyttia prysviachene nauksi ta liudstvu. *Lwow.com*. Retrieved from: <https://www.lwow.home.pl/weigl/Weigl-ukr.html> [in Ukrainian].

Shurkhalo, D. (2020, Berezan 29). Epidemii ta armii: yak 100 rokiv tomu tyf zlamav khrebet armii UNR i UHA. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/epidemii-tyf-uga-unrarmiya-viina/30515930.html> [in Ukrainian].

Stryzhniuk, A. (2016, Liutyi 24). Vony khvorily za batkivshchynu. *Pro Ternopil*. Retrieved from: http://proternopil.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=24453:201 [in Ukrainian].

Świdarska, J, s. FCM. (2018). *Doktor ze Lwowa. Ksiądz Henryk Mosing (1910–1999). Lekarz, pedagog, duszpasterz* (Vol. 110, pp. 23–25). Bialy Dunajec; Ostroh [in Polish].

Toi, shcho poborov tyf: velykyi lvivianyn Rudolf Vaihl. (2020, Hruden 20). *Dyvys Info*. Retrieved from: <https://dyvys.info/2020/12/20/toj-shho-poborov-tyf-velykyj-lvivianyn-rudolf-vajgl/> [in Ukrainian].

Top-5 naibilshykh pandemii v istorii liudstva. (2020, Berezan). *IPC Kherson. Media-tsentr*. Retrieved from: <https://kherson.ipc.org.ua/uk/2020/03/top-5-najbilshyh-pandemij-v-istoriyi-lyudstva/> [in Ukrainian].

Emilia KAZAN

PhD, Lecturer

Hetman Petro Sahaidachny

National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0997-6945>

e-mail: kazan.emilia@gmail.com

Oryslava HOLUBOVSKA

Head of the study room

Hetman Petro Sahaidachny

National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4635-3445>

e-mail: orusyag@gmail.com

THE ROLE OF LVIV SCIENTISTS IN OVERCOMING EPIDEMICS: HENRYK MOSSING AND RUDOLF WEIGL

The interconnectedness of the spread of epidemics of infectious diseases and military conflicts as a catalyst for the emergence, development, and spread of epidemic diseases is shown. In particular, it is noted that the typhus epidemic had five powerful waves in different periods of human existence, which each time combined with hostilities and ways of moving troops and took millions of lives. It is noted that the palm of supremacy in the search for ways to overcome typhus belongs to Lviv scientists Henryk Mosing and Rudolf Weigl. The identity of the priest, physician, and scientist Henryk Mosing and his contribution to the treatment of typhus, pediculosis, and the fight against other rickettsioses are investigated. He proved the effectiveness of butadione in the treatment of pediculosis and this scheme is still included in the relevant order of the Ministry of Health. It is shown that Mosing was also well acquainted with pharmaceuticals, made drugs for patients with oncology and epilepsy, and from the latter successfully treated children. Mosing's pastoral activity in the Soviet Union in the Roman Catholic underground and his missionary work are also covered. It is investigated that Rudolf Weigl for the first time in the world invented a vaccine against epidemic typhus, and opened the

way for its production and transfer to mass production. He also bred a new strain of *Pedikulus vestimenti*, most suitable for the production of typhus vaccine, invented the microagglutination reaction-Weigl reaction for laboratory diagnosis of typhus, and became one of the founders of the science of rickettsiology. It is concluded that H. Mosing and R. Weigl made an invaluable contribution to the world microbiological and medical science and contributed to the development of a separate field – rickettsiology. It is emphasized that the Lviv School of Biology and Microbiology still preserves the traditions established by these scientists. Thus, Ukrainian scientists have merited in the development of a vaccine against hepatitis B, invented an anticancer drug based on the properties of arginine, and on the way to the discovery of a vaccine against Covid-19 and its etiopathogenetic treatment.

Keywords: Rudolf Weigl, Henryk Mossing, epidemic, war, the Roman Catholic Church, the Soviet Union.

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

науковий співробітник Інституту релігієзнавства

філії Львівського музею історії релігії

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У РОЗГОРТАННІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2013–2015)

Проаналізовано роль Російської Православної Церкви (РПЦ) у розгортанні сучасної російсько-української війни 2013–2015 рр. Стверджено, що з початку 2000-х років, які хронологічно збіглися з приходом на верхівку російської влади В. Путіна, РПЦ, використовуючи різноманітний спектр інструментарію для впливу на соціум, перетворилася на потужного гравця в контексті ідеології, консолідації та мобілізації суспільної думки і її спрямування у потрібній владі політичний наратив.

Особливо згадані процеси актуалізувалися після того, як у лютому 2009 р. РПЦ очолив Кирил (Гундяєв). Новий предстоятель РПЦ регулярно під час публічних виступів висловлював упевненість у тому, що духовною основою існування «русского мира» є Російська («Русская») Православна Церква, а до «русских людей», крім власне росіян, включав також українців та білорусів. Відповідно він був прихильником проведення білоруською та особливо українською владою проросійської зовнішньої політики. З таких позицій керівництво РПЦ оцінювало й події Революції Гідності, сприймаючи її як «українську кризу», спровоковану країнами Заходу з метою руйнації «духовної єдності» росіян та українців, єдиної «спільної церкви» та «спадщини історичної Русі». Водночас майже не було реакції РПЦ на анексію Росією Криму та подальше вторгнення російського війська на частину Донбасу. Коли ж незабаром на Сході України розпочалися «гарячі бої», то в середовищі РПЦ їх сприймали виключно як внутрішньоукраїнську «громадянську війну», в ескалації якої винен лише офіційний Київ. Втім, коли гарячі бої на фронті остаточно переросли у фазу позиційного протистояння, а наприкінці травня 2015 р. в Росії повідомили про офіційне закриття проекту «Новоросія», РПЦ зі стратегії «силового “бліцкригу”» повернулася до характерної перед 2014 р. «лагіднішої» стратегії «м'якої сили» («Soft power»), що мала на меті поширення серед українського суспільства виключно позитивного образу РФ, євроскептицизму та переконань у перманентній недієздатності та неефективності України як держави без російської «братньої» підтримки.

Ключові слова: Російська Православна Церква, «русский мир», Революція Гідності, сучасна російсько-українська війна.

Важливим аспектом досліджень в контексті новітньої російської агресії проти України, що розпочалась навесні 2014 р. та триває досі, є вивчення ролі та впливів Російської Православної Церкви (РПЦ) на внутрішню і зовнішню політику Російської Федерації (РФ), її дій в часі анексії Криму й тимчасової окупації частини Донбасу та загалом її місця в структурі геополітичної доктрини «русского мира». Це особливо актуально, якщо врахувати, що РПЦ свого часу безпосередньо долучилася до формування в інформаційному просторі позитивного образу режиму В. Путіна, сакралізації «русской» ідентичності серед російського суспільства та проросійських кіл за кордоном Росії, конструювання концепції месіанізму РФ в євразійському регіоні, а відтак – і до появи на зовнішньополітичному порядку денному цієї держави завдання із повноцінного відновлення та поглиблення тої потуги на дипломатичному рівні, яку мав СРСР до 1991 р., і навіть її перевищення. Тож у подіях на Донбасі та Криму, які стали яскравим прикладом втілення вищезазначених процесів з боку Кремля, безсумнівно, брала участь і РПЦ, особливо в інформаційному полі, яке потрібно науково виокремити та реконструювати.

Мета цієї статті полягає в аналізі ролі РПЦ у сучасній російсько-українській гібридній війні упродовж 2013–2015 рр. – напередодні її початку та під час найактивнішого перебігу.

Проблематику вже частково досліджували окремі науковці, оскільки загострення ситуації в Криму та на Донбасі, що супроводжувалось інформаційною прокремлівською пропагандою, поставило перед українськими гуманітаріями виклик, на який треба було негайно реагувати. Так, вже починаючи з 2014 р., Національний інститут стратегічних досліджень¹, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України², Інститут історії України НАН України³, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁴ та інші науково-експертні середовища розпочали розробку науково-аналітичних проєктів про: історію та населення Донбасу і Криму; причини та передумови до виникнення в цих регіонах сепаратистських

¹ Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ, 2015. 474 с.; Україна та проєкт «Русского мира». Аналітична доповідь / В. М. Яблонський, С. І. Здіорук, В. В. Токман та ін. Київ: НІСД, 2014. 95 с.

² Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ, 2014. 304 с.; Донбас в етнополітичному вимірі. Київ, 2014. 584 с.; Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою. Аналітична доповідь. Київ, 2015. 196 с.

³ Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: Кліо, 2016. 720 с.; Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проєкті. Аналітична записка. Київ, 2016. 66 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015. 166 с.

⁴ Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. 452 с.

тенденцій; інформаційне поле України, зокрема і російський вплив на нього, що особливо виявилось у промоції окремими колами ідеї «русского мира» на українських теренах; безпекові, політичні, економічні, соціальні наслідки анексії Росією Криму та окупації нею ж частини східних територій України; прогнози щодо ймовірної у майбутньому реінтеграції відповідних частин України до загальноукраїнського простору.

Вивченням концепції «Русского мира» та пов'язаних із ним термінів «Малоросія» та «Новоросія» займалися С. Адамович із Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника⁵, А. Бойко з Інституту журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка⁶, П. Павленко з Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України⁷, які відзначали штучний характер нав'язування Росією через медіа та мережу УПЦ МП вищезгаданих домінант українському суспільству з метою дестабілізації та знищення української державності через пропагування міфу про єдність Білорусі, України та Росії, ідеалізацію монархізму та імперської форми правління, створення нового культу особи в образі В. Путіна. Аналогічні тези лунали й на конференції, організованій 2014 р. Українською асоціацією релігієзнавців, там чітко наголосили на невідповідності «русского мира» українським національним інтересам⁸. Утім, попри вже наявний історіографічний доробок, порушена у статті проблема ще не є повністю вичерпаною, бракує комплексного аналізу ролі діяльності РПЦ, зокрема під час організації проросійськими середовищами в Україні провокацій, що отримали назву «русская весна» та безпосередньо початку бойових дій на Сході України.

Із початку 2000-х років, які хронологічно збіглися з приходом на верхівку російської влади В. Путіна, РПЦ, використовуючи різноманітні засоби впливу на соціум (від релігійних практик до активного піару в соцмережах), перетворилася на потужного гравця не лише і не стільки в духовній сфері, як у полі ідеології, консолідації та мобілізації суспільної думки, її спрямування в потрібний владі політичний наратив. Дедалі частішими в риториці російського православного духовенства ставали тези про існування спільних історичних коренів, історичної пам'яті та культурної спадщини східнослов'янських народів (росіян, українців та білорусів), які сукупно сформували “східнослов'янську православну цивілізацію”⁹.

⁵ Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 2016 р.) / упоряд. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. С. 168–181.

⁶ Бойко А. Образ «Русского мира» в інформаційному просторі України. *Журналістика*: зб. наук. праць. Київ, 2016. Вип. 15 (40). С. 69–83.

⁷ Павленко П. Ю. «Русский мир» як ідеологія російського неоімперіалізму: українські реалії. *Волинський благовісник*. Луцьк, 2015. № 3. С. 281–286.

⁸ «Русский мир» Кирила не для України: зб. наук. статей / за ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2014. 344 с.

⁹ Яремчук В. РПЦ на Донбасі як інструмент інформаційно-пропагандистської політики Російської Федерації. Способи і форми протидії держави і суспільства церковно-релігійній деструкції. *Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою*. Аналітична доповідь. Київ, 2015. С. 124.

Особливо поширеними такі меседжі стали після того, як, по-перше, 21 червня 2007 р. указом Президента Російської Федерації В. Путіна № 796 було створено фонд «Русский мир», що мав на меті популяризацію російської мови та культури, а також підтримку програм вивчення російської мови в різних країнах світу¹⁰, а, по-друге, у лютому 2009 р. РПЦ очолив Кирил (Гундяєв)¹¹. Під час виступу на III Асамблеї «Русского мира», яка відбулась 3 листопада 2009 р. у Москві, новий патріарх зазначив, що промоція переконання про існування особливого «російського (“русского”) світу» як важливого чинника для єднання російського суспільства та співвітчизників за кордоном і збереження їхньої мовної, культурної та духовної ідентичності мала стати ключовим «спільним наднаціональним проєктом». Прикметно, що Кирил висловив упевненість у тому, що духовною основою існування «русского мира» є Російська Православна Церква, назва якої – «русская» – мовляв, означувала не етнічну складову, а культурну спільність. Щобільше, на думку очільника РПЦ, саме остання була інституцією, яка консолідувала «русских» не лише в Росії, але й за її межами, ставши чинником, що запобігав асиміляції «русских людей». До останніх, до речі, крім власне росіян, Кирил включав також українців та білорусів¹².

З перемогою на президентських виборах 2010 р. в Україні В. Януковича, відомого своїми проросійськими симпатіями, такі концепти почали поширюватися інтенсивніше¹³. Характерно, що вже в день своєї інавгурації Віктор Федорович отримав благословення від російського патріарха, який, до речі, виявився чомусь єдиним главою Церкви іноземної держави, якого запросили на цей захід¹⁴.

Цікаво, що в межах свого візиту до України влітку 2010 р., виступаючи під час урочистої літургії в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, патріарх РПЦ Кирил наголосив, що поняття «россиянин» було скомпрометоване «Б. Єльциним та його свитою» у 1990-х роках, натомість визначення «русского» стосується і корінного народу Росії, і всіх тих, хто вважає себе носієм «русских» духовних та православних цінностей, а відтак – представником так званого «русского мира», що, за словами патріарха, «вийшов зі спільної Київської купелі Хрещення, існує на рівні віри, інтелекту, духовності та культури», є «об’єктивною реальністю, чудовим духовним і культурним явищем, породженим православною церквою». Якщо визначення «россиянства» охоплює, за переконанням К. Гундяєва, лише офіційну територію

¹⁰ Указ Президента Российской Федерации «О создании фонда “Русский мир”». URL: <https://docs.cntd.ru/document/902047878> (дата звернення: 23.07.2020).

¹¹ Кирил офіційно став наступником Алексія II. *Українська правда*. 2009. 1 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/02/1/3704355/> (дата звернення: 23.07.2020).

¹² Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. Русская Православная Церковь. *Официальный сайт Московского Патриархата*. 2009. 3 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (дата звернення: 23.07.2020).

¹³ Янукович В. Ф. Как Украине жить дальше. Статьи, выступления, размышления. Киев: Б. в., 2008. С. 324–329.

¹⁴ Инавгурация. Часть 1: Московский патриарх Кирилл благословил Януковича на президентство. Фоторепортаж. *Цензор.нет*. 2010. 25 февраля. URL: https://censor.net.ua/photo_news/114158/inauguratsiya_chast_1_moskovskiy_patriarh_kirill_blagoslovil_yanukovicha_na_prezidentstvo_fotorep (дата звернення: 23.07.2020).

Російської Федерації, то «русскость» розповсюджується на ареал поширення православних цінностей: власне Росію, Україну, Білорусь та інші країни, де проживають люди, які сповідують принципи «русской» культури¹⁵. Однак в будь-якому разі не передбачалася можливість для названих держав мати свою мову, історію та власну Помісну Церкву, яка б не підпорядковувалась РПЦ.

Загалом упродовж 2010–2013 рр. контакти між очільником РПЦ та найближчим оточенням президента стали регулярними, особливо напередодні святкування 1025-річчя Хрещення Русі, яке Україна та Росія запланували в 2013 р. відзначати спільно. Так, у березні 2013 р. з метою обговорення підготовки та проведення цього заходу російського патріарха відвідав тодішній глава президентської адміністрації С. Львовчкін, а згодом – і віце-прем'єр-міністр К. Грищенко¹⁶. Водночас з метою відстоювання інтересів УПЦ (МП) у стінах Верховної Ради України представники Партії регіонів створили два паралельні депутатські об'єднання: В. Колесніченко, лідер Всеукраїнської координаційної ради організацій російських співвітчизників (ВКСОРС), став очільником міжфракційного об'єднання «На підтримку канонічної Церкви», а народна депутатка і радниця В. Януковича Г. Герман створила депутатську групу «За духовність і свободу совісті»¹⁷.

Власну проросійську позицію активно відстоював міністр освіти та науки України у 2010–2014 рр. Д. Табачник, який ще до потрапляння на міністерську посаду встиг відзначитися низкою суперечливих публікацій, загальний зміст яких можна звести до тези «все, що українське та національне – “фашистське”, а що лояльне до Росії – “побудоване на єдиній духовній основі” та “канонічне”»¹⁸.

Концепт “Русского мира” підтримувала частина олігархів, зокрема В. Медведчук, В. Новинський та В. Нусенкіс, які активно долучались до фінансування багатьох проєктів, пов'язаних із УПЦ МП, та самі пропагували вступ України до Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном¹⁹.

¹⁵ Бондаренко В. Православие как символ русскости. *Русский вестник*. 2010. № 10 (145). Октябрь. С. 6–7.

¹⁶ Кіндій А. К. Грищенко обговорить з Патріархом Кирилом святкування хрещення Русі. UNN. 2013. 27 березня. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1198925-k-grischenko-u-moskvi-obgovorit-z-patriarkhom-kirilom-svyatkuvannya-khreshchennya-rusi> (дата звернення: 23.07.2020); Патріарх Кирил, Митрополит УПЦ (МП) Антоній та глава АП С. Львовчкін разом обговорили підготовку до 1025-річчя Хрещення Русі. *RISU*. 2013. 5 березня. URL: https://theology.in.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/51495 (дата звернення: 23.07.2020).

¹⁷ Інтереси УПЦ (МП) у ВР України будуть відстоювати два паралельних об'єднання від Партії регіонів. *RISU*. 2013. 11 січня. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/50860/ (дата звернення: 23.07.2020).

¹⁸ Крючков Г. К., Табачник Д. В. Фашизм в Украине: угроза или реальность? Харьков: Фолио, 2008. 414 с.; Табачник Д. В. Мир без Украины? Харьков: Фолио, 2009. 540 с.; Табачник Д. В. «Утиный суп» по-украински: Беседы с украинским политиком: диалоги с глухими. Харьков: Фолио, 2008. 508 с.

¹⁹ Медведчук и Клишчаев привезли «Русский мир» в Луганск. Украинский выбор собрал будущих сепаратистов. *Youtube.com*. 2013. 3 жовтня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LbvKQJ-Ym-M> (дата звернення: 23.07.2020); *Скоронадский А.* Церковный уход. Виктор Нусенкис может отказаться от финансовой поддержки УПЦ МП. *RISU*. 2011. 14 июля. URL: <http://www.kommersant.ua/doc/1678357> (дата звернення: 23.07.2020);

Зрештою, більшість вищого духовенства УПЦ МП також поділяла позицію російського патріарха Кирила, зокрема, митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел, митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон, архієпископ Тульчинський і Брацлавський Іонафан, які, вторуючи за очільником РПЦ, висловлювали надії на «нову інтеграцію, що базується на тисячолітній богозаповітній єдності Святої Русі», сподівалися збереження єдності російського та українського народів як «єдинокровних та єдиновірних народів», притому протиставляючи такий «сакральний союз» «егоцентричній протестантській Європі»²⁰.

Утім, навіть така потужна з боку тодішньої української влади підтримка просування ідеї «русского мира» серед українського соціуму виявилася малоефективною. Так, відповідно до результатів соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у березні 2013 р., про «русский мир» знали здебільшого його противники, а не передбачувані апологети. Зокрема, знали про згадану доктрину 18,7 % опитаних громадян, а 81 % – не знали. Ще цікавішою ситуація виявилася за регіонами: в той час, як на Заході України про «русский мир» знали 36,3 %, а не знали 63,2 %, то на Сході України ствердно відповіли ще менше – лише 12,9 %, тоді як 87 % про «русский мир» і не здогадувалися. Заразом аж 95 % вірян УГКЦ, 69,5 % УПЦ КП та 15,1 % УПЦ МП вважали згаданий концепт одним зі способів «реставрації Російської імперії»²¹.

Тим часом у листопаді 2013 р. в Україні розпочалися події, які згодом отримали назву Євромайдану, або ж Революції Гідності – протестні акції, спрямовані насамперед проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.

У середовищі РПЦ перші оцінки акціям протесту в Україні з'явилися на рубежі грудня 2013 р. – січня 2014 р. Тоді патріарх РПЦ Кирил спочатку у новорічному молебні, а потім і різдвяному інтерв'ю на російському телебаченні охарактеризував Євромайдан як «українську кризу», спровоковану країнами Заходу з метою руйнації «духовної єдності» росіян та українців, єдиної «спільної церкви» та «спадщини історичної Русі». За таких умов «рятівною альтернативою» можливі «згубній» революції, на думку очільника РПЦ, було лише подальше збереження і зміцнення проросійського

Червоненко В. Новинський: «найправославніший» олігарх України. *BBC-Україна*. 2016. 7 грудня. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-38241143> (дата звернення: 23.07.2020).

²⁰ Іонафан (Елецких). Мир Русский или Украинский? – два размышления на тему. *Релігія в Україні*. 2010. 26 серпня. URL: <http://www.religion.in.ua/5573-mir-russkij-ili-ukrainskij-dva-razmyshleniya-na-temu.html> (дата звернення: 23.07.2020); Митрополит Одеський Агафангел угледів у Путіні «незрівнянну харизму». *RISU*. 2012. 31 січня. URL: http://risu.org.ua/index/all_news/community/religion_and_policy/46577/ (дата звернення: 23.07.2020); Митрополит Одесский и Измайльський Агафангел (Саввин): «Мы готовы пройти этот путь до конца». *Русская народная линия*. 2008. 15 февраля. URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2008/02/15/my_gotovy_projti_e_tot_put_do_konca/ (дата звернення: 23.07.2020); УПЦ МП може очолити виходець зі Львова. *Львів-Коментарі.ua*. 2012. 7 лютого. URL: <https://lviv.comments.ua/news/2012/02/07/110634.html> (дата звернення: 23.07.2020).

²¹ Опитування: «Русский мир» – чи чули Ви про це? *Кіріос. Християнський портал*. 2013. 26 квітня. URL: <http://kyrios.org.ua/news/world/9053-chi-chuli-vi-prodoktrinu-russkogo-mira-patriarha-kirila.html> (дата звернення: 23.07.2020); Чи чули Ви про доктрину «Русского мира»? Патріарха Кирила? *Центр Разумкова*. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=884 (дата звернення: 23.07.2020).

вектора української зовнішньої політики. Тож опосередковано патріарх РПЦ підтримував консервацію в Україні чинного режиму на чолі з В. Януковичем²².

На нижчому рівні ієрархії всередині РПЦ звучали радикальніші думки. Так, у січні 2014 р. під час виступу в Раді Федерації РФ голова Синодального Відділу Московського патріархату зі взаємин Церкви і суспільства протоієрей В. Чаплін заявив, що «русский мир» постав перед викликом «навали нової орди», націленої на відрив України від «східнохристиянської цивілізації», і в таких умовах «країни русского мира» просто були зобов'язані допомогти «братньому українському народу» вийти з «кризи», аби не порушити його «історичний вибір та волю»²³.

З початком анексії Криму, а пізніше й окупації частини Донбасу російськими колаборантами РПЦ обрала тактику, виражену формулою «підтримка української цілісності на словах і майже повна свобода дій протилежного характеру»²⁴. Щоправда, керівництво РПЦ дедалі частіше не давало жодних коментарів щодо ключових для української державності подій весни 2014 р. Зокрема, патріарх Кирил ніяк не оцінив факту появи в українському Криму «зелених чоловічків» та подальшої анексії півострова, а також «розпалювання» проросійськими осередками на Півдні та Сході України так званої «русскої весни». Чи не єдиним винятком була реакція Кирила на рішення Ради Федеральних зборів РФ у березні 2014 р. щодо дозволу на використання Збройних сил РФ в Україні. Очільник РПЦ зазначив, що в тодішніх умовах виникла загроза «існуванню України як єдиної держави», але навіть в такий кризовий момент «український народ має сам, без зовнішнього втручання визначати своє майбутнє», а тому російський патріарх вважав за потрібне вплинути на політичну владу РФ, аби не допустити «кровопролиття на території України»²⁵. Втім, справжній характер ставлення РПЦ до війни в Україні проявився радше в заяві Синодального Відділу Московського патріархату зі взаємин Церкви і суспільства, у якій відверто висловили підтримку російському збройному втручання до Криму, трактуючи його «миротворчою місією» на просторі «історичної Русі» з метою «гарантування права “русских” людей» на самостійний, вільний цивілізаційний вибір аж до «возз'єднання в єдиному державному тілі, яке є загальновизнаною нормою міжнародної політики». У заяві також висловлювали сподівання на те, що «місія російських воїнів зі захисту

²² Патріарх Кирилл: Євромайдан не ослабить духовного единства Руси. *Обозреватель.ua*. 2013. 31 декабря. URL: <http://obozrevatel.com/politics/75014-patriarh-kirill-evromajdan-ne-oslabit-duhovnogo-edinstva-rusi.htm> (дата звернення: 23.07.2020); Рождественское интервью Святейшего Патриарха Кирилла телеканалу «Россия». *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*. 2014. 7 января URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3498045.html> (дата звернення: 23.07.2020).

²³ Россия должна вмешаться в дела Украины и спасти ее, считают в Русской церкви. *Интерфакс*. 2014. 28 января. URL: <http://www.interfax-religion.ru/print.php?act=news&id=54273> (дата звернення: 23.07.2020).

²⁴ Деркач Т. Принуждение к автокефалии: уйти, чтоб остаться? *RISU*. 2015. 11 июня URL: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/authors_columns/tderkach_column/60246/23 (дата звернення: 23.07.2020).

²⁵ Патриарх Кирилл пообещал не допустить кровопролития в Украине. *Дождь*. 2014. 2 марта. URL: <https://tvrain.ru/amp/364198/> (дата звернення: 23.07.2020).

свободи та самобутності цих людей і самого їхнього життя не зустрине жорсткого супротиву, який призведе до масштабних зіткнень»²⁶.

Врешті, для загальної характеристики військових дій, що розпочалися на Донбасі навесні 2014 р., середовище РПЦ, включно з її очільником, за риторикою прокремлівських політтехнологів застосовувало визначення «політична криза на Україні». Типовими для таких наративів були абстрактні заклики до мирного врегулювання «відносин між братами, що живуть сьогодні як в Україні, так і в Російській Федерації», і недопущення «військових зіткнень між братами, щоб ніколи єдиновірні, єдинокровні брати не приносили смерть і руйнування один одному» поряд із покладенням відповідальності за події в Криму та на Донбасі виключно на «київську владу» та дедалі відвертішим піддаванням сумніву факту існування незалежної України: «Ми з повагою ставимося до ... суверенітету, до ... готовності та бажання самостійно будувати своє національне життя. Але це не означає, що прагнення до законного суверенітету, до реалізації цього суверенітету має супроводжуватися руйнуванням спільного, єдиного духовного простору»²⁷. При цьому жодних натяків про роль російського чинника в згаданих процесах зазвичай не було. Натомість висувалися твердження про втручання у внутрішні справи України зовнішніх сил – ЄС та США, – яких зображували «ворогами, що напали на нашу Вітчизну», начебто намагаючись вкотре у світовій історії «відірвати південні й західні руські землі від єдиного світу»²⁸.

І саме РПЦ, за такої конфігурації, подавала себе чи не єдиним захисником регіону від «агресивного Заходу», здатним організувати рішучу відсіч нападам на «православну цивілізацію», очолювану Росією. У схожому ключі було, наприклад, написане звернення Кирила до новообраного президента України Петра Порошенка, датоване 27 травня 2014 р. У листі очільник РПЦ, зазначаючи, що йому, як «Патріарху Московському і всієї Русі Господь довірив турботу про духовне благополуччя народів багатьох держав», а тому закликав новоспеченого українського главу держави з метою «знайти способи примирення ворогуючих, зробити все можливе для відновлення громадянського миру та злагоди», «прислухатися до думки всіх жителів країни», а головне – «підтримувати відкритий діалог з народом і громадськими лідерами»²⁹. Насправді ж йшлося про заклик до переговорів із проросійськими маріонетками, які опинилися біля владного керма у самопроголошених так званих Донецькій та Луганській народних республіках (ДНР та ЛНР).

Втім, попри очевидний інформаційний супровід проросійських сепаратистів на Донбасі з боку РПЦ, остання все ж перманентно звинувачувала саме українські християнські церкви (крім УПЦ МП) – УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ (у наративах РПЦ

²⁶ У Кирилла призвали українцев не оказывать сопротивление. *Главком*. 2014. 2 марта. URL: <http://glavcom.ua/news/189230.html> (дата звернення: 24.07.2020).

²⁷ Святіший Патріарх Кирил: Церква завжди була запорукою миру і єдності народів Росії та України. *Руська Православна Церква. Офіційний сайт Московського Патріархату*. 2014. 14 березня. URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3606175.html> (дата звернення: 24.07.2020).

²⁸ Там само.

²⁹ Звернення Предстоятеля Руської Православної Церкви до обраного Президента України П. О. Порошенка. *Руська Православна Церква. Офіційний сайт Московського Патріархату*. 2014. 27 травня. URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3660753.html> (дата звернення: 24.07.2020).

вони означувалися як «схизматики», «розкольники», «уніати») – у підтримці лише «однієї сторони конфлікту» (української) і водночас РПЦ та УПЦ МП (як «Православна Церква в Росії і на Україні») у проросійських ЗМІ подавали як єдині сторони, спроможні досягти миру «на українській землі»³⁰.

Щобільше, поступово ситуацію на Сході України замість «української кризи» на інформаційних порталах РПЦ почали окреслювати як «братовбивство», «міжусобну брань», «каральну операцію» та «безкарне вбивство населення Донбасу», в якому змушували брати участь мирне населення України, примусово його мобілізуючи до українського війська, що, зокрема, підтримували всі Українські Православні Церкви, крім УПЦ МП³¹.

Водночас війна на Донбасі для середовищ, наближених до РПЦ, була історією не про захист незалежності, суверенності та територіальної цілісності України, а про оборону «канонічного православ'я» (в його російському варіанті), «православної цивілізації», що вимагало ведення «священної війни» проти «пронацистської хунти» та «руйнівної діяльності псевдоцерковних розкольницьких угруповань», породжених «провальним “проектом Україна”», який, мовляв, сам собою був своєрідним зреченням «православного російського вибору святого князя Володимира» та становив подальшу загрозу для збереження «русской» ідентичності серед українського населення³². З погляду таких позицій, наприклад, була написана книга наближеного до вищих ієрархів Московського патріархату «православного активіста» К. Фролова «Сакральные смыслы Новороссии. Церковные и цивилизационные расколы в Новороссии, на Подкарпатской Руси и Украине», яка побачила світ на початку 2015 р., і, що характерно, була схвально сприйнята російською громадськістю, науковою спільнотою, а її автор був удостоєний премії «Книга року»³³. Це вкотре засвідчило, що вищезгадані погляди, характерні в середині 2000-х років для маргінальних середовищ та кластеру прокремлівських кабінетних експертів, стрімко поширювала та підтримувала російська інтелектуальна еліта.

Однак лише сферою книговидавництва справа не обмежилася. Так, упродовж першої половини 2015 р. в інтернет-мережі з'явилися два пропагандистські фільми

³⁰ Святейший патріарх Кирилл: «Сегодня нет более важного вопроса, чем мир на Украинской земле». *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*. 2015. 17 февраля. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3996170.html> (дата звернення: 24.07.2020).

³¹ Святейший Патриарх Кирилл: «Обращаюсь ко всем, от кого зависит принятие решений: немедленно остановите кровопролитие». *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*. 2014. 17 июня. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3675054.html> (дата звернення: 24.07.2020).

³² РПЦ обвинила греко-католиков во вмешательстве в конфликт на Донбассе. *НВ. Независимое бюро новостей*. 2014. 17 октября. URL: <http://nbnews.com.ua/ru/news/134429/> (дата звернення: 24.07.2020).

³³ Труд Кирилла Фролова «Сакральные смыслы Новороссии» признана «Книгой года» в России. *ЦентрАзия*. 2015. 26 марта. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1427355060> (дата звернення: 24.07.2020); Фролов К. Сакральные смыслы Новороссии. Церковные и цивилизационные расколы в Новороссии, на Подкарпатской Руси и Украине. Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. 864 с.

диякона РПЦ П. Шульженка «Мифы и были украинства» та «Голгофа Новороссии». Ключовими тезами цих кіно, до яких залучили широкі кола політологів, істориків, релігієзнавців та політиків, були переконання про існування на Півдні та Сході України так званої Новоросії, яка особливо виявила себе на теренах «ДНР» та «ЛНР», і, як «небо і пекло», з огляду на «святий обов'язок» бореться з «безбожною українською владою» та «зовнішньою антихристиянською загрозою» в «цивілізаційній протидії православних росіян», що мала за кінцеву мету «ліквідацію всієї антиправославної єресьї» та реінтеграцію України (починаючи від «Новоросії») до російської сфери впливу³⁴.

Одними з ключових каналів із поширення впливів РПЦ безпосередньо в Україні стали УПЦ МП та різноманітні кола громадських православних об'єднань: «Союз православных братств Украины», «Союз православных граждан Украины» (перейменованій у «Союз православных граждан Новороссии»), «Русь Триединая», «Единое Отечество», «Народный Собор» та ін., які своєю діяльністю тиражували серед українців основні ідеологічні маркери кремлівської пропаганди та формували для російських ЗМІ відповідні інформаційні приводи щодо трактування подій в Україні в руслі російських позицій.

Зокрема, у листопаді 2014 р. в Києві під егідою УПЦ МП відбувся Всеукраїнський православний форум «За мир в Україні», у роботі якого насправді взяли участь лише проросійські релігійні громадські організації з України, РФ, Білорусі та Молдови. Це здебільшого й визначило ідейне спрямування виступів під час заходу – у доповідях та ухвалених резолюціях з'їзду можливість досягнення мирного сценарію на Донбасі та «загальної духовної консолідації українського суспільства» пов'язували виключно з необхідністю покращення україно-російських відносин ціною відмови від «неприродної» для України ідеї євроінтеграції, позитивно оцінювали «миротворчу місію РПЦ» в Україні, зокрема на Донбасі, як і російські гуманітарні конвої для місцевого населення, а самі виступники прямо зазначали, що ідентифікують себе з «“русским миром”, його цінностями, культурою і православ'ям»³⁵.

Керівництво УПЦ МП зовсім не засуджувало вторгнення РФ як країни-агресора на територію України, суттєве порушення громадянських прав, зокрема свободи совісті, населення (з-поза числа парафіян УПЦ МП) на окупованій Росією частині Донбасу (останнє взагалі трактувалося як «торжество канонічного православ'я»). Щобільше, локальні структури УПЦ МП на Донеччині та Луганщині не тільки виявили інертність у боротьбі з поширенням проросійського сепаратистського руху, але й часто навпаки сприяли його активізації, підтримавши проросійську сторону³⁶. Доходило навіть до пастирської діяльності окремих священників УПЦ МП серед

³⁴ Голгофа Новороссии (фильм). YouTube. 2015. 8 июня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QckwePY1w1U> (дата звернення: 24.07.2020); Мифы и были украинства (фильм). YouTube. 2015. 30 марта. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X3mqVX2YGTQ> (дата звернення: 24.07.2020).

³⁵ Всеукраинский православный форум «За мир в Украине» (14–15 ноября, г. Киев). *Союз православных женщин*. 2014. 18 ноября. URL: <http://xn--80aafbpfcowwcbdbmqnh4f3dsb6c.xn--plai/news/1416302944> (дата звернення: 24.07.2020).

³⁶ Суспільно-політичний конфлікт – загроза цілісності України та українського суспільства. Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і Церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян / Центр Разумкова. Київ, 2014. С. 4.

терористів («ополченців») на Донбасі, освячення їхніх бойових прапорів, «благословення» на «священну війну» тощо. Характерно, що це відбулося в той самий момент, коли верхівка згаданої Церкви закликала офіційний Київ припинити «братовбивчу війну» («внутрішній конфлікт») на Сході України³⁷.

Врешті-решт, основні ідеологічні маркери російського православ'я, поряд із міфом про втрачену велич СРСР, лягли в основу політичної доктрини проросійських сепаратистів. Тому і не дивно, що одними з гасел «ополченців» на Сході України стали «За Русь!», «С нами Бог!», «За веру! За Отечество» – цілком у стилі московського православ'я³⁸. Та й візуально атрибутами озброєних терористів стали «георгіївська стрічка» та похідні православні ікони, а серед «збройних сил» самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» з'явилися незаконні збройні формування «Русская Православная Армия», «Донецкая православная армия», «Православный Донбасс», «Православный Восход», які були створені за духовної та щедрої фінансової підтримки РПЦ³⁹. Зрештою, самі сепаратисти стверджували, що ведуть війну за «русский мир», «Новоросію» та «свободу від фашизму», і на цю боротьбу їх «благословила російська церква»⁴⁰.

Насправді ж так звана боротьба за торжество православ'я на окупованій частині Донбасу була релігійним переслідуванням та терором протестантів, мусульман, юдеїв, буддистів, але насамперед безпосередніх конкурентів УПЦ МП в регіоні – УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, що супроводжувалося захопленням релігійних приміщень, унеможливленням проведення релігійної практики, а то й загрозою життю та здоров'ю вірян, які не належали до єпархій УПЦ МП⁴¹.

Своєрідним апофеозом вищезгаданих процесів стала заява патріарха Кирила, озвучена ним у травні 2015 р. в межах відзначення Дня слов'янської писемності і

³⁷ Священники-сепаратисти: УПЦ Московського патріархата о тероризме в рясах. *YouTube*. 2014. 18 августа. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=juSccipJJZA> (дата звернення: 24.07.2020); Священник УПЦ МП благословил Гиркина. *Newsru.ua*. 2014. 23 июля. URL: <http://rus.newsru.ua/ukraine/23jul2014/kanony.html> (дата звернення: 24.07.2020); Священник УПЦ МП освятил памятник защитникам «Луганской республики». *Vlasti.net*. 2015. 7 августа. URL: <http://vlasti.net/news/222590> (дата звернення: 24.07.2020).

³⁸ Васін С. «Священна війна “ДНР”». *Тиждень.ua*. 2015. 11 липня. URL: <http://tyzhden.ua/Society/140447> (дата звернення: 24.07.2020).

³⁹ Коли бог стає зброєю: переслідування за релігійними переконаннями в ході воєнного конфлікту на Сході України. Квітень 2015 / Звіт підготовано Центром Громадянських Свобод та Міжнародним партнерством за права людини у рамках платформи «Громадянська солідарність» / розробка, редагування та координація: ЦГС: О. Новікова, М. Томак; МППЛ: С. Валько, В. Купер. Київ; Брюссель: Центр Громадянських Свобод, Civic Solidarity, International Partnership for Human Rights, 2015. С. 5–6.

⁴⁰ «Русская церковь благословила нас на ту войну, которую мы ведем», – лидер террористов Губарев. *Видео. Цензор.net*. 2014. 11 июня. URL: http://censor.net.ua/video_news/289527/russkaya_tserkov_blagoslovila_nas_na_tu_voyinu_kotoruyu_my_vedem_lider_terroristov_gubarev_video (дата звернення: 24.07.2020).

⁴¹ Карп'як О. Церкви на Донбасі: між співчуттям і ворожнечею *BBC Україна*. 2014. 21 жовтня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/10/141017_churches_donbass_ko (дата звернення: 24.07.2021); Террористы преследуют все церкви, кроме УПЦ (МП), – эксперт. *RISU*. 2015. 29 января. URL: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/community/terrorism/58945/ (дата звернення: 24.07.2020).

культури в Москві. Після здійснення вже традиційної для таких випадків «молитви за мир на Україні» предстоятель РПЦ звинуватив українську владу у веденні політики «войовничого безбожжя», яке, мовляв, стало «державною ідеологією», що негайно потрібно припинити, адже через це «гинуть люди та руйнуються храми»⁴². Така заява могла б здатися черговим формалізмом, якщо не враховувати норм, зафіксованих в «Основах соціальної концепції Російської православної церкви», прийнятих ще 2005 р., у яких, з-поміж іншого, передбачалась можливість відмови Церкви у покорі державі, «якщо влада примушує православних вірян відступити від Христа і Його Церкви»⁴³. У контексті тодішніх подій це означало, що РПЦ, як і російські спецслужби, власними комунікаційними каналами намагалася спонукати українських громадян не підтримувати світської влади, а відтак – вкотре дестабілізувати ситуацію всередині всієї України, а не лише в зоні проведення бойових дій на Сході.

Утім, після того, як гарячі бої на фронті остаточно переросли у фазу позиційного протистояння, наприкінці травня 2015 р., у Росії повідомили про офіційне закриття проекту «Новоросія»⁴⁴, а російська економіка почала поступово відчувати наслідки міжнародних санкцій, риторика керівництва РПЦ, наслідуючи нову політичну кон'юнктуру, стала «лагіднішою». Наприклад, у своєму зверненні до президентів РФ та України від 27 липня 2015 р., приуроченого до 1000-річчя з дня смерті князя Володимира, патріарх Кирил звинувачував у наростаючій гуманітарній катастрофі на Донбасі виключно Україну, РФ фігурувала лише як чинник, що може посприяти деескалації конфлікту, він пропонував налагодити «прямий діалог» між офіційним Києвом та очільниками маріонеткових «ДНР» і «ЛНР», однак в документі вже не було жодних згадок про «священну війну» чи забезпечення «торжества православ'я» на Сході України, натомість йшлося про необхідність «духовної єдності російського і українського народів»⁴⁵.

Такий інформаційний перелом окреслив повернення РПЦ зі стратегії «силового «бліцкригу»» до характерної для неї перед 2014 р. стратегії «м'якої сили» (soft power), що мала на меті поширення серед українського суспільства виключно позитивного образу РФ, свроскептицизму та переконань у перманентній недієздатності та неефективності України як держави без російської «братньої» підтримки.

Загалом, аналізуючи дії та заяви представників РПЦ та УПЦ МП упродовж 2013–2015 рр., можна стверджувати, що Церква, без перебільшення, несла підривний характер для української державності, будучи не так релігійним, як ідеологічним

⁴² Патріарх Кирилл заявил, что безбожие становится государственной идеологией Украины. *NEWSru.com*. 2015. 24 мая. URL: <http://www.newsru.com/religy/24may2015/cyrillsays.html> (дата звернення: 24.07.2020).

⁴³ Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*. 2005. 12 сентября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html> (дата звернення: 25.07.2020).

⁴⁴ РосЗМІ: Проект «Новоросія» офіційно закрили, Царьов не знадобився. *Українська правда*. 2015. 20 травня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/05/20/7068502/> (дата звернення: 25.07.2020).

⁴⁵ В канун Дня Крещения Руси Святейший Патриарх Кирилл обратился с посланием к Президентам России и Украины. *Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата*. 2015. 27 июля. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4176516.html> (дата звернення: 25.07.2020).

підґрунтям для просування російських геополітичних інтересів. За таких умов нагальним завданням для України було створення визнаної світовою християнською спільнотою власної Помісної Церкви, що 15 грудня 2018 р. було втілено в життя зі заснуванням Православної Церкви України.

REFERENCES

Adamovych, S. (2016). Rosiiskyi slid u formuvanni «Novorosiistva» z metoiu dezintehratsii Pivdnia i Skhodu Ukrainy (1990–2016 rr.). Proceedings of All-Ukrainian Scientific-Practical Conference: *Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy ta vyklyky siohodennia*, Kyiv, pp. 168–181. Kyiv [in Ukrainian].

Boiko, A. (2016). Obraz «Russkoho mira» v informatsiinomu prostori Ukrainy. *Zhurnalistyka: zbirnyk naukovykh prats*, 15 (40), 69–83 [in Ukrainian].

Bondarenko, V. (2010, Oktiabr). Pravoslaviie kak simvol russkosti. *Russkii vestnik*, 10 (145), 6–7 [in Russian].

Chervonenko, V. (2016, Hruden 7). Novynskiy: «naipravoslavnishiy» oliharkh Ukrainy. *BBC-Ukraina*. Retrieved from: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-38241143> [in Ukrainian].

Chy chuly Vy pro doktrynu «Russkoho mira» Patriarkha Kyryla? *Tsentr Razumkova*. Retrieved from: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=884 [in Ukrainian].

Derkach, T. (2015, Iiun, 11). Prinuzhdeniie k avtokefalii: uiti, shtob ostatsia? *RISU*. Retrieved from: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/authors_columns/tderkach_column/60246/23 [in Russian].

Donbas u systemi informatsiinoi bezpeky derzhavy: rehionalni osoblyvosti, zovnishni vyklyky, instrumenty borotby z antyukrainskoiu propahandoiu. *Analychna dopovid*. (2015). Kyiv: IPIEND im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Donbas v etnopolitychnomu vymiri. (2014). Kyiv: IPIEND im I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Frolov, K. (2015). *Sakralnyie smysly Novorossii. Tserkovnyie i tsyvilizatsyonnyie raskoly v Novorossii, na Podkarpatskoi Rusi i Ukraine*. Saint Petersburg: Aleteia [in Russian].

Golgofa Novorossii (film). (2015, Iiun 8). *YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=QckwePY1w1U> [in Russian].

Horbulin, V. P., Vlasiuk, O. S., Libanova, E. M., & Liashenko, O. M. (Eds.). (2015). *Donbas i Krym: tsina povnennia*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Inauguratsiia. Chast 1: Moskovskii patriarkh Kirill blagoslovil Yanukovicha na prezidentstvo. Fotoreportazh. (2010, Fevral 25). *Tsenzor.net*. Retrieved from: https://censor.net.ua/photo_news/114158/inauguratsiya_chast_1_moskovskiyi_patriarh_kirill_blagoslovil_yanukovicha_na_prezidentstvo_fotorep [in Russian].

Interesy UPTs (MP) u VR Ukrainy budut vidstoiuvaty dva paralelnykh obiednannia vid Partii rehioniv. (2013, Sichen 11). *RISU*. Retrieved from: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/50860/ [in Ukrainian].

Ionafan (Yeletsikh). Mir Russkii ili Ukrainskii? – dva razmyshleniia na temu. (2010, Serpen 26). *Relihiia v Ukraini*. Retrieved from: <http://www.religion.in.ua/5573-mir-russkij-ili-ukrainskij-dva-razmyshleniya-na-temu.html> [in Russian].

Karpiak, O. (2014, Zhovten 21). Tserkvy na Donbasi: mizh spivchuttiam i vorozhnecheiu. *BBC-Ukraina*. Retrieved from: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/10/141017_churches_donbass_ko [in Ukrainian].

Kindii, A. K. (2013, Berezen 27). K. Hryshchenko obhovoryt z Patriarkhom Kyrylom sviatkuvannia khreshchennia Rusi. *UNN*. Retrieved from: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1198925-k-grischenko-u-moskvi-obgovorit-z-patriarkhom-kirilom-svyatkuvannya-khreshchennya-rusi> [in Ukrainian].

Kolodnyi, A. (Ed.). (2014). «Russkii mir» Kyryla ne dlia Ukrainy. Zbirka naukovykh statei. Kyiv: UAR [in Ukrainian].

Koly boh staie zbroieiu: peresliduvannia za relihiinymy perekonanniamy v khodi voiennoho konfliktu na Skhodi Ukrainy. (2015). Kyiv; Brussels: Tsentr Hromadianskykh Svobod, Civic Solidarity, International Partnership for Human Rights [in Ukrainian].

Kriuchkov, H. K. & Tabachnyk, D. V. (2008). *Fashyzm v Ukraine: ugroza ili realnost'?* Kharkiv: Folio [in Russian].

Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). *Trysta rokiv samotnosti: ukrainskyi Donbas u poshukakh smysliv i Batkivshchyny*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].

Kyryl ofitsiino stav nastupnykom Aleksii II. (2009, Liutyi 1). *Ukrainska pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2009/02/1/3704355/> [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (Ed.). (2017). *Mizh viinoiu i sobornistiu. Sotsiokulturna intehratsiia ta adaptatsiia pereselentsiv z Donbasu ta Krymu. Zakhidnoukrainskyi vektor: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Medvedchuk i Klinchaiev privezli «Russkii mir» v Lugansk. Ukrainskyi vybor sobral budushchikh separatistov. (2013, Zhovten 3). *YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=LbvKQJ-Ym-M> [in Russian].

Mify i byli ukrainstva (film). (2015, Mart 30). *YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=X3mqVX2YGTQ> [in Russian].

Mitropolit Odesskii i Izmailskii Ahafangel (Savvin): «My gotovy proiti etot put do kontsa». (2008, Fevral 15). *Russkaia narodnaia liniia*. Retrieved from: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2008/02/15/my_gotovy_projti_e_tot_put_do_konca/ [in Russian].

Mytropolyt Odeskyi Ahafanhel uhlediv u Putini «nezrivianniannu kharyzmu». (2012, Sichen 31). *RISU*. Retrieved from: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/46577/ [in Ukrainian].

Opytuvannia: «Russkii mir» – chy chuly Vy pro tse? (2013, Kviten 26). *Kirios. Khrystyianskyi portal*. Retrieved from: <http://kyrios.org.ua/news/world/9053-chi-chuli-vi-prodoktrinu-russkogo-mira-patriarha-kirila.html> [in Russian].

Osnovy sotsyalnoi kontseptsyi Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi. (2005, Sentiabr 12). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofitsyalnyi sait Moskovskoho Patriarkhata*. Retrieved from: www.patriarchia.ru/db/text/141422.html [in Russian].

Patriarkh Kirill poobeshchal ne dopustit krovopolitii v Ukraine. (2014, Mart 2). *Dozhd*. Retrieved from: <https://tvrain.ru/amp/364198/> [in Russian].

Patriarkh Kirill zaiavil, shto bezbozhyie stanovitsia gosudarstvennoi ideologii Ukrainy. (2015, Mai 24). *NEWSru.com*. Retrieved from: <http://www.newsru.com/religy/24may2015/cyrillsays.html> [in Russian].

Patriarkh Kirill: Yevromaidan ne oslabit dukhovnoho yedinstva Rusi. (2013, Diekabr 31). *Obozrevatel.ua*. Retrieved from: <http://obozrevatel.com/politics/75014-patriarh-kirill-evromajdan-ne-oslabit-duhovnogo-edinstva-rusi.htm> [in Russian].

Patriarkh Kyryl, Mytropolyt UPTs (MP) Antonii ta hlava AP S. Liovochkin razom obhovoryly pidhotovku do 1025-richchia Khreschennia Rusi. (2013, Berezen 5). *RISU*. Retrieved from: https://theology.in.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/51495 [in Ukrainian].

Pavlenko, P. Yu. (2015). «Russkii mir» yak ideolohiia rosiiskoho neoimperializmu: ukrainski realii. *Volynskiy blahovisnyk*, 3, 281–286 [in Russian].

Rossiiia dolzhna vmeshatsia v dela Ukrainy i spasti yeio, shchytaiut v Russkoi tserkvi. (2014, Yanvar 28). *Interfaks*. Retrieved from: <http://www.interfax-religion.ru/print.php?act=news&id=54273> [in Russian].

RosZMI: Proekt «Novorosiiia» ofitsiino zakryly, Tsariov ne znadobovsvia. (2015, Traven 20). *Ukraininska pravda*. Retrieved from: <https://www.ppravda.com.ua/news/2015/05/20/7068502/> [in Ukrainian].

Rozhdestvenskoie interviu Sviatieisheho Patriarkha Kirilla telekanalu «Rossiia». (2014, Yanvar 7). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofitsyalnyi sait Moskovskoho Patriarkhata*. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3498045.html> [in Russian].

RPTs obvinila greko-katolikov vo vmeshatelstve v konflikt na Donbasse. (2014, Oktiabr 17). *NB. Nezavisimoie biuro novostei*. Retrieved from: <http://nbnews.com.ua/ru/news/134429/> [in Russian].

«Russkaia tserkov blagosloвила nas na tu voinu, kotorui my vediom», – lider terroristov Gubarev. Video. (2014, Iiun 11). *Tsenzor.net*. Retrieved from: http://censor.net.ua/video_news/289527/russkaya_tserkov_blagosloвила_nas_na_tu_voyinu_kotoruyu_my_vedem_lider_terroristov_gubarev_video [in Russian].

Skoropadskii, A. (2011, Iiul 14). Tserkovnyi ukhod. Viktor Nusenkis mozhet otkazatsia ot finansovoi podderzhki UPTs MP. *RISU*. Retrieved from: <http://www.kommersant.ua/doc/1678357> [in Russian].

Smolii, V., Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). *Donbas i Krym: mistse v modernomu natsionalnomu proekti (analychna zapyska)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Suspilno-politychnyi konflikt – zahroza tsilisnosti Ukrainy ta ukrainskoho suspilstva. (2014). In *Ukraina-2014: suspilno-politychnyi konflikt i Tserkva. Pozytsii relihiinykh diachiv, ekspertiv, hromadian* (p. 4). Kyiv: Tsentrazumkova [in Ukrainian].

Sviashchennik UPTs MP blagoslovil Girkina. (2014, Iiul 23). *Newsru.ua*. Retrieved from: <http://rus.newsru.ua/ukraine/23jul2014/kanony.html> [in Russian].

Sviashchennik UPTs MP osviiatil pamiatnik zashchitnikam «Luganskoi respubliky». (2015, Avgust 7). *Vlasti.net*. Retrieved from: <http://vlasti.net/news/222590> [in Russian].

Sviashchenniki-separatisty: UPTs Moskovskogo patriarkhata o terrorizme v riasakh. (2014, Avgust 18). *YouTube*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=juSccipJJZA> [in Russian].

Sviatieshyi Patriarkh Kirill: «Obrashchais ko vsem, ot kogo zavisit priniatie reshenii: nemedlenno ostanovite krovoprolitii». (2014, Iiun 17). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofitsyalnyi sait Moskovskoho Patriarkhata*. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3675054.html> [in Russian].

Sviatieshyi patriarkh Kirill: «Sehodnia net boleie vazhnogo voprosa, chem mir na Ukrainskoi zemle». (2015, Fevral 17). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofitsyalnyi sait Moskovskoho Patriarkhata*. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3996170.html> [in Russian].

Sviatishyi Patriarkh Kyryl: Tserkva zavzhdy bula zaporukoioiu myru i yednosti narodiv Rosii ta Ukrainy. (2014, Berezen 14). *Ruska Pravoslavna Tserkva. Ofitsijnyi sait Moskovskoho Patriarkhatu*. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3606175.html> [in Ukrainian].

Tabachnyk, D. V. (2008). «*Utynyi sup*» *po-ukrainski: Besedy s ukrainskim politikumom: dialogi s glukhimi*. Kharkiv: Folio [in Russian].

Tabachnyk, D. V. (2009). *Mir bez Ukrainy?* Kharkiv: Folio [in Russian].

Terroristy preslieduiut vse tserkvi, krome UPTs (MP), – ekspert. (2015, Yanvar 29). *RISU*. Retrieved from: http://risu.org.ua/ru/index/all_news/community/terrorism/58945/ [in Russian].

Trud Kirilla Frolova «Sakralnyie smysly Novorossii» priznana «Knigoi goda» v Rossii. (2015, Mart 26). *TsentrAziia*. Retrieved from: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1427355060> [in Russian].

Turchenko, F. & Turchenko, H. (2015). *Proekt «Novorosii» i novitnia rosiisko-ukrainska viina*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

U Kirilla prizvali ukraintsev ne okazyvat soprotivleniie. (2014, Mart 2). *Glavkom*. Retrieved from: <http://glavcom.ua/news/189230.html> [in Russian].

Ukaz Prezidenta Rossiiskoi Federatsyi «O sozdanii fonda “Russkii mir”». Retrieved from: <https://docs.cntd.ru/document/902047878> [in Russian].

UPTs MP mozhe ocholyty vykhodets zi Lvova. (2012, Liutyi 7). *Lviv-Komentari.ua*. Retrieved from: <https://lviv.comments.ua/news/2012/02/07/110634.html> [in Ukrainian].

V kanun Dnia Kreshcheniia Rusi Sviateishyi Patriarkh Kirill obratilsia s poslaniem k Prezidentam Rossii i Ukrainy. (2015, Iiul 27). *Ruskaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofitsialnyi sait Moskovskogo Patriarkhata*. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4176516.html> [in Russian].

Vasin, S. (2015, Lypen 11). «Sviaschenna viina “DNR”». *Tyzhden.ua*. Retrieved from: <http://tyzhden.ua/Society/140447> [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. & Kochan, N. I. (2014). *Relihiinyi chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Vseukrainskii pravoslavnyi forum «Za mir v Ukraine» (14–15 noiabria, g. Kiev). (2014, Noiabr 18). *Soiuz pravoslavnykh zhenshchin*. Retrieved from: <http://xn--80aafbpfcowwcbdbmqnh4f3dsb6c.xn--p1ai/news/1416302944> [in Russian].

Vystupleniie Sviateisheho Patriarkha Kirilla na torzhestvennom otkrytii III Assamblei Russkoho mira. (2009, Noiabr 3). *Ruskaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofitsialnyi sait Moskovskogo Patriarkhata*. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> [in Russian].

Yablonskyi, S. I., Zdioruk, S. I., Tokman, V. V. et al. (2014). *Ukraina ta proekt «Russkoho mira»*. *Analitychna dopovid*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Yanukovych, V. F. (2008). *Kak Ukraine zhyt dalshe. Stati, vystupleniia, razmyshleniia*. Kyiv: B. v. [in Russian].

Yaremchuk, V. (2015). RPTs na Donbasi yak instrument informatsiino-propahandystskoi polityky Rosiiskoi Federatsii. Sposoby i formy protydii derzhavy i suspilstva tserkovno-relihiinii destruktzii. *Donbas u systemi informatsiinoi bezpeky derzhavy: rehionalni osoblyvosti, zovnishni vyklyky, instrumenty borotby z antyukrainskoioiu propahandoiu / Analitychna dopovid*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Zvernennia Predstoiatelia Ruskoj Pravoslavnoi Tserkvy do obranoho Prezydenta Ukrainy P. O. Poroshenka. (2014, Traven 27). *Ruska Pravoslavna Tserkva. Ofitsiinyi sait*

Moskovskoho Patriarkhatu. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3660753.html> [in Ukrainian].

Pavlo ARTYMYSHYN

PhD

Researcher at the Department of Modern History of Ukraine
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Senior Researcher Institute of Religious Studies branch
of the Lviv Museum of the History of Religion
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>
e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

THE ROLE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE DEVELOPMENT OF THE CONTEMPORARY RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2013-2015)

The role of the Russian Orthodox Church (ROC) in the development of the contemporary Russian-Ukrainian war in 2013–2015 is analyzed. It is claimed that since the early 2000s, which chronologically coincided with the rise to power of Vladimir Putin, the ROC, using a wide range of tools to influence society (from religious practices to active PR on social networks), has become a powerful player not only and not so much in the spiritual sphere as in the field of ideology, consolidation and mobilization of public opinion, its direction in the right political narrative.

These processes became especially relevant after the ROC was headed by Kirill (Gundyayev) in February 2009. The new head of the ROC regularly during public speeches expressed confidence that the spiritual basis of the «Russian world» is the Russian («Russkaya») Orthodox Church, whose name – «Russian» – meant not an ethnic component, but a cultural community, and therefore to «Russian people» in addition to the actual Russians also included Ukrainians and Belarusians. Accordingly, he was a supporter of pro-Russian foreign policy by the Belarusian and especially Ukrainian authorities.

From such positions, the leadership of the ROC assessed the events of the Revolution of Dignity, perceiving it as a «Ukrainian crisis» provoked by Western countries to destroy the «spiritual unity» of Russians and Ukrainians, a single «common church» and «heritage of historical Russia». At the same time, the ROC's reaction to Russia's annexation of Crimea and the subsequent invasion of Russian troops on part of Donbass was absent. When the «hot battles» soon began in eastern Ukraine, they were perceived by the ROC exclusively as an intra-Ukrainian «civil war» in the escalation of which only official Kyiv was to blame. There were also reports of Ukraine's incapacity as a state and an international partner, and there were even calls for non-recognition of secular power in Ukraine.

However, after the hot battles at the front finally escalated into a phase of positional confrontation, in late May 2015 Russia announced the official closure of the «Novorossiya» project, and the Russian economy gradually began to feel the effects of international sanctions, the ROC has returned from the strategy of «power blitzkrieg» to its characteristic before 2014 «milder» strategy of «Soft power», which aimed to spread among Ukrainian society only positive image of Russia, Euroscepticism and beliefs in the permanent incapacity and inefficiency of Ukraine as a state without Russian «fraternal» support.

Keywords: Russian Orthodox Church, «Russian world», Revolution of Dignity, contemporary Russian-Ukrainian war.

Назарій ЛОШТИН

*кандидат історичних наук
науковий співробітник відділу рукописів
ЛННБ України ім. В. Стефаника
e-mail: nazarii.loshtyn@gmail.com*

**[Рец. на]: Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні
Луцького домініканського монастиря (1787–1836) у фондах
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис.
Київ: НБУВ, 2020. 131 с.**

Історія Католицької Церкви на українських землях стає все популярнішим напрямом досліджень істориків, починаючи з 1990-х років. Одним з аспектів, який вивчають науковці, є діяльність чернечих орденів, до якої належить і книговидання як складова книжкової культури монаших спільнот. Видавничій діяльності луцького домініканського монастиря присвячено книгу Ірини Ціборовської-Римарович. Авторка – знана дослідниця родових шляхетських бібліотек Правобережжя¹ та книжкової спадщини католицьких чернечих орденів Волині².

У новій праці Ірина Ціборовська-Римарович зосереджується на вивченні книг, що побачили світ у друкарні луцьких домініканців за період 1787–1836 рр. Книга складається з двох частин – вступного дослідження та власне каталогу друку. Авторка поставила за мету виявити примірники луцьких домініканських видань у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Спираючись на переглянуті *de visu* екземпляри, а також бібліографічні джерела, авторка уклала видавничий репертуар досліджуваної друкарні.

¹ Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ, НБУВ, 2006. 396 с.

² Див. бібліографію: Ціборовська-Римарович І. Публікації. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/everlib/person/126711>. З останніх праць – чудове дослідження, присвячене друкарні монастиря кармелітів босих у Бердичеві: Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність 1758–1844. Київ: Академперіодика, 2019. 652 с. Див. рецензію професора Максима Яременка: Яременко М. [Рец]: *Київська Академія*. Київ, 2020. Вип. 17. С. 186–190 [на]: Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758–1844. Київ: Академперіодика, 2019. 652 с., 28 с. іл.

Перед тим як перейти безпосередньо до аналізу видавничого репертуару, дослідниця коротко подає історію луцького домініканського монастиря від часу заснування у кінці XIV ст. до ліквідації у 1847 р.

Друкарня розпочала свою роботу 1787 р. (14 лютого отримала відповідний привілей короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського, а згодом – апробацію луцького латинського єпископа Павла Турського). Київській дослідниці вдалося встановити нову дату, до якої діяла друкарня («класична» історіографія подає 1831 р.). На основі знайденого видання рубрицелів на 1837 р. (очевидно, виданих у попередньому році) авторка подає 1836 р. як останній рік, коли відомо про діяльність домініканської друкарні. Основна мета створення друкарні – задоволення потреб домініканців у регіоні. Звідси й репертуар друків: проповіді, промови, додатки до літургійних книг, панегірики, а також художні та політичні видання, та, звісно, «практичні» друки – документи церковної та світської влади.

Звертаючись до проблеми друкарського приладдя, дослідниця наголошує на бракові джерел для висвітлення цієї теми. З документа від 1832 р. відомо, що в друкарні працював лише один верстат. Авторка припускає, що обслуговували його відповідно навчені ченці з монастиря. Щодо тиражів видань, то Ірина Ціборовська-Римарович вказує не те, що у книжках не вміщено інформації про наклад. Вдаючись до порівняння з відомими тиражами в інших друкарнях того часу, дослідниця припускає, що наклад книги більшого формату становив 1 200 примірників та удвічі більше для формату у вісімку.

Авторка детально розкриває питання поширення луцьких видань у час діяльності друкарні та їхнього пошуку в сучасних умовах. Через три ключові причини сьогодні ці видання рідко можна знайти в бібліотеках: 1) відносно короткий період діяльності друкарні; 2) поділ Речі Посполитої та зміна геополітичної ситуації в регіоні призвели до звуження сфери діяльності Католицької Церкви та відповідно до обмеженості накладів книжкової продукції; 3) негативний вплив частих пожеж у монастирі на збереженість та розповсюдження книг. Також декілька чинників, за твердженням авторки, ускладнюють пошук видань луцької домініканської друкарні в сучасних бібліотеках: 1) відсутність вихідних даних на титульних аркушах друків; 2) різна форма бібліографічних описів у книгознавчій літературі; 3) різний ступінь опрацювання довідкового апарату в бібліотеках.

Незважаючи на згадані труднощі, Ірині Ціборовській-Римарович вдалось укласти каталог на 164 видання луцької домініканської друкарні та описати 141 книгу, що зберігається в НБУВ. Авторка доповнила раніше відомі бібліографії польських дослідників Яна Марєка Гіжицького й Кароля Естрайхера та українських Якіма Запаса і Ярослава Ісаєвича. Ключовим джерелом для укладення репертуару друкарні стали збережені та опрацьовані *de visu* книги з фондів НБУВ. Вони входять до понад півтора десятка різноманітних приватних та інституційних колекцій.

Важливо зазначити, що у праці міститься дослідження провенієнційних записів у збережених книгах. Це дає змогу детальніше вивчити коло читачів, які звертались до видань луцьких домініканців. На основі цих записів авторка робить висновок, що насамперед ці видання перебували у власності шляхти. Увесь перелік провенієнцій виокремлено в зручний додаток (установи та приватні особи).

Ще одним аспектом діяльності друкарні домініканців у Луцьку, що його розглядає дослідниця, є контрафактні видання. Для ідентифікації таких друків авторка

застосовувала методи друкарського та філігранологічного аналізу (дещо раніше подано відомості про папірню луцьких домініканців та її філіграні). Вдалося встановити, що значна частина таких видань тематично належить до політичних та полемічних тем.

На завершення першої частини праці Ірина Ціборовська-Римарович вдається до аналізу художнього оформлення книг. Вона характеризує його як надзвичайно скромне, що мало відрізнялось від інших масових видань того часу. Проте наявність певних характерних лише для друків луцьких домініканців елементів оздоблення (наприклад, орнаментальна «переплетена» смужка, заставка «гірлянда з троянд») допомагає в їхній ідентифікації.

Друга частина книги – це згадуваний каталог видань луцької друкарні ченців-домініканців, що зберігаються у НБУВ. Видання подано в хронологічній послідовності, якщо книга без вихідних даних або року, то вона записана після датованих видань. При атрибуції книг без вихідних даних авторка давала примітку з вказівкою, на основі чого здійснено ідентифікацію. Окремо також укладено перелік друків за абеткою. Каталог доповнено ілюстраціями гравюр та елементів оздоблення видань друкарні.

Книга Ірини Ціборовської-Римарович «Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис» є чудовим прикладом дослідження книжкової спадщини Католицької Церкви на українських землях крізь призму окремо взятого аспекту – друкарської справи. Дослідниці вдалося опрацювати відомі на цей час книги з фондів однієї установи та на їхній основі значно доповнити відомості про друкарську діяльність Католицької Церкви на Волині. Також авторка книги вбачає перспективи дослідження книжкової спадщини луцьких домініканців в евристичній роботі з фондами різноманітних установ України та сусідніх країн.

REFERENCES

Tsiborovska-Rymarovych, I. (2006). *Rodovi biblioteky Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII stolittia (Vyshnevetskykh-Mnishekykh, Pototskykh, Mikoshevskykh): istorychna dolia ta suchasnyi stan*. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].

Tsiborovska-Rymarovych, I. (2019). *Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoriia ta vydavnycha diialnist 1758–1844*. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].

Tsiborovska-Rymarovych, I. Publikatsii. Retrieved from <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/everlib/person/126711> [in Ukrainian].

Yaremenko, M. (2020). [Review of the book: *Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoriia ta vydavnycha diialnist. 1758–1844* by I. Tsiborovska-Rymarovych]. *Kyivska Akademiia*, 17, 186–190 [in Ukrainian].

ІСТОРИК, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ: ДО 70-РІЧЧЯ ОЛЕГА ПОЛЯНСЬКОГО

Вихованцю Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, історик Олегові Полянському – 70! Кандидат історичних наук (1985), доцент (1992), професор (2011), лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької та громадсько-політичної премії ім. Богдана та Левка Лепких (1995), нагороджений почесною грамотою (2011) і подякою (2015) Міністерства освіти і науки України. Автор понад 400 публікацій, зокрема 18 монографій, навчально-методичних посібників, науково-популярних нарисів, кількох збірників документів та матеріалів. Народився майбутній вчений 25 червня 1950 р. у с. Волосянка на Львівщині в родині вчителів.

Наукові зацікавлення та історичне кредо Олега Полянського вдало ілюструє цитата з його праці: «Мабуть, жодна галузь наукових знань, жодна гуманітарна дисципліна з часу свого виникнення і до сьогодні не зазнавала таких фальсифікацій, як історія України. Маючи півтораста річчю історію й багатовікові державницькі традиції, український народ сповна відчув на собі brutальний асиміляторський тиск з боку тих держав, до складу яких входили українські землі. Українців намагалися та намагаються позбавити історичної пам'яті, національних традицій, рідної мови, пісні, зруйнувати нашу національну свідомість, менталітет, відібрати українську церкву, а натомість різними способами агресивно нав'язують чужі цінності. Від прямих фальсифікацій і заборон антиукраїнські сили перейшли до більш витончених методів впливу на суспільство. Нині шовіністично-імперський тиск українофобів поєднується з фарисейською псевдонауковою риторикою про неминучість процесів глобалізації, космополітизму, про переваги лібералізму, про поліетнічність і мультикультурність України і т. ін»¹. Він постійно наголошує на важливості історичної пам'яті, історичних традицій, історичної свідомості, історичних знань, які формують національну свідомість. На національну історію, вважає Олег Полянський, потрібно дивитися очима українця, тому фарисейські маніпуляції про неперспективність національної парадигми, етноцентризму – це чергова спроба ідеологічно роззброїти українців і замість так званого пролетарського інтернаціоналізму «гомосовітікуса» нав'язати їм ідеї ліберального космополітизму.

Становлення Олега Полянського як науковця розпочалося на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка, де він навчався у 1968–1973 рр. Під керівництвом доц. Володимира Бориса досліджував тему «Польсько-українські взаємини в час революції 1848 року», що закінчилося підготовкою й успішним захистом

¹ Полянський О. Історія України: проблеми методології та методики. Тернопіль, 2012. С. 3.

дипломної роботи. Із вдячністю згадує уродинник наукові уроки професорів Ярослава Кіся, Миколи Кравця, Юрія Сливки, Олександра Карпенка, Володимира Барана й інших наставників. Формування світогляду, наукових зацікавлень, моральних і національних принципів відбувалося у студентському середовищі, серед якого найближчими приятелями стали Всеволод Іськів, Степан Павлюк, Василь Бурдуланюк, Микола Самокишин, Іван Федо, Яромир Лишега, Роман Керик, Леонід Філонов та ін.

Після закінчення університету було трирічне вчителювання у Сокальській СШ № 1 (1973–1976), а далі – десятирічна праця в Інституті суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), де почалося наукове сходження молодого вченого, сформувалися його наукові принципи, методологічні засади історичних досліджень та їхня тематика. Важливу роль у становленні молодого науковця відіграв його науковий керівник, завідувач відділу історії України, заступник директора інституту канд. іст. наук Феодосій Стеблій. Під його керівництвом Олег Полянський підготував і захистив у 1985 р. у Львівському університеті кандидатську дисертацію «Селянське повстання 1846 року в Галичині». Офіційними опонентами на захисті виступали д-р іст. наук, проф. Василь Інкін (Львівський державний університет ім. І. Франка) та канд. іст. наук, доц. Григорій Кожоляк (Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича). Вони відзначили, що дисертація написана на унікальних, переважно німецькомовних (готичних), архівних джерелах і засвідчує, що в історичну науку прийшов серйозний і здібний молодий дослідник, який зайняв свою нішу в національній історіографії. Ще одним напрямом пошуків ученого в цей період стало дослідження спадщини «Руської трійці», яке закінчилося участю в колективній праці «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху й культури України» (Київ, 1987 р.) та збірнику документів і матеріалів «Русалка Дністровна» (Київ, 1988 р.). Окремі публікації вченого цього періоду присвячені шевченкознавчим та краєзнавчим студіям.

Як згадує Олег Полянський, тодішній Інститут суспільних наук був острівцем українознавчої науки в морі вульгарної марксистсько-ленінської догматики. Тут намагалися зберегти традиції Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), традиції класичної академічної науки, панувала позитивна українська аура: «Це було великим щастям потрапити у такий колектив, і моя десятирічна наукова робота у ньому остаточно сформувала мене як науковця – українознавця»². Ювіляр із теплотою згадує співробітників відділу історії України, з якими пощастило працювати: Степана Трусевича, Ярослава Ісаєвича, Олега Купчинського, Миколу Драка, Ярему Полотнюка, Ярослава Ляльку, Михайла Швагуляка, аспіранта Ярослава Грицака й ін.

1987 р. Олег Полянський переїхав на викладацьку роботу до Тернополя. Розпочався 18-річний період праці в місцевому педінституті, згодом – університеті, а тепер – Національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка. На історичному факультеті він пройшов шлях від доцента до професора кафедри історії України, де викладав курс «Історія України. Кінець XVIII – перша чверть XX ст.», читав спецкурси «Джерелознавство та історіографія історії України» й «Український національно-визвольний рух у XX ст.». Олег Полянський розробив і опублікував низку навчально-методичних посібників, які успішно використовував у педагогічній роботі

² Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів. Львів, 2016. Вип. 5. С. 216.

зі студентами: «З історії Тернопільщини» (1990), «Історія України: навчальна програма» (1994), «Західна Україна у двох революціях: 1848–1918» (1998), «Робочий зошит з історії України» (2000), «Курс лекцій з історії України» (2004) та ін.

Паралельно історик досліджував концептуальні проблеми українського національно-визвольного руху, що увінчалось виданням науково-популярних нарисів: «Український рух опору в 1921–1939 рр.» (Тернопіль, 2004 р.) та «Армія нескорених» (Тернопіль, 2002 р.). Водночас історик у різних періодичних виданнях опубліковував десятки наукових статей із цієї тематики³. Багаторічні дослідження вченого в царині біографістики закінчилися виданням книжки «Історичні силуети» (Тернопіль, 1998 р.).

Важливим напрямом педагогічної діяльності Олега Полянського було наукове керівництво аспірантами, які готували кандидатські дисертації. Зокрема, під його вмилім наставництвом захистили дисертації: Галина Стародубець «ОУН в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни», Юрій Юрик «Організація українських націоналістів у боротьбі за розв'язання українського питання в 1929–1935 рр.», Ірина Василик «Громадсько-політична діяльність Костя Левицького», Оксана Гриб «Громадсько-просвітницька діяльність та історична спадщина Олександра Барвінського», Ірина Швед «Громадсько-політична діяльність Степана Витвицького». Плідною виявилася співпраця з Русланою Трубою, з якою Олег Полянський опублікував низку спільних статей про громадсько-педагогічну та наукову діяльність Омеляна Терлецького. Не можна оминати увагою десятки дипломних і магістерських робіт, що їх захистили студенти-історики Тернопільського національного педагогічного університету (ТНПУ) ім. В. Гнатюка під керівництвом професора.

На кафедрі історії України ТНПУ ім. В. Гнатюка ювіляр працював разом зі своїм однокурсником доц. Василем Шепетюком, а також випускниками історичного факультету Львівського університету подружжям Валентиною та Юрієм Свідерськими, економістами Степаном Трубичем, Богданом Бойком, філософом Олександром Огіром, географом Ігорем Дітчуком, філологами Орестом Качмарем, Володимиром Колінцем та іншими однодумцями.

2004 р. досвідчений історик і педагог повернувся до Львова. Розпочинається третій львівський період його біографії (перший – студентський, 1968–1973 рр., другий – академічний, 1976–1986 рр.). Спершу він працював доцентом кафедри історії України Українського католицького університету, де викладав курс «Вступ до методології історії» й водночас читав історію України у Львівській духовній семінарії. Там набув нового досвіду, глибше пізнав сутність релігії, заприятелював з новими викладачами, одержав можливість навчатися в Унівській богословській школі. Отець-реktor Борис Гудзяк, проректор Мирослав Маринович, д-ри іст. наук Вадим Ададуrow, Ярослав Грицак, настоятель Унівської лаври ігумен Венедикт Алексійчук, еромонах Макарій Дутка – середовище, у якому провів два роки наш уродинник.

Від 2006 р. Олег Полянський – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури (ЛДУФК) ім. І. Боберського, професор. Власне тут сповна виявилися його організаційні здібності: навчальний

³ Детальніше див.: Бібліографічний покажчик праць Олега Полянського. *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів*: зб. наук. статей. Львів, 2016. Вип. 4. С. 4–29.

процес кафедри забезпечено сучасними програмами, авторськими навчально-методичними посібниками, створено навчально-методичний кабінет, апробуються модерні методики навчання студентів. Перу Олега Полянського цього періоду належать книги: «Історія України: навчально-методичний посібник» (Тернопіль, 2008 р.), «Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять» (Тернопіль, 2011 р.; у співавт. із Русланою Трубою). Основний напрям його нинішніх наукових пошуків – проблеми методології історичних досліджень, просопографія. У цьому контексті треба звернути увагу на монографію «Історія України: проблеми методології та методики» (Тернопіль, 2012 р.), у якій викладено авторську концепцію сутності історичних досліджень і методики викладання історії України у вищій школі. Автор наголошує, що в суспільствах та державах усіх часів і народів історична пам'ять, історичні знання, історична свідомість та загалом історія відігравали важливу роль як своєрідне «легітимне посвідчення» спільноти, її уявлень про навколишній світ і власне місце в ньому. Відмова від власного погляду на свою історію тягне за собою не лише північно-східну євразійську загрозу, а й не менш небезпечну – західну космополітично ліберальну, глобалістську.

Важливим просопографічним узагальненням Олега Полянського стала монографія «Валентин Мороз» (Львів, 2018 р.), що вийшла в серії «Історики України» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У ній вперше в історіографії проаналізовано формування світогляду, становлення громадянської позиції і громадсько-політичну діяльність відомого шістдесятника, дисидента, історика й публіциста Валентина Мороза. Автор зазначає: «В середині 90-х у Тернополі, на лекціях в обласному Інституті удосконалення вчителів пощастило познайомитися з легендарним істориком-дисидентом. А далі доля звела мене з Валентином Морозом у стінах Львівського державного університету фізичної культури. Працюємо на одній кафедрі, де поруч стоять наші робочі столи. Тепер маю змогу не лише досліджувати його наукові та публіцистичні праці, а й на щодень спілкуватися». На превеликий жаль, це спілкування обірвалося у квітні 2019 р. зі смертю В. Мороза.

Під час Революції Гідності на київських барикадах загинув випускник ЛДУФК ім. І. Боберського Анатолій Жаловага. Йому присвячений нарис Олега Полянського «Небесна Сотня. Герой України Анатолій Жаловага» (2019 р., у співавт. із Русланою Трубою). Потрібно зазначити, що вагомих наукових результатів ювілярові вдалося досягти завдяки наполегливій і систематичній щоденній праці, підтримці родини й колег, сприянню ректорату ЛДУФК, зокрема ректорів Михайла Герцика і Євгена Приступи, проректора Федора Музики. Не менш важливим було стажування в Українському вільному університеті (Мюнхен, 1991 р.) та Оксфордському університеті (1995).

Не можна оминати увагою громадсько-політичну діяльність уродинника. Він був учасником Установчої конференції Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Установчого з'їзду Народного руху України, членом Крайової ради і Політпроводу, заступником голови Тернопільської організації Народного руху України, завідувачем відділу історії Інституту національного відродження України, членом редколегій часописів «Тернопіль», «Мандрівець», газет «Тернове поле», «Ровесник». Понад 10 років на Тернопільському обласному радіо вів авторську програму «Отчий світильник» і телепередачу «Історії вимір». Він – автор сценарію та ведучий телефільмів «Тарас Шевченко й Тернопільщина», «Тернопільщина в період ЗУНР», «Армія нескорених». У найближчих планах – підготовка підсумкового тому своїх історичних досліджень

«Студії з історії України». Сподіваємося на подальшу співпрацю вченого з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

REFERENCES

Bibliografichni pokazhchyk prats Oleha Polianskoho. (2016). *Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchyykh navchalnykh zakladiv: zb. nauk. statei*, 4, 4–29 [in Ukrainian].

Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchyykh navchalnykh zakladiv. (2016), 5, 216 [in Ukrainian].

Polianskyi, O. (2012). *Istoriia Ukrainy: problemy metodolohii ta metodyky*. Ternopil [in Ukrainian].

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Александрович Володимир (Львів) – д-р іст. наук, завідувач відділу відділу історії Середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Артимишин Павло (Львів) – канд. іст. наук, науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Голик Роман (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Голубовська Орислава (Львів) – завідувач навчальним кабінетом Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Дидик-Меуш Ганна (Львів) – д-ка філол. наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор кафедри філології гуманітарного факультету Українського католицького університету.

Казан Емілія (Львів) – канд. іст. наук, викладач Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Кісь Назар (Львів) – канд. іст. наук, науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Колб Наталія (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Лехнюк Роман (Львів) – канд. іст. наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка».

Литвин Микола (Львів) – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Лоштин Назарій (Львів) – канд. іст. наук, науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Мисак Наталія (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Орлевич Ірина (Львів) – канд. іст. наук, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Павлишин Олег (Львів) – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Pudłocki Tomasz (Kraków) – dr hab., profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor nadzwyczajny.

Szyszkowski Błażej Grzegorzowicz (Przemyśl) – mgr, konserwator zabytków, kierownik działu konserwacji Muzeum narodowego ziemi Przemyskiej w Przemyślu.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО РЕДАКЦІЙНУ КОЛЕГІЮ

Александрович Володимир (Львів) – д-р іст. наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Войтович Леонтій (Львів) – д-р іст. наук, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Єскабсонс Ерікс (Рига, Латвія) – професор кафедри Центральної і Східної Європи історичного факультету Ризького університету

Колб Наталія (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Литвин Микола (Львів) – д-р іст. наук, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор.

Надрага Марта (Львів) – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директор наукової бібліотеки Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького.

Орлевич Ірина (Львів) – канд. іст. наук, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Інституту релігієзнавства – філії Львівського музею історії релігії.

Патер Іван (Львів) – д-р іст. наук, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор.

Pudłocki Tomasz (Kraków, Polska) – dr. hab., pracownik naukowy Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Серета Остап (Львів) – канд. іст. наук, доцент кафедри нової і новітньої історії України Українського католицького університету.

Ситник Олександр (Львів) – д-р іст. наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*Культурне та суспільно-політичне життя українців Галичини
XVIII – початку XX століття*

*Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ. ГРАВЮРА ІВАНА ФИЛИПОВИЧА
З ЛЬВІВСЬКОГО «СЛУЖЕБНИКА» 1759 РОКУ – ОРИГІНАЛ
ІКОНИ «СВЯТИЙ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ» 1779 РОКУ 3*

*Наталія МИСАК. УКРАЇНСЬКІ СУДДІ В ГАЛИЧИНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ 17*

*Роман ЛЕХНЮК. ВИБОРЧА КАМПАНІЯ
ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО ДО ГАЛИЦЬКОГО КРАЙОВОГО
СЕЙМУ 1904 РОКУ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ТЕНДЕНЦІЙ У ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. 53*

*Назар КІСЬ. ПОЛІТИЧНІ МАНІФЕСТАЦІЇ У ЛЬВОВІ З ПРИВОДУ
«СПРАВИ ХОЛМЩИНИ» У 1909 І 1912 РОКАХ. 73*

Релігія та культура перед обличчям війни

*Роман ГОЛИК. ВІРА І ЗБРОЯ: РЕЛІГІЯ ТА ВІЙНА
В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ. 82*

*Ганна ДИДИК-МЕУШ. МОВНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНЦЯ ХVІ–ХVІІІ СТ.
ЯК ВИЯВ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ. 111*

*Олег ПАВЛИШИН. ПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННЯ ТА КРИЗОВІ ЯВИЩА 130*

*Nataliia KOLB, Iryna ORLEVYCH. A PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT
OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHAPLAINS DURING
THE FIRST WORLD WAR 158*

*Tomasz PUDŁOCKI. REFORMACI W SĄDOWEJ WISZNI W CZASIE
I WOJNY ŚWIATOWEJ OCZAMI o. JÓZEFA MINETTIEGO OFM . . . 185*

*Błażej SZYSZKOWSKI. WKŁAD ARCHITEKTA
KAZIMIERZA OSIŃSKIEGO W OCHRONĘ ZABYTKÓW
SAKRALNYCH W DOBIE AUTONOMII GALICJI
I POLSKI MIĘDZYWOJENNEJ 195*

<i>Емілія КАЗАН, Орислава ГОЛУБОВСЬКА. РОЛЬ ЛЬВІВСЬКИХ ВЧЕНИХ У ПОДОЛАННІ ЕПІДЕМІЙ: РУДОЛЬФ ВАЙГЛЬ ТА ГЕНРИК МОСІНГ</i>	224
<i>Павло АРТИМИШИН. РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У РОЗГОРТАННІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2013–2015)</i>	236

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Назарій ЛОШТИН. [Рец. на]: Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис. Київ: НБУВ, 2020. 131 с.</i>	253
---	-----

ЮВІЛЯРИ

<i>Микола ЛИТВИН. ІСТОРИК, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ: ДО 70-РІЧЧЯ ОЛЕГА ПОЛЯНСЬКОГО</i>	256
--	-----

CONTENTS

HISTORICAL STUDIES

Cultural and socio-political life of Galician Ukrainians in 18th – early 20th century

- Volodymyr ALEKSANDROVYCH. THE ENGRAVING OF IVAN FYLYPOVYCH FROM LVIV «LITURGICON» («SLUZHEBNYK») OF 1759 BY ORIGINAL OF THE ICON «SAINT BASIL THE GREAT» OF 1779* 3
- Nataliia MYSAK. UKRAINIAN JUDGES IN HALYCHYNA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: A SOCIO-PROFESSIONAL PORTRAIT* 17
- Roman LEKHNIUK. OLEKSANDR BARVINKYI'S ELECTION CAMPAIGN TO THE HALYCHYNA SEJM IN 1904 IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL TENDENCIES IN EARLY XX CENTURY HALYCHYNA* . . . 53
- Nazar KIS. POLITICAL DEMONSTRATIONS IN LVIV OVER THE «KHOLMSHCHYNA CASE» IN 1909 AND 1912* 73
- Religion and culture in face of war*
- Roman HOLYK. FAITH AND WEAPONS: THE RELIGION AND WAR IN THE HISTORY OF THE CULTURAL MEMORY* 82
- Hanna DYDYK-MEUSH. A LINGUISTIC PORTRAIT OF A UKRAINIAN OF THE 16TH – 18TH CENTURIES AS A DISPLAY OF MILITARY CULTURE. LEXICOGRAPHY* 111
- Oleh PAVLYSHYN. PARISH LIFE OF THE HALYCHYNA METROPOLITANATE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH DURING THE FIRST WORLD WAR: EVERYDAY LIFE AND CRISIS PHENOMENA* 130
- Nataliia KOLB, Iryna ORLEVYCH. A PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHAPLAINS DURING THE FIRST WORLD WAR* 158
- Tomasz PUDŁOCKI. FRANCISCANS (OFM) IN SUDOVA VYSHNIA DURING WORLD WAR I IN THE VISION OF FR. JÓZEF MINETTI, OFM* 185
- Błażej SZYSZKOWSKI. KAZIMIERZ OSIŃSKI'S CONTRIBUTION TO THE PRESERVATION OF SACRAL MONUMENTS IN THE TIME OF HALYCHYNA AUTONOMY AND INTERWAR POLAND* 195

<i>Emiliia KAZAN, Oryslava HOLUBOVSKA. THE ROLE OF LVIV SCIENTISTS IN OVERCOMING EPIDEMICS: HENRYK MOSSING AND RUDOLF WEIGL. . . . .</i>	224
<i>Pavlo ARTYMYSHYN. THE ROLE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE DEVELOPMENT OF THE CONTEMPORARY RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2013-2015) . . . . .</i>	236

REVIEWS

<i>Nazarii LOSHTYN. [A REVIEW ON]: TSIBOROVSKA-RYMAROVYCH I. PUBLICATIONS OF THE LUTSK DOMINICAN MONASTERY'S PRINTING HOUSE (1787–1836) IN THE FUNDS OF THE VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE. BIBLIOGRAPHICAL RESEARCH. A COPY-BY-COPY DESCRIPTION. KYIV: NBUV, 2020. 131 p. . . . .</i>	253
--	-----

ANNIVERSARY CELEBRANTS

<i>Mykola LYTVYN. A HISTORIAN, LOCAL LORE RESEARCHER, TEACHER: TO THE 70TH BIRTHDAY OF OLEH POLIANSKYI . . .</i>	256
--	-----

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 16. 268 с.

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Коректор
Оксана Гладій

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Англомовні анотації
Павло Артимишин

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 23.12.2020. Формат 70х100/16.
Обл. друк. арк. 21,71. Друк офсетний